

પ્રાચીન કાવ્યમાળા

અંક ૨૬.

ત્રેમાનંદકૃત

રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન.

સંશોધન કરી ટીકા સહિત મૂળ પ્રસિદ્ધ કરનાર

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા

અને

નાથાશંકર પૂજારીશંકર શાસ્ત્રી.

આવૃત્તિ ૩જી

પ્રકટ કર્તા

મેશર્સ રમણ અને કંપની, બડોદરા.

સંવત્ ૧૯૭૬.

સન ૧૯૨૦.

કીંમત ૨-૦-૦

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

પરોહર, - શિયાપુરામાં હુદાણમિત્ર સીમ પ્રિ. પ્રેસમાં ૧૯૩૨

વિદ્યુલભાઈ આચારીએ પ્રકાશકને માટે છાપી

પ્રસિદ્ધ હઈ. તા. ૧૫-૧૦-૩૦

પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્યના ડાયરેક્ટર ઓફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રા. સા. (હાલ, રા. બ.) હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથારાંકર પૂજારાંકર એમણે ગૂજરાતી પ્રાચીન કાવ્યો છટક છટક તથા પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યાં અને “તે સારૂ ઘણા સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્ત-લીખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો.” જે વખતે વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણી ખાતું દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈની દેખરેખ નીચે હતું, તે વખતે પ્રકાશકેએ પ્રાચીનકાવ્યના સંગ્રહ બાબત તેઓને હકીકત જણાવી, ને સરકારના ઉદાર આશ્રય વિના ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી એવું જાહેર કર્યું. ત્યારે તેમણે તે બાબતની વિશેષ તજવીજ કરી, વિદ્યા-વિલાસી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબને તા. ૮ મે ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી રજૂ કરી, તે ઉપરથી શ્રીમંતે ઉદાર દિલથી રૂ. ૧૨૦૦૦ ની રકમ એ કામ માટે મંજૂર કરી; અને પ્રથમ વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટી નીમવામાં આવી.

પ્રમુખ.

દિ. બ. મણિભાઈ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રા. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ એમ. એ. એલ. એલ. બી.

બા. બ. જમશેદજી અરદેશર દલાલ.

રા. સા. પીતાંબર જોશભાઈ.

રા. સા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા રાખ્દાર્થે આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે, સર્વ કામ રા. સા. હરગોવિંદદાસની સંભાળ

નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજારીશંકર તથા કવિ છાયાલાલ નરભોરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવાનો ઠરાવ થયો, અને 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' એ નામથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ થઈ.

આ પ્રાચીન કાવ્ય માળાને કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના રાજ્યકર્તાઓ તરફથી તથા ખીલત ઘણા સદ્ગુણુરથો તરફથી પણ ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો.

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ઘણા અંક પ્રકટ થયા પછી નામદાર ગાયકવાડ સરકારથી મળેલી રકમ ખૂટી પડી ત્યારે ખીલ વાર ટીપ્પણ રજૂ થતાં, શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એમણે ફરીથી રૂ. ૬૦૦૦ ની રકમ ઉદારતાથી મંજૂર કરી. એ રકમ ખૂટી પડતાં અને ખીલ સંલેગો જનતાં, આ ઉપયોગી કાર્યે ઉપગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા પછી બંધ પડ્યું.

સુભાગ્યે, મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ એમ. એ.ની પરીક્ષામાં ગુજરાતીનો વિષય દાખલ કર્યો, તેથી પ્રાચીન કાવ્યમાળા માંહેલા ઉત્તમ ગ્રંથો તે માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. વખત એવો આવ્યો કે જમણી, ત્રમણી કીમત ખરચતાં પણ એ ગ્રંથો મળવા ન લાગ્યા, તેથી અલ્યાસીઓને ઘણી અડચણ પડવા લાગી, અને યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રાર તરફથી રા. હરગોવિંદદાસને એ ગ્રંથો ફરીથી છપાવવા માટે પ્રજ્ઞાવામાં આવ્યું; પરંતુ એવા ગ્રંથોની જનસમૂહમાં ઘણી જખપત નહોવાથી એ ગ્રંથો છાપવાનું જોખમ માથે લેવા કંઈ તૈયાર ન થયું. આખરે માગણી કરવાથી કમિટીએ અમને અમૂક ગ્રંથો અમૂક સંસ્કૃતોએ છપાવવાની પરવાનગી આપી, તે ઉપરથી પ્રથમ મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો છપાવવાની અમે શરૂઆત કરી છે, અને ખીલ સારા ગ્રંથો પણ પ્રજ્ઞ તરફથી ઉદાર આશ્રય મળતાં પ્રકટ કરીશું.

રમણ અને કંપતી.

ગ્રંથવિવેચન

પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં નાટકનો આ પહેલો ગ્રંથ છે; અને ગૂજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયેલો નાટકનો આ પહેલો જ ગ્રંથ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. વળી હિંદુસ્તાનની ખીણ પ્રાકૃત ભાષાઓની અંદર પ્રાચીન નાટકના ગ્રંથો હોય એવું જાણવામાં આવેલું નથી, માટે પણ આ ગ્રંથને પહેલો જ ગ્રંથ કહીએ છીએ. દશ્ય અને શ્રવ્ય એવા કાવ્યના બે ભેદ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ માને છે, તેમાંનાં શ્રવ્યકાવ્ય પ્રાચીન-કાવ્યમાળામાં આજ સુધીમાં ઘણાં પ્રકટ થઈ ગયાં છે; અને દશ્યકાવ્યમાંનો આ એક પ્રકટ થયેલો ગ્રંથ વાંચનાર જોશે. મહા કવી પ્રેમાનંદે ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ખીલવવામાં જે જે યત્ન કરવો પડે તે કરવામાં બાકી રાખી નથી, તેના આ એક પુરાવો છે. એ અવિશ્રાંત યત્ન કરનાર મહાકવિએ મહાભારતથી ત્રણ ગણાં સ્વતંત્ર અને ભાષાંતરરૂપ કાવ્યો લખ્યાં છે, અને એ ઉપરાંત ઘણાંક નાટકો પણ લખ્યાં છે. જ્યારે આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે તેણે આશરે અગીઆર નાટકો લખ્યાં છે, ત્યારે તેના મહાન અને અવિરત (થાક્યા વગરના) પ્રયત્ન માટે તથા તેની અંદુલુત કવિ-ત્વશક્તિ માટે આપણને ભારે વિસ્મય પેદા થાય છે. સૃષ્ટિ કોઈ કોઈ વારે અસાધારણ શુદ્ધિના ચમત્કારો બતાવે છે, તેમાંનો આ પણ એક ચમત્કાર ન માનીએ તો ખીજું શું માનીએ વાર ? કદાચ કોઈ લખનાર બહુ લખે, અને તે મહાકવિ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ વધારે લખે, તોપણ તેના જેવું રસમય અને ચમત્કારવાળું લખે, એ બનવું કઠણ છે; અને આજ લગલગ બસો વરસ થયાં અને કવિની પૂર્વે સેંકડો વર્ષ પહેલાં પણ ગૂજરાતી ભાષામાં તેમ બન્યું નથી, એજ એ વાતની સાખીતી છે.

રોષદર્શિકાસત્પભાષાખ્યાન, એ આખ્યાન શા માટે નહિ, અને શા માટે તેને નાટક કહેવું, એ તો જોનારને બહિર્દૃષ્ટિથી પણ પ્રત્યક્ષ જણાય એવું છે. એમ છતાં જો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જોઈએ તોપણ તે હાલ નાટક નામથી ઓળખાતી શ્રીહર્ષદેવકૃત રત્નાવલી અને પ્રિયદર્શિકા જેવી એક નાટિકા છે, એમ આપણે એનું વિવેચન કરતાં જોઈ શકીશું. જો એ શુદ્ધ નાટિકાજ છે તો એવા રચનાર કવિએ શા માટે એને નાટિકા નામ

ન આપ્યું, અને શા માટે આખ્યાન જેવું સાધારણ નામ રાખ્યું ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કવિએ પોતેજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે અને તે વિષે વિશેષ ખુલાસો ત્રીકામાં પણ આપ્યો છે, તેથી અહીં હવે તે વિશે કંઈ લખતા નથી. આ રીતે આ ગ્રંથ નાટિકાનો—અને સામાન્ય ભાષામાં બોલીએ તો નાટકનો છે, ત્યારે તેમાં નાટકનાં ક્યાં ક્યાં લક્ષણો છે તે જોઈએ. પણ તે પહેલાં એ નાટકનું વસ્તુ અથવા ઇતિવૃત્ત શું છે, તે જાણવું જરૂરનું છે, માટે તે કહીએ છીએ.

સત્રાજિત્ કરીને દ્વારકાના યાદવ પાસે એક સુર્યે આપેલો સ્વર્ગમંતક નામે મણિ હતો, તે ચોરાયાનું આળ કૃષ્ણને માથે આવવાથી કૃષ્ણે તેનો શોધ કરી તે આણી આપ્યો હતો. તેમ છતાં લોહાની કૃષ્ણ પરની શંકા દૂર થઈ નહોતી. જે સત્રાજિત્ પોતાની દીકરી સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે પરણાવે તો આશંકા લોહાના મનમાંથી જામે, એવા વિચારથી તથા કુલવાન યાદવની કન્યા મળે તેથી કૃષ્ણની ઇચ્છા સત્યભામાને વરવાની હતી. પણ સત્રાજિત્નો વિચાર કાંઈ બીજા સાથે સત્યભામાને પરણાવવાનો હતો. કૃષ્ણના હાસ્યવિનોદના મિત્ર શ્રીદામાએ એક વાર કૃષ્ણના બાગમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ કરી આપીને જન્મેનો પરસ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો. પણ એ વાત રુકિમણીના જાણવામાં આવવાથી (શોક્ય આવે તે કાંઈને ગમતું નથી તેથી) તેણે સત્રાજિત્ને આ વાતની ખબર કરી. સત્રાજિત્ બાગમાંથી સત્યભામાને ઘેર લઈ ગયો અને તેને પોતાના ઘરમાં કેદ કરી. બીજે દિવસે એક મોટો મેળો હોવાથી સહુ બાગમાં ગયાં. સત્યભામાને પણ પૂરતી ચોટી સાથે સત્રાજિતે જવા દીધી. એવામાં વાઘ આવ્યાની ખબર હોવાથી સૌ કાંઈ અસ્તોબ્યસ્ત થઈ ગયાં અને સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળી. ત્યાં તેમનો નારદે હસ્તમેળાપ કર્યો. નાટકના ચાર અંક અહીં સમાપ્ત થાય છે.

પાંચમા અંકથી જાણે નવો અને જુદોજ પ્રસંગ હોય તેવું વર્ણાય છે. નારદ એક કૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે, તે કૂલ કૃષ્ણ પાસેથી રુકિમણી લેઈ લે છે. તે જાણીને સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે લડે છે અને સ્વર્ગમાંથી તે કૂલનું આણું ઝાડ અણાવવા હઠ લે છે. એવામાં ભામાસુર નામે દૈત્ય જેણે યજ્ઞ કરવા માટે મોળ હજાર રાજ્યકન્યાઓ એકઠી કરી પૂરી રાખી હતી, તે દેવોને હરાવી ઇંદ્રને પદબ્રષ્ટ કરે છે. આ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને તેઓ કૃષ્ણને નારદ મારફત પ્રાર્થના કરે છે, પણ કૃષ્ણ તે વાતની ઉપેક્ષા કરે છે એમ જોઈ તેમણે ‘અદિ-

તિકુડલાહરણુ' નામે એક નાટક કૃષ્ણની પાસે લજવી ખતાવ્યું, અને તેમાં લૌમાસુરે કરેલી દેવોની દુર્દશા ખતાવી આપી. આ નાટક જોઈ સત્યભામા વગેરે સર્વ દેવોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે તેની સાથે સત્યભામા પણ જાય છે. સત્યભામાની સમક્ષ કૃષ્ણ લૌમાસુરનો વધ કરી સ્વર્ગમાં જઈ પારિજાતક લાવીને સત્યભામાને ખારણે રોપી તેને ખુશ કરે છે. પાછલા ત્રણ અંકનું આ વસ્તુ છે.

“ રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન ” એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા ત્રણ અંકજ નાટકને માટે બસ છે; પણ તેમ થાય તો તે છેક નાનું થાય તથા નાટિકાનાં બધાં લક્ષણ તેટલામાં આવી શકે નહિ, માટે સત્યભામાનો પરિણય એમાં પ્રથમ ઉમેરીને કવિએ આખું નાટક ઘડ્યું હોય એમ લાગે છે.

સત્યભામાનો પરિણય, તેનો રોષ, અને તેના રોષની શાંતિ, એ ત્રણ મુખ્ય બાબતો આ વસ્તુમાં છે. હવે કવિએ એ વસ્તુનો વિસ્તાર કેવી રીતે કર્યો છે તથા તેની નાટકમાં કેવી રીતે સંકલના કરી છે, એ જોવું જોઈએ; કેમકે સ્થળ તથા કાળને સાચવીને ચમત્કારિક વાક્યોવડે રસમય વસ્તુસંકલના કરવી એમાંજ નાટકકારની ચતુરાઈ રહેલી છે. નાટકમાં કેવી રીતે વસ્તુસંકલના કરી હોય તો તે યથાયોગ્ય કહેવાય, તે જાણવા માટે આપણે પ્રથમ નાટ્યશાસ્ત્રનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

દશ્યકાવ્યને સંસ્કૃત અંત્યકારે રૂપક કહે છે, કેમકે એમાં રામાદિનાં રૂપ નટને વિષે આરોપણ કરવામાં આવે છે. રૂપકમાં જૂદા જૂદા પ્રકારનું વસ્તુ અથવા ઇતિવૃત્ત વર્ણાય છે; જૂદા જૂદા રસ વર્ણાય છે; તથા જૂદા જૂદા પ્રકારના નાયક હોય છે. આથી કરીને તે રૂપકના અનેક ભેદ થઈ જાય છે. નાટક એ ભેદમાંનો એક ભેદ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વસ્તુ, નાયક અને રસ વડે રૂપકના જે પ્રકાર થાય છે, તેમાં નાટક પહેલો ભેદ છે. પ્રકરણ, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, બ્યાયોગ, સમવકાર, વીથી, અંક અને ઇલામૃગ, એવા ખીજા નવ ભેદ સુદ્ધાં રૂપકના કુલ દશ ભેદ થાય છે. એ વગર ખીજા પણ ઘણા ભેદ થાય છે, તે નાટ્યશાસ્ત્ર જોવાથી માલમ પડે.

રૂપકના ખીજા ભેદથી નાટકનો એક જૂદો ભેદ પાડવાનું કારણ પાછળ કહ્યું તેમ વસ્તુ, નાયક તથા રસ છે; ત્યારે વસ્તુ વગેરે શું છે તે જોઈએ. જે ઉપરથી રૂપકનું અંગ રચવામાં આવે છે તે કથા અથવા

વૃત્તાંતને વસ્તુ કે ઇતિવૃત્ત કહે છે. આ ગ્રંથમાં સત્યભામાની કૃષ્ણને પ્રાપ્તિ થવી, લૌભાસુરનો વધ થવો, તથા પારિન્નતકનું પુષ્પ લાવવું, એ ઇતિવૃત્ત અથવા વસ્તુ છે.

એ વસ્તુમાં એ પ્રકાર હોય છે: એક તો મુખ્ય વસ્તુ જેને “આધિકારિક” કહે છે તે, અને બીજી, અંગભૂત વસ્તુ, જેને પ્રાસંગિક કહે છે તે. આ નાટકમાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ અને પારિન્નતકનું આણવું એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તથા લૌભાસુરવધ, બાગમાં નગરલોકીની ઉન્નણી, સોળ સહસ્ત્ર રાજ્યકન્યાઓ પરણી આણવી, એ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.

પ્રાસંગિકવસ્તુના એ ભેદ છે: પતાકા અને પ્રકરી. જે પ્રાસંગિક વસ્તુ નાટકમાં ઘણે લાંબે સુધી વર્ણાઈ હોય તેને પતાકા કહે છે; અને એકાદ જગોએ કાર્ય કરીને ફરી જોવામાં ન આવે તેને પ્રકરી કહે છે. આ ગ્રંથમાં શકિમણીનો સત્યભામા સાથે શોક્યપણનો વ્યવહાર એ પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે; અને બાગમાં ઉન્નણી, હીમતીનો પ્રસંગ, વગેરે પ્રકરીરૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.

ઉપર કહેલું વસ્તુ કાં તો ઇતિહાસમાંથી લીધેલું હોય છે, કાં તો કવિકલ્પિત હોય છે કે કાં તો થોડુંક ઐતિહાસિક અને થોડુંક કવિકલ્પિત એમ મિશ્ર હોય છે, અને તે ઉપરથી તે અનુક્રમે પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ્ય કે મિશ્ર કહેવાય છે. આ નાટકનું વસ્તુ મિશ્ર છે: કેમકે શ્રીદામો, નાગરિકા, વગેરે પાત્રો તથા ઉન્નણી વગેરે પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે; તથા મણિ ચોરવો, સત્યભામાની પ્રાપ્તિ, લૌભવધ, પારિન્નતકનું વગેરે પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે.

જે વસ્તુના આધારથી નાટકની રચના કરી હોય તે વસ્તુને અર્થ-પ્રકૃતિ કહે છે, કેમકે નાટકનો અર્થ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અર્થ-પાંચ પ્રકારના છે: બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય.

ઇતિવૃત્તના બીજરૂપ વૃત્તાંતને બીજ કહે છે. જેમ સત્યભામાનું લગ્ન થવામાં કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો અનુરાગ એ બીજ છે.

મુખ્ય વસ્તુ કે પ્રાસંગિક વસ્તુ અટકી જાય ત્યારે જે બીજ આરોપણ કરીને તે વસ્તુ આગળ ચલાવવામાં આવે તેને બિંદુ કહે છે. જેમ કે સત્યભામાની પ્રાપ્તિ થવાથી મુખ્ય વસ્તુ અટકી જાય છે, તેને શકિમણીને કૃષ્ણ આપવાથી સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી ફરી આગળ ચલાવ્યું છે માટે સત્યભામાનો રોષ એ બિંદુ છે.

પતાકા તથા પ્રકરી વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇતિવૃત્ત વડે જે ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહે છે. આ નાટકમાં સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવી એ કાર્ય છે. નાટ્યગ્રંથોમાં એમ લખે છે કે ધર્મ, અર્થ કે કામ, એ ત્રણમાંથી એક ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેવું. એ રીતે જોતાં આ ફળનો કામમાં સમાવેશ થાય છે.

નાટકમાં બીજા, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય, એ પાંચ વાનાં વર્ણાય છે તે બધાં અહીં વર્ણાયાં છે. પણ એ વસ્તુ વર્ણાવવામાં કાંઈ ક્રમ છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન સહેજે ઊઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે તે ક્રમ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો હોય છે. એવી રીતે કે, પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અનુક્રમે આ પાંચ અવસ્થાઓ વર્ણવવી; આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ.

આરંભ—મોટા ફળના લાભને અર્થે જે ઉત્કંઠા વર્ણવવી તે. જેમ આ નાટકમાં મણિયોરનું આળ મટવાને તથા યાદવકન્યા પ્રાપ્ત થવાને સત્યભામાનો કૃષ્ણ સથે અનુરાગ થવાનું પ્રથમ વર્ણાયું છે, તે આરંભ છે.

યત્ન—ફળ પ્રાપ્તિ માટે જે ત્વરાયુક્ત વ્યાપાર તે. જેમ - કેદમાં પડેલી સત્યભામાએ કૃષ્ણનું ચિત્ર કાઢ્યું છે તથા તે યુક્તિથી શ્રીદામો મેળવીને કૃષ્ણને આપે છે, તેથી કૃષ્ણનો અનુરાગ પરિસીમાને પોહોંચી જાય છે, તે યત્ન છે.

પ્રાપ્ત્યાશા—ફળલાભ થવામાં જે અડચણ આવવી તથા તે દૂર થવી, એવું વર્ણાય તે. સત્યભામાનાટકમાં કૃષ્ણસત્યભામાનો મેળાપ ન થવા દેવામાં રૂકિમણીએ કરેલી બધી અડચણોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

નિયતાપ્તિ—નિશ્ચયપણે ફળની પ્રાપ્તિ. જે સાર્વજનિક મેળામાં સત્યભામાનું ગમન વર્ણાયું છે ત્યાં વાઘના ભયથી એનું રક્ષણ કરનારાઓનો ગભરાટ પણ વર્ણાયો છે. એ ગભરાટ વર્ણવે કવિ એમ સૂચવે છે કે રક્ષણ કરનારાઓ સત્યભામાને લાયક નથી માટે કૃષ્ણને જરૂર સત્યભામા મળશે, આ પ્રસંગ તે નિયતાપ્તિ છે.

ફલાગમ—સમગ્ર ફળની પ્રાપ્તિ. જેમ કૃષ્ણને સત્યભામા પ્રાપ્ત થઈ તે ફલાગમ છે. સત્યભામાને પારિજાતક આણી આપવાથી તેનો રોષ મટ્યો એ પણ ફલાગમ છે.

પાછળ કહ્યું તેમ આ નાટક બે ભાગે લખાયલું હોવાથી કાર્યની પાંચ અવસ્થા પણ પહેલા ચાર અંકમાં જૂદી અને પાછલા ત્રણ અંકમાં

પણ જૂદી જૂદી માલમ પડશે, કેમકે પહેલામાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ એ કાર્ય છે અને બીજામાં સત્યભામાનો રોપ મટવો એ કાર્ય છે.

ઉપર કહેલી બીજ વગેરે પાંચ અર્થપ્રકૃતિ તથા આરંભ વગેરે પાંચ કાર્યની અવસ્થા એકજ ગ્રંથમાં વર્ણાય છે, અને તે એવી રીતે કે જ્યાં આરંભ વર્ણવેલો હોય ત્યાં બીજ પણ વર્ણવેલું હોય; જ્યાં યત્ન વર્ણવેલો હોય ત્યાં બિંદુ પણ વર્ણવેલું હોય; જ્યાં પ્રાપ્ત્યાશા વર્ણવેલી હોય ત્યાં પતાકા પણ વર્ણવેલી હોય; અને એમજ આગળ પણ આમ થવાથી અર્થપ્રકૃતિ તથા કાર્યાવસ્થાનો યોગ કે સંધિ થાય છે તેને નાટકના પાંચ સંધિ કહે છે. મુખ્ય, પ્રતિમુખ્ય, ગર્ભ, અવમર્શ અને ઉપસંહાર, એવાં તે પાંચ સંધિનાં નામ છે.

જૂદા જૂદા પ્રયોજનવાળા કથાના ભાગોને મુખ્ય પ્રયોજન સાથે જોડી દેવા, તેનું નામ સંધિ, એવું સંધિનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. જૂદે જૂદે પ્રકારે રસની ઉત્પત્તિ કરવાને ક્યાં ક્યાં કેવું વર્ણન કરવું એ વાત સંધિ તથા તેનાં અંગ સમજવાથી જાણવામાં આવે છે. મુખ્યસંધિના ઉપદ્યેષ વગેરે બાર અંગ છે. પ્રતિમુખ્યસંધિનાં વિલાસ વગેરે તેર અંગ છે. ગર્ભસંધિના અભૂતાહરણ વગેરે બાર અંગ છે. અવમર્શસંધિનાં અપવાદ વગેરે તેર અંગ છે. ઉપસંહાર (એનું બીજું નામ નિર્વહણસંધિ છે) સંધિનાં સાંધ વગેરે ચૌદ અંગ છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ અંગ સહિત પાંચે સંધિઓ ક્યાં ક્યાં વર્ણ્યા છે તે ટીકામાં બતાવ્યું છે, એટલે અમે અહીં વિસ્તાર કરતા નથી.

આ કવિએ મધુર, ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો અને રસમય ભાગ લખવી બતાવાને ઠામે વર્ણ્યો છે, પણ જે ભાગ રંગભૂમિ ઉપર લખવી બતાવવાને લાયક નથી, તે ભાગ વિષ્કંભક વગેરેથી સૂચ્યો છે. વસ્તુના સૂચ્ય અને દશ્ય એવાં બે ભાગ નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ પાડેલા છે તે પ્રમાણેજ આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે. ભૌમાસુરવધ રંગભૂમિ ઉપર બતાવવા જેવો નથી માટે તેને વિષ્કંભક દ્વારા કહી બતાવ્યો છે. વિષ્કંભક, ચલિકા, અંકાસ્ય, અંકાવતાર અને પ્રવેશક, એવા પાંચ ભાગમાં સૂચ્ય વસ્તુને નાટ્યશાસ્ત્રમાં વહેંચેલી છે; તથા દશ્યવસ્તુને પણ નિયત-આવ્ય, સર્વાવ્ય, અને અઆવ્ય એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલી છે. આ વાતથી કવિ સારી પેઠે માહિત છે એમ તેના ગ્રંથમાંથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

નાટકની વસ્તુ વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં એટલું જાણવાતું હોય છે અને તે તે વિષય સમજાવવાને અમે ઉપર પ્રેમાનંદના આ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથીજ ઉદાહરણ આપ્યાં છે; તે ઉપરથી કવિના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિષે બહુ ઉચ્ચમત બંધાય છે.

નાયક એ નાટકમાં વર્ણીતો બીજો વિષય છે. સામાન્યતઃ નાયક કેવો જોઈએ, તે વિષે સાહિત્યગ્રંથોમાં લખે છે કે તે વિનીત, મધુર, ત્યાગી, દક્ષ, પ્રિયવંદ, શુચિ, રક્તતોક, વાગ્મી (બોલી જાણનારો), રૂઢવંશ, સ્થિર, યુવા, બુદ્ધિમાન, પ્રજ્ઞાવાન, ઉત્સાહવાન, સ્મૃતિમાન, કલાવાન, માની, શૂર, દૃઢ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચક્ષુ અને ધાર્મિક જોઈએ, નાટક વાંચવાથી માલમ પડશે કે આ ગ્રંથના નાયક કૃષ્ણમાં પ્રેમાનંદે ધણાખરા ગુણો તો સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યા છે. નારદદિના મેળાપ વખતે તે વિનીત જણાય છે; સત્યભામાના મેળાપમાં તે સુંદર અથવા મધુર જણાય છે; બન્ને પત્નીઓનું સમાધાન રાખવામાં તે દક્ષ જણાય છે; રૂકિમણી અને સત્યભામા સાથે વાતચિત કરવામાં તે પ્રિયવંદ જણાય છે; પત્નીઓ આગળ વાતચિતમાં તે બંધાતો નથી તેથી વાગ્મી જણાય છે; યદુકુળમાં ઉત્પત્તિથી રૂઢવંશ જણાય છે; સત્યભામા ઉપર પ્રેમ કરીને પછી પ્રચલિત થયો નથી માટે સ્થિર જણાય છે; શ્રીદામા સાથેની વાતચિતમાં તે ઉત્સાહવાન જણાય છે; રૂકિમણીના અંબોડામાં ફૂલ ગુંથવામાં તે કલાવાન જણાય છે; ભૌમાસુરનો વધ કરવામાં તે શૂર જણાય છે; દેવો તેને પ્રણામ કરે છે તેથી તે તેજસ્વી જણાય છે; શાસ્ત્રના વચનો તે કહી બતાવે છે માટે તે શાસ્ત્રચક્ષુ જણાય છે; અને એજ પ્રમાણે યુવા, બુદ્ધિવાન, પ્રજ્ઞાવાન વગેરે ગુણો જૂદી જૂદી જગોએ વર્ણીતે કવિએ આ નાયકને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે વર્ણ્યો છે.

વળી ગ્રંથમાં કૃષ્ણને નિશ્ચિંત, કલાસક્ત, સુખી અને મૃદુ વર્ણીતે તે **શીરલલિત** નાયક છે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે તથા તેમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેકમાં સમાન પ્રીતિવાળો વર્ણીતે તેની ગણના દક્ષિણ નાયકમાં કરાવી છે. એમ છતાં કૃષ્ણના અપરાધ કોઈ કોઈ જગોએ પકડાઈ જતા વર્ણવ્યા છે માટે તેમાં કાંઈક ધૂષ્ટતા કે શકતા જેવું માલમ પડે છે; પણ તેટલા ઉપરથી એ ધૂષ્ટ કે શક નાયક છે એમ સમજવું નહિ.

આ નાટકમાં નાયકનાયિકાના અંતઃપુરસાહાયમાં શ્રીદામાને વિદુષક તરીકે ગણ્યો છે તે શૃંગારસાહાય છે અને નારદ ધર્મસાહાય તરીકે

વર્ણાયા છે. સત્યભામાની સખી નાગરિકા, ધૃતક્રુનો સખી શ્રીદામો, અને રક્ષિમણીની સખી કનકમાલિકા, એ દૂતદૂતી તરિકે સદાયકારી વર્ણાયા છે.

હવે ગ્રંથની નાયિકા સત્યભામા તરફ જોઈએ. સ્વીયા, પરકીયા અને સામાન્યા એવા નાયિકાના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે. તેમાંથી આ સ્વીયા નાયિકા છે, એ તો વગર કહે પણ નાટક વાંચતાં જ જણાય એવું છે. સત્યભામાને આમાં મુગ્ધા વર્ણી છે. (જુઓ પૃ. ૭૬ મું). ત્યાં લખે છે કે:-

શાદ્દલવિકીરિત.

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા ! શો અતનુવિકાર ઉપજ્યો, અદ્ભુત જોઈ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જો જો લક્ષણ લાજનુ પ્રિય સખા, પચે હું પુરાં લહું.

૪૦

૪૦

૪૦

૪૦

એમાં નવીન તારણ્યતા, નવીન કામવિકાર, રતિમાં વામા, મૃદુક્રોધા, અને અધિક લજ્જા, એવાં મુગ્ધાનાં પાંચે લક્ષણ અનુક્રમે વર્ણ્યાં છે.

નાયિકાના સ્વાધિનપતિકા વગેરે આઠ અવસ્થાના યોગથી ભેદ થાય છે. તેમાંથી સત્યભામાને કવિએ આરંભમાં વિરહોત્કંઠિતા, પછી કલહાંતરિતા, અને છેવટે સ્વાધિનપતિકા વર્ણી છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકમાં કવિએ ઠામ ઠામ નાયિકાની શોભા, કાંતિ, માધુર્ય વગેરે અચતનજ અલંકાર; હાવ ભાવ, વગેરે અંગજ અલંકાર; અને લીલા, વિલાસ, વિચ્છિન્ન, વગેરે સ્ત્રીભાવિક અલંકાર ધટિત પ્રસંગે વર્ણ્યાં છે, તે ટીકા જોવાથી જણાશે.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. માટે ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, જેમાં આવે એવા બ્યાપાર વર્ણાયા છે, અને તેથી યોગ્ય જગોએ નાટકમાં વર્ણાતી ચોરમાંની કૈશિકી વૃત્તિ વર્ણાઈ છે. સાર્વજનિક ઉજાણી વખતે બાગમાં વાગનો લય ઉપજે છે ત્યાં આરભટી વૃત્તિ વર્ણાઈ છે. દેવ અને ઉચ્ચ પાત્રોની વાતચિતમાં તથા નાટકની શરૂઆતમાં સૂત્રધારનાં વચનો દ્વારા ભારતીવૃત્તિ વર્ણાઈ છે. કૈશિકી, સાત્વતી, આરભટી, અને ભારતી વૃત્તિઓનાં લક્ષણ નાટ્યગ્રંથોમાં જેવાં કહેલાં છે તેવાંજ અહીં વર્ણાયાં છે, એમ જણાવવાને તેનાં લક્ષણ આ નીચે આપ્યાં છે.

વૃત્તિ—નાયક વગેરેનો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપાર તે વૃત્તિ કહેવાયછે.

કૈશિકીવૃત્તિ—ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, વગેરે સહિત સ્ત્રીયુક્ત મૃદુશૃંગારી કામરૂઢયુક્ત વ્યાપાર તે. એના નર્મ, નર્મસ્ફુર્જ, નર્મસ્ફોટ અને નર્મગલ્પ એવા ચાર ભેદ છે.

સાત્વતીવૃત્તિ—શોકહીન તથા સત્વ, શૌર્ય, દાન, દયા, હર્ષ, આનન્દ વૃત્તાદિથી યુક્ત, થોડા શૃંગાર અને અહ્ભુત રસવાળો વ્યાપાર તે. એના પણ સાંભાષ, ઉત્થાપક સાંઘાત્ય અને પરિવર્તક એવા ચાર ભેદ છે.

આરભટ્ટી વૃત્તિ—માયા, ઈંદ્રજાળ, સંગ્રામ, ક્રોધ, દિદ્વિભ્રાંતિ, પ્રસ્તાવ, પાત, ઠેકડા મારવા, છેદન અને વધઅધાદિકથી યુક્ત જે વ્યાપાર તે. સંક્ષિપ્ત, સંકેટ, વસ્તુત્થાપન અને અવપાત એવા એના પણ ચાર ભેદ છે.

ભારતીવૃત્તિ—સંસ્કૃતમય વાણીનો વ્યવહાર તે ભારતીવૃત્તિ જાણવી.

નાટયશાસ્ત્રમાં નાટકનાં છત્રીશ લક્ષણ તથા તેત્રીશ અલંકાર વર્ણવેલા છે. એ લક્ષણ અને અલંકાર નાટકને શોભાવે છે, માટે તેની યોજના સારા કવિએ બની શકે તેટલી કરે છે. આપણા મહાકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં તેવી યોજના એટલે છૂટે હાથે કરી છે કે તેનું એક પણ વાક્ય નાટ્યાલંકાર કે નાટ્યલક્ષણ વિનાનું નથી, એમ કહીશું તો પણ ચાલશે. એ અલંકાર અને લક્ષણો ટીકામાં ઠામઠામ ઉઘાડાં કરી આપવામાં આવ્યાં છે.

આત્યાર સુધી આપણે એક બાબત પર નાટયશાસ્ત્ર અને બીજી બાબત પર “ સત્યભામાખ્યાન નાટિકા ” મૂકીને તેનો સરખાવો કર્યો અને તેમાં આપણે જોયું કે નાટકના કે રૂપકના બધા ગુણો તેમાં છે, માટે એને નાટકના કે રૂપકના ગમે તે વર્ગમાં મૂકી શકાય. નાટક વગેરે રૂપકના દશ ભેદના તથા નાટિકા વગેરે અઢાર ઉપરૂપકના ભેદનાં લક્ષણો જોતાં આ ગ્રંથને નાટિકા કહેવી એ ઠીક બંધબેસતું છે. નાટિકાનું લક્ષણ નાટય-શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

નાટિકામાં નાયિકા મુગ્ધા યોજવી તથા તે દિવ્યા અને અતિ મનોહરા યોજવી. આ નાટિકામાં સત્યભામા મુગ્ધાનાયિકા છે એ તો પાછળ કહી ગયા છીએ. હવે તે પૃથ્વીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા પણ છે અને કવિએ અપ્સરાઓના સંવાદ દ્વારા તેનું દિવ્યાપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ભૌમાસુરનો વધ તેની માતા કહેવા વગર થાય નહિ, માટેજ કૃષ્ણ સત્ય-ભામાને ભૌમનો વધ કરવામાં સાથે લઇ ગયા હતા. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૪)

“ તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ?

વર્ણીયા છે. સત્યભામાની સખી નાગરિકા, કુપ્તુનો સખો શ્રીક્રમે, અને રક્ષિણીની સખી કનકમાલિકા, એ દ્વિતી તરિક્ક સ્વલયકારી વર્ણીયા છે.

હવે અંચની નાયિકા સત્યભામા તરફ જોઈએ. સ્વીયા, પરકીયા અને સામાન્યા એવા નાયિકાના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે. તેમાંથી આ સ્વીયા નાયિકા છે, એ તો વગર કંલે પણ નાટક વાંચતાંજ જણાય એવું છે. સત્યભામાને આમાં મુગ્ધા વર્ણી છે. (જુઓ પૃ. ૭૬ મું). ત્યાં લખે છે કે:—

શાદ્દલ્લાવકીરિત.

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા ! શો અતનુવિકાર ઉપજ્યો, અધુર્યો જોઈ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા ખહું,
જો જો લક્ષણ લાજતુ પ્રિય સખા, પચે હું પુરાં લહું.

૪૦

૪૦

૪૦

૪૦

એમાં નવીન તારણ્યતા, નવીન કામવિકાર, રતિમાં વામા, મૃદુક્રોધા, અને અધિક લજ્જા, એવાં મુગ્ધાનાં પાંચે લક્ષણાં અનુક્રમે વર્ણ્યાં છે.

નાયિકાના સ્વાધિનપતિકા વગેરે આઠ અવસ્થાના યોગથી ભેદ થાય છે. તેમાંથી સત્યભામાને કવિએ આઠલમાં વિરહોત્કંઠિતા, પછી કલહાંતરિતા, અને છેવટે સ્વાધિનપતિકા વર્ણી છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકમાં કવિએ ઠામ ઠામ નાયિકાની શોભા, કાંતિ, માધુર્ય વગેરે અચત્તજ અલંકાર; હાવ ભાવ, વગેરે અંગજ અલંકાર; અને લીલા, વિલાસ, વિચિત્ર, વગેરે સ્વાભાવિક અલંકાર ઘટિત પ્રસંગે વર્ણ્યાં છે, તે ટીકા જોવાથી જણાશે.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. માર્ટે ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, જેમાં આવે એવા વ્યાપાર વર્ણીયા છે, અને તેથી યોગ્ય જગોએ નાટકમાં વર્ણીતી ચોરમાંની કૈશિકી વૃત્તિ વર્ણીય છે. સાર્વજનિક ઉજાણી વખતે યાગમાં વાંચતો ભય ઉપજે છે ત્યાં આરભટ્ટી વૃત્તિ વર્ણીય છે. દેવ અને ઉચ્ચ પાત્રોની વાતચિતમાં તથા નાટકની શરૂઆતમાં સૂત્રધારનાં વચનો દ્વારા ભારતીવૃત્તિ વર્ણીય છે. કૈશિકી, સાતવતી, આરભટ્ટી, અને ભારતી વૃત્તિઓનાં લક્ષણ નાટ્યશ્રૃંગારમાં જેવાં કહેલાં છે તેવાંજ અહીં વર્ણ્યાં છે, એમ જણાવવાને તેનાં લક્ષણ આ નીચે આપ્યાં છે.

વૃત્તિ—નાયક વગેરેનો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપાર તે વૃત્તિ કહેવાયછે.

કૈશિકીવૃત્તિ—ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, વગેરે સહિત સ્ત્રીયુક્ત મૃદુશૃંગારી કામરૂઢયુક્ત વ્યાપાર તે. એના નર્મ, નર્મસ્ફુર્જ, નર્મસ્ફેટ અને નર્મગલ એવા ચાર ભેદ છે.

સાત્વતીવૃત્તિ—શોકહીન તથા સત્વ, શૌર્ય, દાન, દયા, હર્ષ, આર્જવ ઇત્યાદિથી યુક્ત, થોડા શૃંગાર અને અદ્ભુત રસવાળો વ્યાપાર તે. એના પણ સંલાપ, ઉત્થાપક સાંઘાત્ય અને પરિવર્તક એવા ચાર ભેદ છે.

આરભાટી વૃત્તિ—માયા, ઇંદ્રજાળ, સંગ્રામ, ક્રોધ, દિદ્વિભ્રાંતિ, પ્રસ્તાવ, પાત, ઠેકડા મારવા, છેદન અને વધઅધાદિકથી યુક્ત જે વ્યાપાર તે. સંક્ષિપ્ત, સંકેટ, વસ્તૂત્થાપન અને અવપાત એવા એના પણ ચાર ભેદ છે.

ભારતીવૃત્તિ—સંસ્કૃતમય વાણીનો વ્યવહાર તે ભારતીવૃત્તિ જાણવી.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકનાં છત્રીશ લક્ષણ તથા તેત્રીશ અલંકાર વર્ણવેલા છે. એ લક્ષણ અને અલંકાર નાટકને શોભાવે છે, માટે તેની યોજના સારા કવિએ બની શકે તેટલી કરે છે. આપણા મહાકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં તેવી યોજના એટલે છૂટે હાથે કરી છે કે તેનું એક પણ વાક્ય નાટ્યાલંકાર કે નાટ્યલક્ષણ વિનાનું નથી, એમ કહીશું તો પણ ચાલશે. એ અલંકાર અને લક્ષણો ટીકામાં ઠામઠામ ઉઘાડાં કરી આપવામાં આવ્યાં છે.

અત્યાર સુધી આપણે એક બાબત પર નાટ્યશાસ્ત્ર અને બીજી બાબત પર “ સત્યભામાખ્યાન નાટિકા ” મૂકીને તેનો સરખાવો કર્યો અને તેમાં આપણે જોયું કે નાટકના કે રૂપકના બધા ગુણો તેમાં છે, માટે એને નાટકના કે રૂપકના ગમે તે વર્ગમાં મૂકી શકાય. નાટક વગેરે રૂપકના દશ ભેદના તથા નાટિકા વગેરે અઠાર ઉપરૂપકના ભેદનાં લક્ષણો જોતાં આ ગ્રંથને નાટિકા કહેવી એ કીક અંધએસતું છે. નાટિકાનું લક્ષણ નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

નાટિકામાં નાયિકા મુગ્ધા યોજવી તથા તે દિવ્યા અને અતિ મનોહરા યોજવી. આ નાટિકામાં સત્યભામા મુગ્ધાનાયિકા છે એ તો પાછળ કહી ગયા છીએ. હવે તે પૃથ્વીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા પણ છે અને કવિએ અપ્સરાઓના સંવાદ દ્વારા તેનું દિવ્યાપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. લૌભાસુરનો વધ તેની માના કહેવા વગર થાય નહિ, માટેજ કૃષ્ણ સત્યભામાને લૌભનો વધ કરવામાં સાથે લઈ ગયા હતાં. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૪)

તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી લૌભાસુર એકલોજ રહ્યો કે ?

મુઆની કને વૈષ્ણવાચ દત્તું, એટલે એને ખીજા કશાની ચરજ છે ?
વારૂ ખેન ! પછી શું થયું તે તું વેઢેલી વેઢેલી કહી દે.

રંભા—મૂઝો કાગી તો દતોજકની ! તે સત્રાજિત્ સુતાને જોઈ
મોહિત થયો અને એવામાં બનવાકાળ દે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિય-
તમને કંટાળીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો,
એટલે હું નીરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી હત્યા જતું છે ત્યાં જઈ.

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) સખિ ! ઘાટ તો દીક આગ્યો.
માએજ મૂઆને મરાવ્યો ! પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાંખ્ય.

ઇત્યાદિથી સત્યભામા ભોમાસુરની મા સાળિત થાય છે, પણ ભો-
માસુરની મા પૃથ્વીદેવી છે માટે સત્યભામા પૃથ્વીદેવીનો અવતાર હોવાથી
દિવ્યા નાયિકા છે. ભોમાસુર એના પર મોહિત થયો તથા કૃષ્ણ એના
રૂપથી મોહા વગેરે વર્ણનથી મનોહરપણું તો સિદ્ધજ છે. વારૂ; તે
અંતઃપુર સાથે સંબંધ ધરાવનારી જોઈએ તથા તેના ગુણુશ્રવણ
કે દર્શનથી નાયકની તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર વધતી પ્રીતિ વર્ણ-
વવી જોઈએ તથા દેવીથી બીહીતો નાયક યોજવો. અહીં સત્યભામાને
અંતઃપુર સાથે સીધો સંબંધ ધરાવનારી વર્ણી નથી. પણ એકજ
સ્થળમાં હોવાથી કેવળ અંતઃપુરને વળગી રહેવાની કૃત્રિએ જરૂર જોઈ
નથી. જ્યારે નાયિકા પરદેશની હોય ત્યારેજ તેમ થવાની જરૂર છે.
એવું પ્રિયદર્શિકા અને રતનાવલિ વગેરે નાટિકાઓ જોતાં માલમ પડે છે.
સત્યભામાના દર્શનથી કૃષ્ણની તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર વધતી જતી પ્રીતિ
વર્ણવાઈ છે તથા રૂકિમણીનું અપમાન ન થાય માટે તેનાથી કૃષ્ણને
બીહીતા વર્ણ્યા છે. એનું ઇતિવૃત્ત કવિકલ્પિત જોઈએ; ઘણો ભાગ
અથવા સમગ્ર રચના કવિ કલ્પિતજ છે. ધીરલલિત નાયક જોઈએ
અને તે રાજા જોઈએ. કૃષ્ણ એ બન્ને લક્ષણવાળો નાયક છે. તેના અંક
ચાર યોજના; પાછળ કહ્યું છે તેમ નાટિકાનું ઇતિવૃત્ત ચાર અંકમાંજ
સમાપ્ત થાય છે, ત્રણ અંકનો જે વધારો કર્યો છે તે જૂદો પાઠો શકાય
એવો હોવાથી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમનો લંગ થઈ શકતો નથી. વળી
ચારજ અંક કરવા એવો નિયમ ઘણા કવિઓએ પાળેલો પણ
નથી. કેમકે બહુધા ચાર અંક કરવા એમ કહેવાનો ત્યાં હેતુ છે.
નાયિકાને નામે નાટિકાનું નામ પાડવું: ‘ રોપદર્શિકાસત્યભામા-
ખ્યાન ’ એ નામ નાયિકાને નામેજ છે. નવીન પ્રીતિ કરનારી

એવી રાજવંશની નાયિકા યોજવી: અહીં તેમજ છે. તેને વિષે નાયકનો પ્રેમ થતાં તેના મનમાં દેવીની ખીક રહેવી જોઈએ: અહીં કૃષ્ણ અને રક્તિમણીના સંબંધમાં તેમજ વર્ણાયું છે. એ દેવી જ્યેષ્ઠા, પ્રગલ્ભા અને રાજવંશની હોય જોઈએ: રક્તિમણી તેવીજ છે. તેને હાલે હાલે માનવંતી કરવી: અંતરમાં જુઓ: રક્તિમણીનું માન પદે પદે જળવાયું છે. એમાં કૌશિકી વૃત્તિ આણવી: તે આવી છે એમ પાછળ ખતાવી ગયા છીએ. સંધિ આવે એટલા આણવા: તે પણ કહી ગયા છીએ.

ઉપર લક્ષણ અને લક્ષ્યનો મુકાબલો કરી ખતાવ્યો છે તેથી નાટ્ય-શાસ્ત્રના નિયમને જરેજર સમજીને તેણે આ નાટિકા લખી છે એમ ખુદ્દુ જોવામાં આવશે. અસ્તુ. નાટિકા, એ 'નાટક' તથા 'પ્રકરણ' (નામે રૂપકનો ભેદ), એ બે મિશ્ર થવાથી થાય છે. એટલે 'કવિકલ્પિત ઇતિવૃત્ત' એ તેમાં પ્રકરણનો ભાગ આવે અને ખીજી બધી બાબત નાટકની આવે. માટે ઇતિવૃત્તને બાદ કરતાં તેની તમામ રચના નાટક જેવી હોવી જોઈએ; માટે હવે એ અંતની રચનાને નાટક રૂપે તપાસીએ.

નાટકકાર આરંભમાં શિષ્ટસંપ્રદાય પ્રમાણે નાન્દી અથવા મંગળા ચરણ કરે છે. નાન્દીમાં કવિએ કેટકેટલી ખુખી કરી છે તે ટીકામાં વિસ્તારથી ખતાવી છે. તે કરતાં નાટ્યરચના તરફ જોતાં એમાં પતાકા-સ્થાનકની રચના કરી છે એ વિશેષ છે. નાટકની રચનામાં કવિએ કાષ્ઠ કાષ્ઠ જગાએ પતાકાસ્થાન અને વીથીનાં અંગની યોજના કરવી એ નાટ્ય-શાસ્ત્રકર્તાઓની આજ્ઞા છે. ચાલતા પ્રકરણના ભાવિ અર્થનું સૂચન અન્યોક્તિ કે સમાસોક્તિથી કર્યું હોય ત્યારે ત્યાં પતાકાસ્થાન કહેવાય છે. નાટકમાં શું વર્ણાશે તે નાન્દીમાં સમાસોક્તિથી કવિએ જણાવ્યું છે, માટે એને પતાકાસ્થાન કહેવાને હરકત નથી. નાન્દી થયા પછી સૂત્રધાર તથા નટનો સંવાદ વર્ણવે તે દ્વારા ભારતી વૃત્તિથી પ્રસ્તાવના કરી છે.

આ પ્રસ્તાવનામાં તે ગૂજરાતી વાંણીના સંદેશાની વાત આણે છે અને તેમાં જણાવે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં નાટકો રચાય તે બહુ સાર છે. કવિની ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાના છત્રકાષ્ઠ જતા ઉત્સાહથી સ્વાભાવિકપણે લખાઈ ગયેલા આ લેખ જોઈને હમણાનો કયો ગુજર-વિદ્વાન આતંદસમુદ્રમાં નહિ ફરે? તથા કાણ આ મહાકવિને ધન્યવાદ નહિ આપે? પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછી કાષ્ઠ ઋતુને આશરીને

“ગાવું” એમ નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન મુદ્ધરું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટકનાં ગાયનોના ગ્રંથો જે કે હમણું દુર્મલ થઈ પડ્યા છે, તથાપિ આ કવિએ તેનું સાઈ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે. ચતુષ્પદિકાની છેવટે “ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે” આવું વાક્ય નટી બોલે છે; તેજ વાક્યનો જૂદો અર્થ ગ્રહણ કરીને રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ધવાત નામે પ્રસ્તાવનાનું અંગ કહે છે. ઘણા નાટક લખનારા જેમ કાંઈ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલા માટે કથોદ્ધવાત, પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીધીનાં તેર અંગ, એમાંથી કાંઈ પણ એક પ્રકારે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો ઠીક છે અને આ કવિ તેને અનુસર્યા છે.

રૂકિમણીને આદિથી અંત સુધી પ્રૌઢ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજનીતિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રતિ અત્યંત પ્રેમવાળી વર્ણી છે. કૃતવર્માને બોલાવી લાવવામાં અને બીજી ખટપટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આપી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની મહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો સ્વચ્છ પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે અને વળી ફૂલ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કનિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં રૂકિમણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કાંઈ અલૌકિકજ છે !

પદ્મપ્રભા અને કનકમાલિકા એ રૂકિમણીની અંતઃપુર સાહાય છે. આ દાસીઓ તે સખીઓ જેવીજ માનવાતો નાટકચાર્યોનો સંપ્રદાય છે તેમ પ્રેમાનંદે પણ અહીં તેમજ માન્યું છે. આ પ્રવેશમાં કૃષ્ણને મણિચોર કહેનાર કાણ છે તેની પૂછપાછ માત્ર વર્ણવી છે.

બીજો પ્રવેશ કૃષ્ણ અને શ્રીદામાનો છે. ધીરલલિત નાયક કૃષ્ણ છે એમ પાછળ કહ્યું છે એટલે હવે એ પાત્ર કેવું ચીતરાવું જોઈએ એ વિષે ફરીને કહેવાની જરૂર નથી. શ્રીદામો એ વિદૂષકને હામે છે. કેટલાક સમજે છે કે વિચિત્ર વેપ, વાણી અને ચાળાથી હસાવનારા મૂર્ખ પાત્ર તે વિદૂષક. પણ આ સમજ ખોટી છે, વિદૂષક એ રાજનો અથવા મુખ્ય નાયકનો કામ સાહાય છે. તે હાસ્ય ઉપજે એવાં પણ મર્મનાં વચનો બોલનાર તથા નાયકને ઘણી રીતે ઉપયોગમાં આવનાર પાત્ર છે. જે નિર્રથક હાસ્યજ ઉપજાવવા માટે એવું એક પાત્ર યોજવામાં આવે તો તે નાટકમાં કચરા જેવું જાણવું.

ગાણું એમ નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા દેવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન મધ્યું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટકનાં ગાયનોના ગ્રંથો જે કે દુર્મણાં દુર્મલિ થઈ પડ્યા છે, તથાપિ આ કવિએ તેનું સાઈ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે. ચતુષ્પદિકાની છેવટે “ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે” આવું વાક્ય નડી જોાયે છે; તેજ વાક્યનો જૂદો અર્થ ગ્રહણ કરીને રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ધવાત નામે પ્રસ્તાવનાનું અંગ કહે છે. ઘણા નાટક લખનારા જેમ કાંઈ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલા માટે કથોદ્ધવાત, પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીથીનાં તેર અંગ, એમાંથી કાંઈ પણ એક પ્રકારે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો હીક છે અને આ કવિ તેને અનુસર્યો છે.

રૂકિમણીને આદિથી અંત સુધી પ્રૌઢ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજનીતિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રતિ અત્યંત પ્રેમવાળી વર્ણી છે. કૃતવર્માને ખોલાવી લાવવામાં અને ખીછ ખટપટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આપી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની મહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો સ્વચ્છ પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે અને વળી કૂલ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કનિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં રૂકિમણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કાંઈ અલૌકિકજ છે !

પદ્મપ્રભા અને કનકમાલિકા એ રૂકિમણીની અંતઃપુર સાહાય છે. આ દાસીઓ તે સખીઓ જેવીજ માનવાનો નાટકચાર્યોનો સંપ્રદાય છે તેમ પ્રેમાનંદે પણ અહીં તેમજ માન્યું છે. આ પ્રવેશમાં કૃષ્ણને મણિ-ચોર કહેનાર કાણુ છે તેની પૂછપાછ માત્ર વર્ણવી છે.

ખીજો પ્રવેશ કૃષ્ણ અને શ્રીદામાનો છે. ધીરલલિત નાયક કૃષ્ણ છે એમ પાછળ કહ્યું છે એટલે હવે એ પાત્ર કેવું ચીતરાવું જોઈએ એ વિષે કરીને કહેવાની જરૂર નથી. શ્રીદામો એ વિદ્વષકને હામે છે. કેટલાક સમજે છે કે વિચિત્ર વેપ, વાણી અને ચાળાથી હસાવનારા મૂર્ખ પાત્ર તે વિદ્વષક. પણ આ સમજ ખોટી છે, વિદ્વષક એ રાજનો અથવા મુખ્ય નાયકનો કામ સાહાય છે. તે હાસ્ય ઉપજે એવાં પણ સર્મનાં વચનો ખોલનાર તથા નાયકને ઘણી રીતે ઉપયોગમાં આવનાર પાત્ર છે. જે નિરર્થક હાસ્યજ ઉપજાવવા માટે એવું એક પાત્ર યોજવામાં આવે તો તે નાટકમાં કચરા જેવું જણવું.

વિદ્યુતક્રોધ શો ઉપયોગ છે તે આ નાટકમાં બરાબર બતાવી આપ્યું છે. સત્યભામા સાથે લગ્ન કરાવાથી મણિયોરનું આળ ભુંસાઈ જશે એમ કહી શ્રીદામો નાયક નાયિકા વચ્ચેનું અનુરાગ બીજ અહીં રોપે છે. અહીં એક વાર કૃષ્ણ બોલે છે કે:—

“ સખા, કરજ ને કન્યા—”

એટલામાં રૂકિમણી આવી ચઢે છે અને કૃષ્ણનો ધરદો સમજી જઈ “ કરગરે મળે નહિ ” એમ કહી વાક્ય પૂરું કરે છે, પણ રૂકિમણીને માહું ન લાગે માટે કૃષ્ણ એ વાક્ય જૂદીજ રીતે પૂરું કરી એક શ્લોક બોલે છે.

“ દ્રવિ ! કરજને કન્યા, કલંકિત સદા ભણું;

યથાર્થ વદવું મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યું ? ”

(ભુઓ પૃષ્ઠ ૩૮ મું.)

ગૂજરાતી ભાષાના નાટકકથામાં આવા વાક્યાતુરીના પ્રસંગ આપણને કવચિત્તજ માલમ પડે છે !

શ્રીદામો જાતનો આહીર હોવાથી કવિએ અહીં તેની આભીરી ભાષા યોગ્ય સ્થળે વાપરી છે, તે રમૂજ ઉપજાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં નાટકમાં સ્ત્રી, બાળક અને હલકાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત (માગધી વગેરે) રાખવામાં આવે છે (કેમકે કયા પાત્રની કેવી ભાષા જોઈએ તે વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં નિયમજ કરેલા હોય છે—ભુઓ સાહિત્યદર્પણ); પણ ગૂજરાતી તો સ્વતઃ પ્રાકૃત ભાષાજ છે એટલે તેમાં તેવું શું બની શકે ? તો પણ આ વિનોદી કવિએ આભીર (આહીર) પાત્રની ભાષા એવી યોજી છે કે જાણે તે જૂની ગૂજરાતી હોય ! આ જોઈને કવિના જૂની ભાષાઓના જ્ઞાન વિષે પણ આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

એની પછીના પ્રવેશમાં નાગરિકા નામે નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. એ સત્યભામાની દાસી છે. એ તથા શ્રીદામો બન્ને મળીને કૃષ્ણનો સત્યભામા સાથે મેળ ખેસાડી આપે છે એમ આગળ વર્ણાશે. એ પછીના પ્રવેશમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ ન થાય માટે રૂકિમણીની તથા તેની સખીઓની ખટપટ વર્ણાઈ છે. એવી રીતે પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો સુવર્ણસરોજિકામાં મેળાપ થાય છે તથા રૂકિમણીની ખટપટથી તેમાં વિઘ્ન આવી પડે છે, એ વર્ણન છે. નારદના પ્રવેશથી આ અંક શરૂ થાય છે. દેવોને ભૌમાસુર દુઃખદેશે

ગાવું એમ નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન મૂક્યું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટકનાં ગાયનોના ગ્રંથો જે કે હમણું દુર્મીલ થઈ પડ્યા છે, તથાપિ આ કવિએ તેનું સાચું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે. ચતુષ્પદિકાની છેવટે “ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે ” આવું વાક્ય નટી બોલે છે; તેજ વાક્યનો જૂદો અર્થ એકલુ કરીને રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ધાત નામે પ્રસ્તાવનાનું અંગ કહે છે. ઘણા નાટક લખનારા જેમ કાંઈ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલા માટે કથોદ્ધાત, પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીથીનાં તેર અંગ, એમાંથી કાંઈ પણ એક પ્રકારે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો ઠીક છે અને આ કવિ તેને અનુસર્યા છે.

રૂકિમણીને આદિથી અંત સુધી પ્રૌઢ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજનીતિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રતિ અત્યંત પ્રેમવાળી વર્ણી છે. કૃતવર્માને બોલાવી લાવવામાં અને બીજી ખટપટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આપી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની મહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો સ્વચ્છ પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે અને વળી ફૂલ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કનિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં રૂકિમણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કાંઈ અલૌકિકજ છે !

પદ્મપ્રભા અને કનકમાલિકા જે રૂકિમણીની અંતઃપુર સાહાય છે. આ દાસીઓ તે સખીઓ જેવીજ માનવાનો નાટકચાર્યોનો સંપ્રદાય છે તેમ પ્રેમાનંદે પણ અહીં તેમજ માન્યું છે. આ પ્રવેશમાં કૃષ્ણને મણિ-ચોર કહેનાર કાણ છે તેની પૂછપાછ માત્ર વર્ણવી છે.

બીજો પ્રવેશ કૃષ્ણ અને શ્રીદામાનો છે. ધીરલલિત નાયક કૃષ્ણ છે એમ પાછળ કહ્યું છે એટલે હવે એ પાત્ર કેવું ચીતરાવું જોઈએ એ વિષે શ્રીને કહેવાની જરૂર નથી. શ્રીદામો એ વિદૂષકને ઠામે છે. કેટલાક સમજે છે કે વિચિત્ર વેષ, વાણી અને ચાળાથી હસાવનારા મૂર્ખ પાત્ર તે વિદૂષક. પણ આ સમજ ખોટી છે, વિદૂષક એ રાજાનો અથવા મુખ્ય નાયકનો દાસ સાહાય છે. તે હાસ્ય ઉપજે એવાં પણ મર્મનાં વચનો બોલનાર તથા નાયકને ઘણી રીતે ઉપયોગમાં આવનાર પાત્ર છે. જે નિરર્થક હાસ્યજ ઉપજાવવા માટે એવું એક પાત્ર યોજવામાં આવે તો તે નાટકમાં કચરા જેવું જાણવું.

વિદ્યુતનો શો ઉપયોગ છે તે આ નાટકમાં બરાબર બતાવી આપ્યું છે. સત્યભામા સાથે લગ્ન કરાવાથી મણિયોરનું આળ ભુંસાઈ જશે એમ કહી શ્રીદામો નાયક નાયિકા વચ્ચેનું અતુરાગ બીજ અહીં રોપે છે. અહીં એક વાર કૃષ્ણ બોલે છે કે:—

“ સખા, કરજ ને કન્યા—”

એટલામાં રૂક્મિણી આવી ચઢે છે અને કૃષ્ણનો ધરાદો સમજ બધ “ કરગરે મળે નહિ ” એમ કહી વાક્ય પૂરું કરે છે, પણ રૂક્મિણીને માહું ન લાગે માટે કૃષ્ણ એ વાક્ય જૂદીજ રીતે પૂરું કરી એક શ્લોક બોલે છે.

“ દેવિ ! કરજને કન્યા, કલંકિત સદા ભણું;

યથાર્થ વદતું મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યું ? ”

(જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮ મું.)

ગૂજરાતી ભાષાના નાટકકથામાં આવા વાક્યાતુરીના પ્રસંગ આપણને કવચિતજ માલમ પડે છે !

શ્રીદામો જાતનો આહીર હોવાથી કવિએ અહીં તેની આલીરી ભાષા યોગ્ય સ્થળે વાપરી છે, તે રમૂજ ઉપજાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં નાટકમાં સ્ત્રી, બાળક અને હલકાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત (માગધી વગેરે) રાખવામાં આવે છે (કેમકે કયા પાત્રની કેવી ભાષા જોઈએ તે વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં નિયમજ કરેલા હોય છે—જુઓ સાહિત્યદર્પણ); પણ ગૂજરાતી તો સ્વતઃ પ્રાકૃત ભાષાજ છે એટલે તેમાં તેવું શું બની શકે ? તો પણ આ વિનોદી કવિએ આલીર (આહીર) પાત્રની ભાષા એવી યોજી છે કે જાણે તે જૂની ગૂજરાતી હોય ! આ જોઈને કવિના જૂની ભાષાઓના જ્ઞાન વિષે પણ આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

એની પછીના પ્રવેશમાં નાગરિકા નામે નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. એ સત્યભામાની દાસી છે. એ તથા શ્રીદામો બન્ને મળીને કૃષ્ણનો સત્યભામા સાથે મેળ બેસાડી આપે છે એમ આગળ વર્ણાશે. એ પછીના પ્રવેશમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ ન થાય માટે રૂક્મિણીની તથા તેની સખીઓની ખટપટ વર્ણાઈ છે. એવી રીતે પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો સુવર્ણસરોજિકામાં મેળાપ થાય છે તથા રૂક્મિણીની ખટપટથી તેમાં વિદ્વંસ આવી પડે છે, એ વર્ણન છે. તારદના પ્રવેશથી આ અંક શરૂ થાય છે. દેવોને ભોમાસુર દુઃખદેશે

એ વાત નારદ કહેવા આવે છે. આ બીજા અહીં મૂક્યું છે તેનું
 ફરી એક બે વાર વચમાં કથન કરીને છેવટે તેનું પરિણામ કવિ બતા-
 વેશે. એની સાંકળ એવી છે કે દેવોને ભામાશુર દુઃખ દેછે માટે તેને
 મારવાને કૃષ્ણની જરૂર છે. સત્યભામાની આજ્ઞા વિના તે મરાય નહિ માટે
 સત્યભામાની જરૂર; પારિજનતક લેવાના ગદાના વિના સત્યભામાનું ચૂદ્ધમાં
 સાથે આવવું અને નહિ, માટે સત્યભામાની પારિજનતક માટે લક લેવાની
 જરૂર; અને તે કૃષ્ણની પત્ની ન હોય તો લક લઈ શકે નહિ, માટે પત્ની
 થવાની જરૂર; પરસ્પર અનુરાગ વગર દંપતી થવાય નહિ માટે અનુરાગ
 ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનોની જરૂર; અને વિદ્વત વિના અનુરાગ દઢ થાય નહિ
 માટે શ્કિમણીકૃત વિદ્વતની પણ જરૂર. એવી રીતે પરસ્પર કાર્યકારણભાવે
 કવિએ આ વૃત્તાંત એવો સાંકળ્યો છે કે અમુક ભાગ તેમાંથી નકામો
 ગણીને આપણે બાદ કરવા ધારીએ તો તેમ અને એવું નથી. આ બીજા
 અંકમાં પહેલા અંક કરતાં અનુરાગબીજ સ્પષ્ટ વર્ણાયું છે માટે રસ પણ
 વિશેષ છે. કવિની કવિતા તો આખા અંકમાં એવી મધુર છે કે જો તેમાંથી
 નમુના માટે પસંદ કરવાની જરૂર પડે તો બધીજ કવિતાઓ પસંદ કર-
 વાનું મન થાય. એમ છતાં સારી માદી ન જોતાં એકાદ બે બીજા અંક-
 માંથીજ આ નીચે આપી છે. કૃષ્ણ દૂર ઉભેલી સત્યભામાને જોઈને કહે છે કે:-

ગીતિ.

“ આવી મુઠ્ઠા અંગુલિ, હલવી હલવો કદા મુને તેડે ?

ચંદ્રી ચંદ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતા યદા પડે કેડે. ”

(સત્યભામાને) સખી સાથે વાત કરતાં જોઈને કૃષ્ણ કહે છે કે—

“ કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે ?

નહિ નહિ મદનશિલીમુખ, વાંકું સીધું સદાય જે ભ્રાજે. ”

અહીં કવિએ ઉત્પ્રેક્ષા અને અપન્હુતિ નામે અર્થાલંકાર, કાંતિ નામે
 નાંચિકાલંકાર અને બીજા વ્યંજનાદિ ગુણો યોજ્યા છે તે સ્પષ્ટ સમજાય
 એવાજ છે, ઇત્યાદિ.

એજ અંકમાં “ ચંદ્રને બળદ ધાવે છે ” એમ કહીને સત્યભામાને
 મળવાની સુકિત કવિએ વર્ણી છે તે પણ કવિની અદ્ભુત કલ્પનાનાં વખાણ
 કરાવે છે.

ત્રીજા અંકમાં સત્રાજિત પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કેદ કરી બીજા
 કોઈ સાથે પરણાવી દેવાનો નિશ્ચય કરે છે. તેને કેદમાં નાગરિકા મળી

શકે માટે શ્રીદામો જોશીયુઆનો વેષ લઈ સત્રાજિતની સ્ત્રીને ભોળવી કુંચી લેઈ આવે છે. નાગરિકા સત્યભામાને મળી તેની પાસેથી ચિત્રપાટી લાવે છે અને શ્રીદામાદ્વારા તે કૃષ્ણને પહોંચાડે છે. રૂકિમણી પ્રપંચથી તે ચિત્ર છીનવી લેઈ ખીજે વખતે મેળામાં સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે તેવી સાવધાની રાખે છે. સત્રાજિત અદૃઢ મનનો માણસ ચીતર્યો છે. તેની પત્નીને સાધારણ ભોળા ખેરી જેવી ચીતરી છે. શ્રીદામો જોશી થાય છે ત્યારે તેનો વિચિત્ર વેષ જોઈ છોકરાં તેને ખીજવે છે. કવિએ સ્ત્રીઓની અને છોકરાંની ભાષા યોજવામાં ઉત્તમ રસસૂતા દેખાડી છે ! એ પોતે સંસ્કૃતમય લખી શકતો હતો તે દેવપાત્રોની ભાષાથી વિદિતં કયું છે, અને સ્ત્રીઓ છોકરાં તથા સાધારણ લોકોની ભાષા લખી શકતો હતો તે તેવાં તેવાં પાત્રની ભાષાદ્વારા બતાવ્યું છે. નીચ પાત્રની ભાષા હીમતી વગેરેની ભાષાથી તથા કેળવાયલા ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા કૃષ્ણ વગેરેની ભાષાથી બતાવી આપી છે. ભાષાનું ખેડાણ એ તો પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞાજ હતી એટલે તે વિષે એનામાં કાંઈ કહેવા જેવું હોયજ શાનું ?

ચોથા અંકમાં પદ્મપરાગોદ્ધાનના મેળાની વાત આવે છે. એ એક વાર્ષિક મહોત્સવ છે અને તેમાં સહુ જણે રાજસાથી જવું એવો ઠરાવ છે. સત્યભામા ત્યાં જવાની તો ખરી, પણ કૃષ્ણનો અને તેનો મેળાપ ન થવા દેવા રૂકિમણી સજ્જડ યુક્તિ કરે છે. સત્યભામાના ઉમેદવારોને તે પાણી ચઢાવી મૂકે છે, તથા પોતાની દાસીઓને પણ સાચવવા તૈયાર રાખે છે. એમ છતાં એક અજ્ઞયજ જેવી યુક્તિથી કૃષ્ણનો મેળાપ થાય છે. વાઘ આવ્યાની ખૂબ મેળામાં ઉડે છે અને તે ભેગી સત્યભામાને સાચવનારા શરવીરોની ફજેતી પણ ઉડે છે ! સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળે છે અને નારદ આવી તેમને પરણાવી દે છે. નારદે આ વખતે આવવાનું છે તે વિષે ખીજા અંકમાંજ કવિએ આગમચથી શ્રીદામાને તેવું વરદાન નારદ પાસે અપાવી મૂક્યું હતું. આ અંકમાં કૃતવર્મા, શતધન્વા, જળરામ, સાત્યકિ, દેવકી વગેરે પાત્રોનાં સ્વરૂપ યથાવત્ ચીતર્યાં છે.

એક રીતે જોતાં અહીં નાટિકા સમાપ્ત થાય છે કેમકે નાટિકામાં જોઈતા ચાર અંક પૂરા થાયછે તથા અનુરાગખીજનું ફળ પણ મળી ચૂકે છે. વળી આટલામાંજ પાંચ સંધિઓ પણ વર્ણાઈ જાયછે, એમ છતાં કાં તો તેને નાટકની પેઠે સમાપ્ત કરવાને, અથવા સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી તે દેખાડવાને અથવા અનેક સ્ત્રીઓનું કેવું દુઃખ છે તે બતાવી આપવાને કે

ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લંબાવી છે. એ લંબાવવાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતાં પહેલાંજ તેણે આવી બેવડી રચના કરવાનું ધ્યાનું છે, એમ તો બીજા અંકમાં નારદનો પ્રવેશ મૂકીનેજ બતાવ્યું છે.

પાંચમા અંકમાં એક “ અદિતિકુંડલાદરણ ” નામે ગર્ભાંક મૂક્યો છે. જો કવિને જરૂર લાગે તો નાટકના પાછલા અંકમાં કવિ ગર્ભાંક મૂકી શકે, એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. એ નિયમને અનુસરીનેજ ઉત્તરરામચરિત્ર અને પ્રિયદર્શિંકા વગેરેમાં તે તે કવિઓએ ગર્ભાંક દાખલ કર્યો છે. આ ગર્ભાંકમાં કૃષ્ણદેવ, રૂકિમણી, સત્યભામા વગેરે સલાસદો થાય છે. અને તેમના આગળ દેવતાઓ આ નાટક ભજવી બતાવે છે. પ્રથમ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી નાટકકર્તા બૃહસ્પતિનું નામ કથન કરીને કથોદ્ધાતરૂપ પ્રસ્તાવનાનું ગાયન કરી નાટકકર્તા બીજાસ્થાપન રૂપ રંગ પ્રશસ્તિ કરે છે, અને દિતિ તેને આકાશવાણી માતીને પ્રવેશ કરે છે. દિતિ પોતાની સપત્ની અદિતિ પાસે કુંડળ માગવા જાય છે. તે આપતી નથી તેથી દિતિ પોતાના અસુરપુત્ર ભૌમાસુરને બોલાવી બળાતકારે કુંડળ લેઈ લે છે. આ જાણી અદિતિના પુત્રો ઈંદ્ર વગેરે દેવો યુદ્ધ કરવા આવે છે; તેમને મારી કાઢી ભૌમાસુર દેવનું રાજ્ય જીતી લે છે, અને દેવોને મહામહા પીડા કરે છે. આ નાટક જોઈ કરણુરસથી આર્દ્ર માનસવાળાં સત્યભામા વગેરે દેવોને સહાય કરવા કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરે છે.

ગર્ભાંક પૂરો થઈ ગયા પછી રાધાનો સંદેશો કૃષ્ણ વાંચે છે. કવિએ આ પ્રવેશ મૂકી બતાવી આપ્યું છે કે કૃષ્ણ બહુ નાયિકાઓમાં સમાન પ્રીતિવાળા નાયક હતા; કેમકે રાધાનું સ્મરણ થવાથી કૃષ્ણ કહે છે કે—

ગીતિ.

“ અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિની સવિતા પ્રત્યે, નિરનેહી છે પ્રચંડ આ રાધી ! ”
(જુઓ પૃ. ૨૦૫)

આ પછી સત્યભામાના રોપનું બીજું રોપાય છે. નારદ એક ફૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે અને તે સાથે લેઈ સત્યભામાને મંદિર જવા કૃષ્ણ નીકળે છે; એટલામાં નારદે ખચર આપેલી હોવાથી રૂકિમણી કૃષ્ણને પોતાને ઘેર તેડી જઈ યુક્તિપૂર્વક તે ફૂલ કૃષ્ણ પાસે પોતાના એટલામાં ગુંથાવે છે. કવિએ અહીં પવિત્ર સ્ત્રીચરિત્રનો ઉત્તમ ચિતાર

આપો છે ! આ વાતની ખબર નારદ સત્યભામાને પણ આપે છે તેથી તે જાનીમાની જોઈ જાય છે, અને તેને રીસતું કારણ મળતાં ખીજવાઈ જઈ ઘેર જાય છે. સત્યભામાનો ખરેખરો રોષ અહીંથી આરંભાય છે.

છટ્ટા અંકમાં આ રોષને ખરેખરો પ્રગટ કર્યો છે. બે સ્ત્રીઓના ધણીનો દુઃખકારક જન્મારો કવિએ અહીં એવો તો આબેહુબ ચીતર્યો છે, કે સંસારતું કાઈ સુંદર ચિત્ર જાણે તેણે અક્ષરદ્વારા ચીતર્યું હોય ! સ્ત્રીઓનાં રીસનાં વાક્યો, કૃષ્ણ જેવા નાયકનાં તેને સમજાવવાનાં બહાનાં અને શોકોની લડાઈ, એ પ્રસંગ વર્ણવે તો તેણે હૃદવાળી છે ! આટલું છતાં પણ કવિએ જે ઉચ્ચ પાત્રોના સંબંધમાં આ વણ્યું છે તેની ઉત્તમતાને લગાર પણ ખામી નથી આવવા દીધી એ તેની ચતુરાઈ છે ! આ જગ્યાએ અમારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી કે જો કાંઈને કવિ થવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પ્રેમાનંદના જેવી રસજ્ઞતા આણ્યા પછીજ તેવી ઇચ્છા કરવી; અન્યથા તે પોતાના કામમાં ગોથું ખાધા વિના રહેશે નહિ ! આ અંકમાં “ રોષદર્શિકા ” નામ અન્વય કર્યું છે ! નારદની આ કામમાં ખટપટ વિશેષ વર્ણી છે અને લોકોમાં જેને માટે નારદ પ્રખ્યાત છે તેનો અહીં કવિએ સારો ઉપયોગ કરી લીધો છે. આ પ્રસંગમાં સત્યભામા મુઘ્ધા હોવાથી અને માનમાં મૃદુ હોવાથી કૃષ્ણના વાક્યપ્રત્યમાં ફસીને છેતરાવાની અણીપર આવે છે. કૃષ્ણ તેને કહે છે, કે—

“ પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે નારદમહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાંતાં, તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાળે રાખી મૂક્યું”તું. આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાળે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે ! ”

“ સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો જો મને ઠગતા હો ! મેં એવું સાંભળ્યું”તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું”તું. ‘ મુઓ વરને બળી જાન’ પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ? પણ હાં હાં જો તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શા કાળે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ, મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતું. ”

આ કેવાં સુંદર ભાવવ્યંજનાવાળાં વાક્યો છે ! આ વાક્યો શું બતાવે છે ? “ જોજો મને ઠગતા હો. ” એથી એનું માનમાં મૃદુપણું

અને મુગ્ધાપણું નથી વ્યંજિત થતું ? ‘ પણ દાં દાં ’ કંઈ ઉપરથી સ્ત્રીઓને સાધારણ માનના પ્રસંગે કારણ શોધવાની એ શું વ્યંજિત નથી થતી ! આ તો હજી રોપદર્શનનો આરંભ છે; તેની પરિસીમા તો અંધમાંજ બેઠેલી ! પછી પારિજાતકનું આયુષ્ય વૃદ્ધ આણી આપવાની કૃષ્ણના કબુલાત સાથે સત્યભામાના રોપદર્શનનો પ્રસંગ પૂરો થાય છે.

સાતમા અંકના આરંભમાં રંગભિન્નોત્તમાના પ્રવેશનો વિષ્ણુબદ્ધ કરીને ભોમાસુરવધની વાત કહી દીધી છે, કેમકે રંગભૂમિપર ક્ષય, સુદ્ધ વગેરે દેખાડવાની નાટ્યશાસ્ત્રમાં મના છે. કૃષ્ણ સ્વર્ગમાં જઈ પારિજાત લાવે છે અને સત્યભામાને પ્રસન્ન કરે છે; એટલી વાત વર્ણવવાની સાથે સાતમો અંક અને નાટક સંપૂર્ણ થાય છે.

આ નાટકનું અવલોકન આપણને શું બતાવી આપે છે ? તે આપણને કવિની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ, તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન, તેની ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેનું નાટ્ય-શાસ્ત્રને અનુસરતાં ગાયનોનું જ્ઞાન, તેની સંસારવ્યવહારની ઊંડી માહિતી, તેનું ગુજરાતી ભાષાનું બોહોળું શબ્દજ્ઞાન, ગુજરાતી ભાષાનાં રૂઢ વાક્યો અને ખુશીઓનું સરસ જ્ઞાન, યુવા-બાળક-વૃદ્ધ-માતા-પુત્ર-પતિ-પત્ની વગેરેના સંબંધનું તથા સ્વભાવનું—અને હુંકમાં જનસ્વભાવનું તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને માનસિક ભાવોની વાણી દ્વારા વર્ણનછટા, એ વગેરે બતાવી આપે છે, પ્રેમાનંદ મહાકવિ ! તમને પ્રણામ છે !

નાટકની વસ્તુસંકેપના તથા નાટકની રચના આપણે જોઈ અને પ્રસન્ન પણ થયા. ખીન્નું હવે નાટકના સંબંધમાં શું જોવાનું છે ? “ વસ્તુ નેતા રસસ્તેષાં મેદકઃ ” વસ્તુ નાયક અને રસ, એ નાટકોના જૂદા જૂદા ભેદ થવાનું કારણ છે. “ ત્યારે અંગી રસ આમાં માનવિપ્રસંભ શૃંગાર છે, પ્રથમ અવલુ પૂર્વરાગ, પછી દર્શન પૂર્વરાગ, પછી સંભોગ-શૃંગાર અને પછી માનવિપ્રસંભશૃંગાર આપણે એમાં અનુક્રમે જોતા આવ્યા છીએ. એ વિષે આરીકીથી નિરીક્ષણ કરવા એસનાં વિસ્તાર થાય એમ છે, માટે તે રસજ્ઞોને માટે રહેવા દેઈએ છીએ.

આ નાટકમાં હાલના નાટકની પેઠે શરૂઆતમાં બધાં પાત્ર ગણાવ્યાં નથી, પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી અને સ્થળ બતાવ્યાં નથી. પ્રવેશ જૂદા પાડવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજી નાટકના અંથો ઉપરથી થયેલી છે, સંસ્કૃત નાટક અંથોમાં તેમ હોતું નથી, તેથી આ કવિએ પણ તેજ અંથોને અનુસરીને

પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી. કવિના લખેલા અંથમાં ફેરફાર ન કરવાના હેતુથી તથા એ જાણવું સહેલું છે એમ ધારી અમે પણ છે તેમજ છપાવ્યું છે. તથાપિ આ પ્રસંગને લેખને એક બાજતનો વિચાર ઉત્પન્ન થઈ આવે છે, તે એ કે આ નાટકને રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવું હોય તો આમને આમજ ભજવી બતાવાય કે એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે ? નાટકમાં તો અવગત, કાંઈ ફેરફાર નજ કરવો પડે, પણ તેના પ્રવેશ મુકરર કરી સ્થળ અને દેખાવ નક્કી કરવાં પડે. આ નાટકમાં પહેલા અંકમાં રસ્તો અને મહેલ એ રીતે અનુક્રમે પાંચ દેખાવ છે અને તેથી થોડી મહેનતે હરકોઈ નાટકવાળો તે દેખાવ આપી શકે. બીજા અંકમાં પણ એ વીજ રીતે છે. હાલના નાટકવાળા જે દેખાવ બતાવવા તજવીજ કરે છે તે બધા થઈ શકે એવા હેતુથી તો નાટક લખનાર નાટક લખેજ નહિ, તથાપિ ઉત્તમ નાટક લખનારાઓમાં તેટલી પણ ખામી આપણે જોતા નથી; અને તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિએ આજથી લગલગ બસો વરસ પહેલાં લખેલા નાટકમાં આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રી. હર્ષ જેવો કવિ જેણે નાગાનંદ, રતનાવલિ અને પ્રિયદર્શિકા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટક લખ્યાં છે, તેણે જે સાવધાની પોતાના પ્રિયદર્શિકાનાટિકામાં રાખી નથી, તે સાવધાની આ કવિએ રાખી છે એમ જાણીને આપણને પ્રેમાનંદને અભિનંદન આપતાં હર્ષ થાય છે. પ્રિયદર્શિકામાં ચાર અંક છે અને લમલગ પ્રવેશ પણ તેટલાજ કે એકાદ વધારે હશે; એટલે આખો અંક તે એકજ પ્રવેશ. ત્રીજા અંકમાં ગભાંક છે, ત્યાં એવી ગરબડ થઈ ગઈ છે કે એક પાત્ર પ્રથમ પ્રવેશ કરીને એકાદ ખૂણામાં ઊભું થઈ રહે અને કેટલીક વારે તેનો વારો આવે ત્યારે આગળ આવીને બોલવા લાગે ! દેખાવ એવા આખ્યા છે કે બીજો અંક જે જગોએ પૂરો થાય, તેજ જગોએ ત્રીજો અંક શરૂ થાય. એટલે મહાજવનિકા (Drop) ઉપડ્યા પછી પણ તેનો તેજ દેખાવ નજરે પડે ! અર્થાત્ તેણે સ્થળસંકળનો (Unity of place) ની દરકાર રાખી હોય તેમ જણાવું નથી. પ્રેમાનંદે તે ભૂલ નથી કરી એ જોવાને નાટક પ્રત્યક્ષજ છે. કાળસંકળના (Unity of time) એ બીજું વાત કવિએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અને આ કવિએ તે વાત કેવી ધ્યાનમાં રાખી છે, તે આ નાટકના અંક કેવે પ્રકારે પૂરા થાય છે તે જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે. અમે વિસ્તારથી તે બતાવત, પણ વિવેચન બહુ લાંબું થઈ ગયું છે માટે અટકીએ છીએ.

આ નાટકનું વસ્તુ તો પાછળ કહ્યું છે તેમ બધું ભાગે ઐતિહાસિક (ભાગવત વગેરેમાંથી લીધેલું) છે, તથાપિ તેમાં કેટલુંક કવિ-કલ્પિત પણ છે અને એજ કારણથી અમે તેને નાટિકા કહી છે; એમ છતાં પણ કવિએ તો તેને સાત અંકનું ઐતિહાસિક વસ્તુનું નાટકજ લખ્યું છે એમાં તો સંશય નથી. રત્નાવલિ તો બીજો માલવિકાગ્નિમિત્રને પગલે પગલે ચાલીને ન લખ્યું હોય તેવુંજ છે. બન્નેમાં રાજકન્યાઓ વગર ઓળખાણ આપે રાજના અંતઃપુરમાં રહે છે । બન્નેમાં રાજ તેમના ઉપર છાનો અનુરાગ કરે છે; બન્નેમાં મુખ્ય દેવીથી રાજ ભય પામે છે; બન્નેમાં ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત દેવીને બહાર પડી જાય છે; બન્નેમાં વિદૂષકની ગદ્યલતથી નાયકની જીવિત બદલાઈ જાય છે; બન્નેમાં નાયિકાને મુખ્ય દેવી કેદ કરે છે; બન્નેમાં ગભરાટના પ્રસંગથી તેને છોડાવામાં આવે છે; બન્નેમાં તે મુખ્ય દેવીની સગીઓ નીકળે છે; બન્નેમાં તે નાયકને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રિવર્ણિકામાં ચિત્રપાટીનો પ્રસંગ નથી પણ તે ઠેકાણે ગભાંકથી વાત બહારમાં આણી છે. આપણા નાટકમાં રાજકન્યા ઓળખાણવાળી છે અને તે અંતઃપુરમાં રહેતી નથી. છાનો અનુરાગ, મુખ્ય દેવીનો ભય, ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત પકડાઈ જવી, એ તો આમાં પણ છે. અહીં વિદૂષકની ગદ્યલત વર્ણી નથી. પણ મુખ્ય દેવીની કેદમાં તો થોડીવાર નાયિકાને રાખી છે અને ગભરાટના પ્રસંગથી તેને છોડાવી પણ છે. આમાં તે મુખ્ય દેવીની સગી નીકળતી નથી. સંસ્કૃત ત્રણ નાટકોની રચના સાથે આ નાટકનો મુકાબલો ઉપર કરી બતાવ્યો છે, તેમાં કવિએ કયા નાટકમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ આણી છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું અમે રસજ વાચક વર્ગને સ્વાધીન કરીએ છીએ.

છેવટ બે બોલ ભાષા સંબંધી અધિક કહેવાનાં બાકી રહે છે. ઉત્તમ ગૂજરાતી કૃતિ તે વિષે વારેવારે વાદવિવાદ ચાલે છે. શબ્દની જોડણી અને તેના ઉચ્ચાર કેવા કરવા તે વિષે બહુ મતભેદ છે. જૂની કવિતા વડે ભાષાની રચના અને જોડણીનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કેમકે તેમાં એ વિષેના નિયમ સચવાયલા હોતા નથી. વિદ્વાનથી લખા-યેલા જૂના ગદ્યગ્રંથ કવચિતજ હાથ લાગે છે. કવીશ્વર પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં છે તે વડે ભાષા ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે એમ છે. મધ્ય પ્રદેશના શહેરોમાં વસતા ઉચ્ચ વર્ણના અને ખાસ કરીને વિદ્વાન લોકો

જે ભાષા વાપરે તે ઉત્તમ કહેવાય. સર્વદેશી વિદ્વદ્ધર્મ પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ ગણી શકાય. કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને મુખે જે ભાષા પ્રેમાનંદે બોલાવી છે, તે ઉંચી જાતની ગૂજરાતી છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ઉંચ વર્ણની ધરગથુ અત્રે હલકા વર્ણની ભાષા કેવી હશે તે આ નાટક જતાવી આપે છે. આથી એમ પણ જણાય છે કે તે વખતની ભાષા હાલ ચાલતી ગુજરાતીને મળતી છે. પ્રેમાનંદને સ્વહસ્તે લખાએલી એક પણ પ્રત મળી શકતી નથી, એ બહુ ખેદકારક છે. એવી પ્રત મળી હોત તો રચના ને જોડણીનું ભલ્લી રીતે અનુકરણ કરી શકાત. એમ છતાં જે પ્રત ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રેમાનંદના શિષ્ય ધીરજીને હાથે લખાયેલી છે. પ્રેમાનંદની હયાતીમાંજ તેમના વિદ્વાન શિષ્યે પ્રત ઉતારી છે, તેથી તે ઉપર પણ ઘણું દરજ્જે આધાર રાખી શકાય. જ્યાં અમને કેવળ અશુદ્ધતા લાગી ત્યાંજ ફેરફાર કર્યો છે, એટલે બનતા સુધી અમે અસલને વળગી રહ્યા છીએ. વાતચિતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને નાટક જેવા ગ્રંથ વડે માલમ પડી જાય છે. જસેં વર્ષની અંદર ગુજરાતી ભાષામાં કાંઈ ફેર પડ્યો નથી, એ આશ્ચર્ય જેવું છે. એની પહેલાંનાં જસેં વર્ષની ભાષામાં જે મોટો અંતર બતાવવામાં આવે છે તે આથી શક પડતો લાગે છે. જૈન લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિંવા જૂની ગૂજરાતી કિંવા પ્રાકૃતની છાયા વડે તે વખતમાં લખાયલાં પુસ્તકોની ભાષા ઘણી ફરકવાળી થઈ હશે; પરંતુ તે વખતે લોકોમાં બોલાતી ભાષા તેવી નહિ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કાંદાવાળાનાં પુસ્તકો.

૧ નાન સુધારો (મળતી નથી)	૬-૨-૬
૨ નીતિ અને વૈદિક મર્મ (મળતી નથી)	૬-૬-૬
૩ નીતિ મર્મ.	૬-૬-૬
૪ પાણીપત અમવાકરણ	૬-૬-૬
૫ દેશી હારીબરીને ઉત્તરન ભાગ ૧	૬-૬-૬
૬ એજન ભાગ ૨	૬-૬-૬
૭ મળીસુરની મુસાફરી... ..	૬-૬-૬
૮ ભૂતળ વિદ્યા	૬-૬-૬
૯ બે બેડેનો	૬-૬-૬
૧૦ અંધેરી નગરીનો બર્ધવમેન	૬-૬-૬
૧૧ સંસાર સુધારો	૬-૬-૬
૧૨ કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧	૬-૬-૬
૧૩ એજન ભાગ ૨	૬-૬-૬
૧૪ લઘુ વ્યાકરણ.	} વરોદરાના કેળવણી ખાતાની માલકી.
૧૫ મોટું વ્યાકરણ.	
૧૬ અઠગણિત ભાગ ૧	
૧૭ અઠગણિત ભાગ ૨	
૧૮ લેખ પદ્ધતિ	} અંગ્રેજી રાજ્યના કેળવણી ખાતા માટે લા. ડ. અને ડ. દ. મળીને લખેલાં.
૧૯ નામાની પદ્ધતિ	
૨૦ બાળાજ્ઞાન-માળા પુસ્તક ૧	} વરોદરા કેળવણી ખાતાની માલકી.
૨૧ " પુસ્તક ૨	
૨૨ " પુસ્તક ૩	
૨૩ પ્રાચીન કાવ્યના છંદો અંગ્રેજી (ના. પૂ. અને ડ. દ. દીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યાં).	
૨૪ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (હાલ બંધ છે) એજન.	
૨૫ થી ૫૬ પ્રાચીન કાવ્ય માળાન ૩૫ અંગ્રેજી. એજન. માલકી કમીટીની.	
૬૦ રાણી રૂપસુંદરી. પ્રસિદ્ધ કર્તા ખુશાલદાસ ગોહળદાસ, અમદાવાદ.	
૬૧ સ્ત્રીલલિતાનાં કર્તવ્ય. વરોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી.	
૬૨ કન્યા વાંચનમાળા ભાગ ૧	} મુંબઈના કેળવણી ખાતાની માલકી.
૬૩ એજન ભાગ ૨	
૬૪ એજન ભાગ ૩	
૬૫ ભાવજીસુત ઉચ્ચકૃત રામાયણ. ગુ. વ; સોસાઈટી તરફથી.	
૬૬ દશમસ્કંધ ભાવજીકૃત.	

ટીપ્પણી:—પહેલાં ૧૩ પુસ્તકો ને છેલ્લું પુસ્તક કર્તા તરફથી, અને એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની દ્વારા આપેલી રોડ, મુંબઈ તરફથી મળશે. ભૂતળ વિદ્યા વરોદરા તથા અંગ્રેજી રાજ્યની શાળાઓમાં ચાલે છે.

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ ॥

મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત

રોષદર્શિકાસત્યમામાખ્યાન.

નાન્દી.

શ્લોક.

અંક લેધ શિવાને, શિવ મુદ્ધ મનથી, મોહમગ્ને રહ્યા'તા,
એવે ત્યાં શંભુહસ્તે, પ્રિય વર વિજયા, ભૂંગીં અપીં ગયા'તા;
તેમાંની અદ્ય ભોળે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું લ્યો,
ગંગા પે'લી સતીથી, ગ્રહણ નવ કરું, ભોગવ્યું આ રહું, ઘો. ૧

અગ્ધરા.

ક્યાં પ્રેમાનંદકેરી સસ્ત રસભરી ગૂઢ ગંભીર વાણી,
ક્યાં અંગોપાંગસંધિગ્રથિત ગુણુવતી નાટ્યવસ્તુ અભણી;
તોએ શ્રીકૃષ્ણકેરી અપરિમિત કૃપાપાત્રતા પામી પામી,
વ્યાખ્યા તેની કરું છું, વિષુદ્ધ જનતણા ચર્ણુમાં શિર નામી. ૧

ઈંદ્રવજ્ર.

સ્વર્ગે લઢયા વાસવકેરી સામા, આવી મનાવી સર્ખો સંત્યભામા;
શ્રીકૃષ્ણકેરી શુભ નામનાઓ, સર્વેની પૂરો મનકામનાઓ. ૨

ગીતિ.

જોઈ અનાદિ નાટક, નટવરનો વેષ જોમણે ધાર્યો;
આદિ નાટકકર્તા, ભરતમુનિને પ્રણામ છે મારો. ૩

દોહરો.

પ્રેમાનંદ દવિવરે, રોષદર્શિકાખ્યાન;
નાટકરૂપે વિસ્તર્યું, કરું તેનું વ્યાખ્યાન. ૪

“ જે નાન્દીમાં અભિધેય વસ્તુના અધ્યાય બીજાનો ન્યાય શ્લેષથી કે સમા-
સોક્તિથી કર્યા હોય તેને પત્રાવલિનાન્દી જાણવા. ” આમાં અભિધેય, વસ્તુ
નાયિકાનું માન અને તેની શાંતિ છે, તે અને પાનાંતે સમાવેશ સમાસો-
ક્તિથી આ નાન્દીમાં કર્યો છે માટે આ પત્રાવલિ નામે નાન્દી છે. સમાસોક્તિ
વિષે ચંદ્રાલોકમાં લખે છે કે—“ સમાસોક્તિઃ પાઞ્ચકૃત્તિઃ પ્રમુખેષ્વપ્યનુમ્યયત્ ॥ ”
“ પ્રસ્તુત કથનમાં અપ્રસ્તુત કથનની જે સ્ફુર્તિ થઈ આવતી—જે વિષય વર્ણ-
વવાનો છે તેમાં, નહિ વર્ણવવાનો વિષય સમજાઈ આવતો, એવા વર્ણનને
સમાસોક્તિ કહે છે. અહીં સતીનું માન અને તેની શાંતિ એ પ્રસ્તુત વિષય છે,
પરંતુ જરાક વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે નાટકમાં જે વસ્તુનું વર્ણન છે તે
પણ અહીં બરાબર લાગુ પડી શકે છે માટે એ સમાસોક્તિ અલંકાર છે. કેટ-
લાક વિદ્વાનોનું મત એમ છે કે “ નાન્દવન્તે સૂત્રધાર, ” એવું જે લખેલું હોય
છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો કે નાન્દીની અંતે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે. તે-
મનું કહેવું એમ છે કે સૂત્રધાર તો નાન્દી કરીને જતો રહે છે પણ પછી બીજો
નટ જે સ્થાપક નટ કહેવાય છે તે પ્રવેશ કરે છે. પણ એ વિચાર કરતાં પહેલાં
સૂત્રધાર કોણ તે કહીએ છીએ. સંજીત સર્વસ્વમાં સૂત્રધાર નામ પડવાનું કા-
રાણુ બતાવ્યું છે કે,—

“ વર્તનીયતયા સુત્રં પ્રથમં યત સૂચયતે ।

રંગભૂમિ સમાક્રમ્ય સૂત્રધારઃ સ ઉચ્યતે

“ રંગભૂમિ ઉપર આગ્રીને પ્રત્યેક નટ કેમ વર્તવું એ વિષયનું આજ્ઞાશ્પ
સૂત્ર જે બતાવે છે તે સૂત્રધાર કહેવાય છે. ” હાલનાં નાટકમાં નાટકનો મેનેજર
સૂત્રધારનું કામ કરે છે. સૂત્રધાર કંથો બેઠાએ તે વિષે માતૃગૃહ્તાચાર્ય કહે છે કે,—

‘ ચતુરાતોઘનિજ્ઞાતેડનેકભૂપાસમાવૃતઃ ।

નાનામાપણતત્વજ્ઞો નીતિશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વવિત્ ॥

વેષોપચારચતુરઃ પૌરેષણવિચક્ષણઃ ।

નાના ગતિપ્રચારજ્ઞો રસમાવવિશારદઃ ॥

નાટ્યપ્રયોગાનિપુર્ણો નાનાશિલ્પકલાન્વિતઃ ।

છંદોવિધાનતત્ત્વજ્ઞઃ સર્વશાસ્ત્રવિચક્ષણઃ ॥

તત્ત્વદ્રીતાનુગલ્યકલાતાલાવધારણઃ ।

અવધાય પ્રયોક્તા ચ યાંકતુળ્યમુપદેશકઃ ॥

एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥ ”

અર્થ—“ જે પુરૂષ મદદગ વગાડવામાં કુશળ હોય, અથવા ચતુર અને
વગાડવામાં કુશળ હોય, જેણે અનેક પ્રકારના અલંકાર પહેર્યા હોય, જે

ભૂદી ભૂદી રીતે બોલી બહુતો હોય, જે નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વને બહુતો હોય, જે અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને બહુતો હોય, જે ભૂદી ભૂદી ભતના વેપ ધારણ કરવામાં કુશળ હોય, જે નગરના લોકોની ઇચ્છાને (અભિરૂચિને) બહુવામાં વિચક્ષણ હોય, જે ભૂદા ભૂદા પ્રકારની ગતિ કેમ કરવી તે બહુતો હોય, જે કાવ્યરસ અને ભાવ સારી રીતે સમજતો હોય, જે નાટકના પ્રયોગ કરવામાં કુશળ હોય, જે ભૂદા ભૂદા પ્રકારની શિક્ષકજાઓ કે કારીગરીઓ બહુતો હોય, જે છંદ બતાવવાની રીત બહુતો હોય, જેનો સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવેશ હોય, જે જે ગાયન ગવાતું હોય તે તે ગાયનને અનુસરતા લય, કલા, અને તાલને ધ્યાનમાં રાખી શકતો હોય, અને તે ધ્યાનમાં રાખીને તે પ્રમાણે ગવરાવી બહુતો હોય, તેમજ ગાનાર વગાડનાર વગેરેને ભૂલચૂક પડયેથી કેમ સુધારી લેવું તે સમજાવી શકતો હોય: એવા ઘણા ગુણવાળો મનુષ્ય સૂત્રધાર કહેવાય છે. ” સૂત્રધાર ગયા પછી સ્થાપકનટે રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરીને શું કરવું તે વિષે દર્શકપક્ષમાં લખે છે કે—

પૂર્વરંગ વિધાયાદૌ સૂત્રધારે વિનિર્ગતે ।

તદ્વચ્ચરઃ પ્રવિશ્યાન્નયઃ કાવ્યમાસ્થાપયેન્નટઃ ॥

દિવ્યમત્યેષુ તદ્વપો મિશ્રમન્યતરસ્તયોઃ ।

સૂચયેદ્વસ્તુ વીજં વા મુલં પાત્રમથાપિ વા ॥

પ્રથમ પૂર્વરંગ કરીને સૂત્રધારના ગયા પછી તેના જેવા બીજા સ્થાપક નટે આવીને નાટકની વસ્તુનું સ્થાપન કરવું. જે દિવ્ય કે મનુષ્ય સંબંધી વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો હોય તો તે નટે દિવ્ય કે મનુષ્ય જેવો વેપ લઈને આવવું; જે બંનેનો મિશ્ર પ્રયોગ હોય તો રૂપ પણ મિશ્ર લેવું. પછી નાટકની વસ્તુનું, બીજાનું કે કોઈ પાત્રનું સૂચન કરવું. “ સૂત્રધાર પૂર્વરંગ કરીને બંધ ” એમ ઉપર કહ્યું ત્યારે પૂર્વરંગ તે શું ? પૂર્વરંગ એટલે નાટ્યશાળા કે જેમાં પૂર્વે મનુષ્યોને રંજન કરવામાં આવે છે. એ નાટ્યશાળાના સંબંધથી ત્યાં જે સૌથી પ્રથમ ઉત્થાપન વગેરે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેને પણ પૂર્વરંગ કહે છે. પૂર્વરંગનાં બાર અંગ છે તેમાં ઉત્થાપન એ પહેલું અંગ છે અને નાન્દી એ છેલ્લું અંગ છે. પણ ખરેખર જેતાં તો પ્રસ્તાવના સુધી પણ પૂર્વરંગજ કહેવાય કેમકે નાન્દી પછી પણ બીજાં પ્રેરણના વગેરે દર્શ અંગ કહેલાં છે, અને એવી રીતે પૂર્વરંગનાં બાવીશ અંગ થાય છે. તે વિષે ભાવ-પ્રકાશિકામાં કહે છે કે—

“ સમાપતિઃ સમા સમ્યા ગાયકા વાદકા અપિ ।

નટી નટશ્ચ મોદન્તે યત્રાન્યોન્યાનુરંજનાત્ ॥

અતો રંગ-ઇતિ જ્ઞેયઃ પૂર્વ યત્સ પ્રકલ્પયતે ।

તસ્માદયં પૂર્વરંગ इति विद्वभिरुच्यते ॥

तस्य द्वाविंशत्यंगानि उत्थापनमुच्यते च ॥ ”

“ સભાપતિ, સભા, સભ્ય, ગાયકો, યજ્ઞાદનારા, નટી, અને નટ, એ સર્વે પરસ્પર રંગના હરીને હાથ પામે છે માટે તે કાર્યને રંગ કહે છે. અને તે રંગમાંથી જે પ્રથમ કરવામાં આવે છે તેને વિદ્વાનો પૂર્વરંગ કહે છે. એ પૂર્વ-રંગનાં ઉત્થાપન વગેરે બાવીશ અંગ છે. ” બીજી જગોએ પણ કહ્યું છે કે—

“ यज्ञादथवस्तुनः पूर्वं रंगविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरंगः सउच्यते ॥

उत्थापनादिकान्यंगान्यस्य भूयांसि यद्यापि ।

तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोપशान्तये ॥ ”

“ નાટકની વસ્તુનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં રંગમાં ભંગ ન થાય માટે નટ લોકો જે કાંઈ કરે તેને પૂર્વરંગ કહે છે. એ પૂર્વરંગના ઉત્થાપન વગેરે ધણાંક અંગ છે તથાપિ વિઘ્નનો નાશ થવા માટે નાન્દી તો અવશ્ય કરવી. ” નેપથ્ય પડદો. “ નેપથ્યં સ્યાલ્લવનિકા રંગભૂમિઃ પ્રસાધનમ્ ” “ પડદો, રંગભૂમિ, અને અલંકાર, એ સર્વને નેપથ્ય કહે છે, ” એમ અન્ય નામે કાશમાં લખેલું છે. શ્રીહરિશ્ચંદ્ર પોતાના ‘ નાટક ’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—રંગસ્થલકે પશ્ચાદ્ ભાગમે જો એક ગુપ્તસ્થાન રહતા હૈં उसका नाम नेपथ्य है. अलंकारयिता इसी स्थानमें पात्रोंको वेशभूषणादिसे साजते हैं. जब रंगमें आकाशवाणी, दैववाणी, अथवा और कोई मानुषीवाणीका प्रयोजन होता है तो वह नेपथ्यहीमेंसे गाई या कही जाती है. ”

નટ લોકો શરીર ઉપર રંગનો ભૂકો લગાવે છે તેને પણ નેપથ્ય કહે છે. કેમકે—“ નેપથ્યં મર્ષાવેષ્ઠ ” એમ પણ કાંઈ ગ્રંથમાં લખેલું છે. વળી ભરત મુનિ કહે છે કે “ રામાદિવ્યંજકો વેષો નટે નેપથ્ય ઇષ્યતે ”—જેથી જ્ઞાનારાને એમ જણાય કે નટે આ રામ વગેરેનું રૂપ લીધું છે, એવા પ્રેમને પણ નેપથ્ય કહે છે. એ નેપથ્યનો રસ ઉપલવવામાં ઉપયોગ છે. માટે તેની ગણના આહાર્ય નામે અભિનયમાં કરી છે. માત્ર ગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે—

“ रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः ॥

रसानुरूपैरालापैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा ।

नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥

પારિપાર્શ્વિક—(પ્રવેશ કરી) ભાવ ! આળ્યો, શી આજ્ઞા ? (ભા)

કર્મરૂપવયોજાતિદેશકાલાનુવર્તિભિઃ ।

માત્યભૂષણવદ્ધાયૈર્નેપથ્યરસ ઉચ્યતે ॥

રૂપયૌવનલાવણ્યૈર્ધૈર્યસ્થૈર્યાદિભિર્ગુણૈઃ ।

રસઃ સ્વાભાવિકો જ્ઞેયઃ સ ચ નાટ્યે પ્રશસ્યતે ॥ ”

“ અધા રસો ત્રણ પ્રકારના છે. વાચિક, નેપથ્ય અને સ્વભાવિકી ઉપજ્ઞાના રસને અનુરૂપ એવા આલાપથી તથા નાના પ્રકારના અલંકારવાળા શ્લોક, વાક્યો અને શબ્દો વડે, જે રસ ઉપજવી શકાય તેને વાચિક રસ કહે છે. દેશકાળને ઘટે તેવાં કર્મ, રૂપ, વય, ભૂતિ, માળાઓ, ધરેણું, વસ્ત્ર વગેરેથી જે રસ ઉપજવી શકાય તેને નેપથ્ય રસ કહે છે. રૂપ, જીવાની, સૌંદર્ય, ધૈર્ય, સ્થિરતા વિગેરે ગુણોથી જે રસ ઉપજવી શકાય તેને સ્વભાવિક રસ કહે છે. નાટકમાં એ રસ વખણાય છે. ” રંગ ચોપડવા સંબંધી નાટ્ય લેખનમાં કહ્યું છે કે:—

“ સિતો નીલશ્ચ પીતશ્ચતુર્થો રક્ત એવચ ।

એતે સ્વભાવજા વર્ણા યૈઃ કાર્યૈ ત્વંગવર્તનમ્ ॥

સંયોગજા:પુનશ્ચાન્ય ઉપવર્ણા ભવન્તિ હિ ।

સિતનીલસમાયોગાત્કવોત્ત્વમ્ ઇતિ સંજિતઃ ॥ ”

ધોળો, કાળો, પીળો અને રાતો એ સ્વાભાવિક રંગ છે, માટે તે રંગ શરીરે ચોપડવા. એ ચાર રંગના યોગથી બીજા ત્રણ રંગ થાય છે; જેમકે ધોળો અને કાળો રંગ મળવાથી જીંબરો રંગ થાય છે, વગેરે. ” વળી એજ ગ્રંથમાં કહે છે કે, “ રાતઓનો રંગ ગોરો કે શ્યામળો કરવો. જે સુખીયા લોક હોય તેમનો રંગ પાણી ગોરો કરવો. ” “ શુદ્ધ, વિચિત્ર અને મહિન એવા ત્રણ પ્રકારનો વેષ થાય છે. દેવની પાસે જતાં મંગળ કાર્યમાં, વ્રત આચરતાં તથા જે લોકો નિયમવાળા હોય તેમનો વેષ શુદ્ધ (સફેદ) જોઈએ; દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગંધર્વ, સર્પ રાક્ષસ, રાતઓ, અને કામીપુરુષો, એમનો વેષ વિચિત્ર જોઈએ; ગાંડાઓનો, ઉન્મત્તનો, મુસાફરનો અને દુઃખીઓનો વેષ મહિન જોઈએ; વગેરે. ” મારિષ-સૂત્રધારે નટને ‘ મારિષ ’ કહીને જાણાવવો એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે, માટે પ્રેમાનંદે પણ તેજ નિયમનું અનુસરણ કર્યું છે.

(આ) પારિપાર્શ્વિક—નટ, જેને સૂત્રધારે મારિષ કહીને જાણાવ્યો હતો તે ભાવ-નટ સૂત્રધારને જાણાવે ત્યારે તે તેને ‘ ભાવ ’ કહીને જાણાવે, એ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. અને એજ પ્રમાણે બીજાં પાત્રોનાં સંબોધનની પણ

સૂત્રધાર—મારિય ! આ સુહૃદ્જન, વિદ્વજ્જન, મહાજનાદિ ધિરા-
જેલા છે. એ સર્વની આગળ કૃષ્ણસૂત્ર પ્રેમાનંદભટ્ટપ્રથિત રોપદર્શિકાસત્ય-
ભામાખ્યાન ગુર્જરગિરામાં લજવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. જા તું વાદિત્રાદિ
સાહિત્ય તૈયાર કર્ય. (૩)

સંજ્ઞાઓ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરાવી છે. જેમ, રાજાને સ્વામી કે દેવ કહીને પરિજન
ખેલાવે, વિદ્વપદ વચસ્ય કહીને ખેલાવે અને ઋષિઓ રાજા કહીને ખેલાવે.
રાજા વિદ્વપદને વચસ્ય કહે, નદી સૂત્રધારને આર્ય કહે અને સૂત્રધાર નદીને
આર્ય કહે, પુત્રને વત્સ કે તાત કહે, ઇત્યાદિ ધણા પ્રકાર છે.

(૩) દશ રૂપમાં કહ્યું છે કે—

“ રંગં પ્રસાદ્ય મધુરૈઃ શ્લોકૈઃ કાવ્યાર્થસૂચકૈઃ ।

ઋતું કંચિદુપાદાય ભારતીં વૃત્તિમાશ્રયેત્ ॥

ભારતી સંસ્કૃતપ્રાયો વાવ્યાપારો જનાશ્રયઃ ।

ભેદૈઃ પ્રરોચનાયુક્તૈર્વીથીપ્રહસાનામુલ્લૈઃ ॥

“ મધુર અને કાવ્યના અર્થને સૂચવનારા શ્લોકવડે નાટ્યશાળાને પ્રસન્ન
કરીને, પછી ભારતીવૃત્તિવડે કોઈ ઋતુ સંબંધી ખેલવું, જેમાં ધણા સંસ્કૃત
શબ્દો આવે એવી વાણી નટ લોકો નાટકમાં ખેલે તેને ભારતીવૃત્તિ કહે છે. એ
ભારતીવૃત્તિનાં પ્રરોચના, વીથી, પ્રહસન, અને આમુખ એવા ચાર અંગ છે. ”
એવી રીતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. માટે પ્રેમાનંદ કવિએ પ્રથમ મધુર તથા
કાવ્યાર્થના સૂચક શ્લોકો વડે નાટ્યશાળાને પ્રસન્ન કરવા માટે નાન્દી લખીને
કહે ભારતીવૃત્તિ વડે તેના પ્રરોચના નામે અંગની યોજના કરી છે. સૂત્રધાર
૬૦. મારિય !—નટનું સંબોધન. સુહૃદ્જન—હિતચિંતક મિત્રો. મહાજન—સંભા-
વિત ગૃહસ્થો. ‘ મારિય ’ થી આરંભીને ‘ પ્રસન્ન થશે ’ ત્યાં સુધી અથવા
પ્રસ્તાવના પૂરી થતા સુધી, ભારતીવૃત્તિ છે. એટલા સુધીની વાણી સંસ્કૃતમય
છે તે સહેજ સમજાય એવું છે રસાણુવસુધાકર નામે ગ્રંથમાં લખ્યું છે, કે
“ વિસ્તરાદુતસંક્ષેપાદ્વિદષાંત પ્રરોચનામ્ ” “ પ્રરોચના ગમે તોવિસ્તારથી. કે
ગમે તો સંક્ષેપથી કરવી. ” અહીંઆ કવિએ વિસ્તારથી પ્રરોચના અંગ મૂક્યું
છે. પ્રરોચનાનું લક્ષણ દશરૂપમાં લખ્યું છે, કે—

“ જન્મુર્ગીકરણં તત્ર પ્રશંસાતઃ પ્રરોચના । ”

“ સભાસદોની પ્રશંસા કરીને તેમને ધ્યાન આપતા કરવા તેને પ્રરોચના
નામે અંગ કહે છે. ” તેના બેદ સુધાકરમાં કહેલા છે, કે—

“ પ્રશંસા તુ દ્વિધા જ્ઞેયા ચેતનાચેતનાશ્રયા ।

ચેતનાસ્તુ કથાનાયકવિસમ્યનટાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અચેતનૌ દેશકાલૌ કાલો મધુશરન્મુખઃ ॥

“ પ્રરોચના અંગમાં કરવાની પ્રશંસા એ પ્રકારની છે. ચેતનની અને અચેતનની. કથાનો નાયક, કવિ, સભાસદો અને નટ, એ ચેતન જાણુવાં; અને દેશ તથા કાળ એ અચેતન જાણુવાં. વસંત, શરદ્, વગેરે કાળ જાણુવો.” આ ઉપરથી નાયક, કવિ, સભાસદ વિગેરેની તથા વસંત, શરદ્ વર્ષા આદિ ઋતુની પ્રશંસા ભારતીવૃત્તિ વડે થાય તો પ્રરોચના અંગ વર્ણાયું કહેવાય. પ્રેમાનંદ અહીં સૂત્રધારના મુખથી સુહૃદ્જન, રસિકજન, ઇત્યાદિ વચનો બોલાવીને સભાસદની પ્રશંસા કરે છે, તથા ‘કૃષ્ણસૂત્ર પ્રેમાનંદ’ એમ પોતાનું નામ કહેવરાવીને કવિની પ્રશંસા કરે છે, તેમજ આગળ ઉપર પ્રાવૃષ (વર્ષાઋતુ) નું નામ ઉચ્ચારીને કાળની પ્રશંસા કરે છે, માટે કવિએ અહીં પ્રરોચના અંગ વર્ણ્યું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે. નાટકમાં જે સભાસદની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તેમનું લક્ષણ આદિ ભરતે આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

“ સમ્યાસ્તુ વિવૃધૈર્જ્ઞેયા યે દિદૃક્ષાન્વિતા જનાઃ ।

મધ્યસ્થાઃ સાવધાનાશ્ચ વાગ્મિનો ન્યાયવેદિનઃ ॥

ત્રુટિતાત્રુટિતાભિજ્ઞા વિનયાન્નમ્રકંધરાઃ ।

અગર્વા રસભાવજ્ઞા તૌર્યત્રિકોવિદાઃ ॥

અસદ્વાદનિષેદ્ધારશ્ચતુરા મત્સરચ્છિદઃ ।

અમન્દરસનિષ્પંદહૃદયા ભૂષણોજ્વલાઃ ॥

સુવેષા ભોગિનો નાનાભાપાવિદ્યાવિશારદાઃ ।

સ્વસ્વોચિતસ્થાનસુસ્થાસ્તત્પ્રશંસાપરાયણઃ ॥ ”

“ જે લોકો નાટક જોવાની ઇચ્છાથી આવેલા હોય તેમને સચ્ચ કે સભાસદ જાણુવા, તેઓ મધ્યસ્થ, સાવધાન (ધ્યાન આપનારા), બોલી જાણુનારા, ન્યાય જાણુનારા, તાલ વગેરે તૂટ્યો ન તૂટ્યો જાણુનારા, વિનયથી નમેલી ગરદન વાળા, ગર્વ વિનાના, રસ અને ભાવને જાણુનારા, ગીત, વાદિત્ર, અને નૃત્ય—જેને ‘તૌર્યત્રિક’ કહે છે તેને સમજનારા, ખોટા વાદનો નિષેધ કરનારા, ચતુર અદેખાઇ વિનાના, અતિશય રસિક, લૂગડાં ધરેણાં વગેરેથી સારા દેખાવવાળા, સારા વેષવાળા ભોગ ભોગવનારા, જૂદા જૂદા પ્રકારની ભાષાઓ અને વિદ્યાઓમાં મોહિતગાર, પોતપોતાને ઘટે તેવા સ્થાનમાં બેસનારા તથા નાટકનાં વખાણ કરનારા, એવા જોઇએ.” કવિ એવા સચ્ચો વગેરેની પ્રશંસા કરીને

પારિપાર્શ્વક—ભાવ ! શુ ઝાડખીડ બળી જઈ હીંગોરે હીમ કર્યાં ।
 હીક, વાઈં સાંભળો; કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણુ, સોમિલ્લ, જયદેવાદિ
 કવીશ્વરોનાં નાટક છતાં, અને તે પણ દેવગિરામાં, તો પછે ગુણાદિથી
 હીન ગુર્જરગિરામાં, અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાતંદ્રચયિત વસ્તુનો
 પ્રયોગ કરવો એ કેવી હસારત !! (ર્ફ)

‘ કૃષ્ણસૂત્રુ પ્રેમાતંદ્રભટ્ટચયિત રોપદર્શિકાસયભામાખ્યાન ’ એમ કહે છે તે ઉપરથી
 તેણે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નાટકની પ્રશંસા કરી છે એમ બાણુવું. તે વિષે
 ભાવપ્રકાશિકામાં કહે છે, કે—

“ इत्थं रंगविधानस्य संबन्धादिप्रसिद्धये ।
 गोत्रं नाम च बन्धोयत् पूजावाक्यं समासदाम् ॥
 वाञ्छाकलापः प्रथमं कलाविधिरनन्तरं ।
 वाञ्छाशून्या न दृश्यन्ते व्यवहाराः कथंचन ॥
 वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।
 स्वाभिधेयगतत्वेन सा द्विधा परिपठ्यते ॥
 स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्वीयकीर्तिं प्रकाशनम् ।
 अभिधेयगतं यत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥ ”

“ એ પ્રમાણે નાટ્યશાળામાં જે જે કરવાનું હોય તેનો સંબંધ વગેરે
 માલમ પડવાને માટે કવિએ પોતાનું ગોત્ર અને નામ તથા સભાસદોની સ્તુતિનું
 વચન નાટકઅંશમાં લખવું. પછી પોતાને જે ભતનું રૂપક રચવાની ઈચ્છા હોય
 તે લખવું, અને પછી તે શી રીતે ભજવી ખતાવવું તે લખવું. કેમકે આ
 જગતમાં ઇચ્છા વિના કોઈ પ્રકારનો વ્યવહાર ખનતો જોવામાં આવતો નથી;
 કવિનો જે અર્થ અભીષ્ટ હોય તેને પ્રકાશ કરવો તેજ કવિની ઇચ્છા આ જગતે
 સમજવી. કવિની ઇચ્છા જે પ્રકારની: એક તો પોતાના વિષે અને બીજી નાટકની
 વસ્તુ વિષે. પોતાના વિષે ઇચ્છા પોતાનું ગોત્ર વગેરે અને પોતાની કીર્તિ વગેરે
 કહીને પ્રકટ કરવી; અને નાટકનું નામ કહીને નાટકની વસ્તુ વિષે ઇચ્છા પ્રકટ
 કરવી. પ્રેમાતંદ્રે પોતાના પિતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એનું ગોત્ર સમજવું,
 અને પોતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એની કીર્તિ સમજવી. કેમકે પ્રેમાતંદ્ર જેવા
 અતિ પ્રસિદ્ધ કવિએ પોતાનું નામ માત્ર લખવું, એજ તેની પ્રશંસા છે. કવિએ
 કેટલાક સંસ્કૃત નાટકકારોની પેઠે મોટા આડખરથી પોતાનાં વખાણુ કર્યાં નથી,
 એ તેનો વિનય છે. ગુર્જરામા—ગુર્જરાતી ભાષામાં. વાદિત્રાદિ—વાળં વગેરે.

(ર્ફ) પારિપાર્શ્વક—નટ. ભાવ—નટે કરેલું સૂત્રધારનું સંજોગન. શું ઈન્—
 અર્થાત્ સંસ્કૃત ભાષા અને કાલિદાસાદિ કવિઓએ કરેલાં શાકુંતલાદિ નાટકો

સૂત્રધાર—મારિષ ! નવીનારંભ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષકજન દોષદર્શી થશે નહિ. (ડ)

પારિપાત્થિક—હાં ! એ તો ઠીક; પણ તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાતબહાર મૂક્યો છે ! આખ્યાન અને તે બજવવું ! શિવ શિવ ! આપણે તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું ! ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ગોટો વાળો તેને હામે ગુર્જરગિરા વાપરશો. પણ સામાન્યપાત્રની બાલભાષા વિષે શું બોલો છો ? (ક)

છતાં શામાટે આ ગૂજરાતી ભાષામાં અને તે પણ કોઈ નવીન પ્રેમાનંદ જેવા કવિએ ગ્રથિત (ગૂંથેલી) વસ્તુ (કથા) નો પ્રયોગ કરવો ? “ શું ઝાડખીડ ઇંદોલિક કહેવતને અનુસરતો અર્થ છે,” માટે લોકોક્તિ અલંકાર. સોમિલ્લ— એ નામનો સંસ્કૃત કવિ. દેવગિરામાં—સંસ્કૃત વાણીમાં. ગુણાદિથી હીન—સંધિસમાસ આદિ વ્યાકરણ સંબંધી ગુણો, શબ્દબાહુલ્યાદિ કોશ સંબંધી ગુણો અને માધુર્યાદિ કાવ્યરચનાના ગુણોથી હીન. જેકે ગૂજરાતી ભાષામાં અંશતઃ તો એ બધા ગુણો છે તથાપિ સમગ્ર નથી માટે તેને ગુણાદિથી હીન કહેલી છે. ગુર્જરગિરા—ગૂજરાતી વાણી. જેટલા પ્રદેશને ગૂજરાત કહે છે તે દેશના રહેવાસી જે અપભ્રંષ ભાષા બોલે છે તેને ગૂજરાતી વાણી કહેવી. નવીનનામધારી—જેણે કવિનું નામ નવું ધારણ કર્યું છે એવો. પ્રેમાનંદ પોતાને કવિ કહેતા નહોતા માટે ‘નવીન કવિનામધારી’ એમ લખ્યું નથી. પ્રયોગ કરવો—બજવી બતાવવું. કાલિદાસાદિ કૃત શાકુંતલાદિ સંસ્કૃત વાણીનાં નાટકો જેવુંજ આ પ્રેમાનંદકૃત ‘રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન’ ગૂજરાતી વાણીમાં રચાયલું નાટક છે, એવો દવનિ છે. અને એ રીતે કવિ તથા કાવ્યની પ્રશંસા થવાથી પ્રેરણાના નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

(ડ) નવીનારંભ—નવો આરંભ. પ્રેક્ષકજન—જેનારા મનુષ્ય. દોષદર્શી—દોષ જોનારા. ગૂજરાતી ભાષામાં નાટક રચીને તે બજવી બતાવવું એ નવીન આરંભ છે; પ્રત્યેક નવીન આરંભમાં પ્રથમ ખામીઓ હોય છે તેમ આમાં પણ હોય, તેમ છતાં નવીનપણા બદલ છૂટ મૂકીને રસિક જેનારા ગુણ માત્રને ગ્રંહણ કરશે, પણ દોષ સામી દૃષ્ટિ નહિ કરે. અહીં સત્યની સ્તુતિ હોવાથી પ્રેરણા.

(ક) નાતબહાર મૂક્યો છે—તજ દીધો છે. “ રોષદર્શિકાસત્યભામા નાટક ” એમ ન લખતાં છોડે ‘ આખ્યાન ’ એમ શા માટે લખ્યું તેનો ખુલાસો સસાસદને કરી બતાવવા માટે આ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. આખ્યાન અને તે

સૂત્રધાર—(સરોપ) જેમાં જેનું કાર્ય નથી તેમાં તેણે ખોલવું ઉચિત નથી. નાટકને સ્થળે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આખ્યાન શબ્દ યોજવો તથા સામાન્ય પાત્રની બાલભાષાનો ત્યાગ કરવો એ મારા વચન પર પ્રતીતિ ન હોય તો મહાન હેમચાર્યપ્રણીત “ પ્રાકૃત પ્રભાકર ” નું પંચાણ્મુ સૂત્ર જોઈ નિર્ણય કરી લેવો. આ વિષય આ પ્રબંધ સાથે સંબંધવાળો ન છતાં વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરાવ્યો. વાઈં જો, મેં નટીને સત્વર સિધારવા કહ્યું હતું, છતાં વાર કેમ થઈ ? (ઋ)

ભગવતુ!!—અર્થાત્ એ જે વિરક્ત વાતો જણાય છે. (આખ્યાન શબ્દ શ્રવ્યકાવ્યને લાગુ પડતો હોવાથી) ઉત્તમ પાત્ર જે દેવગિરા ઇં—ઉત્તમપાત્રની સંસ્કૃતભાષા જોઈએ, એવો સંસ્કૃત નાટકકારોનો નિયમ છે. એ વિષે સાહિત્ય દર્પણમાં લખે છે, કે—

“ પુરુષાણામર્નાચનાં સંસ્કૃતં સ્યાત્કૃતાત્મનામ્ ॥

શૌરસેની પ્રયોક્તવ્યા તાદશીનાં ચ યોષિતામ્ ॥

આસામેવ તુ ગાથાસુ મહારાટ્ટી પ્રયોજયેત્ ।

અત્રોક્તા માગધી ભાષા રાજાંતઃપુરચારિણામ્ ॥ ૪૦ ”

‘ ઉત્તમ અને પુણ્યવાન પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત જોઈએ; તેવીજ પંક્તિની સ્ત્રીઓની ભાષા શૂરસેની યોજવી; એજ સ્ત્રીઓ ગાથાઓ ગાતી હોય ત્યારે તેમાં મહારાટ્ટી ભાષા યોજવી; રાજના અંતઃપુરનાં પરિવ્રજનની ભાષા માગધી યોજવી; વગેરે.’ શૂરસેની, માગધી, વગેરેને બાલભાષા કહે છે. ગૂજરાતી સ્વતઃ બાલ-ભાષા હોવા છતાં તેને જ્યારે હવ્ય પાત્રોના મુખમાં આપવી થટે છે, ત્યારે જે પાત્રો બાલભાષા બોલવાને યોગ્ય છે તેમના મુખમાં કયી ભાષા આપવી, એવી નટ શંકા કરે છે.

(ઋ) એ શંકાનું સમાધાન સૂત્રધાર આપે છે: સરોપ—રીસ ચઢાવીને. નાટકનો પ્રયોગ કરવો છે તેમાં આ નાટકના સંબંધ વિનાનો વિવાદ કરવાથી સભાસદનો રસભંગ થાય છે, માટે સૂત્રધારને રીસ ઉપજવાનું કારણ છે. જેમાં ઇં—અર્થાત્ અમુક રચનાને નાટક કહેવું એ આખ્યાન, તે નિર્ણય કરવાનું કામ સાહિત્ય વિદ્યા જાણનાર પંડિતોનું છે; અને રંગસૂત્રિ ઉપર વેપ ધારણ કરી અભિનય કરવા, એ કામ નટનું છે; માટે તારે આ વિધાના વિષયમાં અવગત રીતે માથું મારવું ઉચિત નથી, એમ છતાં સભાસદની સમક્ષ શંકા ઉત્પન્ન થઈ તો તેનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ; નહિ તો આ પ્રયોગને સભાસદો અશાસ્ત્રીય ધારીને તેનો અનાદર કરે એટલા માટે સૂત્રધાર શંકાનું સમાધાન આપે છે: નાટકને ઇં—કોઈ પણ પ્રાકૃતભાષામાં લખાતા નાટકને નાટક ન કહેતાં આખ્યાન કહેવું અને બાલભાષા વાપરવા નહિ. ‘ બાલભાષા ’ શબ્દથી શૂરસેની

પારિપાર્થિક—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) ભાવ ! જુઓ આ આવે. હું પણ આજ્ઞાનુસાર વર્તવા ઇચ્છું છું. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે.) (ક્ર)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! મારી સખી ગુર્જરગિરાનો આનંદમય સંદેશો સાંભળતાં વાર થઈ માટે ક્ષમા કરશો. પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (લ)

સૂત્રધાર—આર્ય ! જે બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જરગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો. (લ)

નટી—આર્યપુત્ર ! તેણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાનો અવકાશ ઓછો છે; તોયે પૂછવાપરથી સાર માત્ર કહું છું. મારી સખી આર્યપુત્રે આરંભેલા કામથી ઘણી ખુશી થઈ છે અને આપનાં વખાણ કરે છે ! (ઇ)

અને માગધી વગેરે સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયેલી ભાષા સમજવી. પ્રતીતિ-વિશ્વાસ. પ્રાકૃતપ્રભાકર—એ નામનો ગ્રંથ. દંડી કવિ પણ લખે છે, કે અત્રવાંતર્ભવિષ્યન્તિ-શેષાશ્વાત્થ્યાનજાતયઃ ” જે પ્રબંધોનો સમાવેશ આ ગ્રંથમાં બતાવેલાં કાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટકાદિ રૂપકો અને હપરૂપકો, ચંપૂ, વિરૂદ્ધ, કરંભક, કોષ, વ્રજ્યા, ગદ્ય, મુક્તક, ચૂલુક, આખ્યાયિકા, કથા, વગેરેમાં થતો નથી એવા બાકીના પ્રબંધને આખ્યાન નાણીને તેમાં ગણી લેવા. પ્રબંધ-નાટક રૂપ. કાલક્ષેપ કરાવ્યો-સમય ગુમાવ્યો સિધારવા-રંગભૂમિ ઉપર આવવા.

(ક્ર) નેપથ્યાભિમુખ—જે જગ્યાએ નેપથ્યવિધાન થાય છે તે જગોના પડદાની સામે. આજ્ઞાનુસાર વર્તવા—(વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કરવાને). વિચરું છું-નહું છું (ભારતીવૃત્તિ હોવાથી સંસ્કૃતપ્રાય વાણી છે.)

(લ) ગુર્જરગિરા—ગુજરાતી ભાષા. પરિજનને-અર્થાત્ મને. દાસ, દાસી, સ્ત્રી, સેવક, વગેરે મુખ્ય માણસને આશરે રહેલાં ઘરનાં માણસોને પરિજન કહે છે.

(લ) આર્ય !-હે આર્યા ! (નટીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન). “ વાચ્યૌનટીસૂત્રધારાવાર્યનામ્નાપરસ્પરમ્ ” “ નટી અને સૂત્રધાર એક બીજાને અનુક્રમે આર્ય અને આર્યા કહીને બોલાવે ” (સાહિત્યદર્પણ). બાધ-હરકત. વિદિત કરશો-નાણીતો કરશો અર્થાત્ કહેશો.

(ઇ) આર્યપુત્ર !-નટીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન, મારી સખી-ગુર્જરગિરા. આરંભેલા કામથી-ગુજરાતી ભાષામાં નાટક લખવા રૂપ આરંભ.

સૂત્રધાર—હાં । ઠીકજી છે. પ્રિયે । પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં ગુંચાઈ ગયાં છે, તો તેને પદ્ય વડે પ્રવૃદ્ધિત કરો । (ઇ)

નટી—આર્યપુત્રને કયા વિષય પર પ્રીતિ છે ? (ઊ)

સૂત્રધાર—આર્યે । આર્યપુત્રની અભિરૂચિનો ઉપયોગ આ સ્થળે નથી; કિંતુ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તરૂપ પ્રાવૃત્તને ચાતક થઈ નિદાળવાનું છે, તથાપિ કૃષ્ણકથા અને તે કામ સંબંધિની કહો; જોજો સર્વનાં મન પ્રસન્ન થશે. (ઊ)

નટી—ઠીક. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે.) (ક)

(ઇ) પ્રેક્ષકજન—જોનારા-સભાસદ. ચિત્ત ઇન્-ચિત્તરૂપી કમળ ગદ્યરૂપી રાત્રિથી ગુંચાઈ ગયાં છે (અર્થાત્ બીડાઈ ગયાં છે) માટે તેને પદ્યરૂપી સૂર્ય-થી પ્રવૃદ્ધિત કરો. રૂપક અલંકાર. અથવા ગુંચાયલાં ચિત્તને પદ્યવડે પ્રવૃદ્ધિત કરો, એમાં ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુંચાય છે તેને પણ સૂર્યરૂપે પરિણામ પામીને પ્રવૃદ્ધિત કરે છે, માટે પરિણામઅલંકાર.

(ઊ) આર્યપુત્રને-આપને (સૂત્રધારને).

(ઊ) અભિરૂચિ-પ્રીતિ-ઇચ્છા. કિંતુ-પણ. પ્રાવૃત્ત-ત્રધાંકિત. ચાતક પછી જેમ વર્ષાદની આતુરતાથી ઉપાસના કરે છે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્તને રંજન કરવાનું છે. કૃષ્ણકથા-કૃષ્ણની કથા કલિયુગમાં પાપનાશક છે માટે તે સંબંધી કહો—“ કલૌકેશવર્કાર્તનમ્ ” “ કલિયુગમાં કેશવનું કીર્તન પાપહારિ છે, ” એમ પુરાણમાં કહે છે. “ કૃષ્ણકથામૃતપાન; કરતું, કૃષ્ણકથા-મૃતપાન. ” ઇત્યાદિ પ્રાકૃત હરિ ભક્તો પણ કહે છે. કામ સંબંધીની-કામના સંબંધવાળી. કૃષ્ણકથા છતાં પણ તે જો. નીરસ હોય તો શ્રોતાને પ્રિયકર ન હોય માટે રસવાળી જોઈએ. કૃષ્ણના સંબંધમાં બીજા રસ કરતાં શૃંગાર વધારે સુઘટિત થઈ શકે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ નાટકમાં પણ પ્રધાનરસ વિપ્રલંબ શૃંગાર વર્ણવાશે, અને તેના નાયક પણ છે, એવું સૂચન કરવાને સૂત્રધારે નટીને આ વચન કહ્યું છે.

(ક) અભિનય-કોઈની પણ અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તેને અભિનય કહે છે. સાહિત્યદર્પણમાં કહે છે કે,

“ ભવેદમિનયોઽવસ્થાનુકારઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

આંગિકો વાચિકશ્ચૈવમાહાર્યઃ સાત્ત્વિકસ્તથા ॥ ”

“ નટ લોકો રંગભૂમિ ઉપર આવીને રામાદિકનું જે અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે. એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે. આંગિક, વાચિક, આહાર્ય, અને સાત્ત્વિકઃ કેવળ અંગને વાળવા કે હલાવવા ચલાવવા વડે જે અભિનય કરવામાં આવે છે તેને આંગિક અભિનય કહે છે. કેવળ વાણી બોલીને જે અભિનય કરવો તે વાચિક અભિનય; વેષ, ભૂષણ વગેરે ધારણ

ચતુષ્પાદિકા.

નવનીત નવલ કિશોરે, ચોર્યું ચોર્યું ચપાચપ હોરે,
નવરીત નવલ નિચોરે, કાર્યે કાર્યે હૃદૈરૂપ કોરે;
નવલીત નવલ ચિકારે, અંગોઅંગે કુચેષ્ટિત મોરે,
નવનીત નવલ ચકારે, ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે.

૩

કરીને જે અનુકરણ કરવું તે આહાર્યાભિનય; અને સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, આંખો મીચવી, વગેરે જે સાત્વિક ભાવો છે તે યતાવીને અનુકરણ કરવું તે સાત્વિકા-ભિનય કહેવાય છે. ” આહીં નદી ગાયન કરે છે માટે બહુધા તેણે આ નાટકની નાયિકા સત્યભામાનું અનુકરણ કર્યું હોવું જોઈએ.

૩ ચતુષ્પદિકા—આ ત્રીશ માત્રાનો ચાર ચરણનો ચતુષ્પદી નામે લયનો ભેદ છે. એ વિષે આદિ-ભરત કહે છે કે,—

“ વક્ષ્યે મંગાદિસંમિત્ર નાટ્યગાનમતઃ પરમ્ ।

મધ્યમોત્તમપાત્રાણાંનાટકે સિદ્ધિદાયકમ્ ॥ ”

“ હવે હું ભંગ વગેરે ભેદવાળું જે નાટ્યગાન મધ્યમ, અને ઉત્તમ પાત્રોએ કરવાનું છે તે કહું છું; એ નાટ્યગાન નાટકની સિદ્ધિ આપનાર છે. ” ઇત્યાદિ શ્લોકવડે બાર ભંગ, છ ઉપભંગ અને ૪૨ લયના ભેદ કહેલા છે. તેમાંનો આ ચતુષ્પાદિકા નામનો એક લયભેદ છે. ગીતિના પૂર્વાર્ધની છેલ્લી ચાર માત્રાઓ પેહેલાંની એક માત્રા ઓછી કરીને તે, તેજ લીટીની ત્રીજી માત્રા સાથે મેળવીને એક ગુરૂ કર્યો છે. એમ થવાથી ગીતિનો પ્રથમ વિરામ બારને ઠેકાણે તેજ માત્રાનો થાય છે, અને બીજો વિરામ અઢારને બદલે સતર માત્રાનો થાય છે, જે આ ચતુષ્પાદિકા ગીતિ રૂપે વાંચવી હોય તો દરેક લીટીનો ત્રીજો અક્ષર જે ગુરૂ છે તે હસ્ત બોલવો, અને છેલ્લી ચાર માત્રા પહેલાં ‘ જ ’ જેવો એકાદ લઘુ અક્ષર વધારવો. નવનીત ૬૦-નવલ કિશોરે (કિશોર અવસ્થામાં નવા આવેલા કૃષ્ણે) નવનીત (માખણ) ચપાચપ (ઝટ ઝટ) ચોર્યું (અર્થાત્ નાનપણથીજ ચોર છે, માટે તેણે યુવાવસ્થામાં મણિ પાણ ચોર્યો હશે, એવો ધ્વનિ છે. નવરીત ૬—નવલનિચોરે (નિચોલ—આચ્છાદન, વસ્ત્ર ર અને લ અલંકાર શાસ્ત્રમાં એક ગણાય છે માટે નિચોલને બદલે નિચોર લખી શકાય). નવીન વસ્ત્ર પેહેરનારામાં આ એક નવ (નવીન) રીત છે; તે એ કે તે કાર્યે કાર્યે (પ્રસંગે પ્રસંગે) સામાના હૃદયમાં પોતાનું રૂપ કોરે છે—એને જે જુએ તે એના ઉપર આસક્ત થઈ જાય છે. જૂદા જૂદા પ્રસંગથી આ નાટકના નાયક

કૃષ્ણ સત્યભામાના મનપર પોતાનો મોહ લગાડ્યો છે, એ વ્યંગ્યાર્થ. નવલીત ઇ—નવલ (કૃષ્ણ) નવ લીત (લીતિ વિના) ચિકારે (મોટથી કહે છે) કે મોરે (મારે) અંગોઅંગે દુષ્ટિત છે ! અથવા કૃષ્ણને અંગોઅંગે દુષ્ટિત મોરે છે—વીંટાય છે (મૂર વીંટાયું), તથાપિ તે ચિકાર—સાહસિક મનુષ્યને (ચિકુર—ખીનને ઇન ધરે, એવી દરકાર રાખ્યા વિના વર્તનાર મનુષ્ય) લીતિ નથી, એ નવલ (આશ્ચર્ય) છે ! કૃષ્ણને માથે મણિચોરનું તોહોમત આવ્યા છતાં તે બેદરકાર છે એ આશ્ચર્ય છે, એ વ્યંગ્ય. નવલીત ઇ—આ નવલ ચકાર—નવીન ચકાર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ. જે ધારી ધારીને (પસંદ કરી કરીને) યુવામણિ—(યુવાન સ્ત્રીઓ રૂપી રત્ન) ને ચોરે છે, એ તેમનામાં નીત (નીતિ) નવ (નથી). એ કૃષ્ણ સત્યભામાને છળથી પરણી નય છે એ એમની નીતિ પસંદ કરવા જેવી નથી. આ ચતુષ્પાદિકાના ખીન પાદમાં હૃદય પાપાણુ રૂપે પરિણામ પામીને તેમાં રૂપ કોરાય છે માટે પરિણામભાલંકાર છે. યુવાન સ્ત્રીઓને મણિરૂપે વણી છે માટે રૂપક અને મણિરૂપે પરિણામ પામીને ચોરાય છે માટે પરિણામ. ચતુષ્પાદિકાના પ્રથમ અર્ધમાં, નવ, નવલ, વગેરે શબ્દોની તથા અર્થની પુનરાવૃત્તિ છે માટે લાટાનુપ્રાસ. તેનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે “ શ્વદાર્થયોઃપૌનરુત્તર્યંભેદતાત્પર્યમાત્રતઃ । લાટાનુપ્રાસઙ્ગયુક્તઃ ” અર્થ ઉપર કહ્યો તેવોજ છે. આ ચતુષ્પાદિકામાંથી ચામરણધાધિ ચિત્રકાવ્યબંધ પણ નિર્માણ થઈ શકે છે.

માતૃશુભ આચાર્ય કહે છે કે “ તૈશ્વાપિવીશ્યંગૈઃ પ્રકુર્યાદામુલંબુધઃ ”— “ પ્રસ્તાવનાનાં અંગ વડે અને વીથીનાં અંગ વડે પ્રસ્તાવના કરવી. ” વળી ધનિક પણ કહે છે કે “ વીશ્યંગાન્યામુલ્લાંગત્વાત્પ્રોચ્યંતેઽત્રૈવતાનિતુ ”—વીથીનાં અંગ એ પણ પ્રસ્તાવનાનાં અંગ છે, માટે તે પ્રસ્તાવનામાં દાખલ કરવાં. વીથીનાં અંગ પણ તેજ આચાર્યે કહ્યાં છે કે—

“ ઉદ્ધાત્યકાવલગિતે પ્રપંચત્રિગતે છલમ્ ।

વાક્રેત્યધિવલે ગંડમવસ્યન્દિતનાલિક ॥

અસત્પ્રલાપ વ્યાહારમૃદવાનિત્રયોદશ । ”

“ ઉદ્ધાત્યક, અવલગિત, પ્રપંચ, ત્રિગત, છલ, વાક્રેલિ, અધિબલ, ગંડ, અવસ્યન્દિત, નાલિક, અસત્પ્રલાપ, વ્યાહાર, મૃદવ, એવાં તેર અંગ વીથીનાં છે. આઠી દ્વિત્રે સૂત્રધાર અને નરના પ્રત્નોત્તરદ્વારા ઉદ્ધાત્યક અંગ વધુનું હતું. ઉદ્ધાત્યકનું લક્ષણ દશ રૂપમાં કહે છે કે—

“ ગૃહાર્થપદપર્યાયમાલ પ્રશ્નોત્તરસ્ય વા ।

યત્રાન્યાન્યંસમાલોપોદ્ધેધોદધાત્યંતદુચ્યતે ॥

(જવનિકાંતર્ગત શબ્દ થાય છે કે મારા પ્રિયતમને એવું દ્વણ દેનાર કોણ ? (જ)

સૂત્રધાર—(આમ તેમ જોઈ સભય) આર્યે ! અવળું થયું !

નટી—(ગહરાયે વેશે) આર્યપુત્ર ! અવળું શું ?

સૂત્રધાર—કુળદેવીનું પૂજન કરી દેવી રૂકિમણી સખીસહ જાય છે. તેમને મણિચોરનો અર્થ સ્થામંતક સંબંધે સમજાવો લાગે છે; માટે ચાલ જતાં રહીએ. (એમ કહી નાશી જાય છે.) (ગ)

“ એકાદ ગૂઢ અર્થના શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતાં જે પ્રશ્નોત્તર થાય તે, તથા સામાન્ય રીતે પ્રશ્નોત્તરમાળા થાય તે, એવા જે પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર વિષે જે જણ રંગભૂમિ ઉપર આવીને વાતચિત કરે તે ઉક્ત જે પ્રકારનું ઉદ્ધાત્યક અંગ. જોણું. નાટકને આખ્યાન કેમ કહ્યું તે વિષે સૂત્રધાર નટનો સંવાદ એ ઉદ્ધાત્યક છે.

(જ) જવનિકાંતર્ગત—પડદામાં. (જવનિક—પડદો). મારા ઇન્—
“ ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે ” ચતુષ્પાદિકાનું છેલ્લું વચન સાંભળી તેનો અર્થ એમ કર્યો કે જેણે બાહ્યાવસ્થામાં માખણની ચોરી કરી હતી તે જ્યારે તે યુવા ધારી ધારીને (તકાસી તકાસીને) મણિ (સ્થમંતક મણિ) ચોરે છે ! એવો અર્થ જાણવામાં આવવાથી કૃષ્ણની પટરાણી રૂકિમણીને માહું લાગવાનો સંભવ છે. માટે આ પદ્યદ્વારા રૂકિમણીનો પ્રવેશ કવિએ કરાવ્યો છે. અર્થાત્ પડદામાંથી જે અજાણ થાય છે તે રૂકિમણીનો છે, અને પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછીનો પેહેલો પ્રવેશ પણ તેનોજ છે, એમ સમજવું.

(ગ) સ્થમંતક સંબંધે ઇન્—દ્વારકાના ચાંદવ સત્રાજિતને સૂર્ય પાસેથી સ્થમંતક નામે મણિ મળેલો હતો. તે મણિમાંથી દરરોજ અમુક વજનમાં સોનું નીકળતું હતું, તેથી તે કોઈને આપતો નહોતો. એ મણિ એક વાર કૃષ્ણે સત્રાજિત પાસે માગ્યો હતો પણ તે તેણે કૃષ્ણને આપ્યો નહોતો. એકવાર એ મણિને કોટે બાંધીને સત્રાજિતનો લાઈ મૃગયા કરવા ગયો હતો તેને કોઈ રીંછ મારી નાખ્યો અને મણિ પોતાની જોડચમાં લેઈ ગયો. કૃષ્ણે એકવાર મણિ માગ્યો હતો, તેટલા ઉપરથી એ મણિ અર્થે કૃષ્ણે સત્રાજિતના લાઈને મારી નાખ્યો, અને મણિ લેઈ લીધો એવો શક કૃષ્ણ ઉપર સર્વને આવવા લાગ્યો, આથી દોષશુદ્ધિ કરવાને કૃષ્ણ પોતે મણિની શોધમાં ગયા અને તે રીંછની પાસેથી મણિ આણીને સત્રાજિતને આપ્યો, એમ છતાં પણ કૃષ્ણે મણિ ચોર્યો એવું ક્લંક લૂસાયું નહોતું. એ સ્થમંતક મણિની ચોરી સંબંધે આ ગીત ગવાય છે એમ રૂકિમણીને સમજાવું લાગે છે, માટે ચાલો આપણે જતાં રહીએ.

(ઇતિ પ્રસ્તાવના) (ષ)

એમ કહી સૂત્રધાર તથા નટી બંધ છે. પાત્રનો પ્રવેશ તથા નિર્ગમન નિશ્ચિત વગર ન થવો જોઈએ એવા નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે.

(ષ) ઇતિ—એ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના—ગીત સામાન્ય અંશોમાં અંધકાર જે પ્રસ્તાવના લખે છે તે કરતાં નાટકની પ્રસ્તાવના કોઈ જાણના પ્રકારની છે. નાટકની વસ્તુને રંગભૂમિ ઉપર જે શુદ્ધિથી લાવવામાં આવે છે તેને પ્રસ્તાવના કહેવી એવું પ્રસ્તાવનાનું ઉપલક્ષ લક્ષણ કહી શકાય. પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ સુધાકર નામે અંશમાં કહ્યું છે કે—

“ વિધેયધૈવ સંકલ્પો મુખતાં પ્રતિપદ્યતે
પ્રધાનસ્ય પ્રવંધસ્ય તદાપ્રસ્તાવના મતા ”

“ રંગભૂમિ ઉપર આરંભમાં જે વિધિ ચાલતો હોય તેથી કોઈ એવી કલ્પના કરવામાં આવે કે તે મુખ્ય પ્રવંધ જે ભજવી જતાવવાનો છે તેના આરંભ રૂપ થઈ બંધ ત્યારે તે કલ્પનાને પ્રસ્તાવના કહેવી. ” દશરૂપમાં પણ લખે છે કે—

“ સૂત્રધારો નટીભુતે માર્પે વાય વિદૂપકમ્ ।
સ્વકાર્યે પ્રસ્તુતાક્ષેપિચિત્રોત્તયાયત્તદામુખમ્ ॥
પ્રસ્તાવના વા તત્ર સ્યુઃકથોદ્ઘાતઃ પ્રવૃત્તકમ્ ।
પ્રયોગાતિશયશ્ચાય વીર્થ્યંગાનિ ત્રયોદશ ॥ ”

“ જે મુખ્ય પ્રવંધ ભજવી જતાવવાનો હોય તેને પ્રસ્તુત કહે છે. એ પ્રસ્તુતને રંગભૂમિ ઉપર દાખલ કરે એવી રીતનું પોતાનું કાર્ય સૂત્રધાર નટીને, નટને, વિદૂષકને વિચિત્ર વાણીથી કહે, તેને આમુખક પ્રસ્તાવના કહે છે. એ પ્રસ્તાવના ગમે તો કથોદ્ઘાતથી કરવી, ગમે તો પ્રવૃત્તથી કરવી, ગમે તો પ્રયોગતિશયથી કરવી કે ગમે તો વીથી નામે રૂપકનો જે એક પ્રકાર છે તેનાં તેર અંગથી કરવી. કથોદ્ઘાત, પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીથી, એ ચાર પ્રસ્તાવનાના ભેદક કહેવાય છે. ” આ જગોએ પ્રેમાનંદે કથોદ્ઘાતથી પ્રસ્તાવના કરી છે. કથોદ્ઘાતનું લક્ષણ દશરૂપકકાર લખે છે કે,

“ સ્વેતિ વૃત્તસર્મ વાક્યમર્થ વા યત્ર સૂત્રિણઃ ।
ગૃહિત્વા પ્રવિશેત્ પાત્રં કથોદ્ઘાતો દ્વિધૈવ સઃ ॥ ”

“ નાટકમાં જે ઇતિવૃત્ત ભજવી જતાવવામાં આવવાનું છે તેને મળતું વાક્ય કે મળતો અર્થ સૂત્રધાર વગેરે કોઈની પાસેથી સાંભળીને પાત્ર પ્રવેશ કરે તેને કથોદ્ઘાત કહે છે, એ જ પ્રકારનો છે. ”

અહીં આં નદી ગાયન કરે છે તેમાં છેવટે તે બોલે છે કે,

“ ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે. ”

એ વાક્ય આખું ગ્રહણ કરીને અને તેનો અર્થ “ કોઈ યુવા (જુવાન પુરુષ) ધારી ધારીને મણિ ચોરે છે ” એવો કરીને પાત્રનો પ્રવેશ થાય છે અને નાટકની વસ્તુની શરૂઆત થાય છે.

આવી રીતે નાટકની શરૂઆત કરીને સૂત્રધાર વગેરે પાત્રો જતાં રહે છે તે વિષે ધનિક કહે છે કે,—

“ एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिष्य सूत्रभूतं ।

प्रस्तावनांति निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपंचयेत् ॥ ”

“ ઉપર જે પ્રસ્તાવનાનાં અંગ કહ્યાં તેમાંના ગમે તે એકવડે નાટકના અર્થનો કે પાત્રનો ઉપદેશ કરીને પ્રસ્તાવના પૂરી થયે સૂત્રધાર રંગભૂમિ ઉપરથી જતો રહે છે અને પછી નાટકની વસ્તુ ભજવી બતાવવામાં આવે છે. ” વસ્તુ એટલે નાટકની કથા. વસ્તુ કેમ ભજવી બતાવવી એ વિષે વધારે વર્ણન તેજ અંકમાં કરેલું છે; જેમ—

“ आद्यंतमेव निश्चित्य पंचधा प्रविभज्य च ।

खंडशः संधिसंज्ञांश्च भागानपि च खंडयेत् ।

चतुषष्टिंश्च तानि स्युरंगानि ॥ ”

“ ભજવી બતાવવાની કથા અહીંથી શરૂ કરવી છે અને અહીં આગળ પૂરી કરવી છે, એમ તેનો આદિ અને અંત નક્કી કરીને પછી તે કથાના પાંચ વિભાગ કરવા. તથા કથાના જે સંધિ નામના ભાગ કરવામાં આવે છે તેના પછી વિભાગ કરવા તથા એવી રીતે બધાં મળીને ચોસઠ અંગ થશે. ” એ વસ્તુના વિભાગ કેવા કરવા તે વિષે કહે છે, કે

“ अवस्थाः पंच कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः

आरंभयत्नप्राप्त्याशानियतासिफलागमां

बीजविदुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणः

अर्थप्रकृतयः पंच पंचावस्थासमन्विताः ।

यथासंरभ्येन जायंते मुखाद्याः पंचसंधयः ॥

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमशोથસંહતિઃ ॥ ”

“ ફળની ઇચ્છાવાળા પુરુષો જે જે કાર્યનો આરંભ કરે છે તેની પાંચ અવસ્થાઓ હોય છે; આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ, અર્થાત્

(સરોવા રૂઝિમણી અને તેની બે સખિઓ પ્રવેશ કરેછે.) (ચ)

સધના ભાવો વડે મુખ્ય રસનું ચોપણ કરવું. વસ્તુચોજના એવી ન કરવી કે જેથી રસથી તે દૂર જતી રહે. તેમજ વસ્તુનો પ્રયોગ, અલ્પકાર વગેરેની એવી ચોજના ન કરવી કે જેથી રસ અંતર્ધાન થઈ જાય. નાટકમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર કે વીર કરવો અને બીજા રસને આંગભૂત કરવા. નિર્વહલુસંધિમાં અદ્ભુતરસ કરવો, " અંકમાં શું શું પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવું તે કહે છે કે—

“ દૂરાધ્વાનં વધં યુદ્ધં રાજ્યદેશાદિવિપ્લવમ્ ।
સંરોધં ભોજનં સ્નાનં સુરતં ચાનુલેપનમ્ ।
અંબરપ્રહ્ણાદીનિ પ્રત્યક્ષાગ્નિનિર્દિશેત્ ॥ ”

“ દૂર પંથ, વધ, યુદ્ધરાજ્યભંગ, ઘેરો, ભોજન, સ્નાન, સુરત, અનુલેપન વસ્ત્ર ધારણ, વગેરે દેખાવ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવા. અર્થાત્ પ્રવેશક વગેરે કરાવીને તે વાત કહેવરાવીને કથાનો સંબંધ જોડવો.

(ચ) સરોધા-રીસમાં. અહીંથી નાટકની વસ્તુનો આરંભ થાય છે. નાટકની વસ્તુ વિષે ધનિકે કહે છે કે—

“ વસ્તુનેતારસસ્તોપાં ભેદકો વસ્તુ ચ દ્વિધા ।
તત્રાધિકારિકં મુખ્યમંગં પ્રાસંગિકં વિદુઃ ॥
અધિકારઃ ફલસ્વામ્યમધિકારી ચ તત્પ્રમુઃ ।
તન્નિવર્ત્યમભિવ્યાપિ વૃત્તં સ્યાદાધિકારિકમ્ ॥
પ્રાસંગિકં પરાર્થસ્ય સ્વાર્થો यस્ય પ્રસંગતઃ ।
સાનુબંધં પતાકાલ્યં પ્રકરી ચ પ્રદેશમાક્ ॥ ”

“ નાટકાદિ રૂપકના ભૂદા ભૂદા ભેદ વસ્તુ, નાયક અને રસથી ઉત્પન્ન થએલા છે. વસ્તુના બે પ્રકાર છે. કથાના મુખ્ય અંગને આધિકારિક વસ્તુ કહે છે અને બીજા અમુખ્ય અંગને પ્રાસંગિક કહે છે. કથાના ફળનો (પરિણામનો) જે ભાગ તે અધિકાર જાણવો અને જે ભાગ તે અધિકારી જાણવો. એ અધિકારી જે વૃત્તને ફળપર્યંત પહોંચાડે તેને આધિકારિક વસ્તુ જાણવી. અર્થાત્ કથાના મુખ્ય નાયક કે નાયિકા સંબંધિ હકીકત એ આધિકારિક વસ્તુ જાણવી. કથામાં નાયકને અર્થે ચત્ત કરતા કોઈ બીજા મનુષ્યનું વૃત્ત વણ્યું હોય તથા નાયકને માટે ચત્ત કરતાં તેનું પણ કાર્ય ભેગું સધાય છે એમ વર્ણાયું હોય ત્યારે તે વૃત્તને પ્રાસંગિક વસ્તુ કહે છે. એ પ્રાસંગિક વસ્તુ જ્યારે કથામાં ધણે કાંઈ સુધી વર્ણાયું હોય ત્યારે તેને પતાકા કહે છે, અને જે એકાદ જગોએ વર્ણાયેને પછી આખી કથામાં તેનો કાંઈ સંબંધ ન આવતો હોય તો તેને

રૂકિમણી—અલિ કનકમાલિકે ! મારા પ્રિયતમને મણિયોર કહેનાર કોણ ? પકડી લાવ્ય તેને. (છ)

કનકમાલિકા—દેવિ ? મારા તો તે જોવામાંજ આવ્યા નહિ પણ પદ્મપ્રભા તમારું કોપવેણુ સાંભળી દોડી ગઈતી તે ઉતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂકિમણી—(પદ્મપ્રભાને નિકટ નિરખી) પદ્મપ્રભે ! શોધ લાગ્યો કે ? (જ)

પદ્મપ્રભા—(સખેદ) અંધારું હોવાથી હું કને જઈ પહોંતી છતાં ઓળખી શકી નહિ.

રૂકિમણી—(સરોષ) પણ તેને મારી કને કયમ ન લાવી ?

પદ્મપ્રભા—(હસ્ત જોડી સભય) તે ધણું અને હું એકલી માટે. (ક)

પ્રકરી કહે છે. ” (જેમ રામાયણમાં રામને લગતી કથા એ આધિકારિક વસ્તુ, સુગ્રીવની કથા એ પતાકા નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ, અને શ્રવણની કથા એ પ્રકરી નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.)

(છ) રૂકિમણી—આ કથાના નાયક કૃષ્ણની પટરાણી. પ્રિયતમને—અતિ વાહાલા સ્વામી કૃષ્ણને. કૃષ્ણને માથે મણિની ચોરી આવી હતી એ વાત પાછળ ટીકામાં ખતાવી છે. કનકમાલિકે—રૂકિમણીની દાસી કનકમાલિકાનું સંબોધન. દાસીનું નામ રાખવા વિષે સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે—

“ દત્તાં સિદ્ધાં ચ સેનાં ચ વેશ્યાનાં નામ દર્શયેત્ ।

દત્તપ્રાયાણિ વણિજાં ચેટચેચ્ચોસ્તથા પુનઃ ॥

વસંતાદિષુ વર્ણ્યસ્ય વસ્તુનાં નામ યદ્ભવેત્ ”

“ વેશ્યાનાં નામ જેને છેડે દત્તા, સિદ્ધા કે સેના, આવે એવાં રાખવાં, જેમ વસંતસેના, વગેરે. વેપારીનાં નામ જેને છેડે દત્ત વગેરે આવે એવાં રાખવાં; જેમ સોમદત્ત, વગેરે. દાસ અને દાસીનાં નામ બહુતેક વસંત વગેરે ઋતુમાં જે પદાર્થનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તેવાં રાખવાં. જેમ કલહંસ, મંદારિકા, કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા, વગેરે. આમાંનાં છેલ્લાં બે નામ પ્રેમાનંદે આ નાટકમાં દાસિઓ માટે ચોળેલાં છે. કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા એ બે વિશેષણ લક્ષ્મીને લગતાં છે માટે એ નામ એમ સૂચવે છે કે તે દાસીઓ લક્ષ્મીસ્વરૂપ રૂકિમણીની હોવી જોઈએ.

(જ) નિકટ—પાસે. (ક) સભય—ખીહીતી ખીહીતી.

રૂકિમણી—(સખેદ) ખાતર જોદતાં જાગ્યાલો ચોર જતાયો નહિ । કનકમાલિકે । ચાલો આ બનાવથી દેવને જાણીતા કરીએ; આ તો ઘણું જોડું ! (એમ કહી આજ્યાં બંધ છે.) (ચ)

(રંગમહાલમાં સુખાસનપર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ શ્રીદામા, સદા પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્વર્ગમંત્રક મણિએ તો મને બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાંચનપુરીને વેલીવાળું વ્રજ બનાવ્યું ! દૈવગતિ બલવત્તર છે । । સખા ! કરેલો શ્રમ પણ સિદ્ધિપ્રદ થયો નહિ. । (ટ)

(અ) ખાતર ઇન્-અર્થાત્ હાથમાં આવેલો મુદ્રો જતો રહ્યો ! ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ. દેવને-શ્રીકૃષ્ણને કૃષ્ણ ચઘપિ રાજા નથી પણ રાજા જેવા અધિકારવાળા છે તથા દિવ્યાદિવ્ય પાત્ર છે માટે તેને દેવ નામ આપ્યું છે. સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે—

“ રાજા સ્વામીતિ દેવેતિ ભૂત્યૈર્મદૃતિ ચાવર્મૈઃ । ”

“ રાજાને તેના પોષ્ય વર્ગે સ્વામિ કે દેવ કહીને જોલાવવો અને અધમ પાત્રોએ ભટ્ટા (ભર્તા) કહેવું. ” અહીં રૂકિમણી અને તેની દાસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ પૂરો થાય છે. તેમના ગયા પછી કૃષ્ણ તથા તેના સખાનો પ્રવેશ છે. આધુનિક દેટલાક નાટક લખનાર અંગ્રેજ પદ્ધતિને અનુસારે પ્રવેશ ૧ લો. પ્રવેશ ૨ લો, એમ લખે છે, પણ સંસ્કૃત નાટકકારોએ એમ લખવાની જરૂર નેહ નથી, કેમકે એક અંકના પ્રવેશ નિર્ગમના કાળમાનનો કાંઈ નિયમ થઈ શકતો નથી. આ જગોએ રૂકિમણી વગેરે ગયા પછી કૃષ્ણ વગેરેએ રંગભૂમિ ઉપર આવવું એ ઠીક નથી; પણ રૂકિમણીના નિર્ગમનની સાથેજ પડદો ઉપાડવાથી કૃષ્ણ તથા શ્રીદામા નજરે પડે એમ થવું અવશ્યનું છે. ચઘપિ કવિએ આ વાત લખી નથી; તથાપિ “ સુખાસન પર બિરાજેલા ” ઇત્યાદિ શબ્દોથી જણાય છે કે તેમનો પ્રવેશ પડદો ઉપાડવાથીજ બને તેવો છે અને તેથી દેટલાક ને એમ કહે છે કે પૂર્વે પડદાની ગોઠવણ નાટકમાં નહોતી તે વાત નિર્મૂળ માલમ પડે છે. વળી “ રંગમહાલમાં ” એ શબ્દોથી એમ માલમ પડે છે કે બેઠેલા કૃષ્ણની પછવાડે ચિત્રપટ પણ હોવો જોઈએ, તેથી પૂર્વે ચિત્રપટ હોવાનું અનુમાન થાય છે. ને એમ ન માનીએ તો, ગ્રંથમાં લખેલા ઠેંસમાંના શબ્દો નાટક ભજવતી વખતે શ્રોતાને કાને પડવાના નહિ હોવાથી કૃષ્ણ ઘરમાં છે કે વાડીમાં છે તે સૂચવનારું વાક્ય કવિએ કહેવું જોઈએ; પણ તે કહ્યું નથી તે એમજ જાણીને કે ઠેંસમાં લખેલી સૂચના ને વસ્તુતઃ નટ લોકોએ કેમ અભિનય કરેલા, તે સંબંધી હોય છે, તે સમજીને નટ લોકો રંગમહાલનો ચિત્રપટ સલાસદોને દેખાડશે અને તેથી તે ન્યૂનતા પૂરાશે.

(ટ) બાલ્યાવસ્થા ઇન્-કેમકે હું બાળપણમાં માખણ ચોરી ખાતો હતો તેથી

શ્રીદામો—વ્રજને તમે વિસારો પણ વ્રજ તમને કયમ વિસારે ? વ્રજવનિતાના નિસાસા ન નડે એવો નર વિધિ નિર્માણ કરવાને શક્તિમાન કેમ થાય ! કરો એવું પામો અને વાવો એવું લાણો ! શુદ્ધ થવાને શ્રમ તો કરવોજ પડે; પણ જગત્ તો ઝવેરી છે ! (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—શું અલ્યા તું પણ એમજ માને છે કે ?

શ્રીદામો—જાણે તે વિચાર કેવો આણે ? પડતીમાં તો પડતીજ !

કૃષ્ણદેવ—તારા જેવા જેના સખા છે તેને પડતી કેવી ? ચઢતીમાં ચઢતીજ થવી જોઈએ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચઢતીમાં ચઢતી.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા એમ કેમ ?

શ્રીદામો—સ્વમંતકની ચૌરિકા રૂપ નહી વ્રજવનિતાના અશ્રુપ્રભાવે ચઢતીમાં ચઢતી જેવી જણાય છે, અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ યત્ન કર્યા છતાં પણ તણાય છે. (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા પડતીમાં પડતી શું ?

તે વખતે માફ નામ ચોર પડયું હતું. તે નામ પાછું આજ સ્વમંતક મણિને લીધે પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી જાણે હું પાછો બાલ્યાવસ્થામાં ગયો હોઉં એમ લાગે છે. કાંચનપુરી-દ્વારકા. વ્રજ-કેમકે જેવી રીતે મને ત્યારે મળના લોક ચોર કહેતા હતા તેવી રીતે આજ અહીંના લોક ચોર કહે છે સિદ્ધિપ્રદ-સિદ્ધિ આપનારો. વનમાં ફરીને મ.જુચોરને શોધી કાઢીને મણિ પાછો આણી આપવા રૂપ જે શ્રમ કર્યો તે.

(ઠ) શ્રીદામો—કૃષ્ણનો બાળ સખા એક ગોપ. (કવિએ એનો વિદૂષક તરિકે ઉપયોગ કર્યો છે). વિધિ-બ્રહ્મદેવ. નિર્માણ કરવાને-ઉત્પન્ન કરવાને. કરો ઇન્-તમે વ્રજવનિતાના નિસાસા લીધા ત્યારે તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આ કલંક તમારે માથે ચોટયું ! પણ ઇન્-શ્રીદામાનું આ વાક્ય હલયથા લાગુ પડે એવું છે. એટલે શુદ્ધ થવાને તમારે કષ્ટ વેઠવું પડયું, એ તો દુનિઆનો રિવાજ છે, માટે તેમાં કંઈ અડચણ નથી; પણ જગત્ તો જાણે છે-કે તમે મણિ-ચોર નથી. બીજી રીતે-જે ચોર હોય તે પણ પોતાની શાહવટ બતાવવાને શ્રમ તો કરે, પણ જગત્ તો મનમાં જાણે કે ચોરજ છે !

(ઢ) ચૌરિકા ચોરી. આ વાક્યમાં એવો ધ્વનિ છે કે જેમ માખણની ચોરી વ્રજવનિતાને પ્રસન્ન કરવાથી મટતી હતી તેમ આ પણ તેવાજ કોઈ ઉપાયથી મટે એવી છે. સત્યભામા સાથે કૃષ્ણના પરિણયરૂપ દાર્પ સૂક્ષ્મતર બીજ છે.

શ્રીદામો—ઉનાળાની સૂકાયલી તલાવડી જોઇ માછી તેને ખીણ જગા જેવી જગા માને છે, તો પણ સંતાઇ ગયેલા દેડકા શબ્દ કરી આ સ્થળે તલાવડી હશે એમ તેને શંકાશીલ કરે છે, જેથી તે તલાવડીનું રહેલું મત્સ્યરૂપી ધન પણ હરાઇ જાય છે, એવી રીતે પૂર્વકૃત્ય સાંભળવાથી દેવની પડતીમાં પડતી મનાય છે. (ઢ)

(રૂઢિમણી ચાલતો પ્રસંગ શ્રવણ કરતી હતી તે ઉભય જન ન જાણે તેમ બાળુએ જઈ સંતાય છે.) (ણ)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ! કાઇ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે; જા, જો.

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઇ) દેવ ! અહીં કાઇ દિસવું નથી; હાં હાં ! હું સમજ્યો. આપના જેવાને એમજ થાય.

કૃષ્ણદેવ—શું સખા, ત્યારે તેં મને ચારજ ધાર્યો કે ?

શ્રીદામો—ના મેં નહિ, પુરજને.

કૃષ્ણદેવ—તો તું કર તેમની પ્રતીતિ. (ત)

શ્રીદામો—પણ પાછલી વાત શી રીતે લુંશી નંખાય ?

કૃષ્ણદેવ—ગોપિકાનું નવનીત લેતાં પિપીલિકા ઉતારયાનું કહેતાં તો તેમ. (થ)

(ઢ) પૂર્વકૃત્ય—ઝજમાં કરેલી ચારી રૂપ અર્થાત્ તમે ચાર તો નથી પણ તમારાં પૂર્વનાં આચરણ લોકોમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. અહીં અર્થવિશેષણ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે. તે વિષે સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે,—

“ ઉક્તસ્યાર્થસ્યયત્તુસ્યાદુત્કૃતિનમનકેધા ।

ઉપાલંભસ્વરૂપેણ તત્સ્યાદર્થવિશેષણમ્ ॥ ”

“ એક વાર કહેલા અર્થને જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી અનેક રીતે કે ઠપકાના રૂપમાં કહેવા તે અર્થ વિશેષણ નામે નાટ્યાલંકાર કહેવાય છે. ”

(ણ) ઉભયજન—કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો.

(ત) પ્રતીતિ—ખાત્રી (કૃષ્ણ ચાર નથી એવી). (થ) પિપીલિકા—કીડીઓ. માખણ ચોરતાં પકડાઇ જતા ત્યારે એમ કહેતા કે આ તો માખણને કીડીઓ ચઢી હતી તે હું ઉતારતો હતો, એવુંજ કાંઈક બહાનું શોધી કાઢીને પાછલી ન પણ લોકોના મનપરથી કાઢી નાખ.

રૂકિમણી—(ઉભય ન સાંભળે તેમ સખેદ) શું લોકની શંકા સત્ય છે ? ના ના, એમ હોય તો મણિ પાછો કેમ આપે ? વાર આગળ શું થાય છે તે સાંભળું. ઠીક થયું કે હું અહીં છું, તે બંનેમાંથી એકે જાણતા નથી. જે પદ્મપ્રભાતું કહ્યું કર્યું હોત તો આ બધી વાત સાંભળવામાં આવત નહિ (ઢ)

શ્રીદામો—પણ તે તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા. (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—પણ તે તો હવું સલ અને આ તો છે અસત્ય. એટલે તેવા કૃપાકટાક્ષની આવશ્યકતા શી ? (ન)

શ્રીદામો—મહારાજના કહેવાપર મને પૂર્ણ પ્રતીતિ છે તેમ મણિ પણ મહારાજે આણી આપ્યો છે. તે છતાં જે શંકા રહેવી એ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શું ? (પ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય; કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવોજ અવર્ણનીય છે ! (ફ)

શ્લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા,
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠામાંથી લૂંટતા;
કરે કૃપાકટાક્ષ કેા હું મુક્ત કારણે લિયા !
ખરા ઠર્યાતણા લહો કહો ઉપાય છે ક્રિયા ?

૪

(ઢ) લોકની શંકા—(મણિ કૃષ્ણે ચોર્યો હતો એવી). પદ્મપ્રભાતું ધૃ—પદ્મપ્રભાએ ગુપ્તપણે ઉભા રહેવાની ના કહી, તે આ રૂકિમણીના વચનથી માલમ પડે છે. પદ્મપ્રભા અને રૂકિમણીની વાતચિત ગ્રંથમાં વર્ણી નથી કેમ કે તે વાતચિત કોઈ કાર્ય સાધનારી નથી, તેમ અમત્કારજનક નથી. સાહિત્ય-દર્પણમાં લખે છે કે—

“યત્ સ્યાદનુચિતં વસ્તુ નાયકસ્ય રસસ્ય વા ।

વિરુદ્ધં તત્પરિત્યાજ્યમન્યથા વા પ્રકલ્પયેત્ ॥”

“નાયકને કે રસને જે વર્ણન ઉપયોગમાં આવે એવું ન હોય, અથવા જે તે બંનેને વિરુદ્ધ પડતું હોય તે છોડી દેવું, અથવા તેની કલ્પના જૂઠી રીતે કરી લેવી. એ રીતે એ સંવાદ રસને ઉપકારક ન હોવાથી છોડી દીધો છે.

(ઘ) કૃષ્ણના ધ નિશાનીવાળા વાક્યના ઉત્તરમાં શ્રીદામો કહે છે—પણ ધૃ. (ન) આવશ્યકતા—જરૂર. (પ) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ નથી માટે શંકા રહેલી છે. (ફ) અવર્ણનીય—ન વર્ણી શકાય એવો.

૪ શ્લોક—નારાયણત્ત. ખરા—ખરા ચોર. જૂઠામાંથી—જૂઠી ચોરીમાં.

રૂકિમણી—(સરોપ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમન્તવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાય છે ! ખરેખત, વ્યતિશ્વભાવ એ જીવતા મુધી નથીજ જતો ! વાર્ આગળ શું થાય છે ? (ઘ)

શ્રીદામો—મહારાજ કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવું આરા વિચારમાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે; દીર્ઘસૂત્રતા કરવામાં કયા અર્થની સિદ્ધી સ્વીકારી જોડો છું ? (મ)

શ્રીદામો—મોટામાં મોટા અર્થની !

રૂકિમણી—' ભાભા દોરું ક્યાં ચારીશું' તો કે ત્યાંના ત્યાં. 'એવીજ કંઈ' મોટામાં મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળાં થવાનો સમય નથી.

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખ્યની ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) સાંભળો મહારાજ ! સત્રાજીતની સુતા સાથે સંબંધ જોડો એટલે 'સર્વ' અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિંદાની સમાપ્તિ સમજવી. (મ)

રૂકિમણી—અરે દુષ્ટ ગોપ ! દેવને અવળે માર્ગે દોરવાનું તનેજ જાગે ! વાર્ હીક, કૃષ્ણદેવનું વેણુ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (ય)

આજોરતા. લિયા—હે ભાઈ હું મુક્ત થાઉં તે માટે કૃપાકટાક્ષ ડોણ કરે ? ખરા ધન—જો ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો તો કહો કે તે ઉપાય ક્યા છે ? સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામાના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મણિની ચારી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવું છે તેનું આ ખિંડુ છે. ધનિક ખિંડુ વિષે કહે છે કે—

“ અવાંતરાર્થવિચ્છેદે વિદુરચ્છેદકારણમ્ । ”

“ અવાંતર અર્થનો સંબંધ તૂટી જતો હોય ત્યારે તેને સાંધનાર જે અવાંતર કથાનું બીજા તેને ખિંડુ કહેવું. ” અહીં સત્યભામાના રોપને મટાડવાને પારિજીતક લાવવું એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામાનો પરિણય એ અવાંતર કથા છે, ‘ મણિનો ચારી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે ’ એમ કહ્યા પછી વાત અટકી પડે છે. તેને સાંધવાને આ પ્રેરત છે કે : મને મુક્ત કરવાને ડોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? માટે એ ખિંડુ છે.

(ઘ) નિશ્ચિન્નભાવ—(ગોપનો). (મ) દીર્ઘસૂત્રતા—મુક્તત્વ રાખવાનો ગુણ. (મ) સત્રાજિતની સુતા—સત્યભામા.

(ય) રૂકિમણી આ વાક્ય ગોપને કહે છે ખરી, પણ તે ગોપને સાંભળી શકવાનો હેતુ નથી એવો અભિપ્રાય અહીં સમજવો.

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) પણ તેનો જનક કન્યા આપે કે કેમ ? (ર)

શ્રીદામો—કરો રૂકિમણી જેવું. (લ)

રૂકિમણી—(રોષને દબાવવા જેવો ડાળ કરી) આવો આવુંજ ધટે; પછી એની વાત છે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! શ્યામાની જીજ્ઞાસા વિના તે બને નહિ. (શ)

શ્રીદામો—ત્યારે કરો કાલાવાલા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! કરજ ને કન્યા—(એટલું બોલતામાં) (ષ)

રૂકિમણી—(મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ થઈ) મહારાજ ! ‘ કરગરે મળે નહિ. ’ ગોપબંધુ ! ઠીક ઠીક મચાવ્યો છે; જાત તેવી ભાત ! હંસ રાજા ને પ્રધાન કાગડો ! મળી સત્રાજીતની પુત્રી અને ફેલાઈ સત્કીર્તિ ! (સ)

કૃષ્ણદેવ—(ગભરાયલા જેવે વેશે ઉભા થઈ) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ દુઃસહ લગાડવું ધટીત નથી. (હ)

(ર) જનક—પિતા (સત્રાજિત),

(લ) અર્થાત્ જેમ રૂકિમણીનું હરણ જાણાત્કારે કરી લાવ્યા હતા તેમ સત્યભામાનું પણ હરણ કરી લાવે. (વ) આવો અધમ ગોપ તે એવીજ યુક્તિ બતાવે !

(શ) શ્યામા—સત્યભામા. જીજ્ઞાસા—ઈચ્છા. (જીજ્ઞાસાનો ખરો અર્થ ‘ જાણવાની ઈચ્છા ’ એવો છે તથાપિ અહીં કેવળ ‘ ઈચ્છા ’ ના અર્થમાં તે વપરાયલો લાગે છે.)

(ષ) કૃષ્ણને સત્યભામા મેળવી આપવામાં સહાયક શ્રીદામાને વર્ણ્યો છે, એ શ્રીદામાને એ કાર્યમાં યત્ન કરવાને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે રૂકિમણી ઉપર તેને રીસ ચઢે એમ થતું જોઈએ, કેમકે સત્યભામાને લાવવાથી રૂકિમણીનું અપ્રિય થાય છે. તેને રૂકિમણી ઉપર રીસ ક્યારે ચઢે કે રૂકિમણી તેને કડવાં વચન કહે ત્યારે. એ પ્રસંગ લાવી મૂકવાને કવિ હવે રૂકિમણીનો પ્રવેશ કરનાર કૃષ્ણનું વાક્ય ચોજે છે. સખા ઇ. “ કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ ” એવોજ ઉત્તર કૃષ્ણે આપવાનો છે તેમાંથી અરથો ઉત્તર કૃષ્ણ પાસે કહેવરાવી બાકીનો રૂકિમણીના પ્રવેશદ્વારા પૂરો કર્યો છે.

(સ) ગોપબંધુ—અધમ ગોવાળીયા ! નામને છેડે બંધુ શબ્દ જોડવાથી તે અધમતા સૂચવે છે. જેમ બ્રહ્મબંધુ—બ્રાહ્મણ, ઇ. આ વાક્યથી તોટક નામે અંગની યોજના કરી છે. તોટકનું લક્ષણ: ‘સરંભવચનપ્રાયં તોટકં ત્વિહસં જ્ઞાતં’ “ જેમાં ક્રોધનાં વચન વર્ણ્યાં હોય તેને તોટક નામે અંગ જાણવું. ” અહીં રૂકિમણીનાં ક્રોધવાક્ય ઉઘાડાંજ છે.

(હ) દુઃસહ—માફ.

રૂકિમણી—(સરોપ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમજતો છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાય છે ! ખરેખાર, નવતિસ્વભાવ એ છવતા સુધી નથીજ જતો ! વાઈ આગળ શું ગ્રાય છે ? (વ)

શ્રીદામો—મહારાજ કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવું મારા વિચારમાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે; દીર્ઘસૂતતા કરવામાં કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠો છું ? (મ)

શ્રીદામો—મોટામાં મોટા અર્થની !

રૂકિમણી—‘ભાભા દોરાં ક્યાં ચારીશું તો કેત્યાંના સ્યાં.’ એવીજ કંઈ મોટામાં મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળાં થવાનો સમય નથી.

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખ્યો ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ બેઠ) સાંભળો મહારાજ ! સત્રાજિતની સુતા સાથે સંબંધ બેઠો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિંદાની સમાપ્તિ સમજવી. (મ)

રૂકિમણી—અરે હુષ્ટ ગોપ ! દેવને અવળે માર્ગે દોરવાનું તનેજ જાગે ! વાઈ ઠીક, કૃષ્ણદેવનું વેણ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (ય)

આળોટતા. ભિયા—હે ભાઈ હું મુક્ત થાઉં તે માટે કૃપાકટાક્ષ કોણ કરે ? ખરા કંઈ—જો ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો તો કહો કે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામાના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવું છે તેનું આ બિંદુ છે. ધનિક બિંદુ વિષે કહે છે કે—

“ અવાંતરાર્થવિચ્છેદે વિદુરચ્છેદકારણમ્ । ”

“ અવાંતર અર્થનો સંબંધ તૂટી જતો હોય ત્યારે તેને સાંધનારે જે અવાંતર કયાનું બીજ તેને બિંદુ કહેવું. ” એહી સત્યભામાના રોપને મટાડવાને પારિણતક લાવવું એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામાનો પરિણય એ અવાંતરે કથા છે, ‘ મણિનો ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે ’ એમ કહ્યા પછી વાત અચકી પડે છે તેને સાંધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ‘ મને મુક્ત કરવાને કોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? ’ માટે એ બિંદુ છે.

(વ) નવતિસ્વભાવ—(ગોપનો). (મ) દીર્ઘસૂતતા—મુલતવી રાખવાનો ગુણ. (મ) સત્રાજિતની સુતા—સત્યભામા.

(ય) રૂકિમણી આ વાક્ય ગોપને કહે છે ખરી, પણ તે ગોપને સંભવવાનો હેતુ નથી એવો અભિપ્રાય અહીં સમજવો.

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) પણ તેનો જનક કન્યા આપે કે કેમ ? (ર)

શ્રીદામો—કરો રૂકિમણી જેવું. (લ)

રૂકિમણી—(રોષને દબાવવા જેવો ડોળ કરી) આવાને આવુંજ ધટે; પછી એની વાત છે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! શ્યામાની જાણાસા વિના તે બને નહિ. (જ)

શ્રીદામો—ત્યારે કરો કાલાવાલા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! કરજ ને કન્યા—(એટલું બોલતામાં) (ષ)

રૂકિમણી—(મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ થઇ) મહારાજ ! ' કરગરે મળે નહિ. ' ગોપબંધુ ! હીક ઠાક મચાવ્યો છે; જાત તેવી ભાત ! હંસ રાજા ને પ્રધાન કાગડો ! મળી સત્રાજીતની પુત્રી અને ફેલાઈ સત્કીર્તિ ! (સ)

કૃષ્ણદેવ—(ગભરાયલા જેવે વેશે ઉભા થઇ) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ દુઃસહ લગાડવું ધરીત નથી. (હ)

(ર) જનક—પિતા (સત્રાજિત),

(લ) અર્થાત જેમ રૂકિમણીનું હરણ બળાત્કારે કરી લાવ્યા હતા તેમ સત્યભામાનું પણ હરણ કરી લાવે. (વ) આવો અધમ ગોપ તે એવીજ ચુકિત બતાવે !

(જ) શ્યામા—સત્યભામા. જાણાસા—ઇચ્છા. (જાણાસાનો ખરો અર્થ ' ભણવાની ઇચ્છા ' એવો છે તથાપિ અહીં કેવળ ' ઇચ્છા ' ના અર્થમાં તે વપરાયલો લાગે છે.)

(ષ) કૃષ્ણને સત્યભામા મેળવી આપવામાં સહાયક શ્રીદામાને વણ્યો છે. એ શ્રીદામાને એ કાર્યમાં ચત્ર કરવાને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે રૂકિમણી ઉપર તેને રીસ ચઢે એમ થતું. ભેદએ, કેમકે સત્યભામાને લાવવાથી રૂકિમણીનું અપ્રિય થાય છે. તેને રૂકિમણી ઉપર રીસ ક્યારે ચઢે કે રૂકિમણી તેને કડવાં વચન કહે ત્યારે. એ પ્રસંગ લાવી મૂકવાને કવિ હવે રૂકિમણીનો પ્રવેશ કરનાર કૃષ્ણનું વાક્ય ચોળે છે. સખા ઇ. " કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ. " એવીજ ઉત્તર કૃષ્ણે આપવાનો છે તેમાંથી અરથો ઉત્તર કૃષ્ણ થારે કહેવરાવી બાકીનો રૂકિમણીના પ્રવેશદ્વારા પૂરો કર્યો છે.

(સ) ગોપબંધુ—અધમ ગોવાળીયા ! નામને છેડે બંધુ શબ્દ. ભેદવાથી તે અધમતા સૂચવે છે. જેમ બ્રહ્મબંધુ—બ્રાહ્મણ, ઇ. આ વાક્યથી તોટક નામે અંગની ચોળના કરી છે. તોટકનું લક્ષણ: 'સરંમવચનપ્રાયઃ તોટકં ત્વિહસં જ્ઞાતં' " જેમાં ક્રોધનાં વચન વર્ણાયાં હોય તેને તોટક નામે અંગ ભણવું. " અહીં રૂકિમણીનાં ક્રોધવાક્ય ઉઘાડાંજ છે.

(હ) દુઃસહ—માફ.

શ્રીદામો—અમારો તો એ સ્વભાવજ છે કે ટાઢા પહેરની લહેરો ખાવી અને ખવરાવવી.

રૂકિમણી—પ્રાસાદને શિખરે બેઠા માટે હંમ હંસ કહેવાયા કે ? ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ. (કા)

શ્રીદામો—દેવિ ગોપાળે જાને ગાંડાં નથી કર્યાં ? હું પણ તેવાની નિંદા કરવા છાહ વેંહ પી તૈયાર છું. (સ્ત્રા)

રૂકિમણી—(સરોપ) એવી વિચિત્ર વાણી અને વિચિત્ર સલાહથી રીઝે તારા દેવ ! ! દેવે મારી સાથે બેઠ્યો તો તારી વાત તું બળે ! (ગા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એનો અપરાધ શો છે ?

રૂકિમણી—‘ કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ ’ એ વેણુ દેવશ્રીને મુખેથી કહાવનાર તથા ખોટો વાલેશરી થનાર એજ છે.

કૃષ્ણદેવ—તમે તમારું કાવતું ગમે તેમ યુક્ત કરવા તત્પરજ છો; કિન્તુ અમારું એમ કહેવું છેજ નહિ. (ઘા)

(કા) પ્રાસાદ—મેહેલ. શિખરે—ટોચ ઉપર. સાલિના એક દશાંતનો એ અનુવાદ છે. જેમ,

“ ગિરિશિખરગતાપિ કાકપંક્તિર્નહિ તુલનામુપવાતિ રાજહંસૈઃ ”

“ કાગડાની પંક્તિ ગમે તો પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેલી હોય તથાપિ તે કાંઈ રાજહંસની બરાબરી કરી શક્તી નથી.

(સ્ત્રા) શ્રીદામો રૂકિમણીના મુખથી પોતાની નિંદા સાંભળી માર્મિક વચનથી તેને ઉત્તર આપે છે. ગોપાળે હવે-તમે ગોવાળની નિંદા કરો છો તે વિચાર વગર કરો છોઃ (ગોવાળનો અર્થ ગોપાળ અને તેને કૃષ્ણના અર્થમાં રૂઢ કરીને કહે છે) જેમકે ગોપાળે તમને પણ ગાંડા કરી નાખ્યાં હતાં ! અર્થાત્ ગોવાળની નિંદા કરશો તો કૃષ્ણ નિંદાશે અને તમે પણ નિંદાશો. તેવાની—તેવા ગાંડા થયેલાની. છાહ વેંહ—ગોવાળ નતિ સૂચક શબ્દ. અધમ નતિના પાત્રો માટે સંસ્કૃત નાટકકારો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે, પણ પ્રાકૃત નાટકમાં તો તે પાત્રનાં નતિ સૂચક વચનો વપરાય એટલે બસ છે.

(ગા) વિચિત્ર શબ્દવડે શ્રીદામાનું વિદૂષકપણું ધ્વનિત કર્યું છે. (ઘા) યુક્ત કરવા—બંધ બેસાડવા. અર્થાત્ ‘ કરજ ને કન્યા ’ એટલું કહ્યા પછી ‘ કરગરે મળે નહિ ’ એમ વાક્યપૂર્તિ તમે તમારા વિચાર પ્રમાણેજ કરો છો; મારે કહેવાનું એ તાત્પર્યજ નહોતું. કિન્તુ—પણ.

રૂકિમણી—ત્યારે કરજ ને કન્યા એની આગળ શું કહેવાના હતા તે કહો જોઈએ ? ખીન્નું તો ધણુ'ય છે, પણ તે કહેવું કોને ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—અન્યથા અતિશેમાં અતિશે હોય, પરંતુ મારે કહેવાનું તો આમજ હતું. (જા)

શ્લોક.

દેવિ ! કરજ ને કન્યા, કલ્પકિત સદા ભણું;

યથાર્થ વદવું મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યું ! ૫

રૂકિમણી—મારા પ્રતિ તો આવું વાક્યાતુર્ય આજળ યોગ્ય છે, તોય લક્ષણવંતાનાં આવાં લક્ષણથી વા વાક્યાતુર્યથી પરિજન અણમાહિતીમાં નથી, એ કુળદેવીની કૃપા છે. ગમે તેમ કરે વા ગમે તેમ આવરે; 'ભેંશનાં શિંગડાં ભેંશનેજ મારે થવાનાં છે' ! (જા)

કૃષ્ણદેવ—પણ તેના પર તમારું સ્વામિત્વ છે ને ! (જા)

રૂકિમણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલાં મોંનાં મીઠાં પણ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતાજ માનું છું.

કૃષ્ણદેવ—(નીચા વકત્રને કરવડે ઉંચું કરી) પ્રિયા ! એવું કંઈ વર્તન જણાવશે કે કામિનીત્વનેજ સ્વીકારશે ? (જા)

(જા) તે કહેવું કોને ?—તે કોને લાગુ પાડી શકાય ? અથવા ખીન્નું કહેવાનું તો ધણુ'એ છે પણ તે કોને કહેવું ?

(જા) અન્યથા ઇ—ખીજ રીતે તો ઘણામાં ઘણે પ્રકારે લાગુ પાડી શકાય તેમ ભલે હો.

પ, ' કરજ ને કન્યા ' એ વાક્ય પૂરું કરે છે: હું સદા કરજ ને કન્યા કલ્પકિત ભણું છું. છોકાપનહુતિ અલંકાર.

(જા) વાક્યાતુર્ય—કહેવાની વાતને ઉડાવી દેઈ તેનો જૂઠો અર્થ ગોઠવવારૂપ. લક્ષણવંતાનાં—શ્રીકૃષ્ણદેવનાં. પરિજન—સેવકજન—અર્થાત્ હું રૂકિમણી.

(જા) તેના પર—તે ભેંશ પર અર્થાત્ મારા પર. અથવા તે શિંગડાં પર અર્થાત્ નવી આવનાર સ્ત્રી ઉપર.

(જા) વકત્રને—મુખને. પ્રિયા ઇ—મેં એવું કેવળ મોંનાં મીઠાં કરવા જેવું કંઈ વર્તન કર્યું હોય તે બતાવશે કે સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્ત્રી-હોજ પકડી બેસશે ?

રૂકિમણી—જે વાત દેવે ગોપળ'કુને કહેવા ચોગ્ય ચાની અને અમે તેથી અચોગ્ય છયાં, હવે એથી વધારે પ્રતીતિ શી લેઈએ ? દેવ સુખી થાવ, વાતો કરો, અને ગેસો. જે મેં અવિવેક કયો એમ લાગતું હોય તો ક્ષમા કરશો. (જા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મિત્ર અને મદિલા એ જે શબ્દજ લિન્ન દે, તો તેમની કૃતિ લિન્ન કેમ ન હોય ! મારું આચરણ શાસ્ત્રસંમત છે, બુઝો, (ટા)

શ્લોક.

સાચા વચરય નિકટે, સહુ વાત થાયે,
તેવી પ્રિયા નિકટ ના, કદિયે વદાયે;
એવું અમે મુનિમુખે, મુણિયું સદાયે,
એ ન્યાયનીતિ નડતી, ન પ્રિયા ! મનાયે. ૬

રૂકિમણી—(ક્રોધાક્રાંત થઈ ચાલવા માંડે) મહારાજ ! ત્યારે તેને જ કહો અને ખત્તા ખાવ.

કૃષ્ણદેવ—(દેવીને ઉડી અટકાવે છે) પ્રિયા ! હાર્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ રીસાઈ જવું ઘટે નહિ.

શ્રીદામો—(દેવી ન સાંભળે તેમ) દેવ ! મને કહેવા ઘો; (પ્રકાશ) દેવિ ! તમે સાંભળેલી વાત તો હાર્યવિનોદનીજ છે, તોયે તમે અસાર-માંથી સારગ્રાહી થઈ દેવની થતી નિંદા અટકે એવો કંઈ ઉપાય બતાવો તો અમે ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ રહીશું અને અમારા મહારાજને પણ તેમજ કહીશું. (ઠા)

(જા) રૂકિમણી તેવું વર્તન કહી બતાવે છે: જે વાત ઇ. (ટા) મહીલા—સ્ત્રી. કૃતિ—આચરણ. અર્થાત્ તેમનાં પ્રતિ આચરણ. શાસ્ત્રસંમત—શાસ્ત્રે પ્રમાણ કરેલું.

૬ શ્લોક—વસંતતિલકા. વચસ્ય—મિત્ર, એ ઇ—હે પ્રિયા ! એ ન્યાયની નીતિ મને નડતી હોય એમ મનાતું નથી

(ઠા) પ્રકાશ—સર્વ સાંભળે તેમ, અસારમાંથી—નિંદારૂપ અસાર, અર્થમાંથી અર્થવા અમારી વાતચિતરૂપ અસાર—તુચ્છ—લઘુ ન આપવા જેવા અર્થમાંથી, અમારા મહારાજને ઇ—અર્થાત્ કૃષ્ણને પણ ગોવાળિયાજ કહીશું !

રૂકિમણી—(સરોષ) ગોપબંધુ ! મહારાજ તારી આજ્ઞા માનશે, કે તેમને કૃપાકટાક્ષ મેળવવા છે ! (હા)

શ્રીદામો—તથાસ્તુ.

કૃષ્ણદેવ—(શ્રીદામાને બોલતો અટકાવી) એની સાથે એમ આચરવાથી શું ? (હા)

રૂકિમણી—દેવ ત્યારે એને વારો કે મારી સાથે જીભાજોળી કરે નહિ. (એવે ત્યાં કનકમાલિકા પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) દેવિ પકડી લાવી.

રૂકિમણી—(વિચારી) હલા ! કેને ? (જા)

કનકમાલિકા—મણિયોર કહેનારને.

રૂકિમણી—સખિ ! એનો કંઈ ઉપયોગ નથી. આપણે નથી એ કાર્યને માટે યોગ્ય કે નથી દેવ અંધાવવાના જશ; માટે તેને છોડી દે.

કનકમાલિકા—જેવી દેવીની આજ્ઞા. (એમ કહી જાય છે.)

કૃષ્ણદેવ—(દેવી ન નીરખે તેમ વયસ્યને મુક્ત કરેલો જન જોવા સૂચવે છે) (પ્રકાશ) દેવિ ! એમ અપરાધીને મુક્ત કરવો એ ધટારત નથી. (તા)

રૂકિમણી—દેવ જેની અયોગ્યમાં ઘટના કરે તેણે યોગ્ય થવું ક્યાં ધટારત છે ? (થા)

કૃષ્ણદેવ—પતિ ગમે તેમ આચરે, કિન્તુ પ્રત્યેક પ્રિયાએ સ્વામિનું હિત ધ્યાનમાં રાખવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે.

કેમકે નિંદા અટકાવવાનો ઉપાય તમે જતાવ્યો તે તેમનાથી શોધી કઢાવો નહિ માટે, ઉપાય નહિ જતાવો તો તમે પણ ગોવાળિયાની પત્નીતુલ્ય કહેવાશે એવો માર્મિક આક્ષેપ છે.

(હા) સરોષ—રીસ સહીત (શ્રીદામાનો આક્ષેપ સમજવાથી).

(હા) કૃષ્ણનું આ વાક્ય રૂકિમણીપ્રતિ છે.

(જા) હલા—સખી. (જુઓ સા. દ.) “ હલેતિસદશોપ્રેષ્ટા ”—“ પોતાના સરખી દાસીને ‘ હલા ’ એવું સંબોધન કરવું. ”

(તા) વયસ્યને—મિત્ર શ્રીદામાને. (થા) ઘટના કરે—અર્થાત્ ગણના કરે—અયોગ્ય ન છતાં અયોગ્ય છે એમ ધટાવે.

શ્લોક.

ચંદ્રિકા પરભવવા, અત્રે અગ્નિધન સદાય સંતાયે;
યુવતિ ! અવલોકે તે, નિરખી શશિને ત્વરાવડે સાથે. ૭

ફેડિમણી—દેવ ! શાસ્ત્રાજ્ઞા ખોટી નથી પણ જ્યારે રાહુ ચંદ્રને
ઢાંકવા તૈયારજ હોય ત્યારે ચંદ્રિકાનું શું આવે ? (દા)

શ્રીદામો—(સરોપ) શું ત્યારે અમો રાહુ ! હોય રહ્યા અમારે
ધેર. સંતાઓ ચંદ્ર અને વાટ જુઓ ચંદ્રિકા (એમ કહી જવા માંડે છે).

કૃપણદેવ—વયસ્ય ! તું પણ આવાં રીસામણાં મનામણાં કરાવવા
સજ થયો કે શું ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! અમને કાણ મનાવે એવું છે કે અટકાવે
એવું છે ? ગોપબંધુ તો ફાંસરૂપ થાય છે; તે જો નહિ નીકળે તો નરેણી-
વાળા નાપિતને જરકતાં ક્યાં ખૂમ કે વાહાર થવાની છે ! (એમ કહી
ચાલ્યો જાય છે).

૭ શ્લોક—ગીતિવૃત્ત. ચંદ્રિકા ઇન્—ચંદ્રિકા (ચાંદરણુ—ચંદ્રનો પ્રકાશ) ને
પત્ની. કહ્યોને ચંદ્રને પતિ કહે છે અને તે દૃષ્ટાંતદ્વારા શાસ્ત્રાજ્ઞા કહી બ-
તાવે છે: ચંદ્રિકાનો પરાભવ કરવાને—તેને ઝાંખી પાડી દેવાને અગ્નિધન
(ચંદ્ર), સદાય અત્રે (વાદળામાં) સંતાઈ જાય છે; (પણ તેથી રીસાઈને
ચંદ્રિકા ચંદ્રનો ત્યાગ કરતી નથી. ત્યારે શું કરે છે ?) હે યુવતિ ! તે અવ-
લોકે (જુઓ); તે શશિને નિરખીને ત્વરાવડે તેને સાથે—પકડે છે. ચંદ્ર
વાદળામાંથી નીકળ્યો કે પાછી ચંદ્રિકા પ્રકાશમાન થઈને તેનું અનુસરણ કરે
છે ! તેજ પ્રમાણે તમારે પણ મારાં આચરણ તરફ લક્ષ ન આપતાં માફ હિત
માત્ર કરવું એજ તમારો ધર્મ છે. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહે છે, કે—

“ પ્રાંણાતિ યઃ સુચરિતૈઃ પિતરં સ પુત્રો
યદ્વર્તુરેવ હિતમિચ્છતિ તેત્કલંઝમ્ ।
તન્મિત્રમાપદિ સુખેઃ ચ સમક્રિયં-
દેતત્ત્વયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તે ॥ ”

“ પોતાનાં સારાં આચરણવડે જે પિતાને પ્રસન્ન કરે છે તેને પુત્ર કહેવો,
અને જે પોતાના સ્વામીનુંજ હિત ઇચ્છે છે તેને સ્ત્રી કહેવી; તેમજ આપત્તિ
અને સુખમાં સરખી રીતેજ વર્તે છે તેને મિત્ર કહેવો. એવાં પુત્ર, પત્ની, અને
મિત્ર જગત્માં ભાગ્યશાળીનેજ મળે છે. ” (દા) રાહુ—(શ્રીદામાને ઉદ્દેશીને
આજ્ઞેષ).

રૂકિમણી—દેવ આવા ગોવાળિયાથી કાર્ય કરી લેવા ધારે છે, કે જેને શું ખોલવું અને શું ન ખોલવું તેનું ભાન નથી ! હીકજી છે, “ ધણીને સૂઝયું ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને સૂઝયું આરસીમાં ” !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! ખીજી કથા પડી મૂકી પકડાવ્યો તો કેને, શા કાળે અને તેને મુક્ત કેમ કર્યો તે મને જણાવો તો હીક.

રૂકિમણી—જે જણાવ્યાથી કે જાણ્યાથી અર્થસિદ્ધિ નથી તે જણાવવામાં શો માલ ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા અને પર્જન્ય એક સ્વભાવનાં છે તે ખોટું ન થવા માટે. (ઘા)

શ્લોક.

ન સાડું નઠાડું જીએ સ્થાન ક્યારે,
કરે ઘણિ મેઘો ઋતુકાળ જ્યારે;
પ્રિયા સ્વામી માટે સદા એમ ધારે,
ન માને ધણી એવું એ ના વિચારે.

૮

રૂકિમણી—દેવ ! એ ખોલવામાં જે મર્મ છે તે મેં જાણ્યો. તત્વાર્થ એજ કે સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યા વગરનું ગમે તેમ ખોલવું ! મહારાજ ! ગોપખંધુ શરદ્કાળના સુખદ સમીર જેવા મળી આવ્યા છે તેવડે હું તો સર્વે સારાં વાનાંજ માનું છું ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અન્યથા કથા જવા દઈ વહે કે મુક્ત કેને કર્યો ? અને તેને પકડાવ્યો તો કેમ ?

(ઘા) “ અપૃથોપિ હિતવ્રૂયાઘસ્ય નેચ્છેત્ પરામવમ્ ”—“ જેનો પરાભવ ન ઇચ્છતા હોઈએ તે ન પટે તો પણ તેને હિતની વાત કહેવી. ” એવા નીતિવચનને અનુસરીને રૂકિમણીને મેઘની તુલ્યતા આપે છે. પર્જન્ય—મેઘ, તુલ્યયોગિતાલંકાર.

૮ શ્લોક—ભુગંગીવૃત. ઋતુકાળ—વર્ષાકાળ. જેમ વરસવાની ઋતુ આવે છે ત્યારે મેઘ સાડું નઠાડું સ્થાન લેયા વિના અધેજ વરસે છે, તેમ પ્રિયા પણ પોતાના સ્વામીની ગમે તે સ્થિતિ હોય, તથાપિ તેમનો ખોલવાનો વખત આવ્યો એટલે ધણી માને એવું હોય કે ન માને એવું હોય તથાપિ તે કહ્યા વગર રહેતી નથી. અર્થાત્ સ્વામી ન માને તો તેની મરજી; પણ ઉત્તમ પત્ની તો પોતાનો અનાદર થશે એવો ભય રાખ્યા વિના જે કહેવું જોઈએ તે કહેછેજ. (ખીલે માર્મિક અર્થ આગળ રૂકિમણીના વચનથી ખુલ્લો કર્યો છે). (ના) સુખદ—સુખ આપનાર. સમીર—પવન.

રૂકિમણી—દેવની તે સાંભળવાની મજા છે તો હું મારી રીસ એક બાબુએ મૂકી કહું છું તે સાંભળો. મદારાજ! હું કૃષ્ણદેવીનું પૂજન કરીને આવતી હતી, એવામાં મણિચોર શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો કે ત્યાં ઉભી રહી; અને કહેનાર કાણુ તેને પકડી લાવવા પદપ્રભાને મોકલી, પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. (એવામાં કનકમાલિકા દોડતી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—દેવી ! મુક્ત કરેલા માણસને શ્રીદામો પોતાના મંદિર લાણી લેઇ જાયછે. (પા)

રૂકિમણી—(સરોપ) શા કાળે ? હાં હાં જશના ધણી એણે થવું હશે ! દેવ હવે બાકી રહેલું ગોપબંધુ કહેશે. અમારાપર તમને વિશ્વાસજ ક્યાં છે ? હું તો એ અહીંથી ઉઠ્યો સારનીજ સમજી હતી, પણ પારકા હૃદયમાં કંઈ પેશી નીકળાય છે ? (એટલું બોલી નિશ્વાસ નાંખી બીડી ચાલવા માંડે છે). (ફા)

(પા) અહીં કવિએ ગિંદુનો નિરૂપ કર્યો છે. ગિંદુના લક્ષણ વિષે દશરૂપકમાં લખે છે કે—

“ અવાંતરાર્થવિચ્છેદે વિંદુરચ્છેદકારણમ્ । ”

“ જ્યારે અવાંતર કથા અટકી જતી હોય ત્યારે તેને આગળ ચલાવવાને જે બીજા ચોજવું તેને ગિંદુ કહે છે. “ રૂકિમણીએ જે કહેવાનો આરંભ કર્યો હતો તે કહેત એટલે વાત પતી રહેત, અને પછી કથા આગળ ચલાવવાને બદલે વિભાગ સાંધવો પડત. પણ તેમ ન કરતાં કનકમાલિકાનો પ્રવેશ કરાવી સત્યભામાને મેળવવારૂપ ચતન સાથે કનકમાલિકાએ કહેલા અર્થરૂપ ગિંદુને મેળવીને કવિ પ્રતિમુખસંધિ વર્ણવે છે. તે વિષે દશરૂપમાં લખે છે કે—

“ લક્ષ્યાલક્ષ્ય ર્વોદ્ધેદસ્તસ્ય પ્રતિમુખં ભવેત્ ।

વિંદુપ્રયત્નાનુગમાદંગાન્યસ્ય ત્રયોદશ ॥ ”

“ ગિંદુ અને પ્રયત્નના ચોગથી બીજાનું કાંઈક પ્રકટ થવું અને કાંઈક ઠંકાયલું રહેવું એવા વર્ણનને પ્રતિમુખસંધિ કહેછે, એનાં તેર અંગ છે. ”

(ફા) હાં હાં ઈ—કવિએ અહીં તુલ્યતર્ક નામે નાટકના લક્ષણનો ઉપરૂપ કર્યો છે; ભૂપણ, અક્ષર સંહતિ, વગેરે છત્રીશ નાટકનાં લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રમાં બતાવેલાં છે, તેમાંના તુલ્યતર્કનું લક્ષણ સાહિત્યરૂપણકાર લખે છે:—

“ તુલ્યતર્કોદયેન તર્કઃ પ્રકૃતગામિના ॥

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! એમ અનુમાન કરવામાં શું ? આમ રીસાવું ઘટે નહિ. (એટલું બોલી અટકાવવા જાય છે, તેમનો તિરસ્કાર કરી ક્રોધાવેશવાળી રૂક્મિણી ત્યાંથી ઉતાવળે જતી રહે છે અને કૃષ્ણદેવ પણ તેની પાછળ મનાવવાને વેશે ગમન કરે છે).

(કનકપ્રાસાદ નિરખી શોચતો અને વિચાર કરતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—કંવણ સુવણ મંદર અનંદ કંવણ આહિરોકેરો વસસ; જીમ મિલંદ માનસરવર વસસ, અનંદ જતી લક્ષ્મ કગગં. (ઇમ મુદ્દંદ થંદ ભણંદ). (વા)

દુહો.

મુકકુટ અબ્રણ અખંદ, મુદ્દંદ નથ નથ જણણંદ;

મંદ હંદ સુવણ સારંદ, તિમ મંદર મન અણણંદ. ૯

હીમતે હીમતે ! આહીરણી આહીરણી ! મંદર ગાંદ ગોઠા કરંદ, બિગડાંદ. (એ રવંદ સુણંદ અવંદ). આહે ! હીમતે કિમ ન અવંદ ?

“ ચાલતી વાતના અર્થ ઉપરથી જો તર્ક કરવો તે તુલ્યતર્ક કહેવાય. ”

:(વા) હવે નવો પ્રવેશ શરૂ થાય છે. કનકપ્રાસાદ—સોનાનો મેહેલ. (કનક પ્રાસાદનું દર્શન આહીં ચિત્રપટદારા થવું જોઈએ. જો રંગભૂમિ ઉપર તે બની શકે એમ હોત નહીં તો કવિ એવું વાક્ય લખત નહિ.) કંવણ ધં= (શ્રીદામો આહીર હોવાથી તે આહીરની ભાષામાં વિચાર કરે છે. કૃષ્ણ સાથે તેની ભાષા શુદ્ધ છતાં તે એટલો પડે ત્યારે કે તેની જ ભાષા સાથે આહીર ભાષા કેમ બોલે, તે વિષે શંકા કરવાની અગત્ય નથી). “ કેવું સુવણું મંદિર અને કેવો આહિરોકેરો વાસ; જેમ મળે માનસરોવર વાસ અને જાતિ લામે (મળે) કાગની. એમ મોટેથી બોલે છે, ” અર્થાત સોનાનું મંદિર ક્યાં અને આહીરોનો વાસ ક્યાં ? એ તો જેમ કાગડાને માનસરોવરનો વાસ મળ્યો હોય તેવું છે, એમ શ્રીદામો મોટેથી બોલે છે. આ છેલ્લું વાક્ય કવિનું હોય તેવું જણાય છે, છતાં તે પણ આહીરી ભાષામાં લખ્યું છે તે સરતચૂક હશે. ૯ દુહો—આરમાત્રાની ચોપાઈ જેવું છે, કેમકે એમાં ચાર ચાર માત્રાના ત્રણ ગણ જણાય છે. મુકકુટ ધં= “ મર્કટને આભરણ આપે, મૂલ નહિ નહિ જાણે; મને આપે સુવણું સાર, તેમ મંદિર મન આણે- ” અર્થ—જેમ માંકડાને અલંકાર આપે પણ તે તેની કીમત નથી જાણતો, તેમ મને સુવણુંનું સારું મંદિર આપ્યું છે તે પણ મારા મનમાં હું તેવું જાણું છું. —અર્થાત્ તેમાં હું ગાયો બાંધીશ અને બગાડીશ માટે,

મઘ ધહાં ચઘ તિહાં અથ્થહાવઘ તિ વાટઘ ભુદ્ધઘ નથ નથ સત્તભમ્મઘ
સયણુઘ નથ ભુદ્ધઘ. (એહવઘ સત્તભમ્મઘ સયણુઘ અનઘ દિમત્તઘ
આવઘ તિહિં દરશઘ યઘ). (મા)

હીમતી—આહા ભુંડુઘ મઘ ધદિં તિહિ ભટ્ઠાવઘ. વાટઠી કિહિ
અનઘ મઘ લઘ જ્જ્ઞઘ કિહિ. (ધમ કોપ કરંઘ બાંયડું સાંઘ બિંચઘ)
ઉંહ ઉંહ લખખણ કિહ કિંહ! (મા)

શ્રીદામો—જાહકી જાહ જાહ મંદરંઘ જાહ. જોલઘ ગદ્દ છૂટંઘ સઘ
(અઘ કહઘ મંદરંઘ પહાવઘ). (મા)

નાગરિકા—શ્રીદામા ! નારી તો નૌતમ મળી દેખું ! કૃષ્ણદેવને પણ
આવીને આવીજ ગોપકન્યાઓ મળી હશે ! તને પણ એવું બોલતાં
આવડે છે એ મેં આજજ જાણ્યું ! કહે મને કેમ બોલાવી ? (રા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! “ખેતર લલું ચોવાડ અને ભામની ભલી
કોબાડ.” કૃષ્ણદેવને જે ગોપકન્યાઓ મળી છે ત્યાં તો તારી સસલામા
દારીપદને પણ ઘટિત નથી. દેશ તજીએ પણ દેશાચાર ન તજીએ. તુને
બરકવાનું કારણ એ કે હવે તો સ્વમંતક ચોર કોણ તે જણાયુંકની ? (લા)

(મા) હીમતે ઇ—(હીમતી શ્રીદામાની સ્ત્રીનું નામ) “હીમતી હીમતી !
આહીરણી આહીરણી ! મંદિરમાં ગાયો ગોઠો કરે છે, બગાડે છે. (એણું સુણી આવે
છે) અરે ! હીમતી કેમ નથી આવતી ? મેં અહીંથી તહીં અથડાવી તે વાટને
ભૂલી ! નહિ નહિ, સત્યભામાની સહીઅર નહિ. ભૂલે (એહવે સત્યભામાની સહીઅર
અને હીમતી આવે છે તે દેખાય છે.) આ વાક્યમાં કૌંસમાં લખેલાં બે વાક્ય
કવિનો જણાય છે.

(મા) આહા ! ભુંડા ! મને અહીં તહીં ભટકાવી ? વાટ કહીં અને મને
લઘ ગયો ક્યાં ? (એમ કોપ કરે છે અને બાંયડું (હાથ) સાહીને ખેંચે છે)
જાહ જાહ લક્ષણ કહે છે ! “લક્ષણ કહે છે” અર્થાત્ ભુંડા લક્ષણવાળો જણાય છે.

(મા) જા કે જા, મંદિરે જા, જોલી ગાય છૂટી છે એમ કહી મંદિરે પહાંવે
છે (મોકલે છે).

(રા) નાગરિકા—સત્યભામાની સખી.

(લા) ચોવાડ—ચારે પાસે વાડવાળું. તે સપાટ મોટું અને બરાબર
ચોખ્ખીયું હોય ત્યારે ચોવાડ કહેવાય છે. નાગરિકાના પહેલા નર્મવાક્યનો
ઉત્તર લૌકિક કહેવતથી કર્યા પછી બીજાનો ઉત્તર કરે છે. કૃષ્ણદેવને ઇં તને પણ
આણું બોલતાં આવડે છે ઇત્યાદિ ત્રીજા નર્મ વાક્યનો ઉત્તર પણ કહેવતથી આવે
છે : દેશ ઇં કહે મને કેમ બોલાવી ? એનો ઉત્તર કરે છે. તુને ઇં અહીં કવિએ

નાગરિકા—હા. મારી સખીના પિતાનું સમાધાન થયું. વળી સુખમાં દુઃખ રહે પણ ક્યાં ? અને લગ્નસંબંધી ઉત્સાહમાં લોકની વાતો સાંભળે પણ કાણ ? (વા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! તારો અને મારો સંબંધ સ્વમંતકની શોધ સંબંધે ઘણો ગાઢો થયેલો છે તેણે કરીનેજ હું તને ગુપ્ત વાત પૂછું છું, તે તું કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કરારે પૂછ્ય, જે હશે તે ખરેખર કહીશ.

શ્રીદામો—મેં સાંભળ્યું છે કે કૃતવર્મા, અકૂર આદિક જે સત્યભામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી કાઢેલા છે તે તેને ગમતા નથી, એ ખરું છે કે ખોટું ?

નાગરિકા—અલ્યા એ વાત પૂછવાથી તને શો લાલ છે ?

શ્રીદામો—તારું અને મારું કારજ થાય તેવું છે માટે પૂછું છું; કહીદે જે હોય ખરું તે.

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા, પણ પછી શું ? ગાય અને કન્યાએ દ્વારે ત્યાં જવું પડે ! તું કંઈ નવું જૂનું કરે છે ? (જ્ઞા)

શ્રીદામો—જો તારામાં હિમ્મત હોય તો જેસાડી પાડીએ ચોકડું. પંછે થાય સત્યભામા પટરાણી અને તું થઈ પડ્ય તેની સખી. જેણે કરી વધે તારો અને મારો ભાવ !

ગોલાવી ? એનો ઉત્તર કરેછે. તુને ઇં આહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નદ્વારા નર્મ નામે પ્રતિભુખસંધિના અંગનો નિશ્ચય કર્યો છે.—“પરિહાસવચોનર્મ” —“પરિહાસતું વચન તે નર્મ.” સ્વમંતકનો ચાર કાણ ? એ વચનથી બિંદુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ કર્યો છે માટે એ પ્રતિભુખસંધિ છે.

(વા) સત્યભામાનો કૃષ્ણને યોગ થવો એ વાત વચમાં આહીરીનો પ્રસંગ આવવાથી જતો રહ્યો હતો તે પાછો તેના લગ્નસંબંધી વાતથી સાંભરી આવે છે માટે એ ‘પરિસર્પ’ નામે પ્રતિભુખસંધિનું અંગ છે. પરિસર્પતું લક્ષણ દશરૂપકમાં કર્યું છે,—દૃષ્ટાનુસર્પણં પરિસર્પઃ”

(જ્ઞા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સંવાદમાં પ્રાસંગિક વસ્તુ અને ચત્ત નામે કાર્યાવસ્થા વર્ણાય છે તે સ્પષ્ટ છે. (પ્રાસંગિક વસ્તુ, ચત્ત અને અવસ્થા વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે).

નાગરિકા—પણ એ વાત થાય કેમ ? ન માને સત્યભામા કે ન માને કૃષ્ણદેવ; અને વળી જો રૂક્મિણી દેવી કે સત્રાજિત બાણે નો થાય તારી અને મારી વેતરણ !

શ્રીદામો—સખિ ! દાવ આવવો એ તો કંઈ નહીં નથી કે આવવાનો પણ નથી, તથાપિ પાસો નાખવામાં શું જય તેવું છે ? જો વાગ્યો તો તીર તીકર ટપ્પો. તું છું નાગરિકા અને હું છું શ્રીદામો. આપણો પાર દ્રાણ પામે તેવું છે ? જોને મેં તને બોલાવનારજ કેવું મોકલ્યું તું અને તેને એટલું અથડાવીને લાવ્યો તો કે ફરીથી તારું ઘર પણ જડે નહિ. હાથ પગ જોડી બેસી રહેવાથી કંઈ પટરાણીની સખી કહેવાશે કે ? અમેય કંઈ હરણ ફરી આણેલીના મુખના પાન થવાના છિયે ? મારે આખ્ય વચન અને પછી બાંધિયે કેડ ! (પા)

નાગરિકા—લે આ મેં તો વચન આપ્યું. પણ શી રીતે કારણ થશે તે સૂઝતું નથી. આખાની આશાએ અડધું ન ગુમાવીએ એવું થાય તોજ હું તો ઉભી રહું, નહિ તો નહિ. બોલ્ય કેમ કરીએ તો ઘાટ બેસે ?

શ્રીદામો—(કાનમાં) જો તું એમ કરે તો હું આમ કરું. કહે એમાં તારું કે મારું કંઈ જય તેવું છે ?

નાગરિકા—(સહર્ષ) વાહ ગોપમંથુ જુગતી તો હીક લડાવી ! ત્યારે આજજ હું કરીશ એમ અને તું કરજે તેમ. પણ અલ્યા ઉમો રહે, મારું જેમ વચન લીધું તેમ તારું વચન આપ્ય.

શ્રીદામો—લે તારે મારું વચન. (એમ કહી વચન આપે છે).

નાગરિકા—શ્રીદામા ! હવે હું જઉં છું. “ જો ભીખ ન આપવી ને પત્તર ફેડવુ ” એવું રખે કરતો. તારા પર પાછલી. ગોપિકાઓની વાતો સાંભળીનેજ હું વિશ્વાસવાળી થઈ રહું છું. સખા ! તું મને કહેલા કામમાં પૂર્ણ સાવધ રહેજે. હવે હું જઉં છું અને તારા કહેલા પ્રમાણેની સર્વ યોજના કરું છું. (એમ કહી જાય છે).

શ્રીદામો—આહા (હાથની ચપટી વગાડી) કામ તો થયું ! ગોવાળિયાથી જો ગાય વશ ન થાય તો તે શાનો ગોવાળિયો ! વાર આલ્ય કૃષ્ણદેવને દેવીએ જે ચોરને પકડીને મોર માર્યો છે તે સર્વ જણુચી દેઉં

અને મારા ઉઠ્યા પછે શું થયું તે પણ જાણી લેઉં. (એમ કહી જવા માંડે છે).

(સિંહાસનારૂઢ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(વિચારમાં ગુંથાએલે વેશે) પ્રિયા પૂઠે ગયા, અપમાન સહન કર્યું, તિરસ્કાર વેઠ્યા કિન્તુ તે એકની બે નજ થઇ. હવે તો શ્રીદામે શું કર્યું તે જોવાનું છે. કેમ હજી લગી ગોપબંધુ આવ્યો નહિ? શું દેવીએ ગોવાળિયો કહ્યો તેથી માહું તો નહિ લાગ્યું હોય. જો એમ હશે તો થોડી વાર વાટ જોયા પછી બોલાવવા મોકલીશ. (સા)

(એવે વિચિત્ર વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—દેવનો જય જયકાર થાવ. કહાનજી કૃપા છેતી ? ચંદ્રિકા હોય તો એતવજો એટલે રાહ રૂપધારી બનું ! (હા)

કૃષ્ણદેવ—રાહનું રૂપ ધર્યાંમાં પણ કીર્તિરૂપી અર્થની પ્રાપ્તિ તું સ્વીકારી બેઠો છે !

શ્રીદામો—મહારાજ તે શી ?

કૃષ્ણદેવ—પર્વ થઇ પૂજા ગ્રહણ કરવાની. (કિ)

શ્રીદામો—મહારાજ આભડછેટરૂપ ટળવાની અપકીર્તિ કેમ નહિ (ચિ)

કૃષ્ણદેવ—વાર જીજી કર્મકૂટ જવા દઇ કહે કે દેવીએ મુક્ત કરેલો માણસ કાણ હતો અને તે શાકાળે પકડયો હતો ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂળની બેન રાખોડી ! (એમ કહી હસેછે.) (ગિ)

(સા) અહીંથી નવો પ્રવેશ શરૂ થાયછે. સિંહાસનારૂઢ—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા. અહીં કૃષ્ણના વિચારદ્વારા વિતરક નામે ભાવ વર્ણ્યો છે.

(હા) અર્થાત્ રૂકિમણી હોય તો કહેજો કે વિચાર કરીને વાતચિત કરે !

(કિ) રાહ ચંદ્રને ગ્રહણ કરે તે ગ્રહણનું પર્વ કહેવાય છે. તું પણ રાહ થવાથી ગ્રહણના પર્વરૂપ થઇ લોકોની પૂજા ગ્રહણ કરીશ. મતલબ કે રૂકિમણી ભલે તને રાહ માને પણ મારું કાર્ય તું કરીશ તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઇશ.

(ચિ) ગ્રહણ વખતે લોકો આભડછેટ કાઢી નાખે છે માટે હું જો રાહ થાઉં તો મને પણ આભડછેટની પેઠે રૂકિમણી કાં ન કાઢી નાખે ?

(ગિ) અર્થાત્ તેમનું પકડવું એ ધૂળ જેવું માલ વગરનું છે અને તમારી તે વિષે જાણસા એ પણ રાખોડી જેવી અર્થ વિતાળી છે.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! એમ કેમ ?

શ્રીદામો—નાટકી લોક નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખીએ પકડી આણ્યા ! જ્યાં એવું જણાયું એટલે મેં પણ તેને જતા કર્યા !

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) શું અલ્યા ! મેં મણિ ચોર્યો એનું નાટક કરતાંતા અને તેં તેને જવા દીધા ? એ કેટલા ગજબની વાત ! (સખેદ) જોખનું ! મારે પણ જુગતે જોકું ફીકજ મળી આવ્યું છે !

શ્લોક.

મળી માની પ્રિયા, પતિવચન માને નવ કદા,
કળી મૈત્રી ક્રિયા, અહિત હિત જાણે મન સદા;
જળી બાધા જગી, જગત જશ નાઠો સરવદા,
રળી કીર્તિ જતે, મૃગજળ સમી જાણવી તદા. ૯

શ્રીદામો—મહારાજ ! એટલું બધું શા વાસ્તે ? તમારાજ સગા વહાલા કે તમારાજ કહેવાતાને એવું બોલ્યા મારે પકડી લાવું તો તો પછી દેવના મનનું માન્યું કયું કહેવાય કે નહિ ?

કૃષ્ણદેવ—(મનમાં, હાં અર્થ તો સિદ્ધ થયો.) ના એટલા વડે નહિ, કિન્તુ હું જ્યારે મારે કાતોકાન સાંભળું એવો તું કંઈ ઘાટ કરે ત્યારે તો હું વયસ્યની વાચા સફળ ગણું. બાકી બીજું બધું તો ધમના બાચકા જેવું કે ઝાકળના જળ જેવુંજ. (ધિ)

શ્રીદામો—(સરોપ જેવે વેશે) જો કહાનજી, એવુંજ જોવાની ધમ્મણ હોય તો કોઈ પણ ન જાણે એ પ્રકારે મારી સાથે આજેજ સરો-જીકા લાણી આલો; પણ જવા વિષેની વાત કોઈના પણ જાણવામાં આવવી

૯ જુગતે જોકું કયું તેનો જીવાસો કરેકે : શ્લોક—શિખરિણી, કળી ઇ—મૈત્રીની ક્રિયા પણ મેં કળી (જાણી); તે એવી કે જે અહિંતને સદા હિત જાણે છે અર્થાત્ હિતાહિત ન રાગજનાર એવો તારા સરખો મિત્ર મળ્યો છે ! જળી ઇ—જે બાધા (મણિની મારીના અપવાદ રૂપ પીડા જળી) ગઈ હતી (નારા પામી હતી) તે બાકી આજ જળી (તાજ થઈ). રળી ઇ—જો એમ થયું તો જે કીર્તિ જતે રળી (મેજવી) તે મૃગજળ જેવી મિથ્યા જાણવી.

(ધિ) વયસ્યની—મિત્રની બાંધી શ્રીદામની. પૂત્ર-ધર્માદિ.

જોઈએ નહિ. જો જાણવામાં આવશે તો સર્વ ઘાટ કથળશે અને માની પ્રિયા જેવોજ મિત્ર પણ ગણાશે. (ડિ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હું સમજું છું એ વિષે તારે મને કહેવું પડશે નહિ, છ કાનની વાત સારરૂપ હોય તથાપિ નિઃસાર થાય છે. બોલ્ય ત્યારે, તુંજ તે સમય થયે મને બોલાવીશ કે હું તને બોલાવું ? (ચિ)

શ્રીદામો—કહાનજી તમે મને બોલાવા આવ્યા એટલે તો લોકે જાણવાનું તે જાણ્યુંજ સમજવું, માટે હુંજ અહીં આવીશ.

કૃષ્ણદેવ—વાર તેમ કરજે. (એટલામાં શબ્દ થતો સાંભળી, અરે કાણુ બોલે છે એમ કહી કાન દે છે).

કંચુકી—(જવનિકાંતર્ગત શ્લોક બોલે છે.) (છિ)

શ્લોક.

નભે જુઓ સૂર્ય ધણો પ્રકાશ્યો,
પ્રતાપ પૂરો પ્રભુશો વિકાશ્યો,
પ્રભાકરે આપપ્રભા ન દીડી,
હરે ! હરો કષ્ટજ દષ્ટ મીઠી.

૧૦

(ડિ) સરોજિકા—કમલિની—કમલવાળી તળાવડી. (દ્વારકા નગરીની બહાર એ રમતગમતનું સ્થળ હોય એવી દ્રષ્ટના કવિએ કરેલી જણાય છે). માની પ્રિયા ઇ—અર્થાત્ રૂકિમણી જેમ તમારા પ્રસ્તુત કાર્યમાં આડે આવે છે તેમ હું પણ તે કાર્યમાં આડે આવનારો ગણાઈશ. (ચિ) છ કાનની ઇ—નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહે છે કે—

“ ષટ્કર્ણો મિચતે મંત્રશ્ચતુષ્કર્ણઃ સ્થિરો ભવેત્ ।

દ્વિકર્ણસ્ય તુ મંત્રસ્ય બ્રહ્માપ્યંતં ન ગચ્છતિ ॥ ”

અર્થ—“ છ કાનનો મંત્ર ભેદ પામે છે, ચાર કાનનો મંત્ર સ્થિર થાય છે, અને બે કાનના મંત્રનો તો પ્રહા પણ પાર પામતા નથી ! ” કૃષ્ણ આ ઇતિવૃત્ત (વિષય) નો નાયક છે અને તે કામ કામ શાસ્ત્રનો પ્રમાણ આપીને વાત કરે છે એમ આપણે જોયું છે, તે ઉપરથી નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલું શાસ્ત્ર-ચક્ષુરત્વ નામે નાયકનું લક્ષણ માલમ પડે છે. દર્શકકકાર એ વિષે કહે છે કે—

“ શૂરો દક્ષયથ તેજસ્વી શાસ્ત્રચક્ષુશ્ચ ધાર્મિકઃ ”

“શૂરો, ચતુર, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચક્ષુ, અને ધાર્મિક વગેરે ગુણવાળો નાયક કહેવો.”

(છિ) જવનિકાંતર્ગત—પડદાની અંદર. ૧૦ શ્લોક

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! જો કંચુકીના કહેવા પરથી સમજાય છે કે મધ્યાન્હકાળ થયો, માટે હવે મારે મધ્યાન્હસંધ્યાદિ કર્મ કરવા બિહુ જોઈએ. તું પણ જા, નિર્ણય કરેલો સમયે આવજો. જોજો ભૂલી જતો ! (એમ કહી ઉભય જણ લિન્ન લિન્ન માર્ગે ગમન કરે છે).

(શોય કરતી રૂકિમણી કનકમાલિકાસહ પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—હલા કનકમાલિકે ! વાઘને વકારી, સાપને જીંછેડી, વાંકા સાથે વેર કરી જેમ સુખની આશા ઓછી રખાય, તેવું કૃત્ય મારી થી થઈ ગયું છે. અરે પ્રભુ ! રીસમાં મને કંઈ પણ સૂઝ્યું નહિ. શિવ શિવ ! હવે હું શું કરું. ગમે તે થાવ પણ મારે શું એને પગે લાગવું ? ના ના એમ તો ક્યારે પણ નજ કરાય, જે થવાનું હશે તે થશે. (એમ બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (જિ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! એવું કયું કષ્ટ આવી પડ્યું છે કે જેથી સખીજન પણ અણમાહિતીમાં છે ! ન કરાય એવું હોય તો દુઃખ દૂર ન કરાય, તો પણ સખી જનને કહેવાથી મનની શાંતિ તો થાય ખરી. (જિ)

રૂકિમણી—હવે કહેવાથી શું ? થયું તે કંઈ ના થયું થવાનું છે ? તો પણ મનના ઉભરા ઓછા થવા હું તને કહું છું : જો સાંભળ્ય. પેલાને તું પકડી લાવી તે સમયે મારે અને આર્યપુત્રને વિખવાદ મચી રહ્યોતો. શ્રીદામો જે એમનો વાલેશરી છે અને જેને વ્રજમાંથી અહીં બોલાવ્યો છે તે દેવને લાગેલું કલંક ભુલવાને ખોટામાં ખોટી શીખવણી કરતોતો. મારાથી તે ખમાયું નહિ અને મેં દેવને તથા એને ઠઠકાયાં. એ મુજો ગોપ તરીકેથી બિડી રીસાઈ ગયો ! (જિ)

નલે ઇ—નલે (આકાશમાં) બુઓ, સૂર્ય ધણો પ્રકાશ્યો છે અને તેનો પ્રતાપ ખૂરેખૂરો પ્રભુ સરખો (તમારા સરખો) છે. અતિપાલંકાર. પ્રલાહરે (સૂર્ય) આપની પ્રસા (કાંતિ) દીકી નથી (ત્યાં સુધી અમને તે પરિતાપાદિ કષ્ટ કરે છે,) માટે હે હરે ! તમારી મીઠી દષ્ટિથી (અહીં પધારીને) અમારાં કષ્ટ હરે.

(જિ) શ્રીદામાનો રૂકિમણીએ તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે હવે કાંઈ નહું બૂલું કરશે, એ સંબંધી રૂકિમણી શોક કરેછે : હલા ઇ.

(જિ) સખીજન પણ અણમાહિતીમાં છે—હું પણ જાણતી નથી !

(જિ) પેલાને—પેલા મણિયોર કહેનારને. વિખવાદ—વાણીની લઢાઈ. ખોટામાં ખોટી—સત્યભામાને પરણવાથી એ કલંક ભૂંસાઈ જશે એવી.

કનકમાલિકા—ઓહો ! બાપ એમાં તે આવડું બધું શે લખ બેઠાં છે; તમને પણ કાગનો વાઘ કરતાં આવડે દેખું ! એના તે શા ભાર છે? જો દેવને એકલો શ્રીદામો મળ્યો છે તો તમને હું તથા પદ્મપ્રભા બે જણાં ક્યાં નથી મળ્યાં ? એ તે શું કરવાનો છે ? (ટિ)

રૂકિમણી—હવે કનકમાલિકા ! એ ખરેખાર સત્રાજિતની સુતા સાથે આર્યપુત્રનું ચોકઠું બેસાડી દેશે ! એણે વ્રજમાં એનાં એજ કામ કર્યાં છે ! (ટિ)

કનકમાલિકા—ઓહો ! એમાં તે આટલાં બધાં ખીઓડો શાનાં ? સત્રાજિતની સુતા તો કૃતવર્મા સાથે બે દિવસમાંજ પરણવાની છે.

રૂકિમણી—સખિ ! પણ બે દિવસમાં તો ગોપબંધુ આર્યપુત્રને બાર બાયડીઓ પરણાવી દે તેવો છે. મને લાગે છે કે તેણે કંઈનું કંઈ એટલામાં તો કર્યું હશે. હે કનકમાલિકે ! જેમ સાપના પગ સાપજ જાણે તેમ એની કંઈ વાત સુદ્ધાંચે જાણવામાં આવનાર નથી.

કનકમાલિકા—દેવિ ! એમ કહે છે શેણે ? મને કંઈ કામ સોંપી જુઓ અને પછે એ ગોવાળિયાને જેટલો વખાણવો હોય, તેટલો વખાણો !

રૂકિમણી—સખિ ! તારો તો મને પૂરેપૂરો ભરંસો છે. પણ એ દેવ પાસેથી ઉઠી ગયો ત્યાર પછે એણે શું કર્યું તે વિષે કંઈ જાણવામાં આવે. એવું જો તું કરે તો તો હું મારાં સર્વ કારજ કર્યાં સમજું.

કનકમાલિકા—દેવિ ! ત્યારે હું તેને ઘેર જઈ ખબર કાઢી લાવું છું. એ મુઝો કપટી છે પણ એની બાયડી ભોળી અને લક્ષી છે. તેને કહેતાં હો તો અહીં તેડતી આવું.

રૂકિમણી—તેડતી આવજો. પણ જોજો હો; એ આપણી કંઈ ભોળી વાત લણી જાય નહિ. (ટિ)

(ટિ , કાગનો વાઘ—નાની વાતને મોટી કરી બતાવવી.

(ટિ) અહીં સત્યભામા સાથે કૃષ્ણ પરણવાના છે એ વાત ઉઘાડી કરી છે. મોટે ઉદ્બેદ નામે મુખસંધિનું અંગ છે (જુઓ દશરૂપ) “ઉદ્બેદોગૂઢ-મેદનમ્” — “ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ કરવો તે ઉદ્બેદ અંગ.”

(ટિ) લણી જાય નહિ—જાણી જાય નહિ.

કનકમાલિકા—ના રે ના, એના ને ભાર શા છે કે મારી વાત-
માંથી કાંદા કાઢી જાય ! હું “ મગનું નામ મરીએ ” કહું એવી નથી.
(એમ કહી જાયછે).

રૂકિમણી—(પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરે છે) ગોપળધુએ ને
કંઈ ક્યું હશે તો તો તે કનકમાલિકા કાઢી લાવશે. મેં પણ થાટ તો
હીક ગોઠવ્યો દેખું. કનકમાલિકા મને મદત તો કરન, પણ આ તો ગોપ-
ળધુ ઉપર જે દાણા વધવાને એકે પગે થઈ રહેશે. ને મેં સંતાઈ રહી
આર્યપુત્ર અને ગોપળધુની વાત ન સાંભળી હોત તો તો ખરેખર શ્રીદામે
ચોકડું બેસાડી દેત, પણ હવે તો એ વાતનાં છેદારતો ! કેમ વાર કનક-
માલિકાને બહુ વાર લાગી ! એ કંઈ બીજે કામે તો જાય તેવી નથી તેમ
વાર પણ કરે એવી નથી ! !

(એવે કનકમાલિકા તથા હીમતી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—દેવિ ! ગોપળધુને અહીં રહેવા દેવો એ દૂધ પાષને
સાપ ઉછેરવા જેવુંજ છે. બાઈ તમે લાડું એનું મન વર્થું. (હીમતી
ન સાંભળે તેમ) આને પૂછતાં કંઈ શ્રીદામે ખટપટ કરી હોય એવું
જણાય છે. પણ કંઈ સાર સમજતો નથી. જ્યારે મને માથાફટ કરતાં
નજ સમજાયું ત્યારે હું તમારી કને એને તેડી લાવી.

રૂકિમણી—હલા હીમતે ! આવ્ય અહીં બેશ.

હીમતી—હાં હાં, ઇમ કિમ બોલ્યો ? બહા અનઈ હીમતે હું તે ?
બા એહવઈ ગોબરઈ ગોઠડઈ કરઈ. (હિ)

રૂકિમણી—(રીસ અટ્ટેલી સમજી) હીમતી હવે હું તને એવું
કંઈ કહીશ નહિ. કેમ તને વજ્રમાં જવાનું સાંભરે છે કે ? હમણાં તારે
કેટલી ગાયો છે ? હું જે પૂછું છું તે તું સમજે છે ?

(હિ) હીમતીને હીમતે કહેવાથી તે બીજવાતી હતી તે ન જણતાં.
રૂકિમણીએ તેને હીમતે કહ્યું તેથી હજાને કામે ‘ બહા ’ સમજીને હીમતી કહેછે:
હાં હાં ઇમ-હાં હાં, હાં હાં, એમ કેમ બોલ્યાં ? બહા અને હીમતે શું તે ? બા !
એવી ગોબરી (ગંદી) ગોઠડી કરોછો ? અર્થાત્ એવી ખોટી મસ્કરી કરોછો ?

હીમતી—હમણું હું તો સરવધ; મધ બોલધ નથ જણુધ. આ મુનધ તું વરજ પદાવધ. ગોપ નથ નથ કહધ. (જિ)

રૂકિમણી—હા હું તને વ્રજમાં મોકલીશ. તું અહીં રોજ આવજે હો. હમણાં ગોપ ઘેર છે કે ?

કનકમાલિકા—અલી હીમતી ! ગોપ તને લધ કંઈ ગયો'તો ? સાથે કોને લાવ્યો'તો અને પછે સાંજે કંઈ જવાનો છે તે બધું જેમ મને કહ્યું હતું તેમ જો આવે કહે તો તને આ વ્રજમાં મોકલી દે. ત્યાં થોડા દહાડા રહી તું વહેલી આવજે હો.

રૂકિમણી—હા. જો તું મને કનકમાલિકા કહે છે એટલું કહે તો હું તને વ્રજમાં શ્રીદામાને કહી મોકલાવું.

હીમતી—ઉંહ, કનકમલધકધ કેહવધ હધ. ઇમધ તધ હું ? મુનધ ઇંદથી તિંહ અનધ તિંહ થધ ઇંહ ગોપ લધ જવધ. મધ પછધ મધ સથધ પણ હથધ ઉલધ અવધ તિંહ ગોપ વાતલકધ કરધ, હસધ અનધ સુવણસજધ જવધ. (તિ)

રૂકિમણી—(સખેદ) આધ તે ઘડીએ કોઈ ચોથું માણસ હતું ?

હીમતી—નથ નથ. (યિ)

રૂકિમણી—તું જેની સાથે આવી તેનું નામ જાણે છે ?

હીમતી—નથ નથ. (દિ)

રૂકિમણી—વાર ફરીથી કહે જોઈએ તે અને ગોપ ક્યાં મળવાનાં છે ?

હીમતી—ઉંહ, સુવણસજધ મધ સુણુધ. (યિ)

રૂકિમણી—કનકમાલિકા ! હવે આથી કંઈ વધારે સાર નીકળે એવો નથી.

(જિ) હમણું ઇં—સમજું છું તો સરવે; હું બોલી નથી જાણતી. આ મને તું વ્રજમાં મોકલીશ ? ગોપ ના ના કહેશે. (કે કહે છે.).

(તિ) જીહ ઇં—ઉંહ, કનકમાલિકા કેવી છે ! એમાં તે શું મને અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ગોપ લેઈ ગયો. મારી પછે (પાછળ) મારી સાથે પછેથી એલી આવી તેને ગોપે વાત કરી. હરથો સુવણસરોજિકા ગયો. (યિ) ના. ના.

(દિ) ના, ના. (યિ) જીહ, સુવણસરોજિકા મેં સાંભળ્યું.

કનકમાલિકા—હીમતી ! તને હવે હીમતે કહીને હું તો ખોલાવીશ. (નિ)

હીમતી—હાંડ હાંડ, ઇમ કહ્યું તિંદિ મધ ઇદધ નવિ રહ્ય. (પિ)

કનકમાલિકા—હીમતે ! હીમતે ! (એમ બે વાર કહે છે).

હીમતી—જાલ જાલકી છોરી જાલ, મિ ધરધ જવધ. (એમ કહી ચાલી જાય છે). (ફિ).

રૂકિમણી—‘ સુવર્ણસરોજિનિકામાં જવધ. ’ એવું જે હીમતીએ કહ્યું તે પરથી એમ લાગે છે કે સુવર્ણસરોજિનિકામાં જવાનો ખેત હોય. ‘ ઉદધ અવધ ’, એટલે જોલી આવી. એ સર્વનો ત્રિચાર કરતાં તત્વાર્થ એ સમજાય છે કે સુવર્ણસરોજિનિકામાં ગમે તેનો પણ મેળાપ થવાનો છે. વાહ વાહ તેં પણ વાત કીક કહાપી દેખું. હવે તો તું સુવર્ણસરોજિનિકામાં જા અને જો જાણુવા જેવી વાત હોય તો કોઈ પણ ન જાણે તેમ જાણુવ્ય એટલે પછે આગળ શું કરવું તે કરીએ. તું જા ત્યાં અને હું દેવને મળી એમના મનનો જો કંઈ પાર પમાય તો પામી લઉં. (એવી જોડવણ કરી બંને જણુ જાય છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત. (વિ)

(નિ) હીમતીને કાઠી મૂકવાનો કનકમાલિકા ઉપાય કરે છે હીમતી ઇં

(પિ) હાંડ હાંડ, એમ કહીશ તો હું અહીં નહિ રહું.

(ફિ) જા જા કે છોડી જા, હું જઈ છું; (વિ) અંક વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં—

“ અંતનિષ્કાંતનિશ્ચિલપાત્રોકોકેતિ કીર્તિતઃ ”

“ છેવટે બધાં પાત્ર રંગભૂમિ ઉપરથી નીકળી જવાં જોઈએ, ” તે પ્રમાણે અહીં રૂકિમણી અને કનકમાલિકા જાય છે. આવતા અંક સંબંધી અહીં કંઈ સૂચન નથી માટે અંકાસ્ય કે અંકમુખ વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. આ અંકમાં એક દિવસમાં બનેલા વૃત્તાંતનો દેખાવ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં તે વિષે કહે છે કે—

“ એકાહાચરિત્કાર્યમિત્યમાસન્નનાયકમ્ । ”

પાત્રત્રિચતુરૈરંકં તેપામતેસ્ય નિર્ગમઃ ” (દશ ૩)

“ એક દિવસનું વૃત્તાંત, એક જ અર્થવાણું, નાયક પાસે હોય તેવું, અને ત્રણ કે ચાર પાત્રના પ્રવેશવાણું, તથા છેવટે તેમના નિર્ગમવાણું ઇતિવૃત્ત તે અંક કહેવાય. ” આ અંકમાં પણ બધું તેજ પ્રમાણે છે. કોઈ પ્રવેશ ત્રણ પાત્ર કરતાં વધારે પાત્રોવાળો નથી. આ અંકમાં બધાં મળીને સાત પાત્ર ચોજવામાં આવ્યાં છે, એ વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે.

અંક ૨ જો.

(હસ્તે વીણાસહ બ્રહ્મકુમાર પ્રવેશ કરે છે). (બ)

નારદ—(વિચાર કરતે વેશે) ઓહો ! ક્યાં કારાગૃહમાં જન્મ, ક્યાં ગોકુલવ્રજદિ ગ્રામમાં વૃદ્ધિંગત થવું, ક્યાં મધુપુરનો ત્યાગ, અને ક્યાં વિશ્વકર્માનિર્મિત કાંચનપુરીમાં નિવાસ ! અવિનાશીની ગતિ અગાધ છે ! અરે હું તે બ્રહ્મસદનમાં, પુરંદરાલયે વા વૈકુંઠધામમાં છું ! આહા ! (આમ તેમ નિહાળી) શી આ શોભા ! જે એક ચિંતામણી અથવા સ્પર્શમણિ જગતીના જનને પ્રાપ્ત થવો કઠીન, તેની પંક્તિએ પંક્તિઓ મારી પ્રતિમાને ગ્રહણ કરી લેતી જણાય છે ! અરે (આશ્ચર્ય પામ્યા જેવે વેશે) ભૂલ્યો ! કૃષ્ણઅંતઃપુરે જવાનો આ પથ નોય ! (એમ કહી બીજે માર્ગે જાય છે) ના, ના; આ પણ નથી (વિચારવાળે વેશે) શું હું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું અટન તે તૃણ માત્ર, તેને દ્વારકામાં અને તેમાં પણ અવિનાશીના અંતઃપુર માટે આમ વિભ્રમ થવો, એ ઉચિત નથી. ત્યારે કેમ કરવું ? હાં ઠીક; લાવ્ય ધરી જોઉં ધ્યાન (ધ્યાનીને વેશે). ચાર્વરિત્ત આજ પથે પ્રયાણ ઉચિત છે. (આધેથી જોઈને) અરે ! આ ઇંદ્રઅંતઃપુરપાત્રક અહીં ક્યાંથી ? ના ના, નોય, આ તો જ્યવિજ્ય છે ! અરે એ પણ નોય ! ત્યારે આ કાણ ? (એવે અંતઃપુર-પાત્રક પાસે આવી વંદન કરે છે. (આ)

(બ) બ્રહ્મકુમાર—નારદ. નાયકના ધર્મસહાયમાંનું આ પાત્ર છે. તે વિષે દશરૂપમાં કહે છે કે—

“ ઋત્વિકપુરોહિતૌ ધર્મે તપસ્વિ બ્રહ્મવાદિનઃ ”

અર્થ—‘ નાયકના ધર્મસહાયકમાં ઋત્વિક, પુરોહિત, અને બ્રહ્મવાદી. એવાં પાત્ર આણવાં. નારદ બ્રહ્મવાદી છે તથા નાયકને સત્યભામા પરણાવી આપવામાં સહાય કરશે માટે સહાયક છે.

(આ) કારાગૃહમાં—કેદાનામાં (મથુરા નગરીમાં). વૃદ્ધિંગત થવું—મોટા થવું. મધુપુરનો—મથુરાનો. વિશ્વકર્મા નિર્મિત—વિશ્વકર્માએ બનાવેલી. કાંચનપુરી—દ્વારકા. બ્રહ્મસદનમાં—સત્ય લોકમાં. પુરંદરાલયે—ઇંદ્રના સ્થાનમાં. જગતીના—પૃથ્વીના. મારી પ્રતિમાને ઇં—(અર્થાત તેમાં મારાં પ્રતિબિંબ પડવાથી). કૃષ્ણઅંતઃપુરે—કૃષ્ણના અંતઃપુરમાં. પથ—માર્ગ. અટન—ભ્રમણ. વિભ્રમ—પ્રાંતિ—ગભરાટ. ચાર્વરિત્ત (ચાર અસ્તિ)—ઠીક છે. પ્રયાણ—ગમન.

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) વિધિજ્ઞ ! દેવશ્રીને આગમ વિદિત કરે ? અથવા અહાપિને કંઈ પણ અટકાવ છેજ નહિ. (૩)

નારદ—(સઆશ્રય) સાધુ સાધુ ! અહો વત્સ ! શું હું વૈકુંઠમાંજ આબોધુંતે ! તારૂં નામાલિધાન જય કે વિજય વા કોઈ અન્ય ? (૬)

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) અહાર્પે ! આ વૈકુંઠ જેવા દ્વારકા-પુરમાં આપનું આગમ થયું છે; ત્યાં જય વા વિજય અંતઃપુરપાલક ન હોય. અથવા છે તો તે અરિગણુમાંજ રહેવું ઉચિત ધારે છે. (૭)

નારદ—(સાવધપણે) ધન્ય ! કૃષ્ણ અંતઃપુરપાલક ધન્ય ! જા માફ આગમ દેવને વિદિત કરય.

અંતઃપુરપાલક—(જે હસ્ત જોડી નમન કરી) જેવી અહાર્પિની આજ્ઞા. (એમ કહી જાય છે).

(બાહર જવાને વેશે કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

ઈદ્રઅંતઃપુરપાલક—ઈદ્રના અંતઃપુરના રખવાળ (કંચુકી), જયવિજય—વૈકુંઠના જય અને વિજય નામના જે દ્વારપાળ. અહીં નારદ કૃષ્ણના અંતઃપુરપાલકને ભ્રાંતિથી જયવિજય ધારે છે માટે ભ્રાંતિઅલંકાર. તે ભ્રાંતિને નિષેધ કરે છે માટે અપહુતિ અલંકાર. નારદ એ દિવ્યપાત્ર છે માટે તેની સંસ્કૃતમય ભાષાવડે ભારતીવૃત્તિ વણી છે. ભારતીવૃત્તિ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે “ ભારતીસંસ્કૃત પ્રાયોવાગવ્યાહારોનરાશ્રયઃ ”—“ પુરુષપાત્રને મોઢે ગોલાવેલી સંસ્કૃતમય વાણી તે ભારતીવૃત્તિ કહેવાય છે. ” “ શું હું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું અટન તે તૃણમાત્ર ” ઇત્યાદિ વચ્ચનોવડે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર પણ વણ્યો છે. “ સામિમાનવચોગર્વઃ ” એવું તેનું લક્ષણ છે.

(૬) વિધિજ્ઞ—અહાપુત્ર—નારદ ! દેવશ્રીને—શ્રીકૃષ્ણને. આગમ—આગમન—તમારૂં આવવું.

(૬) નામાલિધાન—નામ. વા ઇ—અથવા કોઈ બીજું નામ છે ?

(૭) અથવા ઇ—અથવા જો જય અને વિજય આ દ્વારકામાં છે એમ કહિએ તો તે જય અને વિજય શ્રીકૃષ્ણ અરિગણ (રાત્રસસુદાચ) ઉપર મેળવે છે, માટે તેમને વિષે રહ્યા છે. અથવા જય વિજય શ્રીકૃષ્ણના અરિગણ (રાત્ર રાત્રઓ—દંતવક અને શિશુપાળમાં—તેમને રૂપે-રહેવું ઉચિત ધારે છે.), જય અને વિજય સનકાદિક મુનિઓના શાપથી દંતવક અને શિશુપાળ-યદને રહ્યા હતા, એવી કથા પુરાણોમાં છે, તેને ઉદ્દેશીને આ કંચુકીનું (અંતઃપુરપાલકનું)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કેમ તારે ધારેલે સમયે સર્વ તૈયારી થઈકની?

(ક)

શ્રીદામો—દેવ ! વિદ્ધ ન આવે તો.

(એવે અંતઃપુરપાલક પ્રવેશ કરે છે).

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) જય જય દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. (હાય જોડી) મહારાજ અક્ષકુમાર દ્વારે ઉભા છે. દેવશ્રીની જેવી આજ્ઞા.

કૃષ્ણદેવ—અંતઃપુરપાલક ! એમને અંતરાય શો ? જયવિજયની કયા તો જાણીતી છે ને ! (ક્ર)

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! અક્ષકુમારની સ્વેચ્છાનું અનુવર્તન કર્યું છે. (ક્ર)

કૃષ્ણદેવ—વાર ત્યારે કહે કે પધારો.

શ્રીદામો—(સખેદ) કાંટો વહેલો નીકળી જાય તેમ કરજો. (લ)

કૃષ્ણદેવ—અરે અંતર્ગત જાણનાર અક્ષરિં માટે કંઈ એવું બોલીશ મા. (લ)

(એવે એક હસ્તે વીણા વગાડતા તથા ખીજે હસ્ત કુંતલે ફેરવતા નારદ પ્રવેશ કરે છે). (ઇ)

(ક) તૈયારી—(સુવર્ણસરોજિકા નામે વાડીમાં જવાની.) (ક્ર) જય વિજયની કયા—“ વૈકુંઠમાં એક વાર સતકાદિક મુનિઓ આવ્યા હતા તેમને જય અને વિજય દ્વારપાળે ખાજ્યા હતા, તે ઉપરથી મુનિઓએ ક્રુપિત થઈને તેમને શાપ આપ્યો હતો કે તમે અસુર થઈને અવતરશો ” એ વાતનું કૃષ્ણ દ્વારપાળને સૂચન કરે છે. પૂર્વવૃત્તાંતનું કથન સૂચવ્યું છે માટે આખ્યાન નામે નાટ્યાલંકાર (૬૦ ૩૦).

(ક્ર) અક્ષકુમારની ઇચ્છા પ્રમાણે હું વર્ત્યો છું—તેમણે કહ્યું કે માડું આગમન ત્રિદિત કરો ત્યારે મેં તેમ કર્યું છે, એટલે એમને ખાટું લાગવાનું કારણ નથી. (લ) સખેદ—(જતાં વચમાં અંતરાય આવ્યો તેથી).

(લ) અંતર્ગત જાણનાર—મનમાંની વાતને પોતાની શક્તિથી જાણી લેનાર. અર્થાત્ તું એવું ધારીશ તો પણ મુનિ જાણી જશે માટે કંઈ એવું બોલીશ નહિ. ‘ અંતર્ગત જાણનાર ’ એ વિશેષણ શ્રીદામાને સાવધ રહેવાના અભિપ્રાયથી મૂક્યું છે માટે પરિક્ષાલંકાર.

(ઇ) કુંતલે—ચોટલી ઉપર.

કૃષ્ણદેવ—(નિરખી પ્રણામપૂર્વક) મદરિ ! આજ મને પાવન કર્યો ! આપ જેવાના આશ્રયવડે હું આ સર્વ મુખ ભોગવું છું. (ધૃત્યાદિ મધુર વચન વદ્યા પુઠે અર્ધપાદ ફૂલ ફલાદિક અર્પી મુનિસન્મુખ દસ્ત બેઠી બિભા રહે છે). બ્રહ્મનંદન ! શી આજ્ઞા છે ? (ઈ)

નારદ—હે અવિગત ! હે અજર ! હે અમર ! હે અવિનાશી ! આપને શું અવગત નથી ? તથાપિ હું જે કાર્યવશાત્ આગ્યો છું તેવડે દેવને વિદિત કરવા ઉચિત છે. સાંભળો. (વીણા વગાડી શ્લોક બોલે છે). (ઓ)

શ્લોક.

યાતુધાને અતિશે ગરક સુર કર્યા, કષ્ટમાંહિ સુરારિ,
જાતુષે વન્હિ જેવો નરકઅસુર છે, સૃષ્ટકષ્ટે વિહારી;
કાતું કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નષ્ટ પુણ્યે વિચારી,—
ધા તું જા તું હવે તો ધરક હૃદય છે, દુષ્ટ કષ્ટે સુરારિ. ૧

(ઈ) બ્રહ્મનંદન !—બ્રહ્માના પુત્ર—નારદ.

(ઓ) અવિગત—સર્વમાં અન્યથ રૂપે વ્યાપી રહેલા !—અજર—અણુ ન થાઓ એવા. અવગત—જાણુકું—અખર. કાર્યવશાત્—કોઈક કાર્યને લીધે. તેવડે—તે કાર્યવડે. વિદિત—જાણીતા.

૧ શ્લોક—સચ્ચરા. યાતુધાને ઇ—હે સુરારિ ! (સુર નામે દૈત્યને મારનારા !) યાતુધાને (રાક્ષસોએ) સુરને કષ્ટમાં અતિશય ગરક કર્યા છે; તથા જેમ જાતુષે (લાખના બનાવેલા ધરમાં) વન્હિ (આગિ) હોય તેવો સૃષ્ટકષ્ટે (સૃષ્ટિને કષ્ટ આપવામાં) વિહારી (ફરનારો) નરક નામે અસુર (નરકાસુર) છે. એ અસુર કાતું (છરી) કે કટારી (રૂપ) છે એમાં જરી ફરક નથી; હવે એ નષ્ટ પુણ્ય (જેતું પુણ્ય નાશ પામ્યું) છે એવો થયો છે એમ વિચારીને તું ધા (દેવતાઓની વાહારે દોડ) અને તું જા (નરકાસુરનો ક્ષય કરવાને). કેમકે દુષ્ટ કષ્ટે (અસુરોથી થતું કષ્ટ જેણે જોયું છે એવી સ્થિતિમાં) સુરારિ (ઇંદ્ર) તું હૃદય ધરક છે—ધડકે છે—ધુજે છે ! આ શ્લોકમાં દેવના શોકનો પ્રલાપ છે માટે આકંઠ, દેવના કાર્ય માટે કૃષ્ણનો આશ્રય માગ્યો છે માટે આશ્રય, ‘જાતુષે વન્હિ’ ઇં ઉપમાથી ‘કાતું કે એ કટારી’ ઇં રૂપકથી અસુરો નાશ કરવાને પાત્ર છે એમ હેતુનો ઉપન્યાસ કર્યો છે, માટે ઉપપત્તિ અને ‘ધા તું જા તું’ વગેરે ઉત્સાહભરેલી લાપાથી કૃષ્ણની દેવકાર્ય કરવામાં યોજના કરી છે. માટે ઉત્સાહન નામે નાટ્યાલંકર વર્ણવ્યા છે. (લક્ષણો માટે દર્શક કે સા. દ. જોવું) આ છંદના પ્રત્યેક ચરણમાં ચાર જગોએ પ્રાસ છે માટે પદાંતાનુપ્રાસ ચિત્રકાવ્યાલંકાર.

નારદ—(બિલા થઈ) કૃષ્ણદેવ ! મુખી રહો હું હવે ગમન કરું છું.

શ્રીદામો—મુનિ મહારાજ ! એક માઈ કામ કરશો ?

નારદ—(સ્મિતપૂર્વક) ગોપળું તારું કાર્ય જો હું ન કરું તો રૂકિમણી જેવી મારી દશા થાય ! બોલ્ય બોલ્ય શું કાર્ય કરાવે છે ?

શ્રીદામો—(સવિસ્મય) મહારાજ ! એ શું હું કંઈ સમજ્યો નહિ. મહારાજ આપણે તો બેભોલાવે રામઘ્યા ! તમે અને તમારા મર્મ. પણ કહો મહારાજ મને મુખમાગ્યું આપશો ? (ગ)

નારદ—(શ્રીદામાનો હાથ ઝાલો) હા, તું જે ઇચ્છીશ તે હું આપીશ.

શ્રીદામો—મહારાજ તમે માધવનું મન મનાવો છો એ ખરી વાત ?

નારદ—હા; તેમાં તારે શું ?

શ્રીદામો—મારે શું તે એજ કે જો તમે માધવનું મન રાજ મનાવો છો તો એક દિવસ માઈ મન મનાવો કે માઈ મન બનો, એટલુંજ મારે માગવું છે !

મને વળગાડવા ઇચ્છો છો તેવાજ પ્રકારના એટલે એક સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવાના હિંસાગમાં હું છું અથવા સત્યભામા પરિણય થયા પછી તેને માટે પારિજાત લેવા આવવાના પ્રસંગમાં એ સર્વ બને એવું હોવાથી હું તે હિંસાગમાં હું અહીં ક્ષિપ્ત ઘણા અર્થનો હુંકામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે જોના નામે ગુણ વર્ણવ્યા છે. જોનાતું લક્ષણ ચંદ્રાલોકમાં લખે છે કે—

“ ભોજઃ સ્યાત્પ્રૌઢિર્યસ્ય સંક્ષેપો વાતિ મૂયસઃ ”

“ અતિ મોટા અર્થનો હુંકામાં સમાવેશ કરવા રૂપ જે પ્રૌઢી તેને જોના ગુણ કહે છે. ” વળી થોડા અક્ષરોમાં વર્ણવે કર્યું છે. માટે અક્ષરસંહિત નામે નારાયણલુનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે. ”

(ગ) મહારાજ ! ઇ—“ રૂકિમણી જેવી દશા તે શું ? એ હું કંઈ સમજ્યો નહિ. ” આ ગોપીની શંકાદારા નારદનું ત્રિકાળદર્શિત્વ બતાવીને ક્ષિપ્ત નારદની દિવ્ય પાત્રતા સિદ્ધ કરી છે. જો નારદને દિવ્ય પાત્ર ન કરાવે તો સત્યભામાના પરિણય વળતે તેમનું સ્મરણમાત્રમાં આવવું સંભવ નહિ. હવે જે ગોપ નારદ પાસે વરદાન માગી લેશે તે પણ એજ કાર્યનું બીજ સમજવું. તમે ઇ—તમે જાણો અને તમારા મર્મ જાણો. સમાવેશિત અને લોકોક્ષિત અલંકાર.

કૃષ્ણદેવ—અહ્યા ! એમાં તે શું માગ્યું ? ન માગી વ્રજની લીલા કે ન માગી તારી પ્રથમ હતી તેવી મતિ ! વાઈ ઠીકજ છે તું જાણે અને તારા નારદમુનિ જાણે !

નારદ—શ્રીદામા, માયાના આવરણમાં આવવું અને અવનિને કષ્ટ દેવું, એ જો અવિનાશીને રૂચે છે તો તારે પણ તે કહે તેવુંજ માગવું જોઈએ !

શ્રીદામા—નારદ મહારાજ ! તમારે જો આપવું હોય તો આપો, નીકર “ તાઈ ગયું તેલ ને મારો ગયો ખેલ ! ”

નારદ—જા આપ્યું ! સર્વે સુખી રહો (એટલું બોલી વીણા વગાડતા સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે.)

શ્રીદામા—કહાનજી ! હવે ચાલો આપડે જવાની વેળા થઈ છે હો.

કૃષ્ણદેવ—ચાલ્ય સખા મારી સાથે. હું પણ રાજ્યચિન્હવર્જિત થઈ આવું. (એમ કહી ખતે જણુ જાય છે.)

(વિચાર કરતે વેશે રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—કનકમાલિકાને સુવર્ણસરોજિકામાં શોધ કરવા મોકલી તે ત્યાંની ત્યાંજ રહી. ગોપબંધુએ એને પણ ગોથું ખવડાવ્યું કે શું ? જો એમ ન હોય તો આટલી બધી વાર કેમ લાગે ! અરે પણ મારે એવો વિચાર શા કાળે કરવો ? કનકમાલિકા કાંઈ પણ દિવસ મારા કામમાં આજસ કરે તેવી નથી કે કાંઈની લોભાવી લોભાય તેવી નથી. જો એ ન હોત તો ગોપબંધુની કંઈ પણ વાત મારા જાણવામાં આવત નહિ. (એવા એવા અનેક તર્કવિતર્ક અધર પર અંગુલિ મૂકી કર્યા કરે છે. એવે સાં દોડતી કનકમાલિકા આવે છે). (ઘ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! હીમતીની વાત સર્વે સાચી હોય એમ લાગે છે. સુવર્ણસરોજિકામાં સત્રાજિતસુતાને લઈ નાગરિકા જે તેની

(ઘ) અધર—નીચલો આઠ. અંગુલિ—આંગળી. ‘આઠ ઉપર આંગળી મૂકીને’ એ અંતુભવદ્વારા વિતર્ક નામે લાવ વર્ણ્ય છે. અહીં કૃષ્ણનું ‘સત્યભામા ઉપરનું’ અનુરાગબીજ કાંઈક અપ્રકાશ વર્ણ્ય છે અને હવે કનકમાલિકાના પ્રવેશમાં તે કાંઈ પ્રકાશ વર્ણ્યો માટે એ પ્રતિમુખ સંધિ સમજવો.

મહાધૃત સખી છે તે આવી છે. હું દોડતી તમને કહેવા આવી એટલામાં જો દેવ અને ગોપ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હોય તો તો કંઈ ધલાજ નથી; પણ જો ન ગયા હોય તો તેમને અટકાવવા જોઈએ.

રૂકિમણી—સખિ ! એ એ આવિયો તેપરથી દેવ તથા ગોપ ત્યાં જશે એ તે કંઈ જાણ્યું ?

કનકમાલિકા—નૂતન અને મદમત માતંગીને તડાગ વિષે જોઈ ક્યો માતંગ તેની વાંચા ન કરે ? (ઙ)

રૂકિમણી—પણ ફલાણાજ માતંગ તે માતંગીને પૂઠે આવે છે કે આવશે એમ કેમ કહેવાય ?

કનકમાલિકા—ગોપબંધુ જેવો મહાવ્રત મત્યો હોય તો તે માતંગ કેમ ન આવે ?

રૂકિમણી—સખિ ! તારી વાત મને મારી કરતાં વધારે સારી લાગેછે, તેમ વાદવિવાદ કે હાસ્ય કરવાનો પ્રસંગ પણ નથી, માટે કહે કે હવે મારે શું કરવું ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! તમે જઈ દેવને મળો. જો તે કંઈ બહાર જતા હોય તો તેમને અટકાવો અને હું સુવર્ણસરોજિકામાં જઈ ત્યાં શું થાય છે તે સર્વ જોયા કરું છું. જો મહારાજ કંઈ જવા તૈયાર થયા હોય તો તો મારું કહેવું તમારે ખરું માનવું, અને દેવને રોકવા; બાકી કંઈ ગરજ નથી. હું ત્યાંના તમને રજેરજ સમાચાર લાવી આપીશ. (ચ)

રૂકિમણી—વારૂ સખિ ! ત્યારે તું ત્યાં જા અને હું દેવને જઈ જોઉં. પદ્મપ્રભાને અહીં મોકલતી જજો હો. (એમ કહી અને જણુ છૂટા પડે છે).

(રાજ્યચિન્હરહિત કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો પ્રાસાદદારથી નીકળતા પ્રવેશ કરે છે). (છ)

(ઙ) માતંગી—હાથણી. માતંગ—હાથી. તુલ્ય અર્થયુક્ત વાક્યવડે કૃષ્ણ અને સત્યભામાનું ક્થન ક્થુ' છે માટે ઉદાહરણુ નામે નાટ્યલક્ષણુ વર્ણાયું છે.

(ચ) કૃષ્ણને અને સત્યભામાનો મેળાપ નહિ થવા દેવા રૂપ અર્થની સાધનાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે સુક્ષિત નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે.

(છ) પ્રાસાદદારથી—મહેલના બારણામાંથી.

શ્રીદામો—મહારાજ ! હવે જેટલી વાર કરશે તેટલી સાંભળવાની વેળા વટી જશે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે વાર શી છે ? મેં ઉતાવળે જવા સાર અને મને કાંઈ એકાએક ન ઝાળખે એટલા માટે સર્વ રાજ્યચિન્હ ત્યાગ કર્યાં છે. ચાલ્ય હવે ઉતાવળો. (જ)

(એવામાં દોડતે વેશે રૂકિમણી પ્રવેશ કરીને)

રૂકિમણી—(સસ્તેહ) પ્રિય ! આવે વેશે અને ઉતાવળે ક્યાં જવા વિચાર્યું છે ? (મનમાં) કનકમાલિકાનું કહેવું ખરું દેખાય છે. (જા)

કૃષ્ણદેવ—(જરા ગભરાઈ) પ્રિયા ! તમારેજ ત્યાં આવતો હતો.

રૂકિમણી—ત્યારે હું તમારા મનનો ભાવ જાણનારી કેવી માનિની છું. (એમ કહી તાળી આપે છે). હવે ત્યારે ચાલો આપણે સાથે જઈએ.

કૃષ્ણદેવ—હા ચાલો; શ્રીદામા તું પણ ચાલ્ય.

શ્રીદામો—મહારાજ ! બોલાવ્યા વગર શ્વાન પણ નથી આવતું, તો હું વગર પર્વણીનો રાહુ આવું તોય શું અને ન આવું તોય શું ? (જ)

રૂકિમણી—ગોપખંધુ ! જરા રીસ ઓછી રાખતા જાવ; તમે અમારી શી બાકી મૂકી છે ? આવવું હોય તો થાવ આગળ.

શ્રીદામો—ત્યારે નથીજ આવતા; જાવ તમે અને તમારા સ્વામી ! કદી કંચનપુરીમાંથી કદાવશો પણ કંઈ વ્રજ કાંઈથી વેચાણ લેવાય તેવું છે ?

રૂકિમણી—શ્રીદામા ! ચાલ્ય, નીકર જો પેલો દ્વારપાલક આવે છે તેની કને ધક્કા મરાવી તને ત્યાં લઈ જઈશ.

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ ગાલરા જેવે વેશે) મારે તો આવવું નથી. તમારે જે કરવું હોય તે કરારે કરજો. (એમ કહી નાશી જાય છે).

(જ) આ પણ ચુકિત નામે નાટ્યાલંકાર છે. રાજ્યચિન્હ ત્યાગ કરીને આ પાત્રને સુવર્ણસરોજિકામાં મોકલવાનો હેતુ આગળ કવિ સ્પષ્ટ કરશે. (જા) કૃષ્ણના ઇચ્છેલા હિતમાં અડચણ આવી માટે નિરોધ નામે પ્રતિબુદ્ધ સંધિનું અંગ વર્ણાયું છે. “ નિરોધોદિત રોધન—હિતનો અટકાવ તે નિરોધ ”—(દશરથ).

(જ) વગર પર્વણીનો રાહુ—ખરો રાહુ તો પૂર્ણિમા કે અમાવાસ્યા રથ પર્વકાળે ચંદ્ર સૂર્યનો ગ્રાસ કરવા આવે છે. પણ હું તો તેવો નથી છતાં રાહુ કહેવાઈ છું, માટે હું પોતાને રાજનોજ રાહુ માની લઉં છું. (રૂકિમણી પ્રતિ મર્મવાક્ય).

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) દેવિ ! શાસ્ત્ર સંમતિ તો એવી છે કે સ્ત્રીના મહિયરના સંબંધીને પણ પતિ જે શત્રુ ગણે તો તેને પત્નીએ તેવો ગણવો. (ટ).

શ્લોક.

પત્નીકરો ઘણો હોયે, વા'લો પીચરનો સગો;
પતિ શત્રુ ગણે તેને, માનવો તેહમાં દગો.

૩

રુકિમણી—મહારાજ ! હું એજ માર્ગે જનારી છું, રુકિમની કથા લક્ષમાં લેશે એટલે ખરું ખોટું જણાશે. જે તમે કહેતા હો તો હું ગોપબંધુને પગે લાગી તેડી લાવું ! હું જાણું છું કે જેના વિના દેવને ચેન પડશે નહિ ! (એમ કહી જવા માંડે છે) (ટ)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એ એની મેળેજ આવશે; એ ગોવાળિયાને તમે દેવી તેડવા જાવ તે ઘટે ? (એમ કહી હસ્ત ઝાલી મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે).

રુકિમણી—(સિંહાસન પર દેવને બેસારી) મહારાજ ! ખીજ વાતો જવા દેઈ હું પૂછું તેનો ઉત્તર આપવા કૃપા કરશો.

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! તમારાથી ગુપ્ત રાખવા જેવું કંઈજ નથી !

રુકિમણી—મહારાજ ! એટલું બધું કહેશે મા. પણ પૂછું તેનોજ પાધરો ઉત્તર આપશે એટલે તમે કહેાછો તેના કરતાં પણ હું સર્વ વાત અધિક માની લઈશ. કહો બેઠાંજે, આજ રાજ્યચિન્હ તજી ક્યાં સિધાવવાનો વિચાર હતો ? ફિરીટ તજી ફેટા બાંધ્યો છે. શાકીંદે આયુધ અને ઠોસ્તુભાદિ મણિ કે જેના વિના મેં દેવને કદી પણ દીઠા નથી તો આજ એ સર્વ તજવા જેવું ક્યું કાર્ય ધાર્યું છે ? (ડ)

(ટ) સરોપ—(પોતાના કાર્યસાધકને કાઢી મૂક્યો તેથી). સ્ત્રીનાં ઇન્-અર્થાત્ જે સાસરાના સંબંધીને સ્વામી પ્રિય ગણે તો તેને પ્રિય ગણવો—પછી તે કદી પોતાનો શત્રુ હોય તોપણ. અર્થાપતિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

૩ શ્લોક—અનુક્રુપ. રુકિમણીને ઉપદેશ કર્યો છે, માટે ઉપદેશન નામે અંગ.

(ટ) એજ માર્ગે જનારી—એ શાસ્ત્રવચનને અનુસરનારી. રુકિમની કથા—રુકિમ મારો લાઈ હતો તથાપિ મેં તેને તમારે અર્થે તજી દીધો હતો.

(ડ) અહીં રુકિમણીએ પ્રાર્થનાયુક્ત વચનોથી પોતાની ઇષ્ટવસ્તુનો શોધ

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તારી પાસે આવવું એમાં એ સર્વની આવ-
શ્યકતા હોય ?

રૂકિમણી—પણ આવે વેશે મને કાઢવાર મળ્યા હો એવું કેમ
સાંભરતું નથી ?

કૃષ્ણદેવ—(આંગળીના વેઢા ગણી) જો ફલાણી ફલાણી વાર
હું આમજ આવ્યો'તો.

(એવે કંચુકી તથા પદ્મપ્રભા મોટેથી બોલતાં સાંભળી બંને જણ
કાન દે છે).

કંચુકી—પદ્મપ્રભે ! મને ઉગ્રસેન મહારાજે આજ્ઞા કરી છે કે કૃષ્ણ-
દેવ જ્યાં હોય ત્યાંથી તેમને સત્વર બોલાવી લાવ્ય. તું મને મહારાજનો
મેળાપ કરાવતી નથી એ ઠીક નહિ. (ઢ)

પદ્મપ્રભા—પણ મહારાજ અહીં છેજ ક્યાં ? એ તો શ્રીદામા
સાથે સુવર્ણસરોજિકામાં ગયા છે. (જ)

કંચુકી—મને દ્વારપાલકે અહીં આવ્યાના સમાચાર કહ્યા છે અને
તું જૂઠું કેમ બોલે છે ? જો દેવ ન હોય તો દેવીને પણ મારી વાત જઈ
વિદિત કરય.

પદ્મપ્રભા—એમ કદી બનવાતું નથી.

કંચુકી—(મોટેથી) સારે હું પાછો જઈ સર્વ બિનાથી ઉગ્રસેન
મહારાજને જાણીતા કરું છું. (એમ કહી જવા માંડે છે એટલે ત્યાં
કૃષ્ણદેવ તથા રૂકિમણી દેવી ઉતાવળે તેને દેખા દેઈ પાછો બોલાવે છે).

કૃષ્ણદેવ—કંચુકી ! ઉગ્રસેન મહારાજ મને કેમ બોલાવે છે ?

આરંભ્યો છે માટે પૂરછા નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે. કિરીટ—ચુકટ.
શાકર્ગાદિ—શાકર્ગ ધનુષ્ય વગેરે.

(ઢ) રૂકિમણી પાસેથી નાશી ગએલા શ્રીદામાએ કૃષ્ણને પ્રપંચથી બો-
લાવી લેવા માટે કંચુકીને એમ સમજાવ્યું હતું કે ઉગ્રસેન મહારાજ શ્રીકૃષ્ણને
તાત્કાળ બોલાવે છે અને તે રૂકિમણીના પ્રાસાદમાં છે, માટે જ તેમને તેડી લાવ.
આ ઉપરથી કંચુકી તથા પદ્મપ્રભાની વાતચિત ચાલે છે.

(જ) પદ્મપ્રભાના કહેવાથી કૃષ્ણ સુવર્ણસરોજિકામાં જવાના હતા, એ
વાત રૂકિમણી જાણી જાય છે માટે બીજાનું કાંઈક ઉદ્ઘાટન થવાથી અતિશુભ-
સંધિ વર્ણવે છે એમ સૂચવ્યું છે.

કંચુકી—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ ! લોમાસુર દાનવે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓનો યજ્ઞ કરવા સંઘલ કર્યો છે. તે મખતું મુહુર્ત અતિ ક્ષેત્રે આવી પહોંચવાથી ત્યાં દેવને તથા નીલાંબરને મોકલવા કે કેમ તે વિષેનો વિચાર કરવા આપ જેવે વેશે બેઠા હો તેવેજ વેશે સર્વ કાર્ય તણ ઉલય બંધુને બોલાવ્યા છે. મહારાજ આપ ત્યાં પધારશો. હું મહારાજ બલરામને બોલાવી ઉતાવળે આવું છું. (એમ કહી જાય છે). (ત)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું ત્યાં જઈ જો યુદ્ધમાં જવાનું હશે તો તમને મળવા પાછો આવું છું.

રુકિમણી—(સખેદ) મહારાજ ! તમે મને મળવા પાછો આવશો કે બારેબાર જશો ? નરકાસુરના પરાક્રમ માટે તો મેં બહુ બહુ સાંભળ્યું છે. પણ દેવે ત્યાં જઈ અબલાજનનું કષ્ટ હરવુંજ નોંધ્યું, પણ મને જતા પહેલાં એક વાર દર્શન દો તો ઠીક. (ય)

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન કરી) પ્રિયા મારાં આયુદ્ધ અહીં છે તે લેવા હું આવીશ, અને તે સમયે તને અવશ્ય મળી જઈશ. (એમ કહી ઉતાવળે જાય છે).

દ્વારપાલક—મહારાજ ! આણીપા આણીપા. (દ)

કૃષ્ણદેવ—દ્વારપાલક આપણે બહુ ત્વરા કરી અહીં આવ્યાં, પણ કંઈ ઉપસેન મહારાજ દેખાતા નથી એનું શું કારણ હશે. મને આવતાં વાર લાગી તેથી એ સ્વયં તો યાતુધાન સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ ગયા હોય ? જા તું મહારાજ વિષેની ખબર કાઢી લાવ્ય. (ઘ)

દ્વારપાલક—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (એમ કહી આમ તેમ શોધ કરતે વેશે ચાલ્યો જાય છે).

શ્રીદામો—(કૃષ્ણદેવને જોઈ) મહારાજ તમે અહીં ક્યાંથી ? ચાલો પેલું સાંભળવા આવવું છે કે ?

(ત) મખ—ચંદ્ર. નીલાંબરને—બળદેવને. (ય) કવિએ અહીં રુકિમણીના ક્ષત્રિય સ્ત્રીને યોગ્ય એવા સ્વામી ઉપરનો સ્નેહ અને દેદ પડેલી સ્ત્રીઓની દયા, એવા બે ઉત્તમ ગુણો ધ્વનિત કર્યા છે.

(દ) આણીપા—આ પાસે.

(ઘ) સ્વયં—પોતે. યાતુધાન—દેવ (નરકાસુર)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા મને ઉગ્રસેન મહારાજે કંઈ કાર્ય માટે ખોલાવ્યો છે માટે જ, અને જો જોઈએ તો હાલ ક્યાં બિરાજે છે ?

શ્રીદામા—મહારાજ શું આપશો ?

કૃષ્ણદેવ—જા જા, હમણાં જઈને જોઈ આવ્ય.

શ્રીદામા—મહારાજ ! મારું એક કામ કરો તો. હમણાં ઉગ્રસેન મહારાજની લાળ કાઢી લાવું.

કૃષ્ણદેવ—જા કરીશ; વહેલો જઈ ખબર લઈ આવ્ય.

શ્રીદામા—મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો ત્યારેજ હું તો જવાતો; નહિ તો નહિ. (ન)

કૃષ્ણદેવ—જા ક્ષમા કરી, હવે પછી કંઈ છે ?

શ્રીદામા—(કાનમાં કહે છે) સાંભળ્યું અને સમજ્યા ! (પ)

કૃષ્ણદેવ—(સંકોધ) રે રે ! આ તે શું કર્યું ! દેવી કહે છે તેમ તું ગોવાળિયો તે ગોવાળિયોજ રહ્યો ! એમાં તે શું ! આજ નહિ ને કાલે સંભળાત !

શ્રીદામા—અમને દેવની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા માટે ફટલો પરિશ્રમ પડ્યો છે તે જો જાણવામાં આવે તો કદાપિ આવું ખોલો નહિ.

કૃષ્ણદેવ—અરે જા જા; પણ મને દેવી પાસેથી આવી જૂઠી વાત કહી કેમ ખોલાવ્યો. કંચુકી અને દ્વારપાલકની મારે વેતરણ કરવી જોઈએ.

શ્રીદામા—મહારાજ ક્ષમા આશ્વિન્યે માગી લીધી નથી. એ જોને જો કાંઈ દહાડો પણ કંઈ થાય તો મારે અહીં રહેવામાં શું વિશેષ છે ? મેં મહારાજને ખોલાવ્યા અને તે જો ઠીક લાગતું ન હોય તો મહારાજે કરારે દેવી પાસે પધારવું. (એમ કહી ચાલવા માંડે છે). (ફ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમ રીસ ચઢાવે છે શું ? પણ આમ કરવું એ સારું નહિ. ચાલ્ય હવે તે આટલો બધો પ્રયત્ન કરવાનો શ્રમ લીધો, ત્યારે આપણે તું કહે ત્યાં જઈએ. પણ હવે પછી આવું કદાપિ કરતો મા.

(ન) શ્રીદામાની યુક્તિ ઉઘાડી કરે છે: મહારાજ ઇં

(પ) કાનમાં કહે છે—અર્થાત્ મેંજ આપને તેડી જવા માટે આ પ્રયત્ન રચ્યો હતો.

(ફ) આશ્વિન્યે—અમથી—અમને એમ.

શ્રીદામો—મહારાજે મને આ કાર્ય માટે ફટલો બધો આમ્રહ ક્યો હોતો તે જો સાંભરતું હોય, તો તો તમે મને કદી આમ દોષિત ગણો નહિ. પણ મહારાજ હમણાં મારા ગ્રહજ વાંકા છે તેમાં તમે શું કરો ?

કૃષ્ણદેવ—વાર હવે ચાલ્ય. એ પણ એક અર્થ થાય તો એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત નથી. (એમ વાતો કરતા કરતા બંને જણ સુવર્ણસરોજિકા નિકટ જઈ પહોંચે છે).

શ્રીદામો—મહારાજ જુઓ પેલું ટાળું તમને જોઈ ખોલતું બંધ પડી ગયું. (વ)

કૃષ્ણદેવ—એવું જોઈ કે સાંભળી મારું મન પ્રસન્ન થાય નહિ.

શ્રીદામો—મહારાજ ! સુવર્ણસરોજિકાની રચના અને તેનાં કુસુમ એ દેવી છે.

કૃષ્ણદેવ—હા એમજ છે.

શ્રીદામો—વચસ્ય ! આ સહકારને વહ્ની કેવી વીંટી વળી છે. (મ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એવીજ વીંટાયેલી વહ્નિકાનો તે વિયોગ કરાવ્યો ! (મ)

શ્રીદામો—(આંગળીવડે બતાવી) મહારાજ ! આ અશોકને જોઈ શોક થાય ખરો ? (અશોકથી અવળી બાજુ બતાવી) હવે આમ આપણે થોડુંક જઈશું એટલે કાનોકાન સાંભળવામાં આવશે. (ય)

કૃષ્ણદેવ—(અશોક ભણી જોતાં ચકિત થઈ) સખા ! આ અશોક તું જો અને પેલા અશોક હું જોઉં ! (ર)

(વ) સુવર્ણસરોજિકામાં નાગરિકા નામે સત્યભામાની સખી સાથે સંકેત કરી મૂક્યા પ્રમાણે તે બંને જણીઓ આવી છે તેને અસ્મતાત્ કૃષ્ણને દેખાડી અતુરાગ બીજ ઉત્પન્ન કરતું છે, એ આશયથી શ્રીદામો કૃષ્ણને આમ તેમ ટેલાવે છે.

(મ) સહકાર—આંખો. વહ્ની—વેલ. (મ) વહ્નિકા—વેલી (રક્તિભણીરખી) (ય) અશોકને—આસોપાલવના વૃક્ષને.

(ર) આ અશોક—અશોકવૃક્ષ. પેલા અશોક—(તે તરફ જોડેલી સત્યભામા તથા નાગરિકારખી). આડી સત્યભામાને લેવાથી કૃષ્ણની રતિ સંબંધી ચેષ્ટા બની છે માટે પ્રતિબુજ્જયિતું વિલાસ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

શ્રીદામો—દેવ ! હવે તમને થોડું થોડું સંભળાતું હશે અને દેખાતું હશે કે મણિચોર કહેનાર કેવા કેવા માણસો છે ? (લ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ વાત પડી મૂક્ય અને કહે કે પેલાં બે કાણુ હશે ?

શ્રીદામો—દેવ ! સાંભળો. એક તો કૃતવર્મા અને બીજા અકૂર કે જે તમારા, તેજ તમને મણિચોર કહે છે.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! એક મુઝા અને બીજી પ્રૌઢા હોય એમ દેખાય છે, તું એમને ઓળખે છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય સાંભળો, આ કૃતવર્માનો રાખ્દ.

કૃષ્ણદેવ—તુંજ સાંભળ્ય; અમે તો અશોકને બેઠા સશોક થવા નથી ઇચ્છતા !

શ્રીદામો—(કૃષ્ણને ઝાલી રાખી) હાં હાં મહારાજ ! એને મરાય નહિ; ઠીક થયું કે તમે રાસ્ટ્રાસ્ટ્ર મૂકી આવ્યા ! હોય, જગત્ તો ગમે તેમ બોલે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) અરે શ્રીદામા ! આ શું ? કાણુ કાને મારે છે અને તું કે તે બોલોછો તે સાંભળે છે પણ કાણુ ? આવી બાળચેષ્ટા જવાદે.

શ્રીદામો—(કાન દબ) વયસ્ય ! સાંભળો સાંભળો !

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હસ્ત ઝાલી) શ્રીદામા ! તું મને જે કાર્ય મારે અહીં લાવ્યો છે તે મારું સર્વ કાર્ય થયું ! મેં સાંભળ્યું કે મને મારા સગાજ મણિચોર કહેછે; હું તેમને મારે ઘટિત કરીશ, પણ વયસ્ય ! અધુના તો અવલોકવા યોગ્ય વસ્તુને અવલોકવા દે. (ર)

શ્રીદામો—(સઆશ્રય) મહારાજ એવું અહીં બેઠા જેવું શું છે.

(લ) શ્રીદામો જાણે સત્યભામા વગેરે તરફ લક્ષ્ય ન આપતો હોય અને મણિચોર કહેનાર કાણુ, તે કૃષ્ણને સંભળાવવાનુંજ તેનું મુખ્ય કામ હોય તેવી ચેષ્ટા ઘણી વાર સુધી કરેછે.

(વ) જાણે ત્યાં કૃતવર્મા હોય, તે કૃષ્ણને મણિચોર કહેતો હોય, તે સાંભળીને કૃષ્ણ તેને મારવા જતા હોય, અને બધું ખરેખર બનેજ છે એમ શ્રીદામો માનતો હોય, તેવા ઢાંગ શ્રીદામો કરી બતાવે છે.

(ર) અધુના—હમણાં. અવલોકવા યોગ્ય—જેવા યોગ્ય.

કૃષ્ણદેવ—સખા પશ્ય પશ્ય (પ).

શ્લોક.

રાધા બાધાહારક, યુવતી યૌવનવતી શચી જેવી;

કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વયસ્ય ! કહું કેવી ! ૪

શ્રીકામો—(નજર કરી) કહાનજી, રૂકિમણી જેવું તો ક્યાંથી લાવે ? એવી તો ચોરાશીલાખ ચૌટામાં જોતા જોતા આવ્યા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! રૂકિમણી તે તો રૂકિમણીજ છે; પરંતુ ચોરાશી લાખ તો શું, પણ ચારે ખુંટ પૃથ્વીમાં આના જેવી અન્ય જોવી તેનાં તો છોટાંજ. જો, જો ! (સ)

શ્લોક

અમલ કમલ જેવી, જુવતી તો જણાયે,

નવલ અમલ જાણ્યો, એવો આંખ્યો ગણાયે;

અકલ અકલ થાયે, શી મદિરાક્ષિ આગે,

તરલ સરલ દષ્ટિ, કામોને અંગ લાગે ! !

૫

(પ) પશ્ય પશ્ય—જો જો.

૪ શ્લોક—ગીતિ. રાધા ઈ—યૌવનવતી (જુવાનીવાળી) યુવતી (સ્ત્રી) રાધા બાધાહારક (કામ પીડાને ટાળનારી) અને શચી (ઇંદ્રાણી) જેવી ખરી; પણ હે વયસ્ય ! આ તો અલૌકિક કમળ (રંગ, વાસ, કોમળતા, સૌંદર્ય વગેરેમાં કમળ સરખી) રૂપ છે. એની કાન્તિ શાન્તિદ (શાન્તિ આપનારી) છે. એને હું કેવી કહું ?—કોની સાથે સરખાવું ? રાધા કરતાં આમાં અલૌકિકપણું વિશેષ વણ્યું છે માટે વ્યતિરેકાલંકાર. કમળ સાથે તાદૃશ્યતા વર્ણી છે માટે રૂપક. ‘કાન્તિ કેવી કહું ?’ એમ કહીને ઉપમાનનો અભાવ બતાવ્યો છે માટે અનન્વય. કવિતામાંથી અર્થ એની મેળે ભાસે છે માટે અસાદ નામે ગુણ છે. ‘રાધા-બાધા’ યુવતી-યૌવનવતી, કાન્તિ-શાન્તિ, વગેરે સમાન અક્ષરોની ગોઠવણી કરી છે માટે સમતા નામે ગુણ છે (અલંકાર અને ગુણનાં લક્ષણો ચંદ્રાલોક વગેરેમાં જોવાં). એવી રીતે અલંકાર તથા ગુણ એકત્ર વર્ણ્યાં છે માટે ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણ્યું છે. (લક્ષણ દશરૂપમાં જોવું)

(સ) રૂકિમણી તે તો રૂકિમણીજ છે’ એવા કૃષ્ણના વચનથી તે દક્ષિણ નાયક હતો એમ દ્વનિત કર્યું છે. “અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેક ઉપર સમાન પ્રીતિ ધરાવનારને દક્ષિણનાયક કહે છે”—દશરૂપ.

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. અમલ—નિર્મળ. નવલ—નવીન—નવી શ્દ્ નથી

શ્રીદામો—મહારાજ એવી જવાન છોડીઓ તો ઘણીએ આપણે ત્યાં કામકાજ કરે છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! યુવા એ તો યુવતી માત્રને આવે છે, કિન્તુ પંચશરનાં પંચ લક્ષણસહ યુવા એ તો યુવાજ છે. (હ)

શ્લોક.

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા ! શો અતનું વિકાર ઉપજ્યો, ચક્ષુથી જોઇ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જો જો લક્ષણ લાજનું પ્રિય સખા, પંચે હું પૂરાં લહું. ૬

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂમાડીના બાચકા ભરવા અને પરનારીશુ પ્રીતિ કરવી એ સરખી કેમ ગણતા હશે ?

હોય એવી એની આંખો રક્ત છે. અક્લ ઇ—આ મદિરાક્ષી (મદિરા સમાન સ્વચ્છ રાતી આંખોવાળી સ્ત્રી) ના આગળ અક્લ (ભુક્ષિ) પણ 'શી (કેવી) અક્લ (કળી ન શકે એવી—ગૂમ) થાય છે ! તરલ ઇ—એની દષ્ટિ તરલ (ચંચળ) અને સરળ (સીધી વિકાર વિનાની) છતાં કામીના અંગમાં બાણની પેઠે લાગે છે ! કવિતાના પેહેલા ચરણમાં ઉપમેય જુવતી અને ઉપમાન કમળને સાધારણ ધર્મ જે સુંદરતા તે કહ્યા નથી માટે ધર્મહુતોપમાલંકાર. બીજા ચરણમાં પણ એજ અલંકાર છે. ચોથા ચરણમાં 'બાણ' એ ઉપમાન તથા 'પેઠે' એ વાચક, એ કહ્યા નથી માટે વાચકોપમાનહુતોલંકાર. અમલ કમલ, નવલ, અમલ, વગેરે કામળ શબ્દોની રચના કરી છે માટે ખદોચ્ચ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(હ) પંચશર—પાંચ બાણવાળો—કામદેવ. પંચ લક્ષણ—કામનાં પાંચ લક્ષણો નીચેના શ્લોકમાં કહેવાશે તે

૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીડિત. નૂતન—નવી. અતનુવિકાર—કામવિકાર. વામ—વાંકી. માને ઇ—માનમાં ઘણું ક્રોમળ હશે અર્થાત્ એ રોસાઇ છતાં સેહેલા કપાયથી મનાય એવી હશે નવી જુવાની કામવિકારની પ્રકૃતિ, રતિમાં વાંકા-પાણું, માનમાં ક્રોમળતા, અને લજ્જા એ પાંચ લક્ષણ કામનાં છે તે એનામાં હું પૂરેપૂરાં લહું (જોઉં છું). આ સઘળાં લક્ષણ મુગ્ધાનાં છે. (જુઓ દશરૂપ) “ મુગ્ધા નવવયઃ કામા રતૌ વામા મૃદુ કૃધિ ” “ એવમન્યપિ લજ્જાસંવૃતાનુરાગ-નિવંધના મુગ્ધાવ્યવહારા નિવંધનીયાઃ ” “ નવું વય, કામ, રતિમાં વામતા, ક્રોધમાં ક્રોમળતા, એ મુગ્ધાનાં લક્ષણ છે. એજ પ્રમાણે તેની પ્રીતિ લાજથી ઢંકાએલી હોય, એ વગેરે મુગ્ધાના વ્યવહાર જાણવા.”

કૃષ્ણદેવ—સખા પશ્ય પશ્ય (પ).

શ્લોક.

રાધા બાધાહારક, યુવતી યૌવનવતી શચી જેવી;

કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વચસ્ય ! કહું કેવી ! ૪

શ્રીદામો—(નજર કરી) કહાનજી, રૂકિમણી જેવું તો ક્યાંથી લાવે ? એવી તો ચોરાશીલાખ ચૌટામાં જોતા જોતા આવ્યા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! રૂકિમણી તે તો રૂકિમણીજ છે; પરંતુ ચોરાશી લાખ તો શું, પણ ચારે ખુંટ પૃથ્વીમાં આના જેવી અન્ય જેવી તેનાં તો છેટાંજ. જો, જો ! (સ)

શ્લોક

અમલ કમલ જેવી, જુવતી તો જણાયે,

નવલ અમલ જામ્યો, એવી આંખો ગણાયે;

અકલ અકલ થાયે, શી મદિરાક્ષિ આજે,

તરલ સરલ દષ્ટિ, કામોને અંગ લાગે !!

૫

(પ) પશ્ય પશ્ય—જો જો.

૪ શ્લોક—ગીતિ. રાધા ઈ—યૌવનવતી (જુવાનીવાળી) યુવતી (સ્ત્રી) રાધા બાધાહારક (કામ પીડાને ટાળનારી) અને શચી (ઇંદ્રાણી) જેવી ખરી; પણ હે વચસ્ય ! આ તો અલૌકિક કમળ (રંગ, વાસ, કોમળતા, સૌંદર્ય વગેરેમાં કમળ સરખી) રૂપ છે. એની કાન્તિ શાન્તિદ (શાન્તિ આપનારી) છે. એને હું કેવી કહું ?—કોની સાથે સરખાવું ? રાધા કરતાં આમાં અલૌકિકપણું વિશેષ વર્ણ્યું છે માટે વ્યતિરેકાલંકાર. કમળ સાથે તાદૃશ્યતા વર્ણી છે માટે રૂપક. ‘કાન્તિ કેવી કહું ?’ એમ કહીને ઉપમાનનો અભાવ બતાવ્યો છે માટે અનન્યય. કવિતામાંથી અર્થ એની મેળે લાગે છે માટે પ્રસાદ નામે ગુણ છે. ‘રાધા-બાધા’ યુવતી-યૌવનવતી, કાન્તિ-શાન્તિ, વગેરે સમાન અક્ષરોની ગોઠવણી કરી છે માટે સમતા નામે ગુણ છે (અલંકાર અને ગુણનાં લક્ષણો ચંદ્રાલોક વગેરેમાં જોવાં). એવી રીતે અલંકાર તથા ગુણ એકત્ર વર્ણ્યાં છે માટે ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણ્યું છે. (લક્ષણ દશરૂપમાં જોવું)

(સ) રૂકિમણી તે તો રૂકિમણીજ છે’ એવા કૃષ્ણના વચનથી તે દક્ષિણ નાયક હતો એમ ‘વ્યતિત કર્તૃ’ છે. “અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેક ઉપર સમાન પ્રીતિ ધરાવનારને દક્ષિણનાયક કહે છે”—દશરૂપ.

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. અમલ—નિર્મળ. નવલ—નવીન—નવી કેફ જામી

શ્રીદામો—મહારાજ એવી જવાન છોડીઓ તો ઘણીએ આપણે ત્યાં કામકાજ કરે છે.

કુંભુદેવ—વયસ્ય ! યુવા એ તો યુવતી માત્રને આવે છે, કિન્તુ પંચશરનાં પંચ લક્ષણસહ યુવા એ તો યુવાજ છે. (હ)

શ્લોક.

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા ! શો અતનું વિકાર ઉપજ્યો, ચક્ષુથી જોઈ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જો જો લક્ષણ લાજનું પ્રિય સખા, પંચે હું પૂરાં લહું. ૬

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધમાડીના બાચકા ભરવા અને પરનારીશુ પ્રીતિ કરવી એ સરખી કેમ ગણતા હશે ?

હોય એવી એની આંખો રક્ત છે. અકલ ઇં—આ મદિરાક્ષી (મદિરા સમાન સ્વચ્છ રાતી આંખોવાળી સ્ત્રી) ના આગળ અકલ (સુદ્ધિ) પણ શી (કેવી) અકલ (કળી ન શકે એવી—ગૂમ) થાય છે ! તરલ ઇં—એની દૃષ્ટિ તરલ (ચંચળ) અને સરળ (સીધી વિકાર વિનાની) છતાં કામીના અંગમાં બાણની પેઠે લાગે છે ! કવિતાના પેહેલા ચરણમાં ઉપમેય જુવતી અને ઉપમાન કમળનો સાધારણ ધર્મ જે સુંદરતા તે કહો નથી માટે ધર્મહુપ્તોપમાલંકાર. બીજા ચરણમાં પણ એજ અલંકાર છે. ચોથા ચરણમાં ‘બાણ’ એ ઉપમાન તથા ‘પેઠે’ એ વાચક, એ કહ્યા નથી માટે વાચકોપમાનહુપ્તોલંકાર. અમલ કમલ, નવલ, અમલ, વગેરે કામળ શબ્દોની રચના કરી છે માટે ખટ્વોચ્ચ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(હ) પંચશર—પાંચ બાણવાળો—કામદેવ. પંચ લક્ષણ—કામનાં પાંચ લક્ષણો નીચેના શ્લોકમાં કહેવાશે તે

૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. નૂતન—નવી. અતનુવિકાર—કામવિકાર. વામ—વાંકી. માને ઇં—માનમાં ઘણું ક્રોમળ હશે અર્થાત્ એ રોસાઈ છતાં સેહેલાં કંપાયથી મનાય એવી હશે. નવી જુવાની કામવિકારની પ્રકટતા, રતિમાં વાંકા-પણું, માનમાં ક્રોમળતા, અને લગ્ન એ પાંચ લક્ષણ કામનાં છે તે એનામાં હું પૂરેપૂરાં લહું (જોઈછું). આ સઘળાં લક્ષણ મુગ્ધાનાં છે. (જુઓ દશરૂપ) “ મુગ્ધા નવવયઃ કામાં રતૌ વામા મૃદુ કૃધિ ” “ એવમન્યપિ લજ્ઞાસંવૃતાનુરાગ-નિવંધના મુગ્ધાવ્યવહારા નિવંધનીયાઃ ” “ નવું વય, કામ, રતિમાં વામતા, ક્રોધમાં ક્રોમળતા, એ મુગ્ધાનાં લક્ષણ છે. એજ પ્રમાણે તેની પ્રીતિ લાજથી ઢંકાએલી હોય, એ વગેરે મુગ્ધાના વ્યવહાર જાણવા.”

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) ગોવાળિયા તો ગોવાળિયાજ ! પણ વિચાર તો કરજ કે એવીને પરજાયા રાખે કાણુ ? સ્વકાયા કરતાં શી વાર થાય તેમ છે ! આહા ! સખા ! જો, એ 'કવી મારા સામું' જુઓ છે ?

શ્લોક.

નેત્ર અમી વરસતી ગુજને નિહાળે,
નીચું જુઓ કમલિની ત્યમ કંઠ વાળે;
હું જોઉં સામું તવ એ અતિ લાજ પામે,
શી જોતીં એ દ્વયકુચે પ્રિય ! ના વિરામે.

૭

શ્રીદામો—મહારાજ પરણેલી હશે તો પાપમાં પડશે ! જાતિ તો રીંછડી કરતાં ઠીકજ હશે એટલે તેનું તો સમાધાન થયું. ઠીક ત્યારે કામી કહાનજ ! તમે જેસો હું તો મારે ઘેર જઈશ.

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હાથ ઝાલી) સખા ! એમ તે થાય ? વયસ્ક ! તારે મન અમે તો કશું નહિજ જોનાર કે ? પણ જો પરણેલી હોય તો પતિ વિના એકલી કેમ હોય ? જાતિ તો હવે જાદવની જોઈ માતાએ પરણવા કહ્યું છે અને મારી પણ ઇચ્છા તેવીજ છે. વાંચેલી વાત આપણને અનુકૂળ થાય છે તે તો તારા જાણવામાં છેજ. પછે કહે કંઈ વાંધો છે ? અરે ! જો જો મારા સામે કર કરી અંગુલિવડે મને દેખાડે છે ! (કા).

શ્લોક.

વર કર વનિતા જો, આ કરે ગુજ સામે,
નિરખ નિરખ નીચું, લાલ ગુણે નકામે !

૭ શ્લોક—વસંતતિલકા. કમલિની—કમળની છાંડ. આ કવિતાથી સત્યભામાની કૃષ્ણ ઉપરની રતિ તથા લગ્નના નામનો 'લાવ વણ'ને નાચિકાનું સુધાપણું ધ્વનિત કર્યું છે.

(કા) જાતિ ઇ—“કૃષ્ણ ઘણી કન્યાઓ પરણ્યા પણ જાદવકુળની કન્યા પરણ્યા નહિ; એમ દેવકીએ કહ્યું હતું તે માટે જાદવની જાતિ જોઈને કન્યા પરણવા માતાએ કહ્યું છે. અર્થાત્ આ જાદવકુળની કન્યા છે એટલે મારે ગ્રાહ્ય છે. વાંચેલી ઇ—હે શ્રીદામા ! હું જોની વાંચ્યા કરંજી એવી તે કન્યા મારા ઉપર જતાવીને મને અનુકૂળ થાય છે તે તું જાણજ છે.

પરખ પરખ પૂરી, પ્રેમની દષ્ટિ એ છે,
હરખ હરખ હૈડા ! આશપાશે ગ્રહે છે.

શ્રીદામો—વયસ્ય ! વાંધો તો હવે તમારે મતે થોડોકજ રહ્યો છે,
અને જો માનીએ તો મોટામાં મોટો પણ મનાય.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! તે કયો ? કહી દે. પણ જો જો, એનાં અંગ
કેવાં ઉત્તમ છે !

શ્લોક.

અંગો અંગે અતિશે લલિત સુલલના, લોલશી દષ્ટિ રાજે !
અંગુલી જો અડાડી અધર ઉપર હા, લક્ષ્મી કેવી લાજે;
સ્કંધો ઉંચા કરે છે, હૃદય કુચ નિરખે, નેણનાં ખાણુ સાજે.
પાદાંગુલે ખણુ છે અવનિ અવિગતા, નાયિકા લાજ કાજે.

શ્રીદામો—દેવ ! રૂકિમણીદેવી રીસારો તો કેમ કરશે ?

કૃષ્ણદેવ—એ તો કદી રીસાય તેવી છેજ નહિ. તારે અને એને
અવળું પડ્યું છે માટેજ તું એવું બોલે છે, પણ જો જો એ પંચમુખી
નાગની ફણા જેવા કે મણા વગરના કરવડે કોને બોલાવે છે. જેને બોલાવતી
હશે તેનું તો ભાગ્ય ચારતર ભૂમિના જન્મ જેવુંજ માનવું જોઈએ. (સ્થા)

શ્લોક.

આવી મુઘ્ધા અંગુલિ, હલવી હલવી કદા મુને તેડે ?
ચંદ્રી ચંદ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતાં યદા પડે કેડે.

૧૦

૮ શ્લોક—માલિની વૃત. વર ઇન્-જો, વનિતા પોતાનો વર (ઉત્તમ) કર
મારા સામે કરે છે તે તું જો. તું હવે નીચું જો, જો; કેમકે રખેને તું એના
સામું જોઈશ તો એ શરમાઈને જતી રહેશે, તો એને જોવાનો લાલ નકામો
જતો રહેશે !

૯ શ્લોક—સગ્ધરા. લલિત-સુંદર. સુલલના-સુંદર સ્ત્રી. લોલ-ચંચળ.
અંગુલી ઇન્-વિતર્ક નામે ભાવનો અનુભાવ. લાજના અનુભાવ કહે છે: સ્કંધો
ઇન્. સ્કંધ-ખભા. પાદાંગુલે-પગના અંગુલોવડે. અવિગતા-એક જગોએ અટકી
હલી રહેલી. લાજયુક્ત અનુરાગ પ્રકટ કર્યો છે માટે નાયિકાનું મુઘ્ધાપણું
ધ્વનિત કર્યું છે.

(સ્થા) ચારતર-ચરોતર. જેમ ચરોતરની ભૂમિનો જન્મ સદૃશ છે, તેમ
તેનું ભાગ્ય પણ સદૃશ માનવું.

૧૦ શ્લોક—ગીતિ. આવી ઇન્-આ મુઘ્ધા આવી રીતે આંગળી હલાવી હલાવ

શ્રીદામો—સખા! શોક્યનાં સાલ તે સારાં લાગતાં હશે કે ? પણ મહારાજ હવે તો આ માથાકુટ જવા દઈ ચાલો ઘેર જઈએ.

કૃષ્ણદેવ—વચસ્વ ! ઘેર જવાની વાત વીસરી જન; હવે તો આજ ઘર અને આજ બાર. જો જો, સાંભળ્ય, એ એની સખીને શું કહેછે ?

શ્લોક.

કેવી નીચીં નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે !

નહિ નહિ મદન શિલીમુખ, વાંકું સીધું સદાય જે બ્રાજે. ૧૧

શ્રીદામો—કહાનજી તમે પાછળ નાચિકા કહી અને વખાણી ત્યારે પેલી મથુરાવાળી નાચિકા આના જેવીજ હશે કે ? (ગા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) મૂઠ ? અરસિક ! અને આવડે એટલું બોલનાર ! મારો મિત્ર તું કેવી રીતે થયો ! (એમ કહી સત્યભામા સામું જુએ છે) આહા ! શુ એ તે વદ્વિકા છે કે વામા છે !

વીને મને ક્યારે તેડશે ? અથવા આવી (મુઘ્યાનું વિશેષણ). ચંદ્રી ઈન્-જેમ ચંદ્રી (ચાંદ્રણ) ચંદ્રને નિહાળે છે, અને ચંદ્રા (ન્યારે-જેકે) સવિતા (સૂર્ય) તેની કંઠે પડે છે તેપણ તે ચંદ્રિકા સવિતાને તળે છે અર્થાત્ સવિતાને જોતું નથી. કૃતવર્માદિક સત્યભામાની સાથે લગ્ન કરવા મથે છે, તથાપિ તે તેમને ઇચ્છતી નથી પણ તે કૃષ્ણને ઇચ્છે છે એવા અતર્ગત ધ્વનિ છે, તથાપિ કૃષ્ણ એ વાત જાણતા નથી માટે દિવ્યાદિવ્ય નાયક કૃષ્ણ જે ત્રિકાળદર્શી છે, તેમનાથી આ ધ્વનિભૂત વાક્ય સેહેજ જોલાયું એમ માનવું.

૧૧ શ્લોક-ખીતિ. મદનસદનની-કામદેવતા ધરતી. જાણે કામદેવતા ધરતી અર્થાત્ કામદેવની માલકીની-કામદેવની કમાન (ધનુષ્ય) શોભતી હોય તેવી (નીચી નમવાથી) એ કેવી શોભે છે ! ખીલે તર્ક કરીને પહેલા તર્કનો નિષેધ કરે છે: નહિ નહિ. ઇન્-એ કમાન નથી, પણ એ તો મદનશિલિમુખ (કામદેવનું બાણ) છે કે જે વાંકું અને સીધું સદાય બ્રાજે (પ્રકાશે-શોભે) છે. નાચિકાને વિષે કામદેવના ધનુષ્યની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અને તેના નિષેધ કરી તેને કામના બાણનું રૂપ આપ્યું છે માટે અપ્રેક્ષિત અલંકાર. અહીં નાચિકાને કામના આયુધ રૂપે વર્ણી છે માટે તેનામાં કામ ખીલી નીકળ્યો છે એ ધ્વનિ છે. કામ ખીલી નીકળ્યો વર્ણાયો છે માટે કાંતિ નામે નાચિકાલંકાર વર્ણાયો છે.

(ગા) નાચિકા કહી-શ્લોક ૯ મો જુઓ. મથુરાવાળી નાચિકા-મથુરાની વારાંગના (કુખ)

શ્લોક

વેલી કે અલખેલી, હેલી મેળા વને જીઓ વેલી.

ઉરજ કુસુમ અંકુરિત, અખળા કે એ શકે હશે વેલી ? ૧૨

શ્રીદામો—વયસ્ય ! અમે તો મૂઢ, અરસિક, આવડે એટલું ખોલનાર પણ તમારી ડાગળી ન છટકી જાય તે હાથમાં રાખજો હો.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ ચિત્ર એવુંજ છે. ચતુરા તો ઘણી જોઇ અને જાણી, પણ આ તો અલૌકિકજ દેખાય છે.

શ્લોક.

નયન અયન કામધામકારી,

અપધન અંગતણા કહું ન ધારી;

કટિતટ લહી સિંહજાતિ સારી,

વન વટી લાજ અપાર વિચારી.

૧૩

શ્રીદામો—ત્યારે જીઓ છો શું ? એ તો એજ કરો હલ્લાં ! એને અને એની સખીને કહો કે અમારી સુવર્ણસરોજકામાં પેઠાં માટે મૂકી દો દાણ ! જો ન આપે તો પછે સંભારો વ્રજની વાતો ! જો ભૂલી ગયા હો તો કરો મને ગુરુ એટલે કંઈ રહેશે હલિ અધૂરું.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાંખી) સખા એ વેળા તો વટી ગઇ ! મણિ જો કે નથી લીધો, નથી દીધો, તોય પણ કેટલું કરવું પડે છે ? કહે વ્રજની

૧૨ શ્લોક—ગીતિ. હેલીમેળા—સખી ભેળી. ઉરજ ઇં— એ અંકુરિત (રૂવાંટા રૂપી, અંકુરવાળાં) ઉરજ (સ્તન) છે કે કેસર રૂપી અંકુરવાળાં ફૂલ છે ? વેલી અને સ્ત્રીનો નિર્ણય થઇ શક્યો નથી માટે સંદેહાલંકાર. હાલ અધિક પ્રકટ થઇ શકનાર ભાવ ઉઘાડો જણાઇ આવ્યો છે માટે હેલા નામે નાયિકાલંકાર વર્ણવ્યો છે. અર્થ પ્રકટ હોવાથી પ્રસાદ નામે ગુણવર્ણવ્યો છે. અને એમ અલંકાર તથા ગુણનો પરસ્પર યોગ વર્ણવ્યો છે માટે ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ પણ વર્ણવ્યું છે.

૧૩ શ્લોક—પુષ્પિતાગ્રાવૃત્ત. નયન ઇં—એનાં નયન તે કામના ધામને ઉત્પન્ન કરનારા અયન (ઘર) જેવાં છે; અને એના અપધન (અવયવ) તે હું તને ધારી ધારીને કહી શકતો નથી—અવર્ણ્ય છે ! એની કટિનો તટ લહી (જોઈને) સારી (ખાધી) સિંહજાતિએ અપાર લાજ વિચારીને (પોતાના કરતાં એની કટિ વધારે સુંદર છે તેથી શ્લોભ પામીને વનવટી (વનમાં ચાલી ગઇ). કામ પ્રકટ થવાથી ઉપજેલી રોભા વર્ણી છે માટે કાંતિ નામે નાયિકાલંકાર.

ચોરીઓ વિધાતા ગણવાને પણ શક્તિમાન છે ખરો ? જે વાડ આરિયાં ગળવા માંડે તો કાંચનપુરીમાં રહે પણ કાણુ ? માટે કંઈ બીજી યુક્તિ યોજી કાઢે તો કીક. (ધા)

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ; પછે એ છે અને આપણે છીએ.

કૃષ્ણદેવ—સખા આપણને નિહાળી એ પ્રતિધ્વનિ સાંભળી દરિ-ણીની ગતિ ભોગવનાર થઈ છે. તેવામાં જે નિકટ જઈએ તો નયનનું સુખ પણ ખોવા વારો આવે. પણ મને એક શંકા છે તે એ કે જેમ જેનારને ચિત્ર આદેથી જોડખાંપણવાળું હોય તથાપિ રમણિક લાગે છે તેવું તો આમાં કંઈ પણ નથીજ; તોય પણ તું એકસો જઈ કંઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિ યોજી એ ઉભયને અહીં તેડી લાવે તો શંકાનું પૂર્ણ સમાધાન થઈ જાય ખરું. તેમ એ કાણુ છે, શી જાત છે અને પરણેલી છે કે કુંવારી છે એ સર્વ વાતનો નિર્ણય કરી શકાય. હવે તો મારા જેવાનો સર્વ આધાર તારા પર છે ! (ઢા)

શ્રીદામો—કહાનજી ! ત્યારે આપણે આ ચાલ્યા. વ્રજનું જે ભૂલી ગયા હૃદયું તો સંભારી કાઢતાં ક્યાં નથી આવડતું ? પણ જે તમે બાળપણાની ટેવ ભૂલ્યા નથી તો અમે કેમ ભૂલીશું ! (એમ કહી અટક-હાર્ય કરતો જવા માંડે છે.)

નાગરિકા—હજી સત્યભામા ! હવે સમીસાંજ થવા આવી માટે ચાલ્ય થેર જઈએ.

સત્યભામા—તારે જવું હોય તો જા; હું તો પિતાના સ્વમંતક માટે આ મલ્લિકાનાં મધુર અને સુવાસિત કુસુમ વીણી રહ્યા પછે આવીશ. હજી નાગરિકા ! પેલા ફેંટા બાંધી પણ ઉભા છે તે કાણુ હશે વાડ ? (ધા)

(ધા) જે વાડ ઇન્—અર્થાત્ હું દારિકાનો રાજ થઈને એમ કંઈ તો નગરીમાં કાણુ રહે ? પૂર્વકથાનું સ્મરણ કર્યું છે માટે આખ્યાન નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે.

(ઢા) પ્રતિધ્વનિ—આપણા ઉચ્ચારનો પડવો. નિકટ—પાસે. અહીં જે પ્રકારથી કાંઈ સિદ્ધ થાય તે પ્રકારનો વિચાર કરી કર્તવ્યનો નિશ્ચય કર્યો છે માટે યુક્તિ નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

(ચા) કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો વિષે સત્યભામાના બાણવામાં ખરો ભેદ આવ્યો નથી એમ બતાવનાર આ વાક્ય છે માટે સંશય નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે.

નાગરિકા—સખિ ! કાઇ દેવ હશે નીકર આવું રૂપ ક્યાંથી હોય ?

સત્યભામા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હલા મારે કાળે મારા પિતા એવો સ્વામી કેમ નહિ જોતા હોય ? કૃતવર્મા, અકૂર અને પેલો શતધન્વા જે ત્રીજો છે, એમાંથી મને તો એકે ગમતો નથી. દૈવ જાણે સખી મેં શાંય પાપ કર્યાં હશે ? (જા)

નાગરિકા—જેની આવો સ્વામી મળે તો કેવું સાચું !

સત્યભામા—પણ સવળે હાથે ગોર પૂછ હોય ત્યારેકની ? ધાવતાં બાળ વછોડાવ્યાં હશે, વેંતી નીકે પગ દીધા હશે, હજારનાં ધર ભંગાવ્યાં હશે, એવાં એવાં કર્મ કરનારને તે આવા સ્વામી ક્યાંથી મળે. (જા)

નાગરિકા—તારે બા ! એમાંનું તો તેં કશુંએ નથી કર્યું.

સત્યભામા—આ ભવમાં નહિ તો પેલે ભવે ક્યાં હશે. સખિ ! જો તો ખરી એ મારા સામું એકી ટસે કેવું જોઈ શકા છે. જે ભાગ્યવતીને એ ભરે ભાણે જોજન કરવાનું હશે, તેની જો મને દેવે દાસી કરી હોત તોય હું તો મને ભાગ્યશાળી માનત. આહા શું સ્વરૂપ છે ! વિશાળ હૃદય, પાતળી કટિ, સાંઢની ખાંધ જેવા ખભા, તીની ને તરેરી આંખો, પોપટના નાક જેવું નાક, હસમુખું મોહું, હાથીની શુંડ જેવા દાથ, કેળો જેવા પગ, વાંકડી અંખોડી અને મારા હૈડાને ચીરી નાંખે એવાં ઉડતાં કાનઢેરિયાં ! સખી હું તો એ અલખેલાનું સ્વરૂપ જોતી અહીંજ બેસી રહીશ; જા તારે ઘેર જવું હોય તો. (જા)

નાગરિકા—સખિ ! એમ તો થાય ? ગાય અને દીકરીએ તો જ્યાં દોરે ત્યાં જવું પડે !

સત્યભામા—(સરોપ) જા જા, ડાહી ડાહી વાતો કરી સમજાવે છે કોને ? જોને આપણા નગરના કૃષ્ણને રૂકિમણી કેવી રીતે પરણી છે ? એના

(જા) કૃષ્ણની સુંદરતા જોઈને થયેલી સત્યભામાની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે રૂપહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(જા) પોતાને વિષે દુષણ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે પરીવાદ નામે નાટ્યાલંકાર.

(જા) કૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે. આકાંક્ષા ખતાવી છે માટે રૂપહા નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયા છે.

લાઇએ તો શિશુપાળ શોધ્યો'તો. તેમ વળા સુભદ્રા જોતે જોગીતે વેશે આવેલા અર્જુનને લઇ નીકળી ગઇકની ! એના કરતાં તો મારાં માળાપ કંઈ મોટાં નથી ? (જા)

નાગરિકા—સખિ ! પણ આપણાથી એવું થાય ? આપણે તે દ્રાવ્ય માળાપનાં છોડે કંઈવાઈએ ? દ્રાઈ કાળું મોડું કહે તો વખ ખાઈ મરવું પડે

સત્યભામા—ત્યારે શું મેં જે જણાવ્યાં તે મારાં માળાપ કરતાં હલકાં માળાપનાં છોડે હતાં કે ?

નાગરિકા—પણ સખિ ! તેલ જે તેલની ધાર જો; એ શી જાત છે નાત છે તેનો વિચાર કર્ય.

સત્યભામા—હલા ! હા, એ વાત તો ખરી ! પણ તે આપણાથી કેમ તજવીજ કરાય ? નાગરિકા આ સ્વરૂપ સુંદરને જાણે મેં પહેલાં કંઈ જોયા હોય એવું મને લાગે છે; પણ ના ના; તે આવે વેશે કયાંથી હોય ? હશે, તે હોય કે એ હોય તે માટે મારે શું ? પણ આવા ધણીની ધણી-આણી હશે તેના તે પુણ્યનો પાર શો ?

નાગરિકા—(આંગળીવડે બતાવી) સખિ ! જે પેલા બેમાંથી એક જણ આપણા ભણ્યા ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો આવે છે.

સત્યભામા—હલા ! ત્યારે ચાલ્ય આપણે જતાં રહિયે ! અરેરે દેવે આઘાં ઉભાં રહી જોવાનું સુખ પણ લઈ લીધું. (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (ટા)

નાગરિકા—નાશી જઈએ તો ચોરમાં ખપીએ. માટે લાવ્યને એનેજ આપણે ગુન્હાયો કરીએ !

સત્યભામા—સખિ ! શી રીતે ?

નાગરિકા—તું તારે જોયા કરજે; હું એની સાથે બોલી એક ધડીમાં કેવો આંધી લેઉં છું ! એના તે ભાર શા ? (એવે શ્રીદામો પાસે આવી મોટેથી બોલે છે).

(જા) રૂક્મણી વગેરેનાં દૃષ્ટાંતથી પોતાનો પ્રિય અર્થ સાધવા ધાર્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ટા) અહીં કવિએ કુંજસ્રીને યોગ્ય બીહીકણપણું ધ્વનિત કર્યું છે.

શ્રીદામો—તમે એ જાણ્યો કાણુ છો ? કૃષ્ણમહારાજની સુવર્ણ-સરોજિકા કે જેમાં દેવી રૂકિમણી કે મહારાજ પોતે આવી શકે તેમાં તમે કેમ પેઠ્યો છો ?

નાગરિકા—(સસ્મિત) અલ્યા ! તું કાણુ છે ? (ઠા)

શ્રીદામો—હું અહીંના રખવાળ છું.

નાગરિકા—વાહ રે રખવાળ તો સારો દેખું ! (સત્યભામા ભણી હાથ કરી) જો આ ઝાડને પાણી પાવાની આશા દષ્ટ એને આમ કેમ રીખાવે છે ? એ તે તારી વાટ ક્યાં સુધી જોતું ઉભું રહેશે ? (ઢા)

શ્રીદામો—પણ તેને પાણી મળ્યું છેકની ! હવે એવી વાતો શાકાજે કરે છે ? હોય ખીજાં કામકાજની ગડબડમાં હોઈએ ત્યારે વાર લાગે. અમારે તે એક લક્ષ્મી છે ? એટલુંય એને પાણી મળ્યું તે મોટી વાત કહેને ! નીકર એના સુધી તે આ પાણી ક્યાંથી ?

સત્યભામા—(ગોપ ન સાંભળે તેમ) ખીજી માથાકૂટ જવા દષ્ટ પેલાં પણ ઉભા છે તે કાણુ છે પૂછી લેને તે.

નાગરિકા—પેલો અમારા સામું ટગરટગર જોઈ રહ્યો છે તે કાણુ છે ?

સત્યભામા—અલી નાગરિકા ! જેવાં બોલિયે તેવાં દીશિયે. (ઢા)

શ્રીદામો—એતો વનમાલી છે. અમારા બધાનો, ના ના અમારા બધાના ઉપરી એ તો. એમણેજ ના ના એણે મને પૂછવા મોકલ્યો છે કે એ એ કાણુ કૂત્રાં વીણે છે ? ‘બોલિયે એવાં દીશિયે’ ‘બોલિયે એવાં દીશિયે’ (એમ ગોખે છે). (ગા)

(ઠા) સસ્મિત—થોડું હશીને. (ઢા) તુલ્ય અર્થવાણું દૃષ્ટાંત છે માટે ઉદાહરણુ નામે નાટ્યલક્ષણુ. આ વાક્યમાં ઝાડને પાણી પાવા રૂપ એક પ્રસિદ્ધ અર્થ છતાં ‘સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે ક્યારે મેળવીશ ’ એવો ખીજો અર્થ તેમાંથી સમન્વય છે માટે શોભા નામે નાટ્યલક્ષણુ.

(ઢા) આ વાક્યથી સત્યભામાનો કૃષ્ણ ઉપર સ્નેહ અને માનદષ્ટિ છે એવો દ્વનિ માલમ પડે છે.

(ગા) શ્રીદામો અધમપાત્ર હોવાથી ભૂલથી ‘બધાનો’ કહીને ‘બધા બધાના’ કહે છે અને ભૂલ સુધારેછે; તથા ‘એમણે’ કહીને ‘એણે’ કહેછે અને ભૂલ કરેછે, એમ કરીને કવિએ બતાવી આપ્યું છે કે સત્યભામાના અંતરમાં જે

નાગરિકા—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) કેમ કૃપમાં સાકર ભેળવું ?

શ્રીદામો—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) ઉકળ્યા પછે જે સાકર ભેળવીએ તો ઉભરો આવ્યો કમળરે જવા પામે નહિ.

નાગરિકા—(મોટથી) જન તારા માળીને જઈને કહે કે તું અમને કાણ પૂછનાર ? અમે જે છિયે તે છિયે. અમને જે નુકશાન કૃષ્ણે કર્યું છે તેના બદલામાં અમને રાજ અહીં આવવા તેણે ઘૂરી આપી છે. અમે તારા કૃષ્ણને નીચું જોવાડાવનારાં છિયે; જન જઈને કહેવું હોય તે કહે.

શ્રીદામો—(ઘોરો કાઢતો તે બરણડો) હાડ કીક સે ! ઝોઈલ્યો તમારી વેતરણ. (એમ કહી પાછો વળે છે).

સત્યભામા—સખિ ! તેં એની સાથે કાંઈક જાની વાત કરી તે શી ?

નાગરિકા—એ તો મેં એને કહ્યું કે આ તો કૃષ્ણે જેનો મણિ ચોરી લીધો હતો અને તે ના પચ્યો ત્યારે પાછો આપ્યો તે સત્રાજિતસુતા છે, માટે જે કંઈ અમને કહીશ તો કૃષ્ણ તનેજ કાઠી મૂકશે !

સત્યભામા—અલિ એ જઈને કૃષ્ણને કહેશે તો ?

નાગરિકા—આપણે ક્યાં અહીં બેસી રહેવું છે ? અને એને પિતા સત્રાજિતના જેવું અટપટું નામ પણ ક્યાં આવડવાનું છે ?

સત્યભામા—એવાં બાનાં કંઈ હું માનનારી નોય ! ખબડદાર મારી સાથે આવી આવાં કંઈ વેર વસાવતી ના. (તા)

નાગરિકા—હજા ! જે જે પેલા તારા ભણી જોઈ કંઈક કરે છે.

સત્યભામા—(કંઈ શાંત થઈ જોઈ) હજા ! એના કટાક્ષ તો માઈં કાળજી કરી નાખે છે ! પણ તું સખી એ આ વનના માળી હશે ? (યા)

અનુરાગગીત છે તે તેના સમજવામાં આવ્યું છે. અને તેથી—બીજા નિશ્ચય-પૂર્વક જણાવાથી પરિન્યાસ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(તા) સત્યભામા ચતુર હતી, એવો દ્વનિ છે. (યા) જે માળી હોય તો માત્રો મનોરથ મનમાં રહી નયછે ! પણ એના રૂપ લાવણ્ય ઉપરથી એ માળી લાગતો નથી; અને એ માળી ન હોતાં ક્ષત્રિય નીકળે તો ઘણું સારું એવી સત્યભામાની વાંચ્છના દ્વનિત કરી છે.

નાગરિકા—ના ના એમ તે હોય ? એતો મુઝો ગાંડિયા જેવો છે. એના બોલ્યા પર શો ભરંસો રખાય ? ચાલ્ય આપણે તહીં જઈ પૂછીશું ?

સત્યભામા—વાહ રે અલી વાહ ! આપણાથી તહીં જવાય કે ? પરમેશ્વર કરે અને અહીં રહે રહે એમનું રૂપ જેવાશે તો ઘણુંય છે. પણ મને એમના જેવા ક્યાં પરથી લાગે છે તો, કે એ થોડી વારમાં અહીં આવશે ખરા. એટલે તું એમને બધી વાત પૂછી લેજે. હું ધીમે ધીમે ચાલવા માંડીશ. પછે શું કરવું તે આપડે વિચાર કરીશું. વનમાલી હોય કે ગમે તે હોય પણ એમને તો મેં મારા હૈડાના હાર ક્યાંજ ! આહા આવાને મૂકી બીજાને વરે એવી કાણુ હોય ? એન ! પણ એમ હોય તો ખોટું તો ખરુંસ્તો ! વાર જે પેલો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો; હવે શું થાય છે તે જોતાં ઉભાં રહિયે (દા)

કૃષ્ણદેવ—(નિરાશ થઈ) શ્રીદામા પાછોજ આવ્યો કે ?

શ્રીદામા—વયસ્ય ! ત્રિપક્ષી વિદ્યા એટલી મુદતમાં મોટા પંડિત ન સંભારે તો તે પણ ભૂલી જાય તો અમે તે શા લેખામાં ? (ઘા)

કૃષ્ણદેવ—સાંભળ્ય જે આઠ આપકળા રૂપ વિદ્યાઓ છે તે આવડ્યા પછે ભૂલાતીજ નથી.

શ્લોક.

રાગ પાધ ને પારખું, નાડી ને વળીં ન્યાય;

તરવું તંતરવું તસ્કરવું, આઠે આપ કળાય.

૧૪

શ્રીદામા—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે. અમારા જેવાને એમાંનું શું લાગું પડે ?

કૃષ્ણદેવ—સખા હું ! તારો દોષ કાઢતો નથી; એતો એમજ હોય !

(દા) કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય વળાંચો છે માટે અધ્યવસાય નામે નાટ્યાલંકાર વળાંચો છે.

(ઘા) ત્રિપક્ષી વિદ્યા—ત્રણ પ્રખવાડીઆં સુધી વગર સંભાર્યે ભણેલી વિદ્યા ટકે તે ઉપરાંત ભૂલી જવાય. અર્થાત્ મેં ઘણા દિવસથી વૃજમાંની દૂત-વિદ્યા સંભારી નથી માટે તે હું ભૂલી ગયો. અહીં અર્થાંતરની યુક્તિથી બીજો અર્થ સમજાય છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર. ૧૪ શ્લોક—દોહરો.

શ્લોક.

આપ વિના જળ નહિ રે, મેઘ વિના જળ નહિજ શ્રીદામા !

દોષ નથી કંઈ તારો, જો તેડું હું કને હવે સ્યામા. ૧૫

શ્રીદામો—મહારાજ ! ક્યાં ખલોત અને ક્યાં ઉલોતવાળો પ્રભાકર ? તમે તે તમે અને અમે તે અમેજ ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે અન્ય કયા જવા દઈ હું જેમ કરું તેમ તું યથાર્થપણે કરજે.

શ્રીદામો—કહાનછ ! આપણે તેમ કરવામાં તો પાછા પડિયે તેવા નથી. (પછે કૃષ્ણ કેડ ઇત્યાદિ બાંધે છે તેવા સર્વ અભિનય શ્રીદામો પણ કરે છે). (પા)

કૃષ્ણદેવ—(ઉતાવળે દોડી અને મોટેથી જૂમ પાડી) શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! જો જો ! આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! અહાહા ! શું બલિવર્દનું હરિણ સ્તનપાન કરી રહ્યું છે ! (ફા)

૧૫ કેમ હોય તે શ્લોકથી કહી બતાવે છે; શ્લોક—ગીતિ. સ્યામા—સ્યામા-ને. લોકોકિત અલંકાર.

(ના) ખલોત—આગિયો કીડો. ઉલોત—પ્રકાશ. પ્રભાકર—સૂર્ય. (પા) અભિનય—ચાળા કે ચેષ્ટા. નાટકમાં નટલોકો રામાદિકની અવસ્થાનું અનુકરણ કરેછે તેને અભિનય કહેછે. અભિનય વિષે સાહિત્યદર્શણમાં લખે છે કે—

“ ભવેદભિનયોવસ્થાનુંકારઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

‘અંગિકો વાચિકથૈવ આહાર્યઃ સાત્વિકસ્તથા ॥ ”

“ રામાદિકની કાળકૃત કે દેશકૃત અવસ્થાનું અનુકરણ તે અભિનય કહેવાય છે. એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે; આંગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્વિક. શરીરને હલાવવા ચલાવવા રૂપ અભિનયને આંગિક અભિનય કહે છે; તેના જેવું બોલી બતાવવું તે વાચિક અભિનય કહેવાય છે; વસ્ત્ર, અલંકાર શસ્ત્ર, તિલક, વગેરેથી અનુકરણ કરવું તે આહાર્યાભિનય કહેવાય છે અને રૂંવાં-હાં કરવાં, આંખ મીચવી, વગેરે સાત્વિક ભાવની ચેષ્ટાઓ કરી બતાવવી તે સાત્વિક અભિનય કહેવાય છે. આર્ટી શ્રીદામોનો આંગિક અભિનય છે.

(ફા) બલિવર્દ—બળદ. સ્તનપાન કરવું—ધાવવું. અર્થાત બળદને હરણ કેવું ધાવે છે ! ચંદ્રમાં મુગલાછવ જોઈને આ સુકિત કરી છે એમ આગળ જણાવેલ કરવામાં આવશે. આર્ટી અદ્ભુત રસનો આવેશ વર્ણવે છે માટે પરિભાષના નામે મુખસંધિના અંગનું વર્ણન છે.

શ્રીદામો—(કૃષ્ણના જેવા અભિનય કરી) અચ્ચરિયં અચ્ચરિયં, અપુવ્વં, અપુવ્વં કચ્ચં કચ્ચં (એમ બોલી અદૃહાસ્ય કરે છે). (વા)

સત્યભામા—(સઆશ્ચર્ય) હલા નાગરિકા ! જો પણ બળદને હરણુ ધાવે છે તે પેલા બે દોડતા જોવા ગયા માટે ચાલ્ય આપણે પણ જમ્યો. (એમ કહી બંને દોડી જાય છે).

નાગરિકા—(મોટે શ્વાસ ન માતો હોય એવે વેશે) સખિ, અહીં તો કંઈ નથી. (કૃષ્ણ સામું જોઈ) અરે વનમાળી બળદને હરણુ કહી ધાવે છે તે અમને તો ખતાવો !

કૃષ્ણદેવ—આ ધાવે ! અમે જોઈએ છિયે ને તમે કેમ નથી જોતાં ? (શ્રીદામને તાળી આપી) કેમ સખા ! તું જુએછેને !!

શ્રીદામો —(અદૃહાસ્ય કરી) હા હા, મારી હાહુતું હું ધાવી રહું છું !

સત્યભામા—(મર્મ સમજ્યા જેવે વેશે) હલા નાગરિકા ! આ તો બંનેય ઠગપાટણના રહેવાસી દેખું ! (સંબોધ). અરે, રે ! વિધાતાય વાડ્યમાં વરસ્યો લાગે છે ! [મા]

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અહો તન્વંગિ ! અમે શી ઠગાઈ કરી કે અમારા પર આવડો મોટો આક્ષેપ કરો છો ? (મા)

સત્યભામા—(નીચું જોઈ) આ તમારો સોળતી કહે છે કે એ તો વનમાળી છે. જો એ કહેછે એમ હોય તો વનમાળી અમને શા કાળે ઠગે ?

કૃષ્ણદેવ—મદિરાક્ષિ ? મારા અનેક નામમાંતું એ પણ એક નામ છે. અને જો એ નામ મારા વચસ્યે કહ્યું તો તો તેને છાજતું કાર્ય કયું છે. (વા)

(વા) અચ્ચરિયં—આશ્ચર્યમ્ (આશ્ચર્ય). અપુવ્વં—અપૂર્વમ્ (અપૂર્વ) કચ્ચં—કથમ્ (કેવી રીતે) ?

(મા) અરેરે ઇ—(કૃષ્ણને માળી ધારીને સત્યભામાતું આ વાડ્ય છે). અર્થાત્ એણે અધટિત જગોએ રૂપસૌંદર્ય વગેરે આપ્યું છે એ ખેદકારક છે. આવો રૂપાળો કોઈ રાજકુમાર હોત તો કેવું સારું થાત ! એ આશય છે.

(મા) તન્વંગી—નાનુક સુંદરી. (સંબોધન). આક્ષેપ—દોષારોપ—તિંદા.

(વા) અને ઇ—જો એ નામ મારા વચસ્યે (મિત્રે) કહ્યું છે તો તો તેને (એ નામને) છાજતું જ કાર્ય કયું છે (વૃંદાવતમાં). અર્થાત્ વૃંદાવતમાં

સત્યભામા—(સસ્મિત) વાર એ તો ફીક ગોઠવી દાઢ્યું,
પણ બળદને હરણુ ધાવે છે એનું કંઈ ગોઠવો એમ છે કે ?

કૃષ્ણદેવ—અહો વરાનને ? અમે હગપાટણના નથી એટલે
અસત્ય બોલનારે નથી.

સત્યભામા—ત્યારે બળદને હરણુ ધાવતું દેખાડો જોઈએ !

કૃષ્ણદેવ—(આકાશ ભળી આંગળી કરી) અહો ધનુભૂકુટે ! પશ્ય
પશ્ય. (રા)

શ્લોક.

ધવલ નવલ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમદાતા,
અમલ કમલ જેવો, વિશ્વને દેવ શાતા;
બલદ જગત રાખે, ઔપધિ ચંદ્રમાતા;
જલદ જગત ટીલે, હણું ધાવે સુગાતા ! ૧૬

સત્યભામા—(સસ્મિત) સખિ નાગરિક ! સમજકની ? ચંદ્ર-
મા એ બળદ અને તેમાં જે લાંછન છે તે હરણુ. ગોઠવ્યું તો ફીક દેખું હલા !

વનમાળા ધારણુ કરીને ગોખીઓ સાથે સ્નેહ કરતો હતો તે વાત મારો વ્યસ્ય
જાણે માટે તેણે તો અન્વર્થ નામ દ્યું છે, અથવા મારા વનમાળી નામને યોગ્ય
કાર્ય મેં અહીં કર્યું છે !

(રા) ધનુભૂકુટે !—ધનુષ્ય સમાન ભૂકુટીવાળી ? પશ્ય પશ્ય—જો, જો.
૧૬ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. (આ કવિતાના પુર્વાર્ધનાં વિશેષણ બળદ તથા
ચંદ્રને સરખી રીતે લાગુ પડે છે). ધવલ (ઘોળો), નવલ (નવો) નાનો,
પ્રેમીનો પ્રેમ આપનાર (ચંદ્ર પ્રેમી સ્ત્રીપુરુષોને આહવાદ આપે છે અને
બળદ પ્રેમીજનોનો સંયોગ કરાવી તેમને પ્રેમ આપે છે), અમલ (નિર્મળ)
કમલ જેવો વર્ણનો તથા જે વિશ્વને શાંતા આપે છે (ચંદ્ર પોતાનાં શીતળ
કિરણથી અને બળદ પોતાના બળથી પૃથ્વી ખેડીને) એ બળદ જગતને રાખે
(રક્ષે) છે અને ચંદ્રમાતા ઔપધિને રાખે છે. (ઔપધિઓ ચંદ્રના અમૃતથી
વૃદ્ધિ પામે છે એમ કાવ્યોમાં લખેલું હોય છે.) ચંદ્ર અને બળદ એમ
અનેક રીતે સમાન હોવાથી ચંદ્ર અને બળદ એકજ છે. તેથી ચંદ્રરૂપી બળદને
જલદ (મેઘ) ના જેવા શ્યામ ભગતના ટીલારૂપે (મધ્યમપદ્મોપી) હરણુ
ધાવે છે. સુગાતા—હે સારા ગાત—ગાત્ર (અંગ) વાળી ! (સત્યભામાનું
સંજોધન).

આ શ્લોકમાં ચંદ્ર અને બળદને એક રૂપે વર્ણવે છે માટે રૂપકાલંકાર. ભગ-
તનું ટીકું હરણુ રૂપે પરિણામ પામીને ધાવે છે, એમ વર્ણવ્યું છે માટે પરિણામલં-
કાર. ધવલ નવલ, વગેરે શબ્દોમાં અક્ષરોની સમાનતા છે માટે સમતા નામે શુભ.

(ખને ન સાંભળે. તેમ) તું એમની જાતભાત પૂછી લે, જોઈએ. (લા)
(પાછળથી કોઈ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—(હાથના ઇસારા કરતી અને કોઈ ન સાંભળે તેમ ગળામાં બોલતી) દેવી અહીં આવો, અહીં આવો; જુઓ, જુઓ, દેવ પણ અહીંજ છે !

રૂકિમણી—(સઆશ્ચર્ય) હેં હેં શુંકે'છ ? શું કે'છ ? (જોઈને) અરે રે ! આતો ચારે જણ અહીં છે ! શો ગજબ ? અરે દેવ ! ગોપબંધુને તે શેતો ઘડ્યો છે ? (ધીમેથી) કનકમાલિકા હવે કેમ કરશું ?

કનકમાલિકા—(આશ્વાસન કરી) દેવિ ! ગભરાશો નહિ; દેવને મળ્યો છે ગોપ તો તમારી સખી કનકમાલિકા પણ કંઈ કાચી નથી. સાંભળો, જ્યારે દેવ અહીં આવ્યાની મને ખબર થઈ અને હું તમને તેડવા આવી ત્યારેજ મેં સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને મોકલી છે.

રૂકિમણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) એ તે ત્યાં જઈ શું કરવાની છે? સખિ ! બળિવાના બધેય બે ભાગ હોય છે. જો સન્નાજિત અહીં આવશે તો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ ક્યારે પાંચી પાતી કરે તેવી છે ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! હવે એમ ગભરાટ કર્યાંથી શું વળે એવું છે ? હું દેવના બળથી અને ગોપબંધુના છળથી થોડી ઘણી જાણીતી છું.

રૂકિમણી—ત્યારે તો કહે તેં શું કર્યું છે ?

કનકમાલિકા—(કાનમાં) એતો બાપ કરશે એમ અને આપણે કરીશું આમ. હમણાં તો જેમ એ ચારેયમાંથી કોઈએ ન જાણે તેમ એમની વાતોચિતો ચાલે છે તે સાંભળી લઈએ (વા)

ગુણ અલંકારનો યોગ છે માટે ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ. ચંદ્ર અને બળદના સરખાપણા ઉપરથી અદ્ભુત અર્થની કલ્પના કરી છે, માટે અભિપ્રાય નામે નાટ્યલક્ષણ.

(લા) સત્યભામા જાતભાત પૂછવાનું કહે છે તે ઉપરથી સત્યભામાની રૂપહાનો ધ્વની અને તેના અનુરાગબીજનો ઉદ્ભવ વર્ણવ્યો છે.

(વા), એનો ઇન્-એનો બાપ કાળો કામળો ઓઢીને આવશે અને સત્યભામાને ઉપાડીને લેઈ જશે તથા આપણે દૃષ્ટાને અટકાવી રાખીશું, અને સન્નાજિતને નાશી જવાને અવકાશ આપીશું.

સત્યભામા—(સસ્મિત) વારૂ એ તો ઠીક ગોઠવી કાઢ્યું,
પણ બળદને હરણુ ધાવે છે એનું કંઈ ગોઠવો એમ છે કે ?

કૃષ્ણદેવ—અહો વરાનને ? અમે ઠગપાટણના નથી એટલે
અસત્ય ખોલનારે નથી.

સત્યભામા—ત્યારે બળદને હરણુ ધાવતું દેખાડો નેહએ !

કૃષ્ણદેવ—(આકાશ લગી આંગળી કરી) અહો ધનુભૂકુટે ! પશ્ય
પશ્ય. (રા)

શ્લોક.

ધવલ નવલ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમદાતા,
અમલ કમલ જેવો, વિશ્વને દેય શાતા;
બલદ જગત રાખે, ઔપધિ ચંદ્રમાતા;
જલદ જગત ટીલે, હણું ધાવે સુગાતા ! ૧૬

સત્યભામા—(સસ્મિત) સખિ નાગરિકે ! સમજકની ? ચંદ્ર-
મા એ બળદ અને તેમાં જે લાંછન છે તે હરણુ. ગોઠવ્યું તો ઠીક દેખું હલા !

વનમાળા ધારણુ કરીને ગોપીઓ સાથે રનેહ કરતો હતો તે વાત મારો વયસ્થ
જાણે માટે તેણે તો અન્વર્થ નામ કહ્યું છે, અથવા મારા વનમાળી નામને યોગ્ય
કાર્ય મેં અહીં કર્યું છે !

(રા) ધનુભૂકુટે !—ધનુષ્ય સમાન ભૂકુટીવાળી ? પશ્ય પશ્ય—જે, જે.
૧૬ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. (આ કવિતાના પુર્વાર્ધનાં વિશેષણ બળદ તથા
ચંદ્રને સરખી રીતે લાગુ પડે છે). ધવલ (ઘોળો), નવલ (નવો) નાનો,
પ્રેમીનો પ્રેમ આપનાર (ચંદ્ર પ્રેમી સીપુરૂષોને આહવાદ આપે છે અને
બળદ પ્રેમીજનોનો સંયોગ કરાવી તેમને પ્રેમ આપે છે), અમલ (નિર્મળ)
કમલ જેવા વર્ણનો તથા જે વિશ્વને શાંતા આપે છે (ચંદ્ર પોતાનાં શીતળ
કિરણથી અને બળદ પોતાના બળધી પૃથ્વી ખેડીને) એ બળદ જગતને રાખે
(રક્ષે) છે અને ચંદ્રમાતા ઔપધિને રાખે છે. (ઔપધિઓ ચંદ્રના અમૃતથી
વૃદ્ધિ પામે છે એમ કાવ્યોમાં લખેલું હોય છે.) ચંદ્ર અને બળદ એમ
અનેક રીતે સમાન હોવાથી ચંદ્ર અને બળદ એક જ છે. તેથી ચંદ્રરૂપી બળદને
જલદ (મેઘ) ના જેવા શ્યામ ભગતતા ટીલારૂપે (મધ્યમપદ્મોપી) હરણુ
ધાવે છે. સુગાતા—હે સારા ગાત—ગાત્ર (અંગ) વાળી ! (સત્યભામાનું
સંબોધન).

આ શ્લોકમાં ચંદ્ર અને બળદને એક રૂપે વર્ણવ્યાં છે માટે રૂપકાલંકાર. ભગ-
તનું ટીકું હરણુ રૂપે પશ્ચિમ પાખીને ધાવે છે, એમ વર્ણવ્યું છે માટે પરિચ્છામાલં-
કાર. ધવલ નવલ, વગેરે શબ્દોમાં અક્ષરોની સમાનતા છે માટે સમતા નામે શુલ્ક.

(ખને ન સાંભળે તેમ) તું એમની જાતભાત પૂછી લે જોઈએ. (લા)
(પાછળથી કોઈ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—(હાથના ઇસારા કરતી અને કોઈ ન સાંભળે તેમ ગળામાં બોલતી) દેવી અહીં આવો, અહીં આવો; જુઓ, જુઓ, દેવ પણ અહીંજ છે !

રૂકિમણી—(સઆશ્ચર્ય) હેં હેં શુંકે'છ ? શું કું'છ ? (જોઈને) અરે રે ! આતો ચારે જણ અહીં છે ! શો ગજબ ? અરે દેવ ! ગોપબંધુને તે શેનો ઘડ્યો છે ? (ધીમેથી) કનકમાલિકા હવે કેમ કરશું ?

કનકમાલિકા—(આશ્વાસન કરી) દેવિ ! ગભરાશો નહિ; દેવને મળ્યો છે ગોપ તો તમારી સખી કનકમાલિકા પણ કંઈ કાચી નથી. સાંભળો, જ્યારે દેવ અહીં આવ્યાની મને ખબર થઈ અને હું તમને તેડવા આવી ત્યારેજ મેં સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને મોકલી છે.

રૂકિમણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) એ તે ત્યાં જઈ શું કરવાની છે? સખિ ! બળિવાના બધેય બે ભાગ હોય છે. જો સત્રાજિત અહીં આવશે તો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ ક્યારે પાછી પાતી કરે તેવી છે ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! હવે એમ ગભરાટ કર્યાંથી શું વળે એવું છે ? હું દેવના બળથી અને ગોપબંધુના છળથી થોડી ઘણી જાણીતી છું.

રૂકિમણી—ત્યારે તો કહે તેં શું કર્યું છે ?

કનકમાલિકા—(કાનમાં) એનો બાપ કરશે એમ અને આપણે કરીશું આમ. હમણાં તો જેમ એ ચારેયમાંથી કોઈએ ન જાણે તેમ એમની વાતોચિતો ચાલે છે તે સાંભળી લઈએ (વા)

શુણુ અલંકારનો યોગ છે માટે ભૂપણુ નામે નાટ્યલક્ષણુ. ચંદ્ર અને બળદના સરખાપણા ઉપરથી અદ્ભુત અર્થની કલ્પના કરી છે, માટે અભિપ્રાય નામે નાટ્યલક્ષણુ.

(લા) સત્યભામા જાતભાત પૂછવાનું કહે છે તે ઉપરથી સત્યભામાની સ્પૃહાનો ધ્વની અને તેના અતુરાગબીજનો ઉદ્ભેદ વર્ણવ્યો છે.

(વા) એનો ઇન્-એનો બાપ કાળો કામળો ઓઢીને આવશે અને સત્યભામાને ઉપાડીને લેઈ જશે તથા આપણે દૃષ્ટાને અટકાવી રાખીશું અને સત્રાજિતને નાશી જવાને અવકાશ આપીશું.

રૂકિમણી—સંખિ ! જુગતી તો ઠીક લડાવી છે ! વાર ત્યારે ચાલ્ય પેલા ઝાડ ઓથે રહી સાંભળીએ. (તેમ કરે છે.)

નાગરિકા—તમે ખ'ને શી ન્યાત છો ?

કૃષ્ણદેવ—જ્ઞાતિ આદિક તો વિવાહકાર્યમાં પૂછાય છે ?

નાગરિકા—સ્નેહમાં ન પૂછાય કે ?

કૃષ્ણદેવ—પણ તે જ્ઞે કરવો હોય તોકની ? (જા)

રૂકિમણી—(સખેદ) સંખિ ! દેવ શું બોલે છે ! વાર સાંભળવાનો સમય તો ઠીક મળ્યો છે !

નાગરિકા—જાણ્યા વગર કેમ કરાય ?

કૃષ્ણદેવ—સ્નેહને માટે એમ છે જ નહિ; એ એક વારના નેત્ર-મેળાપેજ થાય છે.

સત્યભામા—નાગરિકા ! આ સિધી વાત પૂછનામાં આટલું બધું કરે છે તો પછે બીજામાં તો (એટલું બોલી શરમાઈ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—(સત્યભામાનું અધૂરું પૂરું કરે છે) ‘શું કરશે’ ! હું રંભોડ ! એટલું પણ કહી નાખેને. પણ એમ નથી હો—(એવામાં કાળો આદર ઓઢી સત્રાજીત એકાએક સત્યભામાને ઉચકી ચાલતો થાય છે). (જા)

નાગરિકા—(મોટેથી ખૂબ પાડી ગભરાયેલે વેશે) વનમાળી ! વનમાળી ! ગોપાળ ! ગોપાળ ! પકડો પકડો ! આ મારી સખીને લઈ જાય છે ! લઈ જાય છે !

શ્રીદામો—(અવળીપા દોડી) મારો મારો ! (સા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) કાણ મૂઠ, હું યદુનંદન ઉભો છતાં કન્યાનું હરણ કરે છે ? શું તે એમ જાણે છે કે મારી પાસે શસ્ત્ર નથી ! તો લલે આ મારા લુજનો પ્રતાપ તેણે જોઈ લેવો. મેં કે જેણે વગર શસ્ત્રાસ્ત્રે દેશીકંસાદિને પછાડ્યા છે અને મહાને માર્યા છે તે ઉભો છતાં કાળનું પણ

(જા) અર્થાત્ તમારે સ્નેહ ક્યારે કરવો છે કે જાતિ પૂછો છો ? (પાં)

રંભોડ—દેવતા સનાતન બંધવાળી ! અહીં સનાતનને લાવીને કૃષ્ણના હિતમાં રૂકિમણીએ વિદ્ય નાખ્યું છે માટે પ્રતિજ્ઞાસંધિનું નિરોધ નામે અંગ વર્ણાયું છે. (સા) અવળીપા—અવળી તરફ.

શું પ્રાપ્ત્ય છે કે મારી વાંછેલી વસ્તુનું હરણ કરી શકે । (ઇત્યાદિ બોલી પકડવા દોડે છે એવે ત્યાં રૂકિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે). (હા)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવને ઝાલી રાખી) હાં હાં મહારાજ ! સોળ-સહસ્ત્ર રાજકન્યાઓ માટે કંઈ નથી કરતા તો પછે આ એક માટે આટલું બધું શા કાળે કરવું પડે છે ? નૃપાળનો ધર્મ એવો ક્યાં છે કે પુરજનની કન્યાને તેનાં વડીલોની આજ્ઞા વગર એકાંત સ્થળમાં બોલાવવી ? શું કાઠીપર કટક ચઢાવવું છે ? મહારાજ ભૌમાસુર તો મહાબળવાન છે; જવા દો ! જવાદો ! હવે એટલું બહુ થયું ! (કિ)

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શું દેવિ ? (સાવધપણે) ત્યારે હું ઉભો છતાં મારે મનુષ્યહરણ થવા દેવું એમ ? (રૂકિમણી આદેશને જોઈ શ્રીદામો તથા નાગરિકા જતાં રહે છે).

રૂકિમણી—દેવ રસ્તામાંથી મળી આવેલી થેલીતેનો ખરો માલિક લઈ જાય તેમાં કયું શરત્વ દેખાડવાનું હતું ?

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) પણ પ્રિયા થેલી હોય તોકની ? અને કદાપિ જડી હોય તથાપિ તેના સત્ત્વ સ્વામીની શોધ વગર તે કેમ આપી દેવાય ?

રૂકિમણી—(સરોપ) દેવ ! હવે આ સ્થિતિને જાળે એવાં એ કૃત્ય નથી. (આમ તેમ જોઈ) શું શ્રીદામો અને પેટ્રી જતાં રહ્યાં કે ? સર્વે સારાનાં સંગી છે.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) દેવિ ! તમારી ઇચ્છા એવી છે કે મારે દષ્ટિગોચર થયેલા મનુષ્યહરણને માટે કંઈ પણ ન કરવું ? તો ભલે, પણ આ ઠીક થતું નથી.

(હા) કૃષ્ણદેવનો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલાવનાર આવેશ વર્ણવ્યા છે માટે ક્ષેપા નામે નાટ્યાલંકાર પણ વર્ણવ્યા છે. કૃષ્ણનાં ગર્વયુક્ત વચન છે માટે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર પણ વર્ણવ્યા છે થોડો પણ પરાભવ કૃષ્ણ સહન કરી શકતા નથી એમ વર્ણવ્યું છે તે અક્ષમા નામે નાટ્યાલંકાર છે.

(કિ સોળસહસ્ર—નરકાસુરને ત્યાં કેદમાં પડેલી અહીં રૂકિમણીનાં વાક્યો હેતુપુરઃસર છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યા છે.

રૂકિમણી—(મહાક્રોધાવેશમાં ઝાલેલો હાથ મૂકી દૃષ્ટ) ત્યારે મહારાજ ! સૂઝતું કરતા આવ્યા છો તે કરારે કરો. અમારે અને તમારે છે શું ? (એમ કહી જવા માંડે છે). (સ્ત્રી)

કૃષ્ણદેવ—(તેને રોકી) પ્રિયા ! અઘટિત છતાં પણ મનનું માન્યું ક્યું તો પછે આમ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? (મિ)

રૂકિમણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી) આર્યપુત્ર ! મનનું માન્યું કરાય તેનું કરશે એટલે તે રાજી થશે અને અટકાવી અટકશે. (એમ કહી ઉતાવળે ત્રણે જણુ આલ્યાં જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે પ્રાપ્ત થયેલી અલભ્ય વસ્તુ ગદ્ય અને દેવી પણ રીસાઈ ! દૈવની અકળ કળા છે.

શ્લોક.

સાપના પાદ તે સાપ જાણે સદા,
આપની આપદા આપ માણે તદા;
શૈવની લકિતને શૈવ વાણે કદા,
દૈવની શકિતને દૈવ જાણે સદા !

(એ શ્લોક બોલતા બોલતા કૃષ્ણદેવ આલ્યા જાય છે).

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

(સ્ત્રી) રૂકિમણી પ્રત્યક્ષ નિષ્કુર વચન બોલે છે માટે વળા નામે પ્રતિ-મુખસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(મિ) અઘટિત—મનુષ્યહરણુ ન અટકાવવું તે. (ધિ) અહીં પણ રૂકિમણીએ નિષ્કુર વચન મોઢા ઉપર કહ્યું માટે વળા અંગ છે.

૧૭. શ્લોક—સગ્વિણી છંદ. “ સાપના પગ તે સાપ જાણે ” એવી કહેવતનું કથન ક્યું છે માટે લોકોક્તિ અલંકાર. શૈવની લકિત ઇત્યાદિથી દૃષ્ટાંત આપ્યું છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર વાણે—વર્ણુ.

અંક ૩ જો.

(સત્રાજિત્ તથા તેની સ્ત્રી ચાંમતી પ્રવેશ કરે છે).

સત્રાજિત્—પ્રિયા ! હવે લગ્ન આડા માત્ર બેજ દિવસ રહ્યા. મારે આજ કૃતવર્માના પિતા પાસે જઈ તેમને કહેવું કે લોક તો ગમે તેમ કહેશે પણ તમારે નકકી સમજવું કે હું ફરં તેવો માણસ નથી. (બ)

ચાંમતી—પ્રાણનાથ ! મારે તમને કહેવું એ ઠીક નહિ તોય બહુ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. જે કહેવાનું છે તે એજ કે તમારું મન ચગડોળ જેવું ફરતું તો નહિ હોય ? ધડીકમાં તમે અકૂરને કન્યા દેવાનો વિચાર કરો છો અને ધડીકમાં શતધન્વા સાથે વિવાહની વાત કાઢો છો; અને આજ તો કૃતવર્મા સાથેનો નકકી દરઠરાવ કરવા જવાના છો એમ કહો છો, તો એક માઈ ગરીબડીનું કહેવું માનશો વાઈ ?

સત્રાજિત્—શું અમારું મન ચગડોળ જેવું ફરતું અને તમારું મન પાપાણુ જેવું સ્થિર ! વાઈ ઠીક છે; જે બોલવું હોય તે બોલી નાંખો !

ચાંમતી—પ્રાણનાથ ! ગમે તો મને ગાંડી ગણો કે ઘેલી ગણો, પણ હું તો મારા મનની વાત તમારા આગળ કહી નાખું છું; પછે તમારે પરવડે તેમ કરજો.

સત્રાજિત્—હવે કહેતી હું તો કહી નાખ્યને ? (બા)

ચાંમતી—પ્રાણપ્રિય ! જ્યારે તમને વાત સાંભળવામાં આટલો બધો ભાર પડે છે ત્યારે કહેવામાં શો સાર નીકળવાનો છે ? તોય પણ જ્યારે તમે સાંભળવાને ઇચ્છો છો ત્યારે કહીજ નાંખું છું. પ્રિયપતિ ! વાઈ જો કૃષ્ણદેવ વેરે સત્યભામાનું કરીએ તો કેમ ? એમની મરજી તો આઠે અંગે છે. જો તમે તે દહાડે એને કપટ કરી ન લાવ્યા હોત તો આટલે તો કયારનાંય લગ્ન થઈ ગયાં હોત. જો એ થાય તો પછે સત્યભામાના

(બ) આ અંકમાં કૃષ્ણને સત્યભામાનો લાલ થવાની આશા અને વિઘ્ન એમ વારંવાર વર્ણવે તથા તે લાલની આશા ચોક્કસ નહિ વર્ણવે, માટે ગર્ભસંધિ તેનાં અંગસહિત વર્ણવે. સત્રાજિત્ અને ચાંમતી સંબંધી કથાભાગ તે પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે તથા સત્યભામાના લાલની આશા એ પ્રાપ્ત્યાશા નામે અર્થપ્રકૃતિ છે. એવી રીતે પતાકા અને પ્રાપ્ત્યાશા મળીને અહીં ગર્ભસંધિ થયો છે. (બા) હું-હોઈ-હોય.

સુખની તો કંઈ બાકીજ રહે નહિ, પણ પરમેશ્વર એ દહાડા શી રીતે લાવે ! (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (૬)

સત્રાજિત્—“ દેખીતું ઇંદ્રવાવણું અને કૌંડ્યું ત્યારે ધમાડે ! ”
તું તો એજ કુંવાની હતી તે અમે જાણ્યું હતું. શું એ મારા બાઈને મરાવનાર અને તે મારો જમાઈ ? શિવ શિવ ! “ સ્ત્રીની છુદ્ધિ પગની પાનીએ ” એ વાત કંઈ જોડી નથી, અરે ! ત્યારે શું સત્યભામાને તેજ ચઢાવી દેખાય છે. પણ જોજે હો, એ કન્યાનું ગમે તેમ થાય પણ હું કદાપિ તારૂં કે તેનું ધાયું કરનાર નથી. તુંજ કહેતી હતીકની કે સત્યભામા ખાતી નથી, પીતી નથી, ત્યારે એને ખવડાવવુંય કોને કે ? (હૃદય પર નજર જવાથી) હાં ! જોજે આ મેડીના કુંચી કાઢને હાથ જતી, લાવ્ય તીકર મારી કને. આવું, અવળું અવળું બોલવું ને કહેશે મારૂં, કહ્યું કરતા નથી ! (એમ કહી આંખો ચઢાવે છે) (૬)

ચાંદ્રમતી—(સંખેદ) પ્રાણનાથ ! હું આટલા બધાને યોગ્ય નથી. મારા મનમાં જે આવ્યું તે મેં કહ્યું; હવે તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. “ ધણીનો કાઠ ધણી છે ” ! તમે સત્યભામાને મેડીએ ચઢાવી; ત્યાર પછે મેં તો તેનું મોહુંય દીધું નથી. તેમ છતાંય તમને વેંમ આવતો હોય તો આ તમારી કુંચી તમારી કને રાખો. (એમ કહી કુંચી કાઢી આપે છે). (૭)

(૬) “ વાર જો કૃષ્ણદેવ વેરે. ” ઇત્યાદિ વાક્યમાંના ‘ કેમ ’ શબ્દવડે ચાંદ્રમતીનો તર્ક વર્ણવ્યો છે માટે રૂપ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે. “ રૂપવિતર્કવદ્વાક્ય ”—દશરૂપ.

(૬) ‘ મારા બાઈને મરાવનાર ’ એવી પુર્વવાતનું કથન કહ્યું છે માટે આખ્યાન નામે નાટ્યાલંકાર. સત્રાજિત્નો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલાવનાર આવેશ વર્ણવ્યો છે માટે દ્વેષભ નામે નાટ્યાલંકાર કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનું કારણ બતાવ્યું છે માટે ઉત્પત્તિ નામે અલંકાર. કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે અંક્યવસાય. કૃષ્ણને દોષારોપ કર્યો છે માટે પરિવાદ. ચાંદ્રમતીએ કહેલાં અર્થને કહી બતાવીને તિરસ્કાર કર્યો છે માટે અર્થવિરોધભૂ.

(૭) ચાંદ્રમતી પાસે કુંચી રહેતી, એ સત્યભામાની મુલાકાત-નાગરિકા કરી શકે, એ હાર્યનું મિંદુ છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે સત્યભામાને સત્રાજિતે કેદમાં પૂરી તેની કુંચી ચાંદ્રમતીને સોંપી હતી.

સત્રાજિત્—હવે રાખો રાખો. એમાં તો એટલું બધું શું લાગ્યું કે રાતાં પીળાં થઇ જાય છે ? (એમ કહી કુચી પાછી તેના પર નાંખે છે.)

ચારુમતી—(સખેદ) વાર ત્યારે પ્રાણનાથ ! એ હું મારી કાઠે જેમ હતી તેમ બાંધી રાખું છું, પણ જો અવિશ્વાસ આવતો હોય તો કંરારે સાથે રાખો. મારે એમાંનું શું છે ? “ક’લુડી નવાબ, તો ક’ નવાબા”

સત્રાજિત્—બહુ થયું; અમે તમારું હાથપણ જાણ્યું ! હવે જાય છે કે કંઈ લગન સંબંધી કરવાનું હોય તે કરો; હું પણ જઈ આવું છું. (એમ કહી જાય છે) :

ચારુમતી—(માથે હાથ દબાવે સખેદ) અરે સત્યભામા ! તું રંકને હાથ રત્ન થઇ ક્યાં પડી કે તારે વગર અપરાધે કેદ પડવા દહાડો આવ્યો ? જેવી હરિની મરજી (એટલું) બોલી ચાલી જાય છે).

(વિચાર કરતે વેશે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

નાગરિકા—(સખેદ) અરે રે ! મેં ગોપબંધુનું માની ન કરવા જેવું કરી હાથેજ આ દશા વોહારી લીધી છે. હું કેનો વાંક કાઢું ? મારે મારા કરમનોજ વાંક કાઢવો જોઇએ. આણીપાથી સત્રાજિતે મને કાઢી મૂકી અને પેલી પાથો પદ્મપ્રભા આવી કહી ગઇ કે જો હવેથી કંઈ પણ આવું કામ કરોશ તો તારું પુણ્ય પરવાર્યુંજ સમજવું. અરે ! સુખિયણને દુઃખ દેવા ક્યાં માણુ ચોરાયો અને ક્યાં તે પ્રસંગે કૃષ્ણદેવનો અવરજવર થયો ને વળી ક્યાં શ્રીકામા સાથે મારે મેળાપ ! પ્રભુ તારી પાંગ તો તુંજ જાણે છે ! હવે મારે ક્યાં જવું ? અરે ગોપબંધુ ! તે તો મને ખેંચી કરી નાખી ! (એમ કહી ચાલવા માંડે છે). (ક)

(એવે ત્યાં ઉતાવળે ચાલતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીદામો—(નાગરિકાને નિરખી સહર્ષ) અરિ નાગરિકા ! તું મને મળી ગઇ તે કીક થયું. કહે વાર ક્યાં જાય છે ? તારી સખીની ખબર તો સારી છે ને ?

(ક) બીજો પ્રવેશ શરૂ થાય છે. નાગરિકાને સત્યભામાની દાસી તરિકે ન રાખતાં સત્રાજિતે તેને કાઢી મૂકી છે. એવી સૂચના નાગરિકાના વચન પરથી થાય છે. પદ્મપ્રભા-રૂકિમણીની દાસી. સુખિયણને-મને-નાગરિકાને.

નાગરિકા—(સરોપ) અહ્યા શ્રીદામા ! તારે મને બોલાવવી નહિ હો ! તારું કહું કરનાર આવાને આવજ પેટ ભરી ખત્તા ખાતા હશે ! જ તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં; મારું નામ દ્વંદ્વ ના. (એમ કહી ચાલવા માંડે છે).

શ્રીદામા—(તેને જતી અટકાવી) અરે નાગરિકા ! મારા ગરે કિયે ગામ ગયા હશે ? મારે બધીએ બાઇડીઓ સાથે સામી પ્રીત હશે કે શું ? અથવા લોઢી પનોતી બેઠી હશે કે કેમ ? દેવી અને તેની સખીઓ તો મને હાડછેડ કરે, પણ મારી સખી જે તું, તે પણ મારો તિરસ્કાર કરવા લાગી. (ઇ)

નાગરિકા—જે તારું થાય તેનેજ તું મારું તેવો છું.

શ્રીદામા—શી રીતે ? એવું તો મેં કદીએ કયું નથી. અને જો તું જાણતી હોય તો મને કહી બતાવ્ય વારં.

નાગરિકા—(કમળે હાથ દબ) શું જાણવાનું છે અને કહેવાનું છે. અમે તો બધીએ જગ્યાથી ટળ્યાં. તેં તારૂં વજ મૂક્યું તો અમને દ્વારકામાં કેમ રહેવા દે ?

શ્રીદામા—(ભમર ચઢાવી) પણ કહે તો ખરી એવું અમે શું કયું છે અને તું કેમ દુઃખમાં આવી પડી છે ?

નાગરિકા—ના રે, તું કંઈ જાણે છે ? તોય ના જાણતો હોય તો તારા કાન ચોખાળી સાંભળ્ય. મેં તારું કહું કરી સત્યભામાને સુવર્ણ-સરોજકામાં આણી તે વાત પદ્મપ્રભા સત્રાજિતને કહી આવી અને તે તારા દેવ જોતાં તેને ઉપાડી ગયો, અને પછે મને કુલાંડી ગણી તેના ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. હવે તું મારો છાલ છોડ્ય, અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા.

શ્રીદામા—અહો ! એમાં તે શું થયું ? નહારું જાય તે સારાની આશાએજ. પણ કહે જોઈએ તને કાઢી મૂક્યાં પછે સત્યભામાને કંઈ કયું છે ?

નાગરિકા—(નિઃશ્વાસ નાખી) તારું માનવાથી મારી આ દશા

(ઇ) ગરે-ગ્રહ. અર્થાત્ મારા ગ્રહ કેમ વાંકા છે ? સામી પ્રીત-પ્રીતિની વિરુદ્ધતા. લોઢી પનોતી-લોઢાની પનોતી.

થઈ અને મારું માનવાયા એ આપડીને કેદ પડવું પડ્યું ! હવે તો પરમદહાડે તેનો હાથેવાળો મળી જાય એટલે ગંગા નાહ્યાં.

શ્રીદામો—અરે નાગરિકા ! આમ નાહિમ્મત શું થાય છે ? સાંપને છંછેડી તેની કને ઉભા રહેવામાં કંઈ માલ હોય ખરો કે ? જો તારી મને પૂર્ણ મદત હશે તો કૃષ્ણદેવની થયેલી દશા ઉપરથી કહું છું કે આપણે ગમે તે કરી શકીશું અને જ્યારે તારું કે મારું નહિ ચાલે ત્યારે તે જુદું કરીને પણ સત્યભામાને પરણશે ખરા. (ઇ)

નાગરિકા—શું કૃષ્ણદેવને એ એટલી બધી વહાલી થઈ પડી છે ? જો એમ હશે તો હું પણ મારાથી થશે તેટલી મદત કરીશ. (નિઃશ્વાસ નાંખી) અરે હાય ! પણ એ દિન કયાં ? હવે સખી સત્યભામાને જોવી એ તો દેવનેય દુર્લભ છે. પણ અલ્યા કહે તો ખરો કૃષ્ણદેવે ઘેર ગયા પછે શું કયું ? અને દેવી શું બોલ્યાં ?

શ્રીદામો—દેવે દેવાને વાક્યાતુર્ય કરી સમજાવ્યાં અને જ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે લટકતાં મુક્યાં અને પછે તો તારી સખીના ધ્યાનમાં ગાંડાજ થઈ ગયા. તે નથો ખાતા, પીતા કે ઉંઘતા. આપણે પણ તે કામિની કાણુ છે તે કહાનજીને કહ્યું નથી તેમ કહેવાનાય નથી.

નાગરિકા—અલ્યા ! એમ જોળખાણુ ન પડવાથી દેવ પરણશે કેમ ? (વળી નિઃશ્વાસ નાંખી) અરે પણ એ દહાડો કયાં છે કે હું તેને એવું પૂછી જોઉં ? વાર પણ તેં મારી સખીને જોળખાવી નથી તેનું કારણ કહે જોઈએ.

શ્રીદામો—અલબ્યમાંજ અતિશે લોભ બંધાય છે માટે. ખીજું વળી એમે પણ ખરું કે જો કદાપિ તારી સખીનું જોળખાણું આપું તો વાત મારી જાય, અને કદી ન મારી જાય તો કરનાર નાગરિકા કે ગોપબંધુ કહેવાય નહિ. (હાથ દબાવી) સમજીકની ! (ઓ)

નાગરિકા—શું સારે એમ થયું છે ? વાર કહે, તું કંઈ જતોતો ? ખરું કહેજે હો.

(ઇ) તત્ત્વાર્થનું કથન કર્યું છે માટે માર્ગ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(ઓ) અલબ્ય—પ્રાપ્ત થવાને કહણું મારી જાય—સિદ્ધ ન થાય.

શ્રીદામો—(નાગરિકને ગળે હાથ મૂકી) તારા સમ કે મારી જાતના સમ, હું જે જુઠું બોલું તો. મને કૃષ્ણદેવે તારી સખીની શોધ માટે મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ગમે તહીંથી પણ તું એની જાળ કાઢી લાવ્ય. મને તારી કનેથી જાળ મળવાની આશા હતી માટે હું તારી કને આવતાં હતો. હવે તું જાળ કહે કે હું જઈ તે દેવને જણાવું.

નાગરિક—(સજેદ) શિવ શિવ ! હવે મારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. એ બિચારી સારિકા કાંઈ પાંજરામાં પુરાઈ રહી છે, કે નથી થતાં દર્શન કે નથી સુણાતો શબ્દ. શ્રીદામ ! હું શું કરું ? જે મારાથી નથીજ અને એવું, તેને માટે મારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે. (ઔ)

શ્રીદામો—પણ તે પીંજરાનું બારણું ફેણી ગમ છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? જે જાણતી હોય તો તું અને હું એ જણ જઈ બારણું ઉઘાડી નાખીએ. (ક)

નાગરિક—સખા ! બારણું તો એજ કે મારી સખીની માની કોટે જે કુંચી છે તે જે હાથ આવે તો હું સત્યભામાને મળી સર્વ સમાચાર જેમ કાંઈ ન જાણે તેમ લઈ આવું, પણ એ તો ભોરંગના માથાના મણિ જેવું છે. (ખ)

શ્રીદામો—ત્યારે તું જા અને ગમે તેમ કરી લીઆવ્ય. પટરાણીની સખી તે કષ્ટ વેઠ્યા વગર થવાય ! (ગ)

નાગરિક—મારાથી તે આવેય નહિ અને હું તે લેવા જઉંએ નહિ !

શ્રીદામો—ચા૩ હું જે તને તે આણી આપું તો ?

નાગરિક—એકથી મારવી જવાદે; જે તું તે લાવી આપે તો હું સત્યભામાના મનની સહુ વાત પત્રકમાં ગમે તેમ કરીને આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

(ઔ) સારિકા—ના (સત્યભામા).

(ક) અર્થાત્ તેને મળાય એના ક્યો ઉપાય છે ? (ખ) ભોરંગ-
(સાપ) ના માથાનો મણિ આણવો જેમ કહ્યું છે તેમ ચા૩મનીની કોટેથી કુંચી લેવી પણ કહ્યું છે.

(ગ) લીઆવ્ય—લેઈ આવ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યાં. (કાનમાં) જો હું આમ કરું તો કેમ ? (ઘ)

નાગરિકા—ભાઈ ! તું જાણે અને તારું કામ જાણે ! તું જો મને કુંચી આણી આપીશ તો હું મારે શિરસાટે પણ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઈકવાર વિચાર કરી) વાઈં સારે ચાલ્ય હવે ઉંતાવળી. જે મારાથી થાય છે તે હું કરવાને પાછી પાની કરું તેવો નથી. (એમ કહી ખતે ઉતાવળાં ચાલ્યાં જાય છે).

(પછે એ ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરે છે). (ઙ)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક ! મેં તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતોક જે એક લગાવી દીધોકની કે એ જામણાનું પાઘડું ડફ લઈ હેઠું પડયું એટલે ઘડઘડ હડી કાઢી મારવા ધાયો. (ચ)

ચાતુરક—ભાઈ હું તો તેં ઉડાવેલી ગિલ્લી લેવા આધે સુધી ગયો'તો તેથી મને પહેલા શું થયું તેની ખબર નથી. અમે ! તે તું મને કહી ખતાવ્ય જોઈએ.

ચંદ્રક—(આમ તેમ જોતો) અલ્યા ! એમાં તે શું કેવું તું. મેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ જામણ મને પૂછવા લાગ્યો કે તેં વિદરભવાળી વૈદરભીડું ધર લાવ્યું છે ? ખંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મને ગાળ ભાંડો એટલે મેં આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાઘડું પડી ગયું તે તો દોસ ! તેં પણ દીકું ! પછે આપણે અહીં નાશી આવ્યા તે તો તને ખબરજ છે. (છ)

(એવામાં કાઈ આવતું હોય એવા પડધા સંભળાય છે).

(ઘ) જો ઇ—શી રીતે કુંચી આણવી તેની યુક્તિ ખતાવેછે. એ યુક્તિ આગળ ખુલ્લી થવાની છે તેનું આ મિંદું છે.

(ઙ) પુરકુમાર—નગરના છોકરાઓ. (ચ) ચંદ્રક—નગરના એક છોકરાનું નામ. ચાતુરક—ખીલ છોકરાનું નામ શ્રીદામો જોશીનો વેષ લેઈ ચાણની પાસેથી કુંચી મેળવવાનો યત્ન કરવા જતો હતો તેનો ઉપક્રમ આ છોકરાઓની વાતચિતદ્વારા જણાવ્યો છે.

(છ) વખત—વકેટ. ગિલ્લીદંડાની રમતમાં દંડાવડે જે એકનું માંપ કરવામાં આવે છે તેને ' વકેટ ' કહે છે અને તે શબ્દ અર્થ વગરનો તથા

ચાતુરક—(પડ્યા સાંભળી) અલ્યા ! નાશ રે બાપ ! ને પેલો બાપજો મારવા આવ્યો. (એટલે જાને જણ નાસવા માટે છે અને સત્યવ્રત પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યવ્રત—ચંદ્રક ! ચંદ્રક ! અલ્યા ! કેમ નાસો છો ?

ચાતુરક—(તેને જોઈ) બાઈ ચંદ્રક ! નાશીશ મા; એ તો આપજો દોસ સત્યવ્રત છે.

સત્યવ્રત—તમે એવું શું કર્યું છે કે બીધેલા જેવા જણાવ છો ?

ચંદ્રક—(સત્યવ્રતના કાનમાં) બાઈ આમનું આમ થયું ?

સત્યવ્રત—હવેથી એવું કરતા મા હો; એવા બાપજુ તો બાળીને ભસમ કરી દે.

ચંદ્રક—અમે ! પણ અમે એવું પહેલાં ઓછું નામ દીધુંતું ? અમને શું કરવા પૂછવા આવ્યો ? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઈએ ? (એવે માથામાં મોઢું ટીપણું ઘાલી હાથમાં લાકડી ઝાલી જોશીબુઆ પ્રવેશ કરે છે,) (જ)

જોશીબુઆ—(લાકડી ઠોકી) હંસારયો તમારી માના ઓકરા મારના (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે ઓકરાં નાશી જાય છે). પછે જોશીબુઆ—(નિઃશ્વાસ નાખી). અરે પ્રભુ ! આટલું આટલું અથડાયા તોય વિદર્ભદેશવાળી મળી નહિ. હવે હું તે શું કરું અને ક્યાં વાસો વસું ? (બ્રાહ્મણની એ રિથતિ જોઈ એક શત્રુજિત નામનો યાદવ તેને પોતાની કને બોલાવે છે).

શત્રુજિત—(મહારાજ કને આવ્યા જોઈ) ભગવંત ! આજે આ પુરને તમે પાવન કર્યું છે તેથી તેનાં ધનભાગ્ય છે. વાર આપને ક્યાં જવાની ઇચ્છા છે અને કોને શોધો છો ?

જોશીબુઆ—વત્સ ! આ તે લોક કહે છે તે ઠૂપાટણ છે કે શું ? હર હર ! હું અહીં આવી ક્યાં ચંદ્રકો ? (જ)

અપરિચિત લાગવાથી ઓકરા તેને સુધારીને ‘ વખત ’ બોલે છે. ‘ વકેટ ’ સખ્દ કર્ણાટકી છે અને તેનો અર્થ ‘ એક ’ થાય છે. દોસ—દોસ્ત—મિત્ર. (ઓકરાની ભાષા).

(જ) ઓછું નામ દીધુંતું—અર્થાત્ નામ નહોતું દીધું.

(જ) વત્સ—શત્રુજને પોતાનાથી નાનાને કરેલું સંબોધન.

શત્રુજિત—ભગવંત ! તમારે ક્યાં જવું છે ?

જેશીબુઆ—વત્સ ! અમારા દેશની રૂકિમણી અહીં પરણી છે તેની કને જવું છે.

શત્રુજિત—અહો ભગવંત ! એ તો અમારાં સ્વામિની થાય. શું કરું ઋષિરાજ ! જો મારાથી ચલાતું હોત તો હું તમને અવશ્ય ત્યાં સુધી પહોંચાડી આવત પણ નિરૂપાય. સાધુ ! તમે આ ગલીમાંથી આમ વળશે કે વિચિત્ર સાથે વાતો કરતો મહેલ જણાશે, એજ પ્રસાદમાં અમારાં સ્વામિની પ્રભુસહ બિરાજતાં હશે. (જ)

જેશીબુઆ—ભદ્રંભવતુ. (એમ કહી ચાલવા આંડે છે અને થોડે જઈ ધરને ઓટલે ચઢી પૂછે છે કે રૂકિમણીનું ઘર ક્યાં) ?

ચાંમતી—(ધર બહાર આવી પગે લાગી) ભગવંત ! હું સમજી નહિ કે તમે મને શું કહ્યું ? (ટ)

જેશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! અમારા વિદર્ભદેશની રૂકિમણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહૂર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કાંઈ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો તને તેના ધરની લાજ હોય તો બતાવી દે; તારું કલ્યાણ થશે. (ઠ)

ચાંમતી—ભગવંત ! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. એમનું ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મારો હાથ જોતા જવ તો મારે ઘેર આવી ગંગારનાન કરાવી ગયા જેવું થાય !

જેશીબુઆ—ઠીકસ્તો; જેશી દોશી અને વટેમાર્ગે એ ત્રણ ફેફટિયાં છેજ ! પણ તે અમારા પર ધર બતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે તારું હિત થાય તે અમારે કરવું જોઈએ. (પછે તેને મગથી માથા સુધી જોઈ) બધ ! તમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાત

(જ) નિરૂપાય—(શત્રુજિત માંદો હોત્રાણી કે તેવાજ બીજા કાજણથી ચાલવાને અસક્ત હતો એમ સૂચિત કર્યું છે). સાધુ ! જેશીબુઆનું સંબોધન—વિચિત્ર—આકાર. પ્રાસાદમાં—મેહેલમાં. પ્રભુસહ—શ્રીકૃષ્ણ સહિત.

(ટ) ચાંમતી ધરમાંથી બહાર આવી, એમ વણ્યું છે માટે એ રૂકિમણીનું નહિ, પણ સત્રાજ્યતુલું હતું એમ સૂચન કર્યું છે.

(ઠ) પરિણય—સગન.

કરી) પૈસે ટકે તમે પૂર છો. (વળી દ્વાયની રંપા જોઈ) તમારે તમારા સ્વામી સાથે ગિયાળાઈ છે. (પુનઃ નાતિકા અકણ્ણ કરી) હવડાં તારું મન ધણાજ ઉદ્વેગમાં છે અને કોઈ ઈષ્ટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી. હું સાંભાગ્યવતિ ! અમે કહી તે બધી વાત સાચેસાચી છે. અને જો તું જૂઠી છે એમ કહે તો અમે ઊઠી ચાલ્યા જઈએ. (૩)

ચાંમતી—દૈવસ ! સર્વસાચું છે. પણ ભગવંત ! કહો જોઈએ મારી સુતાને (નિઃસ્વાસ નાખી) મનગમતો સ્વામી મળશે કે નહિ ? મહારાજ એવું નામ સત્યભામા છે. જોજો હો; ખરેખર કે'જો. હું તમને ખુશી કરીશ. (૪)

જેશીબુઆ—તમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે તેનો સર્વ જોગ નક્કી કરી તમને સમજાવું; જોયા વગર કંઈ જણાય નહિ.

ચાંમતી—(નિઃસ્વાસ નાખી) ભગવંત ! તે હવડાં અહીં છે નહિ. મહારાજ ! તમારા જેવાને તો સર્વ જણાય માટે તેને સાસરું સાડું મળશે કે શી રીતે ? એ બધું જો કહેવાય એવું હોય તો જોયા વગરજ કહો. (૫)

જેશીબુઆ—(વિચાર કરી) વાડ ત્યારે ઠીક સાંભળજો હો ! (રાશીઓના નામ દઈ અને આંગળીના વેઢા ગણી) અરે બાઈ ! તમારી પુત્રી તો કોઈ મહાધુરંધર રાજપુત્રની પટરાણી થાય એમ લાગે છે.

(૩) ગિયાળાઈ—જે અને બારનો જોગ (અણબનાવ). સત્રાજિતની કુંસરાશિ અને ચાંમતીની મીનરાશિ ગણાય છે. કુંસથી મીન સુધી ગણતાં જે થાય છે માટે સત્રાજિત ચાંમતી પાસે જે વશા માગે અને મીનથી કુલ સુધી ગણતાં બાર થાય છે માટે ચાંમતી સત્રાજિત પાસે બાર વશા માગે; પણ ' જે બારને ખાય ' એવું પંચાંગ જોનારા જેશીઓતું કહેવું છે, માટે સત્રાજિતનું ચલણ હોવું જોઈએ. ગિયાળાઈ જેમની જેમની વચ્ચે હોય તેમને સારો બનાવ હોય નહિ એ પ્રસિદ્ધ છે. નાતિકા અકણ્ણ કરી—નાક આગળ આંગળાં લેઈ જઈ ત્રાસા પરખતો હોય તેવો રોળ કરી. ઈષ્ટ—ઈચ્છેલી-વહાલી. જૂઠી—(વાતનું વિશેષણ).

(૪) દૈવસ—જેશી. સુતાને—દીકરીને—સત્યભામાને. (૫) હવડાં—હમણાં.

જુઓ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જેના ગ્રહ આવા હોય તેને આવું અવશ્ય મળે.

શ્લોક.

જો ચોથા ભુવને કદી શનિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મોટું ભણ્યું,
પ્રાસાદો વસવા મળે મણિ સમા, સોનું ન જાયે ગણ્યું;
ગ્રામો કૈક મળે ટળે દુખ સહુ, રાણી બને રાજની,
એવા યોગવતી સુતા પુજતણી, છે બાઈ એ કાજની ! ૧

અપિચ—(ત)

શ્લોક.

સાતમે સ્થાનકે શુક જો આવિયો.
ભાગ્ય તેનું ભણ્યું, દેવને ભાવિયો—
સ્વામી એવો મળે સંશયે શે રહું ?
કન્યકા તારી તો એ ગ્રહે છે કહું. ૨

ચામતી—દેવડા ! એ તો તમારું કહેવું જૂઠું પડે એવું જણાય છે.

જોશીબુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મંડ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારું વચન કદાપિ ચળે નહિ. માત્ર કંઈ દોષ હોય તો તે અમારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઈએ.

ચામતી—ત્યારે ભગવંત ! કયો દોષ હશે કે મારી સુતા હવડાં મહામહાકષ્ટને વેઠેછે અને તેનું ધમ્મું ઉડી જઈ અણધર્યું મળવાની તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે ?

૧. શ્લોક—શાસ્ત્રલેખિકીકૃત. ચોથા ભુવને—સંતતિસ્થાનમાં (સંતાન ભુવનમાં). પ્રાસાદ—મેહેલ. ગ્રામ—ગામ.

(ત) અપિચ—વળી. ૨ શ્લોક—અગ્નિણી 'છંદ'. સાતમે સ્થાનકે—જન્મકુંડળીમાં સંભુવનમાં. દેવને ઇવ—દેવનેગમે એવો સ્વામી તે કન્યાને મળે. કન્યકા ઇવ—તારીકન્યા એ ગ્રહમાં છે—તેના સંબંધમાં શુક રહ્યો છે.

જોશીબુઆ—અહો સાંભાગ્યવતિ ! તારા ખોટા ગ્રહ તેને નહોં.
(કોટ સામી નજર કરી) તેમ તારી અહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ એવી
અવળી છે કે ન થતું હોય તે વિદ્યન થાય. (ય)

ચાક્રમતી—ગાયક ! ત્યારે મારા વશા ગાયી જોઈ કહો કે મને
કયા ગ્રહ નહોં છે ? અને તે નહતર હું કેમ કરું તો અટકે ?

જોશીબુઆ—(ધ્યાન ધરી) જો સાંભાગ્ય; તારે આટલા આટલા
ગ્રહ વાંકા છે.

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્ય રાશિ જનમતણી ગણી, વક્ર એ તો રહી છે,
માહું તેથી બને છે તન મન તુજને, કષ્ટ ચિંતા કહી છે;
અંગોઅંગે અતિશે અગનિ સંજગતી, શાંતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
તારા એવા બધા છે ગ્રહ નવ નરતા, કાંતિ તારી ન વાધે. ૩

અપિય—

શ્લોક.

છે શનિશ્વર બારે જો, દુઃખ દે તુજને અતિ;
મોટી પતોતિ અર્પે એ, જોની ગહન છે ગતિ.

ચાક્રમતી—ભગવંત ! એ હોય નિવારણ થાય એવો કંઈ ઉપાય
હશે ?

જોશીબુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુંજ નહિ.

ચાક્રમતી—ત્યારે ભૂદેવ ! બતાવો જોઈએ; જો અવરામાં અવર
હશે તોય પણ હું મારી લાડસવેલી કુંવરી માટે કરીશ.

(ય) કોટ સામી નજર કરી—કોટે બાંધેલી કુંચી જોઈને. (કુંચી
કઠાવવાની આ બધી ખરપટ છે, એમ અંધકાર શ્રોતાને સૂચવે છે). કૃતિ—
અર્થાત્ વર્તન.

૩ શ્લોક—અધ્ધરા. ચોથી ઇન્—તારી જન્મરાશિથી ચોથી રાશિએ એટલે
મિથુન રાશિએ સૂર્ય વક્રનો થઈને રહેલો છે. નવ અર્થાત્ એ પ્રમાણે તારા બધા
નવે ગ્રહ નરતા (નકારા) છે તેથી તારી કાંતિ વધતી નથી.

૪ શ્લોક—અતુષ્ટુપ. છે ઇન્—જન્મથી બારમી રાશિએ (કુંભરાશિએ)
શનિશ્વર રહેલો છે.

જેશીબુઆ—બાઈ ! તારે જે જન્મરાશિથી સૂર્યની ચોથી દશા ખેઠેલી છે તે તો તારા ઘરમાં અહોરાત્ર સૂર્યનું પૂજન થાય છે એટલે બહુ બાધકારક નથી; પરંતુ જે બારમો શનિશ્વર તારે થયો છે અને તેની સાથે સાડાસાતી પનોતી ખેડી છે તેનો તો પરિહાર કયાં વગર છુટકો નથી. (દ)

ચાંમતી—મહારાજ ! જે કરવું પડશે તે હું કરીશ. તમે કહેતાં ખંચાશો નહિ.

જેશીબુઆ—અમે શા સાંચ ખંચાઈએ ? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું ! જે બાઈ ! સાંભળ્ય; એક તો તારે લોઢાંએ અડકવું નહિ; ખીજું તારા ઘરનાં જે જૂનાં માણસ હોય તેને જોયા વગર ખાવું નહિ; કંઈ ખખડાટ ભલડાટ થાય તે જોવા જવું નહિ; શનિશ્વરના જપ કરાવવા; કાળાં વસ્ત્ર દાનમાં આપવાં તથા સારો આહાર જોઈ તેને નિસ સવાશેર અડદ આપ્યા કરવા; એટલું યથાર્થપણે કરીશ એટલે તારી જે લોઢાંને પાચે પનોતી ખેઠેલી છે તે બદલાઈ રૂપાને પાચે થશે. (ઘ)

ચાંમતી—(સહર્ષ) અહો દિવ્યદેવ ! એમાં તે શું ? એટલું તો હું હાલતાં ચાલતાં કરું તેવી છું. હવડાંથીજ તમે કહ્યું તેમ વગર ભૂલે કરવા માંડું છું.

જેશીબુઆ—અરે બાઈ ગ્રહ તો મોટા મોટાને ભૂલાવે તેવા છે. જે (ફાટ બણી આંગળી કરી) તારે હૈડે ચઢીનેજ લોઢાંની પનોતી ખેડી છે અને તું તો ભૂદ્ય ન કરવાનું કહેછે. (ન)

ચાંમતી—હા હા મહારાજ ! ખરી વાત. (એમ કહી ફાટેથી

(દ) અહોરાત્ર—રાતદિવસ. સૂર્યનું પૂજન—(સત્રાજિત્ સૂર્યનો ભક્ત હતો તેથી). સાડાસાતી—સાડાસાત વર્ષની. પરિહાર—તજ દેવાનો ઉપાય.

(ઘ) લોઢાંએ અડકવું નહિ—મતલબ કે કુંચી દૂર કાઢી મૂકવી. જે તારા ઘરનાં ઇં—મતલબ કે નાગરિકાને પાછી રાખવી. કંઈ ખડખડાટ ઇં—મતલબ કે સત્યભામાને મળવા જતાં નાગરિકા દાદર બારી ઉઘાડે તોપણ તારે ત્યાં જવું નહિ. શનિશ્વરના ઇં—શ્રદ્ધા ખેસવા માટે પાછલા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

(ન) કુંચી કઢાવવાનો ચત્ત કહે છે; જે ઇં.

કુંચી કાઢી ગોખલામાં મૂકે છે. અને પછે દેવજને પાત્ર મોંદીરો આપવા જાય છે) હોય! હમદેવ! આ દક્ષિણા. “કૂત્ર નદિ ને કૂત્રની પાંખડી.” (એમ કહી પગે લાગે છે).

જોશીબુઆ—હે સૌભાગ્યવતી ! અમારે અગ્ન્યશ્વત છે; અમે કોઈનું દાન લેતા નથી. વાર અમારા કાંડવા પ્રમાણે દરશો અને તે વડે તમારું કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ; એસો હવે અમે જઈશું.

ચાક્રમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે તમે તો ખરેખરે પરમાર્થ કર્યો હો; ઋષિદેવ પધારજો. ઓ પત્નું (આંગળી કરી બતાવે છે.) જાંચું ઘર દેખાય ત્યાંજ રૂકિનણી દેવી તમને મળશે.

જોશીબુઆ—શુભંભવતુ. (એમ આશિર્વાદ દઈ ચાલ્યા જાય છે અને ચાક્રમતી પણ પોતાના ઘરમાં પેસે છે.) (પ)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે) (ફ)

નાગરિકા—અરે ! શ્રીદામાને તે શું થયું ? મૂઝો પકડાઈ ગયો કે કેમ ? જો એમ કંઈ થયું હશે તો હું રઝળીજ મરવાની છું. જેમ “ઘોષીનો કૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ઘાટનો,” તેવી મારી દશા થવાની છે. (એવે કાંઈ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે) (વ)

શ્રીદામા—(સરિમત) કેમ નાગરિકા ! કંઈ તારે દશા બસા જોવાપવી છે ? અમે દારેલાં ધન પણ કહી શકિયે એવા છીએ (મ)

નાગરિકા—હવે કહું-કહું ! જો જોશી થયા હો તો કહો જોઈએ મારી સખીને જો મેડીપર પૂરી રાખી દાદરે તાળું વાશ્યું છે તેની કુંચી હવડાં ક્યાં છે ? (મ)

(પ) શુભંભવતુ—ભલું થાઓ.

(ફ) શોચનીય—શોચના કરવા જેવા. (વ) રઝળીજ મરવાની છું—કેમકે બધો પ્રપંચ ઉઘાડો પડી જવાથી પછી મને સત્રાન્નિત રાખશે નહિ તેથી.

(મ) દારેલાં ધન-ધન—ગુપ્ત મૂકેલી વસ્તુ ક્યાં છે તે-કહેવાની અમારી શક્તિ છે; માટે કુંચી ચાં-છે તે હવે હું તને કહીશ. અતઃપણ કે આપણે ધારેલું કામ કરીને આવ્યો છું, એ ગર્ભિત ધ્વનિ છે. (મ) નાગરિકા તેના કહેવાનો મર્મ ચેતીને પ્રશ્ન કરે છે; હવે ઈ.

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મોટા તાકા કનેના નાના ગોખલામાં છે. જા જઇ જો, અને કદાપિ ન જડે તો આવી ફટ કહેજે. (ય)

નાગરિકા—શીશી ને ફટાક. ના જડે તો ફટ કહેજે; એમાં કંઈ આપવું કે લેવું છે !

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મૂકી) જા જા ખચીત. (પછે કાનમાં વીતી વાત કહેછે). તું જઇ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યારે મારાથી દેવ કને જવાશે.

નાગરિકા—જો એમ તું કુચ્ચીનું નછીજ કરી આવ્યો છું તો હું પણ એક પલકમાં ખબર લઇ આવી જાણુજે. મને પણ મારી સખીના આપ મનાવી તેડી જવા આવ્યાંતા, પણ હું તારે કાળે ગઇ નહિ અને પછે જવાનો વાયદો કર્યો છે. જો જોશે તો મળીશું અને જો નહિ જુએ તો તારું ધાર્યું કામ કરી પાછાં વળીશું. પણ તું આ તારો વેશ કાઢી નાખી બેસજે હો. (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીદામો પણ પોશાક બદલવા રવાને થાય છે.) (ર)

(મેડી પર ધ્યાન ધરેલે વેશે બેઠેલી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા—અરે અતનુ ! તું મને હવે તો કંઈ ઓછી પીડા દે ! આ શીતળ સમીરને તે અગ્નિ જેવો કર્યો : જળમાં વડવાનળ

(ય) સહર્ષ—(પોતાની ઇશારત નાગરિકા ચેતી માટે). ફટ—ફટ એ શબ્દ અભિચાર મંત્રમાં કામકામ જોવામાં આવે છે. કોઈ નારા કરવામાં અતે એ ઉચ્ચાર જોલાય છે. જેમ અગ્નિને આહુતિ આપતી વખતે અતે ‘સ્વાહા’ અને પિતૃઓને બલિદાન આપતાં અતે ‘સ્વધા’ જોલવામાં આવે છે, તેવોજ ‘નાશ થાઓ’ એવા પ્રસંગમાં અતે ‘ફટ’ જોલવામાં આવે છે. એજ ‘ફટ’ ગુજરાતીમાં તિરસ્કારના અર્થમાં હાખડ થયો લાગે છે.

(ર) મારી સખીના આપ—સત્રાજિત તારે કાળે—તારી વાર જોધને. પછી—ચોડી વાર પછી. જો ઇન્—હું સત્યભામા પાસે જઈશ ત્યાં મને સત્રાજિત દેખશે તો હું તેમને મળીશ અને કહીશ કે તમે જોલાવી હતી તેથી આવી છું; અને નહિ દેખે તો સત્યભામાની ખબર લેઈ પાછી આવીશ. વેશ—(જોશીનો). આ પ્રસંગમાં શ્રીદામોએ કપટથી ચારમતી પાસેથી કુચ્ચી કઢાવી તેથી એ અધિબલ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે.

રૂપે પ્રવેશ કરી દેહની આ દશા કરી; એવે એવે અનેક પ્રકારે મજા
જેવી વિરહિણીને કનડવાથી તારા હાથમાં શું આવવાનું છે ! શું અસ્થા !
તને શિવે ખાળ્યો તે વાત પણ તું જૂઝી ગયો, કે મજા જેવી અજાણપર
તારાં દુર્ધર સર જોડવા લાગ્યો છું ! જુઝા કંઈ દયા તો લાવ્ય ! મેં
તારું એવું શું અહિત કર્યું છે ? અરેરે ! મારો એકે ઉપાય કામની શાંતિ
અર્થે કામ નજ લાગ્યો ! વારું સારે લાવ્ય કરી મહાદેહ ધ્યાનધારી
યઇ મનોજને પ્રસન્ન કરે. (એટલું જોલી ધ્યાન ધરી બેસેછે). (લ)

(એવે ત્યાં ધીમેથી દાદર ઉઘાડી નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે). (વ)

નાગરિકા—(સત્યભામાને ધ્યાનસ્થ જોઇ) અહા ! આની તે
આ દશા ? અરે પણ એ આ કોની પ્રતિમા આલેખી તેની સામે ધ્યાન
ધરી બેઠી છે ? હાં હાં ઠીક; એ તો એણે કામદેવની પ્રતિમા આલેખી
દેખાય છે. (તેને નમસ્કાર કરી) પ્રભુ કામદેવ ! મારી સખીને તું
સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થજે. (સઆશ્ચર્ય) અરે પણ આ તો કામદેવની છબી
નોંચ. કામદેવ તો ગૌર હોઇ ગોરીઓનાં મન હરણુ કરે છે; પરંતુ આ
તો શ્યામ મૂર્તિ છતાં અજલાનાં ચિત્ત આકર્ષી લેછે. ઠીક, ઠીક, એ તો
ઝાળખ્યા. મને પણ મારી સખી વિસરી નથી. (વળી ફરી જોઇ) અરે!
શ્રીદામો પણ સાથેજ દેખું. (એવામાં નાગરિકા નાગરિકા એવો એકાએક
શબ્દ થાય છે અને તેથી નાગરિકા કંપે છે). (શ).

(લ) અતતું—કામદેવ ! સમીર—પવન. જળમાં ઇન્—જેમ સમુદ્રમાં
વડવાનળ અગ્નિ પ્રવેશ કરીને તેને સૂકવી નાખે છે તેમ તેં મારા દેહમાં પ્રવેશ
કરી દેહને સૂકવી નાંખ્યો. રૂપકાલંકાર. દુર્ધર—ન ખમાય એવાં. સર—તીર.
અહિત—જુઝું. મનોજને—કામદેવને. અહીં પ્રિયાના વિયોગમાં કામદેવના
આવેશથી થયેલી સત્યભામાની ચેષ્ટાઓ વર્ણાઈ છે માટે તત્પન નામે નાયિકાલંકાર
વર્ણાયા છે. સ્ત્રીયુક્ત કામ રૂપવાળો કામજન શૃંગાર વર્ણાય છે માટે અહીંથી
કૈશિકી વૃત્તિનો આરંભ છે.

(વ) નાગરિકાનો આ પ્રવેશ એવો જોઇએ કે તે સત્યભામાનું મુખ દેખી
રાકે નહિ; કેમકે જે મુખ દેખે તો હવે પછી જે સત્યભામાના ઉચ્ચાર યશે તે
સત્યભામાના મુખમાંથી નીકળ્યા છે એમ નાગરિકાના જાણવાણાં આવવાથી
તેને જે ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે તે સંભવે નહિ.

(શ) આલેખી—ચીતરી. ઝાળખ્યા—અર્થાત્ એ તો કૃષ્ણદેવની છબી
ચીતરી છે. મને ઇન્—(ચીતરવામાં). અર્થાત્ મને પણ ચીતરી છે.

સત્યભામા—હે વિનતુ મહારાજ ! જો મેં વડી વારથી તારું એક નિષ્ઠાએ ધ્યાન ધર્યું હોય તો મેં મારી સખીને પ્રથમ જો વાર બોલાવી, અને હવે ત્રીજી વાર બોલાવું તે સમયે તેને મેળવજે; નીકર આ યાવનરૂપી અગ્નિમાં બળી મર્યા વગર રહેનાર નથી. (એટલું બોલી મોટેથી નાગરિકા એવો શબ્દ કરે છે). (ષ)

નાગરિકા—(સકંપ) ના ના હું તો અમથીજ આવી છું. મને બોલાવી ત્યારે આવી છું. કુંચી મેં ચોરી લીધી નથી. (પગ લખ-લખાવી) હવે હું કાંઈ દહાડો નહિ આવું. ભૂલી મહારાજ ભૂલી. (એમ કહી આંખો મીચી દે છે.) (સ)

સત્યભામા—(શબ્દ સાંભળી નયન ઉઘાડી નિરખે છે) આહા હા ! જગતો જોધ તો કામદેવજ છે ! એણે મારી સખીને કેમ કરી અહીં આણી ? દેવને અને તેમાં પણ પુષ્પધન્વાને તો શું અશક્ય છે ? (એટલું કહી નાગરિકાને દહાલિંગન કરે છે.) (હ)

નાગરિકા—(સભય) મને કાંઈએ મોકલી નથી હું તો ગાંડી છું. (સકંપ) હવે અહીં નહિ આવું !

સત્યભામા—હલા નાગરિકે ! તું ખીશ નહિ ખીશ નહિ. મેંજ તને કામદેવતું આરાધન કરી અહીં તેડાવી લીધી છે. હવે તારે કશો પણ ભય રાખવો નહિ. તું મને મળી એ સર્વ સારાં વાનાં થયાં છે. હે માર ! તેં મને કષ્ટના મારથી મૂકાવી મારી સખીનો મેળાપ કરાવ્યો, તે માટે હું તને સહસ્ર વાર શિરસાષ્ટાંગ કરું છું. (એમ બોલી નમન કરે છે). (કા)

(ષ) વિનતુ—કામદેવ ! જો વાર બોલાવી—પ્રથમ જો ‘ નાગરિકા, નાગરિકા ’ એવો અવાજ સાંભળી નાગરિકા કંપી હતી, તે સત્યભામાનોજ શબ્દ હતો, પણ નાગરિકા પાછળ હોવાથી તેને એવો ભાસ થયો કે નણે મને કાંઈ ખીજું બોલાવે છે, જેમ સૂચન કર્યું છે.

(સ) સકંપ—(નાગરિકા છાનીમાની ચોરીથી અહીં પેઠી હતી માટે તે પોતે પકડાઈ ગઈ એવા ભયથી ધ્રુજે છે.) અહીં નાગરિકાનો રાંકા અને ભયથી કપળેલો ત્રાસ વર્ણવ્યો છે માટે સંભ્રમ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ બહુવું.

(હ) પુષ્પધન્વા—કામદેવ ! દહાલિંગન કરે છે—મજબુત ભેટે છે.

(કા) માર—કામદેવ ! શિર સાષ્ટાંગ—માથું નમાવી સાષ્ટાંગ

નાગરિકા—(નયન ઉઘાડી) હલા સખિ સત્યભામા ! (આમ તેમ જોઇ) ત્યારે મને ખૂબો કાણુ પાડતું ?

સત્યભામા—(સઆશ્રય) એય તેં શું સાંભળીતી કે ? માઈ કહે જોઇએ પ્રીતમનો મારા પર પ્રેમ છે એવું તારા જાણવામાં કંઈ આવ્યું છે કે ? (સ્તા)

નાગરિકા—(સ્વસ્થ થઈ) હલા સત્યભામા ! મેં તો તારી જુએણ સાંભળીતી અને હું તો અહીં (કાનમાં આ પ્રમાણે) આવીતી. તારા વિના કૃણુદેવ અન્ન જળ તથા ઉપોષણ કરે છે અને રાત દિવસ તારોજ જાપ જમી રહ્યા છે. કાલનો મહોત્સવ પણ એમની પિંડપીડા માટે બંધ રહ્યાનું સાંભળાય છે. શિવ શિવ ! શું એમનું દુઃખ. (ગા)

સત્યભામા—સખિ નાગરિકે ! પ્રેમની પીડા એવીજ છે. જે જો આ માઈ કંકણ જે તું બેળેબેળે ચઢાવતી હતી તે એની મેળે નીકળી જાય છે. આ મારી કનિકાની મુદ્રિકા તે કાંડે જઈ બેસવા કરે છે. માઈ રક્તોત્પલ જેવું અંગ તે તને પુંડરીક જેવું નથી લાગતું શું ? સખિ ! હવે એ કંઈ કેવાથી કંઈ આણું થાય તેમ છે ? પણ કહે કે હવે હું શું કરું ? તું મને સુવર્ણસરોજિકામાં શાકાજે લઈ ગઈ ? હવે તો તને છોડનાર કાણુ છે ? (એમ કહી દઢસિંગન દેશે) (ઘા)

નાગરિકા—(સખેદ) વયસ્યા ! હવે હું નિરૂપાય છું. તું મને અહીંથી હવે વેલી જવા દે તો ઠીક, નીકર પિતાથી આવશે અને દાદરે તાણું નહિ દેખે તો તારા અને મારા બંનેના ભોગ મળશે. મને એમણે સુવર્ણસરોજિકા ગયા માટે કાઢી મૂકીતી તે પાછા આજ

(સ્તા) ‘ એય તે શું સાંભળીતી કે ? ’ એ વાક્યથી નાગરિકાને સૂચન : કયું કે તે મેંજ પાડી હતી, (ગા) પિંડપીડા—શરીરની અસ્વસ્થતા.

(ઘા) કનિકા—છેલ્લી નાની આંગળી. મુદ્રિકા—વીંટી. કાંડે જઈ બેસવા કરે છે—અપલાતિશયોકિત અલંકાર. રક્તોત્પલ—રાતું કમળ. પુંડરીક—ધોળું કમળ. સત્યભામાતી વિરહથી થયેલી દશાઓનું વર્ણન છે માટે ચિકાની કામદશા વર્ણાઈ છે.

બોલાવવા આજ્યા'તા. હવે હું તને રોજ મળીશ પણ તું મને હવણું તો જવા દે. (હા)

સત્યભામા—સખિ જો જો ! આ મેં તે દિવસની પ્રતિમા આલેખી છે. તેમાં વનમાલીએ બાંધેલો જે કાળજને કારે એવો કેશરી ફેટો તે આલેખવો બાકી રહ્યો છે, અને એમના પગ આગળ હરિણી કાઢી છે તેની આંખમાંથી જે આંસુ ટપકે છે તે ચીતરવાં રહી ગયાં છે. હું જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં મેં જે વાઘ કાઢ્યો છે તે તો સર્વ પ્રકારે હું આલેખી રહી છું. હવે એટલું બાકીનું પૂરું કરી લઉં ત્યાર પછે તું જજે. એકવાર મહારાજને મિટ ભરી જો તો ખરી ! આહા ! શું નયનશરાસન મારા પર સાધ્યું છે ! નાગરિકા તું ખરેખર કહે કે મારાથી પૂર્ણપણે પ્રતિમા આલેખાઈ છે કે નહિ ? (એમ કહી પ્રતિમા કને જાય છે).*

નાગારિકા—સખિ ! પ્રતિમા તો તેં અનુત્તમ આલેખી છે, પણ તારી કને વાઘ અને કુબ્જદેવ કને હરિણી તેં શા માટે ચીતર્યાં છે ? એ હું સમજી શકી નહિ.

સત્યભામા—હલા ! જો હું એ તને સમજાવું. ક્ષત્રિય થઈ રહતી હરિણીનું હરણ થવા દે એ કેટલું બધું અઘટિત છે, એ દેવને દેખાડવા માટે. આલ નાગરિકા ! આ મારા અંતરનો ભાવ આર્યપુત્ર પૂર્ણપણે સમજે તેવા છે પણ એમના જોવામાં આ પ્રતિમા શી રીતે આવે ?

નાગરિકા—પ્રિય સખિ ! એ તું પૂરી આલેખી લે, પછે જો મારાથી બંતશે તો હું એ દેવ કને લઈ જઈ નિવેદન કરીશ. વારં એમને પણ જોઈ તને સુખ પ્રાપ્ત થશે.

સત્યભામા—સખિ ! મોટાના તેજમાં સર્વે તણાય તેમ તું દેવનેજ સુખ કરવા ઇચ્છે છે, પણ મારી તે પીડા કાને પડી હોય ? વારં ઠીક, એમને પણ સુખ તો થશે. હું પ્રતિમા પૂરી આલેખું છું અને તું તેનાં જે ભૂતલાલ થતી હોય તે દેખાડજે. (એમ કહી કેસરી રંગ તથા કન્નમ હાથમાં લેઈ આલેખવા માંડે છે).

(હા) વચસ્યા—સખિ ! *નયનશરાસન—નેત્રની ભમરનું ધતુબ્ય હરિણી ચીતરવાનું કારણ આગળ જણાવશે. વાઘ ચીતર્યાં છે તે એમ જણાવવાને કે મારા પિતા રૂપી વાઘ મને ઉપાડી લઈ જાય છે.

નાગરિકા—વયસ્યા ! હજી જરાક ઘેરો દેસરી જોઈએ. આહા ! હરિણીનાં આંસુ તો તેં જાણે ટપક ટપક મોતી ટપકતાં હોય એવાંજ આલેખ્યાં છે ! (જા)

સત્યભામા—દેમ સખી આટલો કે હજી વધારે ઘેરો કરું.

નાગરિકા—હવે તો એટલોજ; પણ સખી પેલી ભૂકડી જરા વધારે વાંકી કરે તો કીક.

સત્યભામા—જા જા; એથી વધારે વાંકી કરું તો તો મારી—(કહી અટકી જાય છે).

નાગરિકા—કહેને કે શોકયના ભણી નજર જાય. બોલ્ય, એજ કહેવાનું છે કે કંઈ ખીલું ? (છા)

સત્યભામા—(લજ્જાપૂર્વક) હવે નાગરિકા ! તારે જે કહેવું હોય તે કહે. મારે તો એથી આગળ કંઈ બોલવું નથી. પણ પેલી તેં એમની આંગળી જોઈકે ? બળદને હરણુ ધાવતું કેવું બતાવી રહ્યા છે ?

નાગરિકા—સખિ ! હવે હું જઈશ. મારું મન થણું ગભરાય છે અને એન પડતું નથી. વળી થોડી વાર પછી તને આવી મળીશ પણ હવંડાં તો મને જવા દે. હજી તો મારે તારી સાથે ઘણી ઘણી વાતો કરવાની છે. (એમ કહી જવા માંડે છે).

સત્યભામા—અહિ નાગરિકા ! તું પણ વાણેશરી થઈ વેરીનુંજ કામ કરવા બેઠી કે શું ? તું તો જવાની તે જઈશ પણ મારા પ્રિયતમ-નેય સાથે લઈ જાય છે ! વાઈ લાવ્ય હું એક વાર એમને ભેટી લઉં.* (એમ કહી પ્રતિમાને હૃદય સરશી દાખે છે તથા સુખન કરે છે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! તારી તે ડાગળી છટકી ગઈ છે કે શું ? આ ચિત્રને આમ ચોળી નાખવાથી તારો કયો મનોરથ સિદ્ધ થવાનો હતો ? એ લાવ્ય મારી કંને. હવે તો મને જવાની આજ્ઞા આપ્ય.

(જા) ચિત્ર-પ્રતિમા પૂરી કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે તેનો દેખાવ બતાવવાને આ વર્ણન છે.

(છા) અધુરું વાક્ય પૂરું કરવામાં આવ્યું છે માટે વાકકેલી નામે વીચીનું અંગ વર્ણાયું છે.

* પ્રિયતમને—છંબીમાં ચિત્રેલા કૃષ્ણને.

સત્યભામા—સખિ ! જે થવાનું હશે તે થશે પણ હું તો તેને હવડાં જવા દેવાની નથી. પિતાએ તો મારાં લગ્ન કૃતવર્મા સાથેજ નક્કો કર્યાં હશે તો પછે બેહેની મને થોડી વાર જીવનારી સમજી તારે જવું ધટતું નથી. જે દેવ મારે કાળે કંઈ નહિ કરે તો પછે હું તેમનું ધ્યાન ધરી મારું સૂઝતું કરીશ. પણ હલા નાગરિકે ! આ મારી અલેખેલી પ્રતિમા તો તેમને આજને આજ મળે તેમ તું કરજે, હો ! (જા)

નાગરિકા—અહો વયસ્યા ! તારે એ વિષે કંઈ પણ ચિંતા કરવી નહિ. જે મારાથી થશે તે હું એ માટે કરીશ. તારી અલેખેલી પ્રતિમા હું આજજ પ્રભુને પહોંચાડીશ. (પછે વિચાર કરી) પણ સખિ ! પેલા લીલા રંગની કલમ તું બોળી લાવ્ય નેમ્મ.

સત્યભામા—શા સાર ? હવે એમાં કંઈ પણ કરવા જેવું નથી.

નાગરિકા—પણ તું લાવ્ય તો ખરી. જે તને મારું કહેવું ગમે તો તે પ્રમાણે કરજે.

સત્યભામા—(ઉડી આવળે મોઢે કલમ લેવા જાય છે) સખિ ! ઘેરી બોળી લાવું કે ફોફી ? (એવે નાગરિકા ઉતાવળી પ્રતિમા લઈ ઉતરી પડે છે).

સત્યભામા—(સખેદ) અરે સખિ ! તેં પણ આમજ ક્યું કે ? મને પતિએ ઠગી, પિતાએ ઠગી, માતાએ ઠગી મેડીએ ચઢાવી અને વહાલી સખી જે તું તે પણ આવી ઠગ્યાજી રમી નાશી ગઈ ! અરે પ્રભુ ! એમજ થાય છે તો હવે મારે જીવ્યામાં શો સાર છે.

(એટલું બોલી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી ચોરડામાં જઈ બેસે છે). (જ્ઞા)

(આમતેમ જોતી ને પ્રતિમા સંભાળતી નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

નાગરિકા—(સઆશ્ચર્ય) અરે કાંત્યું પીંજ્યું કપાસ થયું કે શું ? હું શ્રીદામાને અહીં બેસવાનું કહી ગઈતી તે મને વધારે વાર લાગી

(જા) સૂઝતું કરીશ—મરણ પામીશ. અહીં થોડી વાર જીવનારી કહીને કૃતવર્મા ઉપરની અપ્રીતિનું તથા કૃષ્ણ ઉપરના અનુરાગબીજનું ઉદ્ઘાટન ક્યું છે. કૃષ્ણને પ્રતિમા પોહોચાડવાનો પ્રયત્ન છેલ્લા વાક્યથી વર્ણવેલો છે. એવી રીતે બીજનો પ્રયત્ન સાથે યોગ થવાથી ગર્ભસંધિ વર્ણવેલો છે.

(જ્ઞા) અહીં પ્રિય વિયોગથી કામના આવેશમાં આવેલી સત્યભામાની વાણીમય ચેષ્ટા વર્ણવી છે માટે એ તપન નામે નાયિકાલંકાર વર્ણવેલો છે.

તેથી આવ્યો ગયો કે કેમ ? (એટલું જોણી શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! કહી જમ પાડે છે).

શ્રીદામો—[આંખો ચોળતો ચોળતો પ્રવેશ કરીને) શું છે ? શું છે ? જા રે જા ! આટલી બધી વાર તો લગાડતાં હવેશું ! જોને હું કેવો ઉતાવળો જઈ આવ્યો'તો ?

નાગરિકા—તમે શું ઘોળકું ઘોળી આવ્યા'તા ? જો હું તો આ પ્રમાણે (કાઈ ન સાંભળે કે ન દેખે તેમ કહી પછે પ્રતિમા દેખાડે છે) સહુ સિદ્ધ કરી આવી. હવે જા અને દેવનું મન મનાવ્ય. પણ હવે જે કરવાનું હોય તેની ઉતાવળ કરજે હો; નીકર સિંહનો ભાગ શિયાળને લઈ જતાં વાર થવાની નથી. અને હું હવે સત્રાજિતને ઘેર જઈશ એટલે તને મળી શકાશે પણ નહિ. માટે જે કરવું હોય તે વહેલો કરજે. (જા)

શ્રીદામો—આઘી આવ્ય. જો એ માટે તો મેં (કાનમાં) આમ યોજના કરી છે. તું પણ સાવધપણે તેમ કરવા ચૂકતી મા.

નાગરિકા—પણ અહ્યા મહોત્સવ તો બંધ રહ્યાનું સંભળાય છે ને ?

શ્રીદામો—દેવના કારણથીજ બંધ રહ્યો છે ને ? એમ કરવામાં પણ આપણી યુક્તિજ છે ! તું ત.રે જે કરવાનું તે સાવધપણે કરજે એટલે પોઆર પડ્યા સમજવા. હવે હું જઈ છું અને તું પણ ત્યાં જઈ ધારેલું કામ સિદ્ધિએ પહોંચાડવાની યોજનામાં લાગી જા.

(એમ વિચાર કરી બંને જણુ ચાલ્યાં જાય છે).

(વિરહાગ્નિથી બળતા અને શ્રીદામાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—દાવોમિથી વ્રજસમૂહને બળતો રાખનાર હું, મુચુકુંદ નેત્રામિથી કાલયવનનો દાહ કરાવી જેવો ને તેવો રહનાર હું, જરાસંધે પ્રવર્ષણુ પર્વતને પાવક લગાડ્યો અને તે જગન્નદામાન જ્યોતિમાંથી કંઈ પણ કંઈ વિના નીકળી નાસનાર પણ જે હું, તેને શું વિરહાગ્નિ દગ્ધ કરવા ધારે છે ? અરે આત્મભૂ ! હું પણ શંકરનો પરમ મહત્ત્વ છું હો ! મને પીડા કરવામાં કંઈ કંઈવાના નથી ! હા કુસુમેષુ ! હવે તો આત

(જા) અહીં અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર.

થયું ! આ હૃદય મહાત્મ કે સુરાત્મ સહન કરવાને તૈયાર છે, કિન્તુ હે મકરધ્વજ ! તારાં કમળ જેવાં કામળ શર મારાથી સહન થતાં નથી. (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાંખે છે.) અરે શું શ્રીદામોય પણ અધાપિ સુધી નજ આવ્યો કે ? હોય એમજ હોય; “પડ્ય, પડ્ય, તો કે સદાવડી !” (ટા)

(એવે જય જય મહારાજ કહી શ્રીદામો પ્રતિમા સંતાડતો પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીદામો—વયસ્ય ! તમારે કાળે અથડાઇ અથડાઇ મારો તો આટો નીકળી ગયો.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! પણ કંઈ વળ્યું કે નહિ ?

શ્રીદામો—અમે જાણીએજ છિયે કે અમને પડેલું કષ્ટ કોઈ પૂછનાર નથી. પણ કામ થયું કે નહિ તેનીજ ખબર પૂછાશે !

કૃષ્ણદેવ—ગોપબંધુ ! તારી પ્રકૃતિ તો સારી છે ને ? વારં કહે જોઈએ પ્રિયા તને કહીં મળી ? અને એની પ્રીતિ મારા પર છે એવું તને કંઈ વાતચિતમાં જણાયું કે નહિ ? (ટા)

શ્રીદામો—મારી સાથે વાતચિત તો કરી પણ હું એવો રસજ છું કે તેની તમારાપર પ્રીતિ છે કે નહિ તે પૂરેપૂરું સમજી શક્યો નહિ ! (એમ કહી પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે). (ઢા)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આ સમય હાસ્યનો નથી. વારં જો તું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો નહિ તો જેટલું સમજ્યો, તેટલું કહે જોઈએ.

(ટા) અહીં દાવાગ્નિપાન વગેરે થઈ ગયેલાં કાર્યનું કથન ક્યું છે, માટે ઉત્ક્રીર્તન નામે નાટ્યલોકાર વર્ણવ્યા છે. આત્મભૂ—કામદેવ ! શંકરનો પરમ ભક્ત ઇન્દ્ર—અર્થાત્ શંકરની પેઠે તને બાળી મૂકીશ, એ ધ્વની છે. કુસુમેષુ—ફૂલના બાલુવાળો—કામદેવ. કુસુમેષુ એ નામનું નામ હોવાથી વિશેષ્ય છે અને એ વિશેષ્ય ઉપરથી કૃષ્ણને તે બાળ પ્રહાર કરે છે એન સમજવું છે માટે પરિકરાંકુરાલોકાર.

(ટા) ગોપને સારૂ લગાડવાને તેની પ્રકૃતિ પૂછી છે અને એમ કરીને તેને પોતાને અનુકૂળ કરા લીધો છે માટે સંચક નામે ગમ સંચિનું અંગ વર્ણવ્યું છે.

(ઢા) અહીં શ્રીદામાએ પોતાને રસજ કહીને અરસજાતું કાર્ય કહી બતાવ્યું તેથી તે વચ્ચેહ.સ્વનમ નામે કૌશિકી વૃત્તિનો ભેદ વર્ણવ્યો છે; પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે માટે ક્રિયાનર્મ નામે કૌશિકીનો ભેદ વર્ણવ્યો.

શ્રીદામો—મહારાજ ! એમાં તે શું કહેવું છે ? હવે તો હું ઘેર જઈ છું; મને તો જૂખ લાગી છે.

કૃષ્ણદેવ—ખેશ ખેશ; તને મોકલવાનું પ્રયોજન શું તે પણ કંઈ સમજે છે કે નહિ ? (પછે તેનું લૂગડું ઝાલી આવકા મારે છે એટલે સંતાડેલી પ્રતિમા પડી બચ છે) અલ્યા ! આ શું ? ક્યાંથી લાવ્યો અને આ પ્રતિમા કાતી છે ? હાં હાં, એ મેં ઓળખી; પણ કહે એ કાણે આલેખી ?

શ્રીદામો—મહારાજ મેંજ તો ! એવી તો હું ઘણીએ જખીઓ કાઢું છું !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ખોલ્ય, ખોલ્ય; આ તું ક્યાંથી લાવ્યો અને કાણે કાઢેલી છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! એ સુવર્ણસરોજિકાવાળીએ કાઢી છે અને આપનો ગોપ ત્યાં જઈ ચોરને ઠગી મોર મારી આવ્યો છે. એની કથા જરા લાંબી છે; ને સાંભળવાનો અવકાશ રહ્યો હોય તો કહું. (ઢા) (કૃષ્ણદેવ પ્રતિમા ભણીથી શ્રીદામા ભણી નેમ).

કૃષ્ણદેવ—ગોપજી ! હું આ પ્રતિમામાં આલેખેલા ભાવ નેમ રહ્યા પછી તારી વાતથી જાણીતો થઈશ. (એમ કહી પ્રતિમા ભણી નજર કરે છે).

શ્રીદામો—પણ મહારાજ ! હું ભૂલી જઈશ ત્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—તે તને ફરી સાંભરી આવે એવું હું કરીશ. પણ સખા ને તો ખરો; આપણે એને જાળ કરી બોલાવી તેથી એ કેવી ભુકૃષ્ટિ ચઢાવી રહી છે ?

શ્લોક.

મદન કર મરોડી, ખેંચતો શું કમાન,
અતિ અતિ થઈ વાંકી, મિત્ર ! આ બ્રૂ સમાન;

(ઢા) પ્રતિમા નેવાની કૃષ્ણની અતિ ઉત્કંઠાનું હાસ્ય કરે છે; ને સાંભળવાનો અવકાશ રહ્યો હોય તો, ૬૦. વચ્ચેહાંસ્યનર્મ.

સ્મરધનુ નહિ એ તો, શો કરું હું વિચાર,
તિલક હરતણું એ, થાય શંકા અપાર.

૫

અપિચ—

શ્લોક.

ત્રિપુણ્ડ્ર જે હરતણું, વદતાં ન ફાવે,
રે રે વયસ્ય ! ઉપમા, મનમાં ન આવે;
જે હું શશી સમ વહું, તવ તે કલંકી.
કા બ્રુ સમાન નવ હું, ગણું સિંહલંકી.

શ્રીદામા—મહારાજ જે એની ભરગુટીને કાઢની ઉપમા અપાય
એવી નથી તો પછે એની અપરધુટી કેવી હશે તે તો કેમજ કહેવાય? (ઢા)
કૃષ્ણદેવ—મકરંદના સ્વાદની તે મણિધરને શી પરખ ? એ તો
બ્રમરજ ભોગવી જાણે. પણ સખા એણે ચંદ્રક કર્યો છે તે તે જોયો
કે ? જો જો (જા)

શ્લોક.

પૂર્ણિમાચંદ્ર જાણે વર વરતુલશી, ધાર બાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શશીથી, કિરણ પસરિયાં, હારી એ તો ગયો છે;

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. ચિત્રમાં કાઢેલી સત્યભામાની બ્રમરજ વર્ણન
કરે છે: મદન ઈન્—મિત્ર (હો શ્રીદામા !) જાણે મદન (કામદેવ) હોય વાંકો
કરીને કમાન ખેંચતો હોય તેથી તે અતિ વાંકી થઈ હોય તથા તે આ બ્રમર
જેવી દેખાતી હોય ! અથવા એ સ્મરધનુ (કામજનુ ધનુષ્ય) ન હોય પણ
હરિનું ત્રિપુણ્ડ્ર તિલક છે. ત્યારે એ કામજનુ ધનુષ્ય, હરનું તિલક કે સત્યભામાની
બ્રમર, એ ત્રણમાંથી શું હશે તેની મને શંકા થાય છે. પહેલા ચરણમાં સં-
ભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા છે. બીજા ચરણમાં તેને ઉપમેય તરિકે વર્ણન
બ્રૂને ઉપમાન ગણ્યું છે માટે ઉપમેયોપમા છે. વળી કામધનુષ્યનો નિષેધ કર્યો
માટે અપરધુટિ છે. છેવટ શંકા બતાવે છે માટે સંદેહાલંકાર છે. વળી એમાં
માધુર્યાદિ ગુણો હોવાથી અલંકાર અને ગુણનો યોગ થવાથી ભૂષણ નામે
નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૬ અપિચ—વળી. શ્લોક—વસંતતિલકા. કોઈ-હું આ સિંહલંકીની બ્રુ
સમાન કોઈ પદાર્થને ગણતો નથી. આ જગાએ ઉપમાન ચંદ્રને કલંકી ગણી
દોષ લગાવ્યો માટે નિંદોપમાલંકાર. (ઢા) ભરગુટી-ભૂકુટિ. અપરધુટી-પગની
ફેંચા કે સાથળ (?)

(જા) મકરંદ-પુષ્પરસ. મણિધર-સર્પ. ચંદ્રક-ચાંદલો.

આકાશે એક વિદ્યુ, દ્વય અદિ નિરખું, અત્ર જાને ન પાસે,
એ પૂરા ચંદ્ર માંહે મલિનપણું દિસે, સ્વચ્છ આ બે પ્રકારે.

શ્રીદામો—કહાનથ ! હવે તારા જોવાના રસ્તા ને દેખાડશે
કે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—(સરિમત) તારા લુપ્ત અંધાર દેખાય છે ! પણ
તારા એવ સંશયનું મારી પ્રિવાના અંતઃકક લાવણ્યવકે સંદેહ સમાધાન
યાવ તેવું છે. જો સાંભળ્યું—(આ)

શ્લોક.

વમર કલંકિત હિયા, એક નહિ પણ વિદ્યુ ભવા બે આ;
તારા જાંબા થઇને, અંગોઅંગે વશી રહ્યા જો આ,

શ્રીદામો—દેવ ! એ જાણે દેવી થવાને એકે પગે ન થઈ રહી
હોય એવી દેખાય છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એનાં અંગોઅંગની શોભા વર્ણવતા સુધી મનોજ
મને ઊભો રહેવા દે એમ લાગતું નથી તથાપિ એ આપશુધી લજ્જન
પામે છે તે સમયે એનો દેખાવ કેવો થયો છે તે તું જો—(દા)

શ્લોક.

નયને નમતી ગમતી ગવરી,

લજ્જવાતી અતિ ગતિ જો શૌ કરી;

૭. શ્લોક—અર્ધરા. વર-ઉત્તમ. વરતુલશી-વર્તુલ (ગોળાકાર) જેવી. વિદ્યુ-
ચંદ્ર. દ્વય—એક કપાળનો ચાંદલો અને બીજો મુખચંદ્ર. અત્ર—વાદળ. આકાશના
ચંદ્રને વીદળું નડે છે, પણ આ બે ચંદ્રને તો તે પણ નડતું નથી. ઉપમાન
દોષત્રાણું વણ્યું છે. માટે નિંદોપમા.

(તા)—સલભામામાં ચંદ્ર વર્ણાય છે ત્યારે તારા પણ હો !! જેઠાએ
એવા વિચારથી શ્રીદામો કહે છે: કહાનથ ! ઇ. હરણીનાં અસુન ટપકાં ચીતર્યાં
છે તે બતાવવાની આ ગર્ભિત સૂચના છે, પણ કૃષ્ણદેવ તેમ: લક્ષ્ય દોરતાં નથી
એમ વર્ણવીને કવિએ કૃષ્ણનો સલભામા ઉપરનો અતુરાગ દર્શનિત કરી બીજો
ઉદ્દેશ કર્યો છે. (ચા)—તારા—(આકાશમાંના). લાવણ્ય—સુંદરતા.

૮ શ્લોક—ગીર્તિ. તારા—પરસેવાના કણ રૂપી કે મોતીના અલંકાર રૂપી.
અલંકારને પણ શોભા આપે એવું એવું રૂપ છે, એ દર્શનિ. (દા) મનોજ—કામદેવ.

મદને વદને કરીં એ છુપવે,
વદતી વનિતા અતિશે ન રવે.

૯

અપિચ—

શ્લોક.

સંક્રાયાયે કાયે, કુમુદિનિ પેઠે તદા . ધણી શોભે;
પ્રાતર દિનકર થોભે; જોધ ક્ષોભે પ્રભાવડે લોભે,

૧૦

શ્રીદામો—કહાનજી ! “ ભાભા ભારમાં તો વહુ લાજમાં. ” એમ
તો કંઈ નહિ થતું હોય ?

કૃષ્ણદેવ—ત્રીદામા ! તારે અને મારે સ્નેહ શી રીતે થયો હશે એ
સમજાતું નથી ! જે જે પ્રિયાની સર્વાંગસુંદરતા શી શોભી રહી છે ! (ધા)

શ્લોક.

જ્યોતિષ્મતી કહું ચંદ્રની તો, ધવલતા એમાં લહું,
જ્યોત્સના જે જડોં કેઉ હેડે, (છે) શિતળતા એવું કહું;
ના ના નથી છે અધિક એથી, કામકારી કામિની.
સર્વાંગ સુંદરતા સ્વીકારું, (મમ) હૃદયમેધનીં દામિની.

૧૧

૯ શ્લોક—તોડક વૃત્ત નયને નમતી—નેત્ર નીચાં ઢાળતી (લગ્નના નામે
ભાવની વ્યંજના) મદને—મદને (કામદેવ) ને પણ. અથવા મદને—જીવાનીના
મદને અતિશે. ૬૦—એ અતિશય ધાંટો કાઢીને બોલતી નથી. (આ પણ લગ્ન
નામે ભાવની વ્યંજના છે.)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ જ્યારે પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય જગે છે ત્યારે જેમ કુમુદિની
(પોયણી) પોતાના અંગમાં સંક્રાયાય છે (ખીડાઈ જાય છે) તેમ મને જોધને
આ સ્ત્રી પોતાની કાયામાં સંક્રાયાય જાય છે ત્યારે એ ધણી શોભે છે. વળી
જ્યારે પ્રાતઃકાળનો દિનકર (સૂર્ય) તેને જોધને થોભે છે (અટકા ઉભો રહે
છે) ત્યારે એ તેનાથી ક્ષોભ પામે છે, પણ તેની પ્રભા (કાંતિ) વડે લોભાય છે.
અથવા દિનકર તેની પ્રભાવડે લોભાય છે. અહીં પણ લગ્નના નામે ભાવની
વ્યંજના . મારે એ કુમુદાનું વર્ણન છે. કાંતિ અતિશય વર્ણી છે માટે દીપ્તિ
નામે નાયિકાસુંદર વર્ણાયો છે.

(ધા) તારે અને મારે ૬૦—અર્થાત્ તું તો કેવળ વિવેક વગરનો અને
નીરસ જણાય છે !

૧૧ શ્લોક—હરિગીત. જે એને હું ચંદ્રની જ્યોતિષ્મતી (ચંદ્રના જેવી કાંતિ-
વાળી) કહું તો ધવલતા (ધોળાપણ) ચંદ્રમાં છે તે એનામાં આવે; જે ચંદ્રની જ્યો-
ત્સના (કિરણમાળા) એનામાં છે એમ હું હેડે જડી લઉં (માણું) તો એનામાં શીત-

અપિય—

શ્લોક.

ચપળા ચતુરા કેવી, તડિત તરણી ગઈ નહિ જાણી;
કુચઅંકુશે ભેદ્યું, આ કરિવરનું હૃદે અહા બાળી ! ૧૨

શ્રીદામો—મહારાજ ? એ તો બધુંય ખરું પણ પેલો વાઘ અને
બંકરી એ શા કાળે ચીતયાં હશે ? હું તો ધારું છું કે દેવને ચતુરાઈ
જણાઈ આવે કે દેવીને વાઘ બંકરીના ચિત્રામણ પણ ચીતરતાં આવડે છે
ખરાં ! એટલાજ કાળે એ બે ચીતયાં હશે બાકી બીજું શું ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—(તે બે ચિત્ર જોઈ) સખા ! મારી કને જે ચિત્ર છે
અને તું જેને બંકરી કહે છે તે બંકરી નથી પણ હરિણી છે (વિચાર
કરી) હા હા હું સમજ્યો ! અરે આ શું ? (નિઃશ્વાસ નાખી)
પ્રિયાએ મને આવોજ ગણ્યો કે ? (પા)

જતા છે એવું કહ્યા બરાબર થાય છે; પણ આ તો એના કરતાં પણ અધિક
કામકારી કામિની છે; (ચંદ્રની સાથે સરખાવતાં એક એક અંગની સુંદરતા
વર્ણાય છે, તે ઠીક નથી) અને હું તો એના સર્વ અંગની સુંદરતાનો સ્વીકાર
કરવાવાળો છું માટે એને હું મારા હૃદય રૂપી મેઘમાં રહેનારી કામિની (વીજળી)
કહું છું. અધિકૌપમા. કામે યુક્ત શોભા વર્ણી છે માટે કાંતિ નામે નાચિકા-
લકાર. ‘હૃદયમેઘની’ કામિની’ શબ્દોવડે કૃષ્ણના ચતુરાગ રૂપી બીજને
પ્રુલ્હું કર્યું છે.

૧૨ શ્લોક—ગીતિ કોષ પુરૂષ એકાએક તેને લેઈ ગયો તે યાદ આણીને
કહે છે: ચપળા ઇન્-ચતુરા કેવી ચપળ છે કે તરણી તડિત (વીજળી) ની પેઠે
ગંધ અને મોરો જોવામાં પણ ન આવી ! કરિવરનું-ઉત્તમ હાથીનું ‘કુચઅંકુશે’
એ શબ્દથી શૃંગાર ભાવ ઉઘાડી રીતે જણાઈ આવ્યો છે, માટે હેલા નામે
નાચિકાલકાર. ચપળા અને તડિત, તથા ચતુરા અને તરણી, એવા એકજ
અર્થની પુનરુક્તિ દેખાડી છે માટે વ્યપેતઅર્થયમક. જેમ કાવ્યપ્રકાશમાં,
તનુવપુરજઘન્યાસો કરિકુંજરરુધિરરક્તલરનલરઃ । તેજોધામમહઃપૃથુધામ્નામિન્દ્રેહરિ-
ર્જિણ્ણઃ ॥ એમાં તનુ-વપુ કરિ-કુંજર, રુધિર-રક્ત, તેજઃ-ધામ-મહઃ રૂંદ હરિ, જિણ્ણ,
એ એક અર્થના શબ્દોની રચના કરી તે બૃદ્ધા બૃદ્ધા અર્થે વાપર્યા છે. ચિત્ર-
ચંદ્રિકામાં પણ “ દ્વારર ઇન્-” કવિતા એજ ભતતી છે.

(ના) શ્રીદામો હરણીને બંકરી માની ‘વાઘ અને બંકરી’ વગેરે બોલે છે.

(પા) શ્રીદામો કયા ચિત્રને કદેશીને કહે છે તે સ્પષ્ટ કરે છે: સખા ઇન્-મારા

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ વળી લગનમાં વધન કેવું ? એમાંથી વળી કંઈ ‘ ઇદં તૃતીયં ’ નીપજે એવું છે કે શું ? (ફા)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) ગોપખંધુ ! એ ચિત્રવડે પ્રિયાએ આત્મા ભાવતું સૂચન કર્યું છે. સાંભળ્યું—

શ્લોક.

હરણ હરિણીકરં, અશ્રુ ચાલે કરે છે,
મૃગચરિ છૂંતી જાયે, સ્મશ્રુ શૂરા ધરે છે !
નથી ઘટિત થયું એ, એમ કાંતા કહે છે,
બળ કળ છળ વાલા, બ્યર્થ આ દે’ દહેછે ! !

૧૩

અપિચ—

શ્લોક.

અરે એવું કાણે કર્યું આજ આવી,
ખરે કીર્તિ મારી અતિશે લખવી !
હવે હું હણું ચક્રથી શક હોયે,
ભલે જાય નાશી ભૂ પાતાળ તોયે.

૧૪

શ્રીદામો—(ખખડાટ સાંભળી ગભરાયલાની પેઠે) દેવ ! દેવ !
નાસો નાસો ! નાગણ નાગણ ! નાગણ આરી નાગણ ! (વા)

તરફ જે ચિત્ર છે, તેનેજ તું બકરી કહે છે; પણ તે બકરી નથી. સમજ્યો—(શું સમજ્યો તે આગળ સ્પષ્ટ કરશે). (ફા) ઇદં તૃતીયં—આ વળી ત્રીજું.

શ્લોક—માસિની. હરણ ઇન્-હરિણીના નેત્રમાંથી અશ્રુ ચાલે છે અને એવી અવસ્થામાં તે હરિણીનું મૃગચરિ (વાધ-વાધ જેવા કાળી કામળ ઓઢી આવેલા પુરુષ-સત્રાન્વિત) હરણ કરીને છૂતી જાય છે; એમ છતાં શૂરા (કૃષ્ણ જેવા) સ્મશ્રુ (દાઢી મૂછ) ધરે છે એ ઘટિત નથી થયું. ચિત્રમાં હરિણી અને વાધનું ચિત્ર કાઢીને કાંતા એમ કહે છે—સૂચવે છે. હે વહાલા શ્રીદામ ! હવે મારાં બળ, કળ અને છળ (પ્રપંચ-યુક્તિપ્રયુક્તિ) બ્યર્થ છે અને તે આ મારા દેહને દહે છે.

૧૪ શ્લોક—ભુજંગી. એવું—હરણ રૂપ કાર્ય. ભૂ ઇન્-તે ગમે તો ભૂમિમાં કે પાતાળમાં નાશી જાય તોયે તેને હણું. અથવા તોયે—જળમાં.

(વા) નાગણ—રૂકિમણીને આવતી જોઈને શ્રીદામાની પ્રિયુષ્ઠ અર્થવાળી સૂચના. પ્રિયુષ્ઠ અર્થ આગળ ખુલ્લો કરવામાં આવશે,

(એવે એકદમ ઉતાવળે ચાલતી રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે.)

રૂકિમણી—(સંકોપ) અલ્યા ગોપબંધુ ! એ શું બોલ્યો ? ફરી બોલ્ય નેહએ. તું લાડકા તારા દેવનો ! ને બીજાને કંઈ અવળું કહીશ તો નેવા જેવું થશે. (મા)

શ્રીદામો—(નમન કરી) દેવિ ! ‘મેં’ તો મારા વયસ્યને કહ્યું કે તમને નંદ યશોદાનો કે સુદામા જેવા મિત્રનો ના ગણુ, ના ગણુ કે પાડ ! એમાં તે અમે શું જૂઠું કહ્યું ? અરે પ્રભુ ! ગરીબનો બેટી રામજ છે. ‘ખરા બોલો માએ માયો’ ! વારુ દેવિ ! અમે હવેથી એવું નહિ બોલિયે. અને ને તમને અમારાં પગલાં ન ગમતાં હોય તો અમે અમારા વજમાં જતા રહિયે. (મા)

રૂકિમણી—(સંકોપ) ગોપબંધુ ! હું તને સારી પેઠે બોળખું છું અને જાણું છું કે મારા આગ્યાથી તને અંગોઅંગે કીડિયો કરડયા જેવું થશે. અહા ! વાડ્યાતુર્યમાં કંઈ મણા નથી ! “ જાણના દેવ અને કપાશિયાની આંખો ” હીકજ છે. (ચા)

શ્રીદામો—ને એમજ છે તો અમે અમારે આ ચાલ્યા. (એમ કહી જતો રહે છે.)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવ પાસે જઈ) કેમ આર્થપુત્ર તમે કહેતાંતા

(મા) દેવીનાં દોષયુક્ત વાક્ય વર્ણવ્યાં છે માટે તોટકનામે ગર્ભસંધિનું અંગ થયું.

(મા) વયસ્ય—મિત્ર (કૃષ્ણ) નાગણનો અર્થ દેરવીને ના ગણુ (ગણુ—કપદાર નહિ) એવો અર્થ ક્યો માટે પતાકાસ્થાન વર્ણવ્યું છે. પતાકાસ્થાન વિષે સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે

“ યત્રાર્થે ચિન્તિતેન્યસ્મિન્ તલ્લિંગાન્યઃ પ્રયુજ્યતે ।

આગતુકેન માત્રેન પતાકાસ્થાનકં તુ તત્ ॥ ”

“ જ્યાં કોઈ એક અર્થનું ચિંતન કર્યું હોય અને ત્યાં તેનાજ નેવા બીજા અર્થની યોજના આગતુક ભાવવડે કરવામાં આવે તેને પતાકાસ્થાન કહે છે. ”

(ચા) જાણના ઇન્—અર્થાત્ કૃષ્ણ નેવા સ્ત્રીવંપટને તારા જેવાજ સખા હોયતો ! ”

ને કે હું તો કશાયમાં નથી ! ત્યારે ચક્ર કોના પર ચઢાવવાનો વિચાર કરો છો ?

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારું મન તો શંકાશીલ રહેવાનું તે રહેવાનું જ. મને આજે જ્વરવ્યાધિ પીડે છે તેનો નાશ કરવાને હું ચક્રનું સ્મરણ કરતોતો એટલામાંય પણ તમને જો શંકા પડી ત્યારે તો હવે પ્રારબ્ધ ! (રા)

રૂકિમણી—દેવ ! દાવ તો ઠીક લડાવતાં આવડે છે. ‘જેવા ચાકર એવા ઠાકર’ પણ પડેલા પ્રેમની વાતો કરતાંતા તે આવા હડહડતા વ્યાધિમાં શી રીતે થતાંતી ? (લા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! શ્રીદામો રાધા આદિકની વાતો સંભારી અને તેનો ત્યાગ કહી મારી નિંદા કરવા લાગ્યો, ત્યારે મેં તેને એ પૂર્વની વાતો ગણાવી ટાલો પાડ્યો ! એમાં તે અમે શું કર્યું કે તમે આટલાં બધાં તપી ગયાં છો ?

રૂકિમણી—અમારે તપવુંય છે કોના પર અને કહેવુંય છે કોને ? પણ આંખે જોએલી વાતને ખોટી પાડો છો ત્યારે કહેવું પડે છે. મહારાજ કહો જોઈએ, જ્યારે હું આવી ત્યારે તમે પણ શું સંતાડતાંતા ?

કૃષ્ણદેવ—હાં હાં, ખરી વાત ! એ તો મેં રાજ્યકાજ સંબંધીના પત્રો દબાવી મૂક્યા છે. જવ જોવા હોય તો જઈને કરારે જુઓ, એટલે પછે આપોઆપ જોલતાં બંધ થઈ જશે.

રૂકિમણી—દેવ ! એવાં ખોતરણાં કાઢવાની અને કાઢનાં ઢાંક્યાં ઉઘાડાં જોવાની મારે કયા કાયા હાથની બાધા છે કે તે હું જોવા બેસું ? (એવે ત્યાં ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલક—દેવશ્રી ! આપના પિતા આપને જોવા માટે આણીપા આવે છે.

કૃષ્ણદેવ—અરે દ્વારપાલક ! જા તેમને અહીં લઈ આવ.

(રા.) ચક્રની યોજના શત્રુ પર કરવાને સંભારી છતાં તેની યોજના જ્વર ઉપર કરી બતાવી, માટે આ પણ પતાકાસ્થાન વર્ણાયું છે.

(લા) જેવા ચાકર ઇન્—શ્રીદામાએ નાગણને ઠામે ના ગણ અર્થ ઘટાવ્યો ત્યારે તમે ચક્રની યોજના જ્વરપર ઘટાવી.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! આ કંઈ નરકાશુરને છતવા જવા જેવું :તો નથી ? (વા)

કૃષ્ણદેવ—જો પ્રિયા એમ લાગતું હોય તો તમે પણ કરારે બેસી રહો; અથવા આ અંતઃપુરમાં જઈ ચિકિત્સા જુઓ.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! મારે એટલું બધું કરવાની રીત ગરજ છે ? ‘જેવું વાવશો તેવું લણશો.’ (એવે ત્યાં દ્વારપાલક સાથે વસુદેવ પ્રવેશ કરે છે અને રૂકિમણી આવી જાય છે.)

વસુદેવ—અહો કુલદીપક ! તારી પ્રકૃતિ કેવી છે ? મને તો અધુના શ્રીદામાએ કહ્યું કે કૃષ્ણદેવની પ્રકૃતિ જ્વરવટે અતિ પીડિત છે અને આવતી કાલનો દ્વારકાગમોત્સવ પણ એજ કારણથી બંધ રહેવાનો છે. મેં એ વાત સાંભળી કે હું તો તર્તીજ તારી કને આવ્યો. કુળદેવી સર્વ સારાં વાનાં કરશે. (જ્ઞા)

કૃષ્ણદેવ—પિતાશ્રી ! શ્રીદામાએ કહી તેવી મારી પ્રકૃતિ પૂર્વે થઈ ગઈ હતી; કિન્તુ અધુના તો મને સારો આરામ છે. મને હવે ઘરમાં ગમતું નથી માટે હું પણ તમારી સાથે મહારાજને મળવા આવું છું. (પછે ઊઠી પ્રતિમાને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી દે છે, અને શ્રીદામાનાં મનથી વખાણુ કરે છે). (સા)

વસુદેવ—અહો કષ્ટમોચન ! જો તને સન્નમાં નથી સુંહાતું તો ચાલ્ય આપણે શનૈઃ શનૈઃ સલાસથાનમાં જઈએ. (હા)

કૃષ્ણદેવ—હા પિતાશ્રી એમજ કરીએ તો ઠીક. (એટલું બોલી બંને જણુ ધીમા ધીમા ચાલ્યા જાય છે).

તૃતિયાંક સમાપ્ત.

(વા) શ્રીદામાની પાછલી સુદિત ચાદ આણીને કહે છે: આર્યપુત્ર ઇં.

(સા) અધુના—હમણાં.

(સા) કિન્તુ—પણ. શ્રીદામાનાં મનથી વખાણુ કરે છે—રૂકિમણી-રૂપી વિદ્ય ટાળવાને શ્રીદામાએજ વસુદેવને મોકલ્યા હતા, એમ વ્યંગિત કહે છે.

(હા) કષ્ટમોચન—કષ્ટમાંથી છોડાવનાર (કૃષ્ણનું સંજોગીયન). સન્ન—ઘર. શનૈઃ શનૈઃ—ધીમે ધીમે.

અંક ૪ થો.

(કૃતવર્મા અને પદ્મપ્રભા વાતચીત કરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

કૃતવર્મા—અરે પદ્મપ્રભા ! તું આજ અહીં ક્યાંથી ? કેમ, રાણી રૂકિમણી તો આનંદમાં છેને. (અ)

પદ્મપ્રભા—અહો હાર્દિક્ય ! સ્વામિની અભાનંદમાં છે અને તમને કંઈ કામ માટે બોલાવે છે. મને કહ્યું છે કે ગમે તે કામ કરતા હોય તો તે બંધ રાખાવી એકદમ વિનયપૂર્વક તેમને અહીં બોલાવી લાવજે. (આ)

કૃતવર્મા—(સઆશ્ચર્ય) શું મને રાણી અને તે પણ રૂકિમણી બોલાવે છે ! ના ના, એમ હોય નહિ; તમે દેવીનાં સખી પદ્મપ્રભાજની !

પદ્મપ્રભા—અહો નરશાર્દૂલ ! શું ઓળખાણ પણ પડતું નથી કે ? તમને રૂકમીની ભગિની અને પરમ ઐશ્વર્યવાન કૃષ્ણદેવની પ્રિયા જે રૂકિમણી તેજ બોલાવે છે; અને હું તેમની મુખ્ય સખીમાંની એક સખી છું તે તો તમે જાણોજ છો. (ઇ)

કૃતવર્મા—વાર ઠીક ચાલો ત્યારે. પણ પદ્મપ્રભા ! શા કાર્ય માટે બોલાવે તે જો તું કંઈ જાણતી હોય તો કહે, જેથી મારે સાથે રાખવા જેવું હોય તે હું સાથે રાખું.

પદ્મપ્રભા—(કાને હાથ દબ) કેમ બોલાવે છે તે વિષે હું કંઈ પણ જાણતી નથી.

કૃતવર્મા—હમણાં નહિ તો ઘડી રહીને અથવા આજ નહિ તો કાલે પણ મને બોલાવવા વિષેની કંઈ ચર્ચા થયાતું તારા જાણવામાં હોવુંજ જોઈએ.

પદ્મપ્રભા—હે હાર્દિક્ય ! તમે જેમ મારે વિષે જાણવાપણાતું અનુમાન કરો છો તેમજ હું એ વાતથી જાણીતી હોત, પણ મારી પ્રકૃતિ બે દિવસથી સારી નહોતી તેથી ક્યાં ઉઝ્યો ને ક્યાં આથમ્યો એ પણ મારા જાણવામાં નથી. ચાલોને, ત્યાં ગયેથી સર્વે સમજશે.

(અં) રાણી—રાણી. (આ) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા. (ઇ) નરશાર્દૂલ—મનુષ્યોમાં વાઘ જેવો પરાક્રમી.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! આ કંઈ નરકાસુરને જીતવા જવા જેવું :તો નથી ? (વા)

કૃષ્ણદેવ—જો પ્રિયા એમ લાગતું હોય તો તમે પણ કરારે બેસી રહો; અથવા આ અંતઃપુરમાં જઈ ચિકિત્સા જુઓ.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! મારે એટલું બધું કરવાની શી ગરજ છે ? 'જેવું વાવશો તેવું લણશો.' (એવે ત્યાં દ્વારપાલક સાથે વસુદેવ પ્રવેશ કરે છે અને રૂકિમણી ચાલી જાય છે.)

વસુદેવ—અહો કુલદીપક ! તારી પ્રકૃતિ કેવી છે ? મને તો અધુના શ્રીદામાએ કહ્યું કે કૃષ્ણદેવની પ્રકૃતિ જવરવડે અતિ પીડિત છે અને આવતી કાલનો દ્વારકાગમોત્સવ પણ એજ કારણથી બંધ રહેવાનો છે. મેં એ વાત સાંભળી કે હું તો તર્તીજ તારી કને આવ્યો. કુળદેવી સર્વ સારાં વાનાં કરશે. (જ્ઞા)

કૃષ્ણદેવ—પિતાશ્રી ! શ્રીદામાએ કહી તેવી મારી પ્રકૃતિ પૂર્વે થઈ ગઈ હતી; કિન્તુ અધુના તો મને સારો આરામ છે. મને હવે ઘરમાં ગમતું નથી માટે હું પણ તમારી સાથે મહારાજને મળવા આવું છું. (પછે ઊઠી પ્રતિમાને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી દે છે, અને શ્રીદામાનાં મનથી વખાણુ કરે છે). (સા)

વસુદેવ—અહો કષ્ટમોચન ! જો તને સન્નમાં નથી સુંહાતું તો ચાલ્ય આપણે શનૈઃ શનૈઃ સભારથાનમાં જઈએ. (હા)

કૃષ્ણદેવ—હા પિતાશ્રી એમજ કરીએ તો ઠીક. (એટલું બોલી બંને જણુ ધીમા ધીમા ચાલ્યા જાય છે).

તૃતિયાંક સમાપ્ત.

(વા) શ્રીદામાની પાછલી ચુકિત યાદ આણીને કહે છે: આર્યપુત્ર ઇ.

(સા) અધુના—હમણાં.

(સા) કિન્તુ-પણ. શ્રીદામાનાં મનથી વખાણુ કરે છે-રૂકિમણી રૂપી વિદ્ય યજ્ઞવાને શ્રીદામાએજ વસુદેવને મોકલ્યા હતા, એમ વ્યંજિત કંઈ છે.

(હા) કષ્ટમોચન—કષ્ટમાંથી છોડાવનાર (કૃષ્ણજીવં સંજ્ઞાધન). સન્ન-ધર. શનૈઃ શનૈઃ—ધીમે ધીમે.

અંક ૪ થો.

(કૃતવર્મા અને પદ્મપ્રભા વાતચીત કરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

કૃતવર્મા—અરે પદ્મપ્રભા ! તું આજ અહીં ક્યાંથી ? કેમ, રાણી રૂકિમણી તો આનંદમાં છેને. (અ)

પદ્મપ્રભા—અહો હાર્દિક્ય ! સ્વામિની અલાનંદમાં છે અને તમને કંઈ કામ માટે બોલાવે છે. મને કહ્યું છે કે ગમે તે કામ કરતા હોય તો તે બંધ રાખાવી એકદમ વિનયપૂર્વક તેમને અહીં બોલાવી લાવજે. (આ)

કૃતવર્મા—(સઆશ્ચર્ય) શું મને રાણી અને તે પણ રૂકિમણી બોલાવે છે ! ના ના, એમ હોય નહિ; તમે દેવીનાં સખી પદ્મપ્રભાજની !

પદ્મપ્રભા—અહો નરશાર્દૂલ ! શું ઓળખાણ પણ પડતું નથી કે ? તમને રૂકમીની ભગિની અને પરમ ઐશ્વર્યવાન કૃષ્ણદેવની પ્રિયા જે રૂકિમણી તેજ બોલાવે છે; અને હું તેમની મુખ્ય સખીમાંની એક સખી છું તે તો તમે જાણોજ છો. (ઇ)

કૃતવર્મા—વાર ઠીક ચાલો ત્યારે. પણ પદ્મપ્રભા ! શા કાર્ય માટે બોલાવે તે જો તું કંઈ જાણતી હોય તો કહે, જેથી મારે સાથે રાખવા જેવું હોય તે હું સાથે રાખું.

પદ્મપ્રભા—(કાને હાથ દઈ) કેમ બોલાવે છે તે વિષે હું કંઈ પણ જાણતી નથી.

કૃતવર્મા—હમણાં નહિ તો ઘડી રહીને અથવા આજ નહિ તો કાલે પણ મને બોલાવવા વિષેની કંઈ ચર્ચા થયાનું તારા જાણવામાં હોવુંજ જોઈએ.

પદ્મપ્રભા—હે હાર્દિક્ય ! તમે જેમ મારે વિષે જાણવાપણાનું અનુમાન કરો છો તેમજ હું એ વાતથી જાણીતી હોત, પણ મારી પ્રકૃતિ જે દિવસથી સારી નહોતી તેથી ક્યાં ઉગ્યો ને ક્યાં આથમ્યો એ પણ મારા જાણવામાં નથી. ચાલોને, ત્યાં ગયેથી સર્વે સમજશે.

(અ) રાણી—રાણી. (આ) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા. (ઇ) નરશાર્દૂલ—મનુષ્યોમાં વાઘ જેવો પરાક્રમી.

કૃતવર્મા—હાં હાં, એ તો જણાશેજ; તો પણ પેહેલેથી કંઈ જણાયું હોત તો ઠીક પડત. વાડ ત્યારે ચાલો આપણે ઉતાવળે જઈ તર્કવિર્તક થતા અટકાવીએ (એમ કહી ખંતે જણુ જાય છે.)

(સુખાસનારૂઢ કનકમાલિકા સહ રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે.) (૬)

કનકમાલિકા—(આંગળી વડે) દેવિ ! જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને તેડી ઉતાવળે ઉંતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂકિમણી—હા સખી ખરું; હવે પેલો (કાનમાં કહે છે) તાલ આપણે ખરેખરો મચાવવો જોઈએ.

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ માટે તમે વધારે ચિંતા રાખો મા, તમે કહેજો એમ (કાનમાં), અને હું કરીશ આમ (કાનમાં) (એવે કૃતવર્મા તથા પદ્મપ્રભા કને આવે છે.) (૭)

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણીનો જય જયકાર હો.

રૂકિમણી—(સવિનય) અહો હાર્દિક્ય ! આવો પધારો. આજ કંઈ આ ગમ આવવું થયું દેખું ! (પદ્મપ્રભા લણી જોઈ) કેમ સખી! કૃતવર્મા મળ્યા કે નહિ.

પદ્મપ્રભા—(ચિત્તારમાં પડી) હેં હેં દેવિ ! તમે શું કહ્યું ?

કનકમાલિકા—કેમ કંઈનું કંઈ કરી આવી કે શું ? ગાયનું ઘોડા તજે અને ઘોડાનું ગાય તજે નાખવાની જેને ટેવ હોય તે શી રીતે ટજે ?

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણિ ! કૃતવર્માને બદલે પદ્મપ્રભા મારું નામ સમજી હશે. હવે એના પર રીસ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હોય મૂઠ્ય તો બ્રહ્માની પણ થાય. વાડ મને આપનો અનાયાસે મેળાપ થયો એજ હું ધન્યતા માનું છું.

રૂકિમણી—અહો હાર્દિક્ય ! એ તો ઠીકજ છે કે તમને બોલાવી લાવી; પણ કંઈ બીજુંજ ઓડનું ઓડ વેતરી બેસે તો કેમ કરીએ ? હવે એ તો મારા કામનીજ નહિ. એને આવડો મોટો ‘ આ ’ નો બેદ સમજાયો નહિ ત્યારે બીજું શું સમજવાની હતી. (૮)

(૬) સુખાસનારૂઢ—સુખાસનકપર બેઠેલી. (૭) વયસ્યા—મૈત્રિણી—સખી. (૮) ‘ આ ’ નો—‘ આ ’ કારનો. કૃતવર્મા, અને કૃતવર્મા એણે રાખ્ઘનાં અંત્ય ‘ આ ’ સ્વરનો બેદ છે તે.

કૃતવર્મા—અહો રાજિ ! એમ એનાપર કાપ કરવો ઘટે નહિ. તેમ એને આ પ્રાસાદ તળવો અને તેનો નિમિત્ત કારણ હું બનું એ ઠીક નહિ. હોય ‘લણ્યા ભૂલે અને તારા દૂખે. આ સમયે તો એને મારે કાગે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. (પદ્મપ્રભા લણી જોઈ) અહો પદ્મપ્રભા ! તું હવેથી ભૂલ કરતી મા. જા જઈ કૃતવર્મને બોલાવી લાવ્ય.

રૂકિમણી—(સકોપ) જો જે કૃતવર્મને બદલે કૃતકને બોલાવી લાવતી ! શું કરે ? હાર્દિક્યના મોંને મારાથી કંઈ કરાતું નથી, બાકી સર્વે સારાં વાનાં થાત ! (ઋ)

કૃતવર્મા—જા જા ! જઈ સત્વર બોલાવી લાવ્ય. (પદ્મપ્રભા જાય છે). રાજિ ! હવે હું પણ જઈશ (એમ કહી કૃતવર્મા ઉઠે છે)

રૂકિમણી—(સવિનય) હાર્દિક્ય આવજો હો. અને તમારે નકામે ધકકો પડ્યો તેનું કંઈ મનમાં લાવશો મા.

કૃતવર્મા—(નમન કરી) એમાં તે અમારા જેવાએ મનમાં શું લાવવા જેવું છે ? ધન્ય ભાગ્ય કે મારા જેવાને અનાયાસે આપના દર્શનનો લાભ થયો. (હવે તો હું રજા માગું છું એમ કહી ચાલવા માંડે છે).

રૂકિમણી—(સાંભરી આવ્યાની પેઠે અભિનય કરી) હાં હાં, હાર્દિક્ય ! તમારાં તો લગ્ન થવાનાં છે ને શું ?

કૃતવર્મા—(સલજ્જ) હા રાજિ ! એમ કહેવાય છે ખરું.

રૂકિમણી—એમ છે, એવું કેમ નથી કહેતા ?

કૃતવર્મા—તે તો તમને વિદિત હશે કે સત્રાજિતનું મન સરોજ-પત્ર જલવત્ સ્થિર છે. જો એવું છે તો પછે ‘એમ છે’ એમ કેમ કહેવાય ? (ઋ)

(ઋ) હાર્દિક્યના ઇન્—અર્થાત્ હાર્દિક્યની શરમ છંડાતી નથી માટે હું તને કાઢી નથી મૂકતી. સારાં વાનાં થાત !—એને કાઢી મૂકતા, અને તેથી એક મૂર્ખ દાસીની પીડા ટળત ! (અથવા વક્રોક્તિમાં),

(ઋ) વિદિત—માલમ. સરોજપત્ર જલવત્—સરોજ (કમળના)ના પાંદડા ઉપર પડેલા જળના બિંદુના જેવું. અર્થાત્ જેમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણીનું ટીપું સ્થિર રહેતું નથી તેમ સત્રાજિતનું મન પણ સ્થિર નથી.

રૂકિમણી—હાદિંકય ! એ તો તમારું કહેવું ખરું છે. મેં પણ કાલે સાંભળ્યું હતું કે જે સત્તાગિત તમને કન્યાપણ કરે તો શતધન્વા મોટું ઢંઢ મચાવવાને સજ થઈ રહ્યો છે. (લ)

કૃતવર્મા—રાજી ! એ વિશે તો કંઈ બહુ વિચાર કરવા જેવું નથી. શતધન્વા તો મૂર્ખ છે અને ખાલી ઘટવત્ ગર્જના જન્મથીજ કરતો આવ્યો છે. એનામાં તે શું પૌરૂષ છે ? (લ)

રૂકિમણી—પણ હાદિંકય ! મેં એવું સાંભળ્યું છે કે જે તેનો દાવ ફાવે તો તે કન્યાહરણ કરવાનેય સજ થઈ રહ્યો છે અને વળી વયોવૃદ્ધ (સલજ્જ) પણ ઉઘડવાના સંભળાય છે ! (ઇ)

કૃતવર્મા—શતધન્વાથી કન્યાહરણ તો થઈ શકે એવું નથી કારણ કે મેં જ્યારે એ વાત સાંભળી ત્યારે તેમ ન થવા માટેની સર્વ યોજના મારા આપ્ત વર્ગને ભેળવી યથાર્થ કરી રાખી છે. (સસ્મિત) અકૂરતું પણ સંભળાય છે ખરું. (ઇ)

રૂકિમણી—અમારે તો કહેવાતું એજ છે કે રહેવાય તેટલા સાવધ રહી કન્યારત્ન ખીજ કાઢને હાથ ન જાય તેમ કરજો. સારા કામને અણધાર્યાં અનેક વિઘ્ન થાય છે, ત્યારે પ્રભુનો પાડ માનવા જેવું એ પણ કીક થયું કે દ્વારકાગમોત્સવ અટક્યો. (એવે જવનિકાંતર્ગત શબ્દ થાય છે કે “દેવની પ્રકૃતિને સંબંધે દ્વારકાગમોત્સવ બંધ રહ્યો તો તે કુળદેવીની કૃપાથી મહારાજને આરામ લાગ્યે આજે આરંભાયો છે માટે હાલી મુવાલી અથવા સમસ્ત પુરજને અત્યારથીજ પદ્મપરંગોદાનમાં જવા માંડ્યું. જે કોઈ એમ નહિ કરે તેને માટે ઘટિત શાસનની યોજના કરવામાં આવશે, માટે સાંભળજો સાંભળજો; જજો જજો,

(લ) ઢંઢ—ઢંઢ યુદ્ધ. (લ) ખાલી ઇ૦—જેમ ખાલી ઘડાના મુખ ઉપર હાથ મારવાથી ઘેર અવાજ નીકળે છે તેની જેડે પૌરૂષ ન છતાં મોઢે બડાઈ મારે છે.

(ઇ) કન્યા હરણ—અર્થાત તમે સાવચેત રહેજો કે કોઈ હરણ કરી જાય નહિ ! (સલભામા કૃષ્ણને પરણી જાય નહિ માટે રૂકિમણીએ આ તાલ મચાવ્યો છે એમ સમજાય એવું જ છે). વયોવૃદ્ધ—ઘરડા. (અકૂરને ઉદ્દેશીને આ શબ્દ કહ્યો છે). સલજ્જ—લાજવાનો અભિનય કરીને. (ઇ) આપ્તવર્ગને—સ્વજનને સસ્મિત—ત્રગાર હસીને. અકૂરતું—(વયોવૃદ્ધનો ઇસારો સમજીને).

જન્ને હો !” એમ બોલી દોલ વગાડે છે. તે સાંભળી રૂકિમણી (સઆશ્ચર્ય) અરે કનકમાલિકા આ શું? હાર્દિક્ય! આ મહોત્સવ ક્યારે ઠયો તે કંઈ તમારા જાણવામાં છે કે? (ઓ)

કૃતવર્મા—રાજિ! કાલેજ રાત્રે સભાસ્થાનમાં મહારાજ કૃષ્ણદેવની ઇચ્છા ન છતાં શ્રીદામાએ તેમને આગ્રહપૂર્વક સમજાવી મહોત્સવનું ઠરાવ્યું. વાર એણે પણ સકલ જનનો આર્શિવાદ ઠીક લીધો! હવે તો હું જઈશ. મને આવે ઘણી વાર થઈ. (એમ કહી જવા માંડે છે).

રૂકિમણી—અહો હાર્દિક્ય! આવજો હો; અને મારી એક વાત ગાંઠે બાંધતા જન્ને. હું તમારા હિતને કાળે કહું છું કે શતધન્વાએ શ્રીદામાને પણ મારા સમજવા પ્રમાણે સાધનરૂપ કર્યો છે, માટે કન્યાનું રક્ષણ કરવામાં હુંશિયારી રાખજો.

કૃતવર્મા—(નમન કરીને) રાજિ! તમે મને આવી ગુપ્તગોષ્ઠિ પણ જણાવો છો અને મારે વિષે આટલો બધો ભાવ છે એ મારા શુભ ચિન્હની હું ઓછી નિશાની માનતો નથી. હવે હું જઉં છું, એસો. (એમ કહી જાય છે).

રૂકિમણી—(સખેદ) હજા કનકમાલિકા! આ દાવ રમવામાં ગોપબંધુએ શો વિચાર કર્યો હશે? મને એમ લાગે છે કે આપણા સર્વની આંખોમાં ધૂળ નાખી એ એનું ધાર્ણ કરશે. જો સખિ! એમ થાય તો તો સામા થવામાં શો માલ રહ્યો? આર્યપુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને આખરે આંખો ચોળી રહેવું. અરે પ્રભુ! ગોપબંધુને તે શેનો ઘડયો છે? (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે).

કનકમાલિકા—વયરયા! હવે મનમાં ઓછું લાવ્યાથી શું વળવાનું છે? આપણે પણ એની ધારણામાં વિદ્વ કેમ પડે તેના ઉપાયની યોજના કરી રહ્યાં છીએ. (જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને ગયો જોઈ આવે છે.)

પદ્મપ્રભા—અહો સખિ! મહોત્સવ તો ગોપબંધુએ મહામહા-યત્ને ઠરાવ્યાનું કહેવાય છે. કહે કહે કનકમાલિકા! હવે એ કાળે કેમ કરેવું?

(ઓ) રૂકિમણી મહોત્સવ સંબંધી તક કરે છે માટે ગર્ભસંધિનું રૂપ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

કનકમાલિકા—તું પણ એમ ગભરાય છે કેમ ? જેણે ગોપબંધુની સુવર્ણસરોજિકાવાળી જીવિત ઝાકળના જળ જેવી કરી તો તેની આ ધારણામાં ધૂળ નાખતાં શી વાર લાગવાની છે ? જો દાર્દ્રિક્યને કહ્યું છે તેથી તે પૂર્ણપણે સાવધ રહેશે અને આપણી હેમપ્રુષ્પિકા આદિક સર્વે સહચરીઓને શસ્ત્ર સજ્જી સત્રાજિતના ભોજનમંડપ આગળ ટ્રાઇ ન જાણે તેમ ઉભી રાખવી. તેમને આજ્ઞા કરવી કે ગોપબંધુ ત્યાં આવે તો તેનો ઘાટ ઘડી નાંખવો અને સત્રાજિતસુતા કંઈ જતી જણાય તો તેને કેદ કરી લેવી. નાગરિકા જે કંઈ મળી જાય તો તેને મહોત્સવમાં જવાજ દેવી નહિ. (ઔ)

પદ્મપ્રભા—સખિ ! તેં ઘાટ તો ફીક ગોઠવ્યો છે; પણ કહે જોઈએ દેવની ચર્ચાં જેવા તેં કાની યોજના કરી રાખી છે ?

કનકમાલિકા—એ માટે મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે હવડાં આપણી વયસ્કાએ જઈ દેવ અમુકસ્થળે આવી આજનો આનંદમય કાળ ગત કરવો, એવું નક્કી કરવું; અને દેવ તેમ આચરે છે કે નહિ તે તારે જોતાં રહેવું. જે કાંઈ અવળું આચરણ જણાય તો તેથી અમને ઉતાવળે જાણીતાં કરવાં. મારે વયસ્કા કને રહેવું અને ઉભય મળ્યા પછે તેમને વિષ્ણુટાં પડવા દેવાં નહિ (ક)

રુકિમણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) અહો સખિઓ ! તમે જે વિચાર કર્યો છે તે ઘણાજ ઉત્તમ વિચાર છે. હું પણ જઈ આર્યપુત્ર સાથે પદ્મપરાગોદાનમાં કયે સ્થળે વિહાર કરવો તે સહુ નક્કી કરી આવું છું; પણ મને ગોપબંધુ હૃદયમાં આડો અને અવળો સાલ્યા કરે છે.

કનકમાલિકા—વયસ્કા ! એમ દિમ્મત હારી જવાથી ઉલટો આરંભેલા કાર્યનો ઉત્સાહ મંદ પડે છે. માટે ધીરજ ધરી તમે દેવ કને જઈ સહુ નક્કી કરી આવો, અને અમે પણ અમારે કરવાનું કારજ કરી આવીએ. (એમ કહી ત્રણે જણાં છુટાં પડી ચાલ્યાં જાય છે.)

(ઔ) અહીં કનકમાલિકા ઉત્સાહયુક્ત વચનોથી અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય બતાવે છે માટે પ્રોત્સાહન તથા સુક્તિ નામે નાટ્યાક્ષંકાર વર્ણવ્યા છે.

(ક) વયસ્કાએ—દેવીએ. અહીં કાર્યની યોજના સારી રીતે કરી બતાવી છે માટે પ્રવર્તન નામે નાટ્યાક્ષંકાર વર્ણવ્યા છે.

(પ્રિયાની પ્રતિમા જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે.)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા—ના ના, ક્રીડા કરવી તું જવાદે.
હવેથી હું એવો પણ છળ કરનાર નથી. (જ)

શ્લોક.

મૃગમદતિલક તરૂણી, કોપ કરતાં વળી જરા જાયે;
ઓપેછે તે અતિશે, તોયે જીવ આ પ્રિયા ! અમુઝાયે !

૧

અપિય—

શ્લોક.

દાખે છે સખિનો પ્રિયા કર જરી, આનંદ અંગે ધરી,
વીસારે વનિતા ન જે વૌસરવું, આવા કટાક્ષે કરી;
દે આલિંગન દે પ્રિયા કર ગ્રહી, આથી ન કાંઈ વધુ,
યાચુ છું અનુદિન દીન થઈને, અર્પું તને આ બધું !
(એવે ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે).

૨

દ્વારપાલક—દેવનો જયજયકાર હો. મહારાજાધિરાજ ! ઉભય
સચિવ દ્વારે આવી ઉભા છે અને દેવને મળવાની ઇચ્છા રાખેછે. (ગ).

કૃષ્ણદેવ—(કચવાતે મને) દ્વારપાલક ! જા જઈ તેડી લાવ્ય.
(પછે પ્રતિમાને આલિંગન દઈ ગુપ્ત સ્થળે મૂકતાં નિઃશ્વાસ નાખી કહે
છે કે—)

શ્લોક.

કુમુંદ હિમાં શું લહે દિન રાત,
પ્રિયા ! પણ થાય જીઓજ પ્રભાત;

(જ) છળ—(સુવર્ણસરોજિકામાં કર્યો હતો તેવો). ૧ શ્લોક—ગીતિ.
મૃગમદતિલક—કસ્તુરીનું તિલક. હે તરૂણી તું કોપ કરે છે તેથી તારા કપાળમાં
કરેલું કસ્તુરીનું તિલક જરા જાયે (થોડે ભાગે અદર્શ થાય છે), તેમ છતાં
તે અતિશય ઓપે છે હે પ્રિયા ! એમ તારા સુંદર મુખની છબી જોતાં છતાં
પણ આ જીવ અમુઝાય છે.

૨ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. દાખે છે ઇન્—સત્યભામા લાજથી કૃષ્ણની
સમક્ષ કોઈ વાત ન કહી દેવાની પોતાની સખીને હાથ દાખીને સૂચના કરે છે.
કૃષ્ણ સત્યભામાના ચિત્રને જોઈને કહે છે: દે ઇન્—કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામ-
દશા વર્ણાય છે

(ગ) ઉભય—ખન્ને. સચિવ—પ્રધાન (અકૂર અને સાત્યકિ).

અદાય મુધાંશુ કુમ્ભે મુઝાય,
વિયોગ દહો હરિવકિત્ર ! કદાય ?

૩

અપિય—

શ્લોક.

નાતમ આ નીલોત્પલ, પુંડરીક યયું ભુઓ ભુઓ ભુવતી;
તાદ્રુપે તારૂણી, મીલન માલા કદા કરો દ્રવતી.
(એવે અકૂર, સાત્યકિ અને દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે).

સાત્યકિ—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય હો.

કૃષ્ણદેવ—(અકૂરને જોઈ ઉભા થઈ) અહો ધર્મજી ! પધારો
પધારો.

અકૂર—અહો કુલમણિ ! આપની પ્રકૃતિ અતિ શ્રમ લઈ આદર
આપવા યોગ્ય નથી. અલં અલં, હશે મુખાળા થાવ. (ઘ)

૩ શ્લોક—મોતીદામ છંદ. કૃષ્ણને કુમ્ભદળું અને સત્યભામાને ચંદ્રદળું રૂપ
આપીને કવિ વર્ણે છે: કૃષ્ણ કહે છે કે મુજરૂપી કુમ્ભ ('પોયણું') તુજરૂપી
હિમાંશુ (ચંદ્ર) ને દિનરાત લહે (ભુએ છે); પણ હે પ્રિયા ! હવે પ્રભાત
થાય છે તે ભુઓ. અર્થાત્ પ્રભાત થવાથી જેમ ચંદ્ર અદર્શ થાય છે અને
પોયણીને તેનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ આ જે સચિવો આવી લાગવારૂપ
પ્રભાત થવાથી મારાથી તારાં (તારી જખીનાં) દર્શન કરી શકાતાં નથી. જેમ
સવાર થવાથી મુધાંશુ (ચંદ્ર) અદાય છે, (સૂર્યની કાંતિમાં અસ્ત થાય છે)
અથવા અહણુ થવાથી જેમ ચંદ્ર અદાય છે—ઠંડાય છે અને તેથી કુમ્ભ મુઝાય
છે, તેમ તારી જખીને સંતારવા રૂપ ચંદ્રઅહણુ લાગવાથી મુજરૂપી કુમ્ભ મુઝાય
છે; હે હરિવકિત્ર ! (ચંદ્રમુખિ !) હવે તમે એ વિયોગને કદાય (ક્યારે)
દહોછો ?—અર્થાત્ મટાડોછો ? રૂપક. સત્યભામાના મેળાપની કૃષ્ણે ઉત્કંઠા
ખતાંવીછે માટે આશંસા નામે નાટ્યાલંકાર.

શ્લોક—ગીતિ. નાતમ છંદ—હે ભુવતી ! આ નાતમ નીલોત્પલ ('કાળું'
કમળ) પુંડરીક ('ધોળું' કમળ યયું) ! હું રચામવર્ણનો કૃષ્ણ તારા વિયોગા-
ગિની ધોળો (શીકો) બની ગયો ! માટે તારૂપે (તે રૂપે—પુંડરીક જેવા રંગે
રહેલી) હે તારૂણી !—હે ગૌરવર્ણની સત્યભામા ! મારી મીલનમોળા (તમને
મળવાને હું જે જપમાળા જપુછું તે માળા) ને તમે હવે ક્યારે દ્રવતી
(હાંથમાંથી પડી જતી) કરોછો ?—મારી જપમાળા ક્યારે પૂરી કરાવશો—
ક્યારે મળશો ? એ તાત્પર્ય. પ્રિયાને પુંડરીક સમાન વર્ણને તેને વિષે કૃષ્ણની
આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે રૂપુહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઘ) અતિ શ્રમ છંદ—તમે જન્મા થવારૂપ અતિશય શ્રમ લેઈને અમને આદર

સાત્યકિ—સત્ય છે સત્ય. યદુમણિ! આપ બેસો-બેસો.

કૃષ્ણદેવ—વાર હું બેસું છું અને તમે પણ બેસો.

સાત્યકિ—દેવ ! દેહકષ્ટ વેડી દ્વારકાગમનોત્સવની આજ્ઞા આપી તેથી આખા પુરમાં આંપની પ્રશંસા અમો શ્રવણ કરીએ છીએ. (હ)

શ્લોક.

રઘુકુલકેતુ રામે, કીરતિ કારણ સતી વને મેલી;

યદુકુલકેતુ કૃષ્ણે, ઉત્સવ કારણ વપુર્પીડા ઠેલી. ૫

અંકૂર—સાત્યકિ ! તમારું કહેવું સત્ય છે. રઘુકુલ કરતાં યદુકુલની કીર્તિ જૂમંડલમાં યાદવેન્દુએ અતિ પ્રસારી છે. (ચ)

શ્લોક.

રામે રાવણ રોળિયો રણ વિષે, સુગ્રીવ સાથે સહી,

કૃષ્ણે કંસ વિડારી ડારી પુરમાં, માર્યો ન સાથે ગ્રહી;

શસ્ત્રાસ્ત્રો શિખિયા વસિષ્ઠમુનિથી, મારીય તોયે બચ્યો,

યાતુધાન ગયા દહ્યા વ્રજ વિષે, પ્રેમે પ્રભુ આ પચ્યો. ૬

આપો એવું તમારું શરીર નથી—તમે શરીરે અશક્ત છો માટે જીભા નહિ થાઓ તોપણ ચાંલશે. અલં અલં—બહુ થયું, બહુ થયું ! સુખાળા થોઓ—બેસો.

(હ) દેહકષ્ટ વેડી—શરીરે અશક્ત છતાં ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું કબૂલ કરી.

૫ શ્લોક—ગીતિ. કેતુ—ધન. રઘુકુળમાં ધન રૂપ રામે કેવળ કીર્તિને માટે સતી-સીતાને વનમાં મેલી (ગર્ભવતી છતાં વનમાં મોકલી), તેમજ યદુકુળમાં કેતુરૂપ કૃષ્ણે ઉત્સવને માટે પોતાના શરીરની પીડાને પણ ઠેલી—તેની દરકાર ન કરી. અહીં રામે કીર્તિરૂપ પોતાના હિત માટે સતીનો ત્યાગ કરી તેને (એટલે અન્યને) પીડા ઉત્પન્ન કરી, ત્યારે કૃષ્ણે પ્રત્યહિત માટે પોતાના શરીરની દરકાર ન કરી, એમ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવી છે માટે અધિકા-લંકાર. (ચ) યાદવેન્દુએ—યાદવોમાં ચંદ્રરૂપ કૃષ્ણે.

૬ શ્લોક—શાંદ્વલવિકીડિત. અહીં પણ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવી છે: રામે રાવણને રણસંગ્રામમાં રોક્યો અને તે પણ સુગ્રીવની સહાયથી; ત્યારે કૃષ્ણે કંસને નગરમાંજ માર્યો અને તે પણ બીજાની સહાય વગર. રામ વસિષ્ઠ-મુનિ પાસેથી શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર શીખ્યા તોય મારીય (સોનાનો મૂગ થઈને આવ્યો હતો તે) ને ન મારી શક્યો; અને કૃષ્ણ કશું શીખ્યા નહોતા તથાપિ

કૃષ્ણદેવ—અહો શિનિપુંગવ ! આજના મહોત્સવ સંબંધીની સર્વ રચના પદ્મપરાગોદાનમાં થઇ ગઇ કે અઘાપિ કરવાની કંઈ બાકી છે. (છ)

સાત્યકિ—અરિપ્રતાપાનન્દ ! અમે ઉભય પદ્મપરાગોદાનમાંથીજ અહીં આવ્યા છીએ. દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર પ્રતિનય પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં વંશગૃહ જોતજોતામાં બંધાઇ ગયાં છે, રાજસુવનો પણ તૈયાર થયાં છે તથા સામાન્ય પુરજન કાળે પ્રજાકરનાં પ્રખર કિરણો અટકે એવી પણ યોજના કરાઇ ચૂકી છે. આપના હકાર શબ્દથી વ્રણાજ થોડા સમયમાં ઉદાનની શોભા ઇંદ્રોદાનથી પણ અધિક દેખાય છે. (જ)

શ્લોક.

શા આકાશે અડકોં અડકી વંશ હમ્યો રહ્યા છે,
શા લોકોએ મુદ્દમન થઇ વ્યાધિ આધિ દહ્યા છે !
શો લક્ષ્મીનો વ્યય વધુ બને ડો ગણે આજ રાગે ?
જાણે દેવો કલપતરથી વાંચ્છિતા વસ્તુ માગે. ૭

અકૂર—પાદવેંદુ ! સર્વ પ્રકારની મહોત્સવસમ્બંધ પૂર્ણપણે સંબંધ ગઇ છે. હવે માત્ર એ મધ્યે ન્યુનતા છે તે એટલીજ કે—

ગ્રહો મોટા નાના, નિજ નિજ થજે આવી વસિયા,
પ્રકાશે હાસે તે, મદ ઉનમદે રંગરસિયા;

વ્રજમાં ગયેલા યાગુદાન (રાક્ષસો) ને દહ્યા-નાશ કર્યા. એવો આ પ્રભુ—કૃષ્ણ પ્રેમમાં પચેલો છે. અધિકાલંકાર. (છ) શિનિપુંગવ—શિનિ વંશમાં ગ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ.

(જ) અરિપ્રતાપાનન્દ !—શત્રુઓને બાળનાર પ્રતાપેષ અગ્નિવાળા. (મધ્યમ-પદ્મોપી તથા બહુત્રીહિ). વંશગૃહ—વાંસના માંડવા. પ્રજાકરના—સૂર્યના. પ્રખર—તીવ્ર. ઉદાનની—બાગની. ઇંદ્રોદાન—નંદનવન.

૭ શ્લોક—મંદાકાંતા. વંશહમ્યો—વાંસની બનાવેલી હવેલીઓ. આકાશને અડવાનો અસંભવ છતાં સંભવ વસ્તુઓ છે માટે અતિશયોક્તિ. મુદ્દમન થઈ—મુદ્દ (હર્ષ) યુક્ત મનવાળા થઇને. વ્યય—ખર્ચ. વધુ—વધારે. રાગે—પ્રીતિમાં. આનંદમાં જાણે ઈ—જાણે દ્વારકાનગર વાસી દેવો ઉત્સવરૂપી કલ્પતરથી વાંચ્છિતા (ઇચ્છેલી) વસ્તુ માગતા હોયની ! અર્થાત્ જોને જે જોઈએ તે ત્યાં મળે છે. બળરની રચના પણ ત્યાં સારી થઇ ગઇ છે, એ વ્યંજના.

દીપાવો આવો ત્યાં, નભમણિ વિદ્યુરૂપ લઇને,
કુમુદો ત્યારે તો, વિકસિત થશે દુઃખ દહીંને. ૮

કૃષ્ણદેવ—તો શું મારે આવવાનુંજ ત્યાં બાકી છે ? ભલે ! હું આવ્યો ! (એમ કહી ઉઠે છે અને અને સુચિવો અનુક્રમે આશિર્વાદ આપી તથા નમન કરી ચાલ્યા જાય છે).

(ફેંટામાં ફૂલ ખોરી કમર બાંધી હાથમાં લાકડી ઝાલી મેળામાં જવાને વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીદામો—ચલિયે ચલિયે; ચલો ચલો; ચાલહો ચાલહો; આવશોકે કહાનજી ! ચાલવું છે કે ? જાતં જાતં, પાતં પાતં, અને ખાતં ખાતં, કયમ દેવ ! દયિતા જોઇએ છે કે ? (જ)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે ગોપબંધુ ! આમ ગાંડાં શું કાઢો છો ? મારું કાર્ય કરનાર તુંજ કે ? ખરેખર મોટા થવામાંજ મરો છે. બાકી શું મારો કાર્યનિયંતા આ અને અને હું શું આમ દુઃખમાં દિન ગાળું ? હર હર ! “ જેવી વેળા એવી રક્ષા. ” (જ)

શ્રીદામો—દેવ ! આટલા દુઃખી શેણે થાવ છો ? ગાંડા કે ઘેલા, પણ પ્રભુને પ્રતિમા તો અમેજ આણી આપીકની ! જે પ્રતિમા લાવે તે અણિમાદિક કેમ ન લાવે. (ટ)

૮ શ્લોક—શિખરિણી. હાસે—હાસ્યથી અર્થાત્ હર્ષથી. મદ ઉનમદે—જીવાની વગેરેના મદથી ઉન્મત્ત થઇને. એ બધા ગ્રહો (તારા) માં તમે નભ (આકાશ) ના મણિ, વિદ્યુ (ચંદ્ર) રૂપ લેઇને ત્યાં આવો. અર્થાત્ તમે તે સૌમાં ચંદ્ર જેવા શોભાયમાન છો. કુમુદો—(ઇષ્ટજન રૂપી). વિકસિત—પ્રકૃલ્લ.

(જ) દયિતા—પ્યારી. શ્રીદામાની વિચિત્ર વાણીથી તેનું વિદ્વધકપણું વ્યંજિત થયું છે. કૃષ્ણને અર્થે હાસ્યજનક તથા લોભકારક વાક્ય શ્રીદામે ઉચ્ચાર્યાં છે માટે વ્યાહાર નામે વીધીનું અંગ વર્ણયું છે.

(જ) મારું ઈ—(વકોક્તિ). અર્થાત્ તારાથી મારું કંઈ કાર્ય ન થયું ! ખરેખર ઈ—અર્થાત્ જો હું મારી પ્રજાની અવસ્થાવાળો હોત તો સત્યભામાને લાવવી એ કાંઈ મારે કઠણ નહોતું; પણ અહીં હું મોટો ગણાયો છું તેથી મારે ખીજની સહાય લેવી પડે છે.

(ટ) અણિમાદિક—અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ. (સત્યભામાને ઉદ્દેશીને અણિમાદિક શબ્દ ચોંટ્યો છે).

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમા સખ્દ સાંભળતાં) અરે આપખંધુ ! દવે આપણે પદ્મપરાગોદાનમાં જવું પડશે, માટે તું દ્વારપાલક થા અને હું પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ લઉં. (ઠ)

શ્રીદામો—મા'વજી ! મૌકિતકમાત્રા પ્રત્યક્ષ પેહરવી તે કીક કે મરિચિકા જળનાં મૌકિતક વીણી માળા કરવી તે કીક ? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! પ્રત્યક્ષને અભાવે કંઈ અપ્રત્યક્ષરૂપ ઉતરે નહિ. જા જા તને કહ્યું તેમ તું કંઈ પણ હવે પ્રસ્ન કર્યા વગર જઈ સાવધપણે કરચ, અને પછે મને પ્રત્યક્ષ પ્રિયા મેળવ્ય એટલે હું ઉભય અર્થનો ભોક્તા તારી કૃપાવડે થઈશ. (ઢ)

શ્રીદામો—“ ધણીને સૂઝયું ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને સૂઝયું આરશીમાં. ” આ અમે તો અમારે દ્વારપાલક બન્યા, પણ જો જો મહારાજ હો ! વાર લાગશે તો તો વેળા વટી જશે અને અમે બંધ રહેલો મહોત્સવ ફરાવ્યો તે અમારો ભારવકર ઘટી જશે. (એમ બડબડ કરતો દ્વાર કને બેસે છે). (જ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમાને આલિંગન દઇ) અહો અનન્યજ ! જો આજ તું મારી પ્રિયાનો મેળાપ કરાવીશ અને તેને મારી પ્રતિદ્વિસની પ્રાણપ્રિયા કરીશ તો હું તારૂં રતિસહ આ પ્રમાણે પૂજન કરીશ. (ત)

(ઠ) પ્રતિમા સખ્દવડે સંત્યભામાની ચિત્રેલી છબી સાંભરી આવે જે માટે સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિ બીજનો અહીં નિશ્ચેપ કર્યો છે તે રૂક્મણીના હાથમાં છબી જવાથી ફળવાન થશે.

(ઢ) મૌકિતક માલા-મોતીનો હાર. મરિચિકા જળ-ઝાંઝવાતું પાણી.

(ઢ) અભાવે—ન હોવાથી. ઉતરે—ઓછું ગણાય નહિ. અહીં કૃષ્ણ તથા શ્રીદામાના ઉત્તરપ્રત્યુત્તર વર્ણવ્યા છે માટે વાકકેલી નામે વીથીના અંગની યોજના થઈ છે.

(જ) વેળા વટી જશે—સત્યભામાને પ્રાપ્ત કરવાની તક જતી રહેશે, એ દ્વનિ છે. ભારવકર ઘટી જશે—સત્યભામા અને નાગરિકા આગળ હું જાહો કરીશ, એ દ્વનિ.

(ત) અનન્યજ !—બીજથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલો—કામદેવ.

શ્લોક.

રતિપતિ ! ગજગતિ મહિલા, મેળવ્ય ચુંબન કરાવ્ય વેસરનું;
કમળકુસુમ ચઢાવું, અપાંગ મૃગમદ કરાવું કેસરનું.

અપિચ—

શ્લોક.

અખર નખર પાતે, પૃષ્ઠ આ જો ધવાવું,
સદન સદન પૂજા, કામ ! તારી કરાવું;
મદન ! કદન તારૂં, શંભુથી જે થયું છે,
વદન નવ વદે કો, કષ્ટ જાણે ગયું છે !

૧૦

શ્રીદામો—(વિચારમાં ગરકાવ થઇ ગયેલે વેશે ડોલતો ડોલતો ખરખડે છે) નાગરિકા ! જોજો હો; આ ઘડી આખરની છે ! (ગોપ-ખંધુને દ્વાર વચ્ચે બેઠેલો અને વિચાર કરતો જોઇ રૂકિમણી તથા કનકમાલિકા તે ન જાણે તેમ તેની પાછળ ઊભાં રહે છે) જોજો હો; તું એમ કરતાં ચૂકીશ તેમાં તારૂં ખગડશે. અહીં તો ઉદ્ધવને લેવું શું અને માધવને દેવું શું ? એમાંનાં બેય છે માટે જોજો હો; નાગરિકા નાગરિકા ! (એ ન સદન થવાથી એકદમ કોપાવેશમાં આવી જઇ રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે). (થ)

૯. શ્લોક—ગીતિ. મેળવ્ય—(ગજગતિ મહિલા). વેસરનું—નાકનીવાળીનું અર્થાત્ તેના મુખનું. અપાંગ—તિલક. તને મૃગમદ (કરતુરી) અને કેસરનું તિલક કરાવીશ.

૧૦. શ્લોક—માલિની. અખર ઇં—જો તું સત્યભામાના અખર (કામળ) નખરપાતે. (નખ વાગવાથી) આ (મારા) પૃષ્ઠ (પીઠ) ને ધવાવું (ધા-યલ કરાવું) તે મને આલિંગન કરે એમ થાય, તો હે કામ ! હું તારૂં સદન સદન (ઘેર ઘેર) પૂજન કરાવું અને વળી હે મદન ! તારૂં જે કદન (નારી) શંભુથી થયું છે તે કોઇ મુખથી જોલે નહિ અને જાણે તારૂં કષ્ટ ગયું છે એમ કરૂં. સામદાનના કથનથી પોતાનું પ્રિય કરનાર કામને અનુકૂળ કરી લેવાનું વર્ણાયું છે માટે સંગ્રહ નામે ગર્ભસંધિના અંગનો નિલેપ સમજવો.

(થ) એમાંના બેય છે—ઉદ્ધવને લેવાનું છે અને માધવને દેવાનું છે. અહીં ત્રીયુક્ત કામળ શૃંગારનો વ્યાપાર વર્ણાયો છે, માટે કેશિકીવૃત્તિ વર્ણાઈ છે અને દષ્ટિ

રૂકિમણી—કેમ ગોપબંધુ ! આજે શી તાલમેલ કરી છે ? નરકાસુરને મરાવવો છે કે પિતાશ્રી વસુદેવજીને આવી મોકલી અમને કઢાવવાં છે. બારણા વચ્ચે રસ્તો રોકી કેમ બેઠો છું ? (એમ કદી પદપ્રહાર કરે છે અને શ્રીદામો દેવને જણાવવા ઓ બાપરે કદી મોટી ખૂમ પાડી નાશી જાય છે). (દ)

કૃષ્ણદેવ—(એકદમ દોડી આવી) હાં હાં ! શું છે ? શું છે ? (એવે રૂકિમણીને જોઈ સાવધ થઈ) દેવિ ! આમ દુઃખ દેવું અમારા વયસ્થને ઘટે નહિ. એ બિચારો ગોપ કાપાગિનથી દગ્ધ કરવા યોગ્ય નથી.

રૂકિમણી—(સકોપ) કિયાં બળદે ચાંપ્યો છે કે બિચારો કંહો છો ? એ તો મોટા કેસરીની કુમકવાળો છે. (એવે રૂકિમણીની પ્રતિમા લણી નજર જાય છે અને કૃષ્ણદેવ તેની નજર ચૂકાવવાને આમે તેમ ફરે છે.) (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—કેમ પ્રિયા ! આજ તો નવલનિકરકુંજમાં વિહાર કરવાનો છે. હવે કેટલી વાર છે ?

રૂકિમણી—(પ્રતિમા લેવા માટે) આર્યપુત્રની વારેવારે અને થોડીમાં ઘણું જ કહેવાનું છે તે એજ છે કે, જો આજ પદ્મપરા-ગોદાનમાં દેવનાં દર્શન નહિ થાય તો આ રૂકિમણી દેહધારી રહેનાર નથી. ભલે શ્રીદામો નાગરિકાનું લજ્જન કરે અને દેવ મનમાનંતી દ્વિતાઓ વરે પણ આવા ઉત્સવ સમયે જો અમને નિરાશ કરવામાં આવે તો મારા જીવી કદી પણ જીવતી રહે નહિ. (ન)

જન પ્રસન્ન થાય એમ રોકવાની ચતુરાઈ ભરેલી કીડા કરી છે માટે કિયાનેમં નામે દેશિડીનો લેઈ પણ વળાંચો છે.

(દ) નરકાસુરને મરાવવા સંબંધી તથા વસુદેવજીને મોકલવા સંબંધી તાલમેલ શ્રીદામાએ કરી હતી તે કદી બતાવી છે માટે ઉત્કીર્તન નામે નીચેથી બહાર.

(ઘ) બળદે—(ગોપને બળદેનાં સંબંધ હોય અને તમે તેના સંબંધવાળા એ માટે તેવા કરો છો, એ દેવનિ) ચાલતી કહેવતનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે માટે લોકોક્તિ કેસરીની—તમેરૂપ સિંહની.

(ન) દેહધારી ઇ—અર્થાત્ જીવતી રહેનાર નથી. રૂકિમણીના રોપનું લીધેલું છે માટે સ્ફુટ નામે અવમરશંસધિનું અંગ.

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એમ યોછું લાવવાનું કંઈ કારણ નથી. હું અધુનાજ તમારી સાથે આવવા તૈયાર છું.

રૂકિમણી—બાળમુકુંદને બોલે બોલે અમૃત ઢાળતાં આવડેજ છે, પણ મારે કહેવાનું છે તે એજ છે કે જો તમે આજના ઉત્સવમાં મને દર્શન નહિ દો તો હું મારા જીવિતનું દાન તમને દઈશ. (એટલું બોલી બરડે કંઈ કરક્યા જેવું કરી ખૂમ પાડે છે અને પોતેજ પોતાનાં વસ્ત્ર ખેંચે છે). (પ)

કૃષ્ણદેવ—(કને જઈ) હાં હાં પ્રિયા ! કાંઈ જંતુએ દંશ કર્યો કે શું ? બીભી રહે બીભી રહે, જેવા દે જેવા દે. (એમ કહી વસ્ત્ર આધું પાછું કરી જાય છે.)

રૂકિમણી—(ઉરજ આગળ કરી) આર્યપુત્ર ! છોડો છોડો, આ અહીં આગળ કંઈક છે. (કૃષ્ણ જાલેલું વસ્ત્ર છોડી દે છે એટલે રૂકિમણી હડી કાઢી પ્રતિમા ઉપાડી લઈ કનકમાલિકાને મોટેથી હાંક મારે છે). (ફ)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) પ્રિયા ! એ પ્રતિમાને તમારે અડકવું નહિ. (કનકમાલિકા આવી જોઈ) જા તું અહીં કેમ આવી ? (કૃષ્ણનો કોપ જોઈ કનકમાલિકા જતી રહે છે.) (બ)

રૂકિમણી—(પ્રતિમાને સજ્જડ પકડી) આર્યપુત્ર ! મારી વય સ્થા ઉપર આવા ક્ષુદ્ધક કાર્ય માટે કોપ કરો તેની તો કંઈ ચિંતા નહિ. હોય સોંધા અને સફરાં તો અમેજ છીએને. વારું એ નહિ તો હું આજનો દહાડો નવલનિકરકુંજમાં જેવા આ પ્રતિમા લઈ જઈશ અને જો દેવ તહીં નહિ પધારે તો આ ગ્રાણ આર્યપુત્રને અર્પણ કરીશ.

(એમ કહી જવા માંડે છે અને કૃષ્ણદેવ તેને જવા દેતા નથી.)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુંજ આ પ્રતિમા વિહારસ્થાનમાં લેતો

(પ) બાળમુકુંદને—કૃષ્ણને. અહીં કપરવડે ઋષી લેઈ લેવાનો ચત્ત રૂકિમણીએ કર્યો છે માટે અધિબલ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(ફ) ઉરજ—સ્તન પ્રદેશ.

(બ) કૃષ્ણનું કોષયુક્ત વાક્ય છે માટે તોટક નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

આવીશ. (એવે દારપાતક પ્રવેશ કરી દેવકીજી આઘ્યાનું વિદિત કરે છે). (ગ)

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! છોડા છોડા; જીઓ માતૃગ્રી પધાર્યાં. ત્યો આ તમારી પ્રતિમા (એમ કહી પ્રતિમા આપવા જાય છે અને કૃષ્ણદેવ જાલેલો કર છોડી જેવા લેવા જાય છે કે રૂકિમણી પ્રતિમા લઈ સત્વર દોડી જાય છે અને દેવકીજી પ્રવેશ કરે છે).

દેવકીજી—અહો વત્સ ! હવે તને હવણુ તો છેને. હું તો તને એચ્છવમાં જતો જેવા આવી છું. (માથે હાથ ફેરવી) બાપુ ! ક્યમ હજી લૂંગડાંલત્તા પહેર્યાં નથી ? (એવે શ્રીદામાને આવતો જોઈ) આ તમારા વ્રજના ગોઠિયા આઘ્યા; હવે ઇંદુ અને મિંદુ સાથે જાવ. (મ)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય) અહો માજી, તમે અહીં ક્યાંથી ?

દેવકીજી—ક્યમ અત્યા ! ત્યારે અમારે અહીં આવવુંજ નહિ કે ?

શ્રીદામો—“ લોચોપોચો માડીનો અને છેલજખીલો લાડીનો ” એવું લોકનું કહેવું છે. (ય)

દેવકીજી—ભાઈ પણ તેવી યદુકુળની લાડી લાલને ક્યાં મળી છે કે અમારે અહીં આવવાનું અંટકે ? પીટયા લોક તો કહે છે કે કહાનજી આહીરને ત્યાં ઉઝર્યા માટે તેમને કાઠએ યાદવ કન્યા આપનાર નથી ! (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે.) (ર)

(મ) કનકમાલિકાએ જઈને દેવકીજીને મોકલ્યાં; એવા હેતુથી કે કૃષ્ણ શરમાઈને છોડી દે અને રૂકિમણીને પ્રતિમા લેઈ જતાં રહેવાનો લાગ મળે. ચુકિત નામે નાટ્યાલંકાર. ગુરૂજન (દેવકીજી) નું આગમન વર્ણાયું માટે અસંગ નામે અવમર્શસંધિનું અંગ.

(મ) હવણુ—શરીર અને મનની સ્વસ્થતા. ઇંદુ અને મિંદુ—અર્થાત્ સમાન વયના મિત્રો. ‘ ઇંદ્ર (ઉપેંદ્ર) અને મહેંદ્ર ’ ઉપરથી ‘ ઇંદુ અને મિંદુ ’ શબ્દ થયા હશે.

(ય) લોચોપોચો ઇં—અર્થાત્ ધાવણું બાળક હોય ત્યાં સુધી તેનું સુખ મા ભોગવે અને મોટા થયા એટલે તેનું સુખ સ્ત્રી ભોગવે.

(ર) યાદવની કન્યા લાવવી એ મહત્વની વાત છે એ દર્શાવે છે. સત્યસામાને

શ્રીદામો—માણ ! યાદવકુળની કન્યા આવે અને તે તમને અહીં આવતાં અટકાવે તેથી તમારે શું રાણ થવા જેવું છે ?

દેવકીજી—ભાઈ ! “ માડી જીએ આવતો અને લાડી જીએ લાવતો ” એ તો થવાનું તે થાયજ; પણ જ્યાં આપણો ઉતાર હોય અને ત્યાંની કન્યા ઉતરી હોય તે વાત તો ન્યારીસ્તો.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા શ્રીદામા ! તારે કંઈ કામ છે કે નહિ ?

દેવકીજી—વત્સ ! એમ એનાપર આકળો શું થાયછે વાર, ભાઈ હવે એ આગ્યો છે અને તમારે ઓચ્છવમાં જવાની વેળા થઈ છે માટે તમે જવ અને હું પણ જઉં છું. (એટલું કહી કૃષ્ણને માથે હાથ ફેરવી દેવકીજી ચાલ્યાં જાય છે).

શ્રીદામો—કેમ કહાનજી ? પ્રતિમા ગુમાવી કે ? હવે ઉતાવળા ચાલો, નીકર યોગસાધ્ય જે મળવાની અણીમાં છે તેય પણ કોઈ કામિનીદર્શનથી ચલિત થશે. (લ)

કૃષ્ણદેવ—અહો વયસ્ય ! તુંજ કહે કે હવે દેવીને મારે શું કરવું ? અરે હું શું પ્રિયાની પ્રતિમા જેવાનેય હતભાગ્ય થયો કે ? (એટલું બોલી માથે હાથ મૂકી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (વ)

શ્રીદામો—મહારાજ એમ નિરાશ શા કાજે થાવ છો ? જો દેવી આજ પ્રતિમા લઈ ગયાં તો હું તમને સાક્ષાત્ અણિમાનાં દર્શન કરાવીશ, પણ હવે ઉતાવળે અહીંથી ચાલ્યાં જવાય તો. (શ)

કૃષ્ણદેવ—(સત્વર શૃંગાર સજી લઈ) સત્ય; વળી વિલંબ થતાં કંઈ વાંકું આવશે. (એટલું બોલી આમ તેમ જોઈ બન્ને ગુપ્ત માર્ગે થઈ ચાલ્યાં જાય છે).

મેળવી આપવામાં રૂકિમણીની મનોવૃત્તિ છેવટે અનુકૂળ થવાનું કારણ દેવકીની તેવી ઇચ્છા છે, એ પણ અહીં સૂચવ્યું છે. આશંસા નામે નાટ્યાલંકાર.

(લ) યોગસાધ્ય ઈ—જેમ અણિમાસિદ્ધિ યોગ (યોગ સમાધિ) થી સાધ્ય થાય એવી છે તથાપિ તે કામિનીદર્શનથી (બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવાથી) ચલિત થાય છે, તેમ યોગસાધ્ય (ખટપટ રૂપી યોગથી સાધ્ય) અણિમા (સત્યભામાની પ્રીતિરૂપ) પણ કોઈ કામિની (રૂકિમણી) ના દર્શનથી ચલિત થશે—રૂકિમણી કદાચ તેને સંતાડશે કે વિદ્ર કરશે. (વ) હતભાગ્ય—ભાગ્યહિન. (શ) સાક્ષાત્ અણિમાનાં—પ્રત્યક્ષ સત્યભામાનાં.

(કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી બાદ બુદ્ધ ઇત્યાદિ પુરુષ જોતાં પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—હલા કનકમાલિકે ! જન જન આ પદાપરાગ લેવા ખટપટ કેવો ઉજમાઈ રહ્યો છે. અતિ ! નાશ નાશ, જન જો તો મારા ભણી દોડી આવ્યો. અરે ભૂંગ ! તું કૃષ્ણ યદ્ય કમ ભૂતો પડી લામે છે ? હુ તો બીષ્મકનંદિની રૂકિમણી છું. સત્રાન્નિત્સુતા સત્યભામા નો'ય ! અરે શું હનુય જતો નથી કે ? મારી કને નકટ યતુ' તને ક્યાં ગમે છે કે ગમતું હોય તેવું કરી જતાવે છે ? જન જન (એમ કહી લૂગડાની ઝપટ મારે છે અને તેથી લમરો ભૂમિ પર પડે છે). (પ)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એમ એનાપર કોપ કાઢી નાખીશ મા. જો તે આમ જતો રહેશે તો યોગ્યસ્થળ અમથુ' રહેશે. પણ સખિ ! પેલી પ્રતિમા આપણે ઉતાવળાં અહીં આવ્યાં માટે જોવાઈ નથી તે લાવ્ય જોઈ લઈએ. (સ)

રૂકિમણી—આ રહી જો. મેં તો ત્યાંજ નિહાળી જોઈ લીધી હતી અને અલિ ! અહીં આવતાં તેં એને પ્રત્યક્ષ જોઈ કે નહિ ? મને જોઈ એણે કેવું તીચું જોયું તે પણ તેં દીર્ઘ કે નહિ ? (હ)

(પ) ગર્ભસંધીમાં પ્રકાશ થયેલો સત્યભામા ઉપરનો જે પ્રેમ તેનો સંબંધ અહીં રૂકિમણીના કથનથી જણાય છે. વળી આગળ કહેવામાં આવશે તેમ વાદ્યનો કાચ ઉપજીવે કાર્યસિદ્ધિનો નિશ્ચય વર્ણવે. માટે અહીંથી અવમર્શસંધિ વર્ણવે છે. પદ્મપરાગોદ્ધાનનો મેળો એ પ્રકરીરૂપ અર્થપ્રકૃતિ છે અને સત્યભામાની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય એ અવસ્યા છે. એવી રીતે અર્થપ્રકૃતિ તથા અવસ્યા મળીને અવમર્શસંધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભસંધિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનુરાગબીજ સાથે સંબંધ ધરાવનાર ઇતિવૃત્ત અહીં વર્ણવે છે તેથી પણ અવમર્શસંધી સમન્વય છે. પદ્મપરાગ—કમળની સુગંધી રંગ. સત્યભામા પ્રતિ કૃષ્ણનો પ્રેમ રૂકિમણીના મુખથી સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કર્યો છે. સત્યભામાને પદ્મપરાગનું રૂપ આપ્યું છે અને 'કૃષ્ણ' રાજ્ય સ્વેપાર્યવાળો છે માટે પતાનકારુશાન વર્ણવે છે. ભૂંગ-ભમરા ! કૃષ્ણ—કાળો અથવા કૃષ્ણરૂપી. બીષ્મકનંદિની—બીષ્મક રાજાની પુત્રી.

(સ) તે—કોઈ, યોગસ્થળ—કૃષ્ણરૂપી. (હ) અને અલિ ઈ—અહીં આવતાં—આ પદ્મપરાગોદ્ધાનમાં આવતાં. પ્રત્યક્ષ—સાક્ષાત—ખરેખરી (ચિત્રમાં નહિ), સત્યભામાની જોશ ઉપરથી એના મનનો ભાવ ઉઘાડો કર્યો છે માટે વિચાર નામે નાટ્યલક્ષણ.

કનકમાલિકા—હા મેં એ સર્વે જોયું છે અને આ પ્રતિભામાં પણ એ કન્યાના કટાક્ષ જોઈ મારું ચિત્ત ચેડકે બળવા માંડ્યું છે ! પણ સખી આપણે જે પાશ નાખ્યો છે તેમાં એ કેવી ચુંકાઈ ગઈ છે ! બે બાજુથી એનું હાર્દિક્ય અને એનાં માણસો રક્ષણ કરે છે. એકે બાજુથી શતધન્વા એને જોઈ રહ્યો છે અને આપણા ભણીથી આપણી સહયરીઓ શસ્ત્રાશ્રય સજી એ કંઈપણ ન જઈ શકે એમ એને કંબળમાં રાખી રહીઓ છે. એટલું છતાંય આપણો પાર કાઢ પામી ગયું નથી. સ્ત્રીચરિત્ર તે સ્ત્રીચરિત્રજ ! બિચારા પુરુષ એને પાર શી રીતે પામે ? (કા)

રૂકિમણી—(વિચાર કરી) હલા કનકમાલિકા ! મારા મનથી હું વિચાર કરું છું તો આર્યપુત્રને આમ દુર્ભવવા એ મને હીક લાગતું નથી, તેમ એ સત્યભામા મારી સપત્ની થવા જોગ છે. વળી મારાં સાસુજની મોટામાં મોટી ઇચ્છા એ છે કે તેમના સુતે કાષ્ટ વાદવની કન્યા વરવી. એવા તેવા જો હું સર્વ વિચાર કરું તો “ એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે ”* તેમ છે. અને આર્યપુત્રની પણ મારા પર જે અશ્રિય થઈ છે તે શ્રિય થાય તેવું છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે આમાં કંઈ અર્થ નથી માટે તું કંઈ એવી પેરવી કરચ કે આર્યપુત્ર અહીં પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહીંજ જુઓ. પછે આપણે ઘટિત લાગશે તે કરીશું (જા)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! આપણે તો તમે જેમ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છીએ. પણ એમ કરતાં લાલ શો છે અને અલાલ શો

(કા) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા જોઈ રહ્યો છે.—પોતાને મળવાની આશાથી રક્ષણ કરી રહ્યો છે. કૃષ્ણના પક્ષવાળાને નિરાશ કરવા જેવા અર્થ તું ક્યન કયું છે, માટે નિદર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ.

* આની સાથે ઇંગ્લેન્ડ કહેવત સરખાવી ઘટે છે “ To kill two birds at one stroke. ”

(જા) સપત્ની—શોક્ય. અહીં રૂકિમણીના વિચાર સત્યભામાના લાભમાં અનુકૂળ થાય છે માટે શક્તિ નામે અવમર્શસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

છે તેનો પૂર્ણપણે નિગાર કરી પછે જે કહેતું હોય તે કહી કે તેની વેળાસર યોજના કરી રખાય.

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દોડતી પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મપ્રભા—(મોટે શ્વાસ ન મામ એવે વેશ) અહો સખિ-
જન ! હું તો દેવને જોતી આ મગ આવવાના માર્ગમાં બેસી રહી'તી.
બેઠાં બેઠાં ઘણી વાર થઈ અને જ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ ત્યારે
હું ઉઠી તજવીજ કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે ગોપબંધુસહ દેવ
ગુપ્ત પંથે થઈ આણીપા આવ્યા છે. તે જોવા હું એકે હાલે અહીં
દોડતી આવી છું. (ગા)

રૂકિમણી—(સંકોપ) શું ત્યારે આર્યપુત્રે મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ
ફાકટજ માની કે ? વાર કીક; જા કનકમાલિકા ! તું ગમે તેમ કરી
સત્રાજિતસુતાને અહીં બોલાવી લાવ્ય. એટલે આ પ્રાણુ હું એને
અર્પણ કરી આર્યપુત્રને કાળે એ ઈચ્છેલીને પતોતી કરી જઈશ. જા જા;
કેમ વાર લગાડે છે ! જો તું નહિ જાય તો હું જાતે જઈ એને અહીં
તેડી લાવીશ. (ઘા)

કનકમાલિકા—આ અમે જાતે જણીએ જઈએ છીએ અને
એને અહીં સોવશા લઈ આવીએ છીએ. તમે પણ જઈ નવલનિકરકું-
જમાં બેસો (એમ કહી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે.)

(સત્રાજિતવંશગૃહનિકટ શસ્ત્રધારીઓને જોતાં કનકમાલિકા તથા
પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે). (ઢા)

કનકમાલિકા—સખિ પદ્મપ્રભે ! જોડે તેજ પડે. સત્રાજિત-
સુતા મંડપ બહાર નીકળી શકે એ માટે મેં જે યોજનાઓ કરીએ
છે તેજ મને આ પ્રસંગે આડયરૂપ થઈ પડે છે. પૂર્વોત્તર હાર્દિક્યના
રક્ષણમાં એ આવી રહી છે. દક્ષિણ દિશાથી શતધન્વા અને પશ્ચિમ

(ગા) હાલે—શાસે.

(ઘા) અહીં રૂકિમણીનું કોઘલાપણ વણ્યું છે માટે અવમર્શ સંધીતું સંજેદ
મામે અર્ગ વણ્યું છે. (ઢા) સત્રાજિતવંશગૃહનિકટ—સત્રાજિતના મંડપાની પાસે.

દિશાથી આપણી સહચરીઓ એતું રક્ષણ કરેછે. હવે એને કિયે ઉપાયે દેવી કને લઇ જવી ? (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (જા)

પદ્મપ્રભા—હલા કનકમાલિકા ! એમ ગુંચાય છે શા કાળે ? જે દિશાએ આપણી સહચરીઓ રાખેલી છે તે દિશાએ જઇ થાય તે યત્ન કરિયે.

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) હા સખિ ! ત્યારે, ચાલ્ય તેણીપા. (એમ કહી પશ્ચિમ દિશા ભણી જાય છે).

(અનેક શસ્ત્રબંધ સહચરીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમપુષ્પિકા—અહો હંજિકા, હયપુચ્છી, ઇત્યાદિ સહચરીઓ ! યથાર્થ અવલોકન કરજો. જો સત્તાન્વિતસુતા આ દિશાથી જશે તો શસ્ત્રાસ્ત્ર બાંધ્યાં તે ન બાંધ્યાં જેવાં ગણાશે. (જા)

હંજિકા—અરે સહચરિ ! તું નિશ્ચિંત રહે; આ બેળિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી આ માર્ગેથી ફીડીતો પણ સંચાર થવાનો નથી.

(એવે કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે.)

કનકમાલિકા—કેમ હેમપુષ્પિકા ! રક્ષણ તો બરાબર કરાછોને ?

હેમપુષ્પિકા—હા સખિ ! પ્રત્યક્ષ વાસવતી પણ દેન ધોઇ નથી કે આ માર્ગે થઇ કાઇ પણ કન્યાને લઇ જઇ શકે.

(એવે જવનિકાંતર્ગત પશ્ચિમ દિશા ભણીથી મહાભયંકર શાદ્દલનો ધૂધૂધૂ એમ પાંચ વાર વિચલને વિડારી નાંખે એવો શબ્દ થાયછે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ અનેક રવમાં મેઘવત્ત ગરગડી ઉઠે છે, તે વળી નાસો, નાસો ! નવ હથેલો, નવ હથેલો ! વાઘ આવે છે, વાઘ આવે છે ! એવો અનેક માણસો પોકાર કરે છે. તે શબ્દ સાંભળી કનકમાલિકાદિ સહચરીઓ અને પ્રાણીમાત્રમાં રંગ ભંગ કરી નાસાનાસ કરી મૂકે છે અને

(જા) હાદિંદ્ય—કૃતવર્મા. આ વાક્યથી સત્યભામા સુરક્ષિત હતી તથા કૃતવર્મા પોતે ઉમેદવાર હોવાથી રક્ષણ કરતો હતો એમ સૂચવ્યું. 'પૂર્વે' કનકમાલિકા તથા રૂક્મિણીએ સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે એવી જે યુક્તિ રચી હતી તે અહીં સફળ કરી બતાવી છે.

(જા) હંજિકા, હયપુચ્છી—ઇત્યાદિ કનકમાલિકાની સખીઓ જેમને તેણે સત્યભામાનું રક્ષણ કરવાને મૂકી હતી તેમનાં નામ છે.

છે તેનો પૂર્ણપણે વિચાર કરી પછે જે કહેવું હોય તે કહો કે તેની વેળાસર યોજના કરી રખાય.

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દોડતી પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મપ્રભા—(મોઢે થાસ ન માય એવે વેરો) અહો સખિ-
જન ! હું તો દેવને જોતી આ મગ આવવાના માર્ગમાં બેસી રહી'તી.
બેઠાં બેઠાં ઘણી વાર થઈ અને જ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ ત્યારે
હું ઉઠી તજવીજ કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે ગોપળધુસદ દેવ
ગુપ્ત પથે થઈ આણીપા આવ્યા છે. તે જોવા હું એકે હાલે અહીં
દોડતી આવી છું. (ગા)

રૂકિમણી—(સંકોપ) શું ત્યારે આર્યપુત્રે મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ
ફેકટજ માની કે ? વારૂ ઠીક; જા કનકમાલિકા ! તું ગમે તેમ કરી
સત્રાજિતસુતાને અહીં બોલાવી લાવ્ય. એટલે આ પ્રાણ હું એને
અર્પણ કરી આર્યપુત્રને કાળે એ ઈચ્છેલીને પનોતી કરી જઈશ. જા જા;
કેમ વાર લગાડે છે ! જો તું નહિ જાય તો હું જાતે જઈ એને અહીં
તેડી લાવીશ. (ઘા)

કનકમાલિકા—આ અમે બંને જણીઓ જઈએ છીએ અને
એને અહીં સોવશા લઈ આવીએ છીએ. તમે પણ જઈ નવલનિકરકું-
જમાં બેસો (એમ કહી સર્વે આલ્યાં જાય છે.)

(સત્રાજિતવંશગૃહનિકટ શસ્ત્રધારીઓને જોતાં કનકમાલિકા તથા
પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે). (ઢા)

કનકમાલિકા—સખિ પદ્મપ્રભે ! જોડે તેજ પડે. સત્રાજિત-
સુતા મંડપ બહાર નીકળી શકે એ માટે મેં જે યોજનાઓ કરીઓ
છે તેજ મને આ પ્રસંગે આડયરૂપ થઈ પડે છે. પૂર્વોત્તર હાર્દિક્યના
રક્ષણમાં એ આવી રહી છે. દક્ષિણ-દિશાથી શતધન્વા અને પશ્ચિમ

(ગા) હાલે—આસે.

(ઘા) અહીં રૂકિમણીનું કોઘલાપણ વણ્યું છે માટે અવમર્શસંધીનું સંપ્રેદ
નામે અંગ વર્ણાયું છે. (ઢા) સત્રાજિતવંશગૃહનિકટ-સત્રાજિતના માંડવાની પાસે.

દિશાથી આપણી સહયરીઓ એનું રક્ષણ કરેછે. હવે એને કિયે ઉપાયે દેવી કને લઇ જવી ? (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (જા)

પદ્મપ્રભા—હલા કનકમાલિકા ! એમ ગુંચાય છે શા કાળે ? જે દિશાએ આપણી સહયરીઓ રાખેલી છે તે દિશાએ જઇ થાય તે યત્ન કરિયે.

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) હા સખિ ! ત્યારે, ચાલ્ય તેણીપા. (એમ કહી પશ્ચિમ દિશા ભણી જાય છે).

(અનેક શસ્ત્રબંધ સહયરીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમપુષ્પિકા—અહો હંજિકા, હયપુચ્છી, ઇત્યાદિ સહયરીઓ ! યથાર્થ અવલોકન કરજો. જો સત્રાજિતસુતા આ દિશાથી જશે તો શસ્ત્રાન્ત્ર બાંધ્યાં તે ન બાંધ્યાં જેવાં ગણાશે. (જા)

હંજિકા—અરે સહયરિ ! તું નિશ્ચિંત રહે; આ બોળિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી આ માર્ગેથી કીડીનો પણ સંચાર થવાનો નથી.

(એવે કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે.)

કનકમાલિકા—કેમ હેમપુષ્પિકા ! રક્ષણ તો બરાબર કરોછોને ?

હેમપુષ્પિકા—હા સખિ ! પ્રત્યક્ષ વાસવતી પણ દેન ધોઇ નથી કે આ માર્ગે થઇ કાઇ પણ કન્યાને લઇ જઇ શકે.

(એવે જવનિકાંતર્ગત પશ્ચિમ દિશા ભણીથી મહાભયંકર શાદ્દંભનો ધૂધૂધૂ એમ પાંચ વાર વિયતને વિડારી નાંખે એવો શબ્દ થાયછે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ અનેક રવમાં મેધવત્ ગરગડી ઉઠે છે, ને વળી નાસો, નાસો ! નવ હથેલો, નવ હથેલો ! વાઘ આવે છે, વાઘ આવે છે ! એવો અનેક માણસો પોકાર કરે છે. તે શબ્દ સાંભળી કનકમાલિકાદિ સહયરીઓ અને પ્રાણીમાત્રમાં રંગ ભંગ કરી નાસાનાસ કરી મૂકે છે અને

(જા) હાદિંદ્ય—કૃતવર્મા. આ વાક્યથી સત્યભામા સુરક્ષિત હતી તથા કૃતવર્મા પોતે ઉમેદવાર હોવાથી રક્ષણ કરતો હતો એમ સૂચવ્યું. પૂર્વે કનકમાલિકા તથા રુકિમણીએ સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે એવી જે યુક્તિ રચી હતી તે અહીં સફળ કરી બતાવી છે.

(જા) હંજિકા, હયપુચ્છી—ઇત્યાદિ કનકમાલિકાની સખીઓ જેમને તેણે સત્યભામાનું રક્ષણ કરવાને મૂકી હતી તેમનાં નામ છે.

શરવીરો વૃક્ષ, મંડપ કે માળીઓના માળાપર ચઢી ધનુષ્યમાં શર સંધાણ કરી વ્યાઘ્રને મારવા સજ્જ થઈ જાય છે. (જા)

અકૂર—(વૃક્ષ પરથી) અરે રે ! આ તે શો રંગમાં જાંગ ! પિતા નથી જોતો પુત્રને કે પુત્ર નથી જોતો પિતાને ! કાણુ સુતા ? કાણુ સુત ? કાણુ માતા ? કાણુ પિતા ? કાણુ સ્તુપા ? કાણુ સ્વામી ? કાણુ શ્વશુર ? કાણુ શ્વશ્રુ ? અરે રે, ભયે ભવિષ્યમાં થવાનાં, જૂતમાં થયેલાં અને વર્તમાનકાળમાં થતાં સગાં સંબંધીઓને વીસરાવી દીધાં છે ! (વૃક્ષ પર ધનુષ્ય ઠોડી) બીહીશો મા, બીહીશોમા. (એમ મોટેથી બૂમ પાડી અભય આપે છે.) (જા)

(એવે જવનિકાંતર્ગત વ્યાઘ્રનો ઘૂઘઘૂઘૂ એવો ચાર વાર શબ્દ થાય છે અને નાસો નાસો એવો ભય ભર્યો પોકાર સંભળાય છે.) (જા)

સાત્યકિ—(ધરણીતલ પર ઉભાં રહી) કાંઈ પણ પ્રાણી ભય પામશે મા. આ મેં (અસિ બતાવી) વ્યાઘ્રને વિડાર્યો જાણો. બૃહદ્દસુર, અસુર અને જરાસંધ જેવા શરની સાથે યુદ્ધ કરનાર યાદવવીરો આમ એક શાર્દૂલના શબ્દથી નાસવું ધટિત નથી. આ શું વીરમાતાઓ !

(જા) વાસવની—ઇંદ્રની. દેવ ઘોષ નથી—‘ ઘેનુ ઢોલી નથી ’ નો અપભ્રંશ. જેની ઘેનુ ઢોહોવાય તે દૂધ પીને બળવાન થાય, એ ઉપરથી આ વાક્ય ઉપજ્યું હશે. જવનિકાંતર્ગત—પડદાની પેલી પાસ અંદરના ભાગમાંથી—નેપથ્યમાંથી. વિચિત્ર—આકાશને. વિડારી નામે—ઢાડી નામે. પ્રતિધ્વનિ—પડદા. અનેક રવમાં—લોકોની અનેક બૂમોમાં. સહચરીઓ—સખીઓ. શરસંધાણુ—ધનુષ્યમાં શર સંધવું. અહીં વાઘનો ઉપદ્રવ વર્ણવ્યો છે માટે વિદ્રવ નામે અવમશંસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે. જ્યાં માયા, ઇંદ્રેનલ, સંગ્રામ, ક્રોધ, ભ્રમ, ભય, કાપાકાપી, વગેરે વર્ણવે છે તેને આરભટ્ટી વૃત્તિ કહે છે. અહીં વાઘના ભયથી નાસવાનું છે માટે અવપાત નામે આરભટ્ટીનો ભેદ સમજવો.

(જા) સ્તુપા—વહુ, શ્વશુર—સસરા. શ્વશ્રુ—સાસુ. ભવિષ્યમાં થવાનાં ઇન્—અર્થાત્ સત્યભામાને તેના રક્ષકો અને પરણનારા ભૂલી ગયાં છે. એ વ્યંજના. વૃક્ષપર ઇન્—અકૂર પોતાના પ્રાણ બચાવવાને ઝાડપર ચઢી ગયો હતો એ વ્યંજના, તથા તે બીહીશણ હતો એ ધ્વનિ આરભટ્ટીવૃત્તિ. અવમશંસંધિનું વિદ્રવ અંગ.

(જા) વાઘનો ચારવાર શબ્દ—પેહેલાં પાંચવાર, પછી ચારવાર અને હવે પછી ત્રણ વાર કહેવાશે, એ ઉપરથી વાઘ દૂર જતો જાય છે એ વ્યંજના છે.

આ શું વીરવામાઓ ! આ શું વીરદુહિતા ! વીરસુતા ! અને વીરભગિની-
ઓ ! નાસોછો નાસોછો ! અરે નાસતાનેજ વ્યાધ વિડારે છે તેનું કાષ્ઠ
સ્મરણ કેમ કરતું નથી ? આ મારા પિંડમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું કાષ્ઠને
કંઈ થવા દેવાનો નથી. (ઇત્યાદિ વચનો કહી લોકોને આશ્વાસન કરેછે,
પડતા અપડતા બચાવે છે, અને નાસતા વારે છે, પણ તે તેનું કહેવું
કાષ્ઠએ માનતું નથી). (ટા)

(એવે જવનિકાંતર્ગત ઘૂઘૂઘૂઘૂ એમ ત્રણ વાર શબ્દ થાય છે અને
નાસો નાસો, એવી બૂમો સંભળાય છે.)

કૃતવર્મા—(વંશમંડપ પરથી) અરે અરે ! આ મારા કામુંકમાં
શિલીમુખ સાંધી હું શાર્ફલનો અવશ્ય નાશ કરીશ; કિન્તુ અહો પરિ-
જનો ! તમે સત્રાજિતસુતાને સાચવજો. જોજો આ ભયંકર ઉથલપાથલમાં
એ કાષ્ઠને ધક્કે ચઢી જાય નહિ કે વ્યાધની વાટમાં આવી પડે નહિ.
શાર્ફલને તો મેં શૃગાલવત્ માર્યોજ જાણો (એમ કહી તીર તકાવેછે). (ઠા)

શતધન્વા—(માળીના માળાપર ધ્રુજતો) અરે સેવકો સાચવજો
સાચવજો; વાધ છે વાધ છે; પેલી મારી મારી કન્યા કન્યા; સત્રાજિત
સત્રાજિત સુતા સુતા, તેને જુઓ જુઓ જો જો જો ! (એટલું ભાગુ-
ખોખરું બોલી માળાનું લાકડું ઝાલી બેસી જાયછે.) (ઢા)

(એવે જવનિકાંતર્ગત ઘૂઘૂઘૂઘૂ એવો શબ્દ થાય છે અને નાસો
નાસો એવો પોકાર પડે છે).

(ટા) ધરણીતલપર—પૃથ્વીનાપૃષ્ઠ ઉપર. અસિ—તલવાર. બૃહદ્—મોટા.
શાર્ફલ—વાધ. વીરમાતાઓ નાસે છે, એમ કહી સલભામા ભયથી નાસવી
નેહએ એમ સૂચન કર્યું છે. સાલકિનું વીરત્વ ધ્વનિત કર્યું છે.

(ઠા) કામુંકમાં—ધનુષ્યમાં. શિલીમુખ—ખાણ. શાર્ફલનો—વાધનો. કિન્તુ
—પણ. પરિજન—સેવકવર્ગ. અહીં કૃતવર્માએ પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે
માટે અવમર્શસંધિનું વ્યવસાય નામે અંગ વર્ણાયું છે. કૃતવર્મા વંશમંડપની
ઉપર ચઢીને બોલે છે તેથી વાધથી બીડે છે એમ સૂચન કર્યું છે.

(ઢા) શતધન્વા વાધના ભયથી બેસી જાય છે માટે અવપાત નામે
આરભટ્ટી વૃત્તિનો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. વળી શતધન્વાનું કથન સંબંધ વિનાનું છે
માટે અસત્પ્રલાપ નામે વીચીનું અંગ વર્ણાયું છે.

હિમપુષ્પિકા—(એક ઉપર એક એમ પડી ગયેલી સહયરીઓ મધ્યેથી) અરેરે આ વાઘ આવી મારે ત્યાર પહેલાં તો મારાં બાંધેલાં શસ્ત્રે મારા પદમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે કાઢ કાઢો કાઢો. (કનકમાલિકાદિ બીજી અનેક સહયરીઓ એમ પોકાર કરે છે અને કનકમાલિકા તથા પદ્માપ્રભા સહુની તબે દબાઈ ધૂળ્યા કરે છે. ત્યાં સાત્યકિ આવી તેમને અભય આપે છે અને પીડાથી પરાં કરે છે પણ કાઢને શાંતિ વળતી નથી).

(એવે મદિરોન્મત્ત, નીલાંબરધારી હલમુસલ હાથમાં લઈ રક્ત નેત્રથી જાણે વિશ્વને દહન કરતા હોય એવે વેશે રોહિણીનંદન પ્રવેશ કરે છે). (ઢા)

રોહિણીનંદન—અરે વ્યાઘ ક્યાં છે ? લોક કેમ નાસે છે ? શું યાદવોએ નપુંસકત્વ સ્વીકાર્યું છે ? દોડો મા દોડો મા; વ્યાઘ શું કરનાર છે ? આ મારું હલમુસલ (નાસતા લોકોને બતાવી) જુઓ જુઓ ! વ્યાઘ અને તેથી ભય બળરામ છતાં ? સ્થિર સ્થિર ! (બળરામને જોઈ સાત્યકિ કને દોડી આવે છે.)

સાત્યકિ—(નમન કરી) જય જય દેવાધિદેવ ! વ્યાઘ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી છતાં જનસમૂહ વ્યર્થ નાસાનાસ કરી રહ્યો છે ! સેનાની આદિ સર્વ વૃક્ષો પર, મંડપ પર અને અન્ય એવા ઉચ્ચ સ્થળો પર ભયગ્રસ્ત થઈ ચઢી બેઠા છે ! દેવશ્રી કિંચિત્ અવલોકન કરશે તો જણાશે કે હલધર અને સાત્યકિ વિના અન્ય કોઈ પણ શાંતિ કારણ અત્ર છે નહિ. લોક વાર્યાં છતાં માનતા નથી. એવો પ્રકાર છે તો દેવાધિદેવની શી આજ્ઞા છે ! (ગા)

રોહિણીનંદન—(લોકને દોડતા ને પડતા જોઈ) દોડો નહિ દોડો નહિ ! અમે ભયનાશ હેતુથી અહીં ઉભા છીએ, તથાપિ કેમ ભય પામી છો ? (લોક માનતા નથી તેથી આવેશમાં આવી કેટલાકને હળમાં ઘાલી ખેંચે છે તેણે કરી જનસમૂહ જ્યાં ત્યાં સ્થિર થઈ જાય છે) જો

(ઢા) મદિરોન્મત્ત—મદિરા પીનાર્યો ઉન્મત્ત. નીલાંબરધારી—લીલા રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરનાર. રોહિણીનંદન—બળરામ.

(ગા) સેનાની—સેનાધિપતિ. ઉચ્ચ—ઊંચા. ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ધૂળી થેલા. શાંતિકારણ—શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર.

અમે ઉભાં છતાં કોઇ ગભરાશે, નાસશે તો તેને આ મુસલનું પ્રથમ ખલિદાન કરવામાં આવશે. સાત્યકિ ! વ્યાઘ્ર ક્યાં છે ક્યાં છે ? (તા)

સાત્યકિ—રાજધિરાજના પધારવાથીજ તે પાલયન કરી ગયો જણાય છે. હવે કોઇ પણ દિશામાં તેનો શબ્દ સાંભળાતો નથી (એવી રીતે નીડરપણે ઉભેલા ઉભયને, જોઈ અનેક યાદવો તેમને આવી મળે છે અને સર્વે જગોએ શાંતિ પ્રસરવા માંડે છે). (થા)

રોહિણીનંદન—અહો શિનિપુંગવ ! સર્વજન આ સ્થાનકે સ્થિર થાય તેમ સત્વર કરો. (એમ શાંતિ પ્રસારવાથી ખોવાયલા સંતાનો, વૃધ્વો, તરૂણીઓ અને એવાં બીજાં અનેકની શોધાશોધ થઇ રહે છે).

સાત્યકિ—જડશે જડશે; ધૈર્ય ધરી શોધો શોધો. કોઇ કંઈ ગયું નથી કે વ્યાઘ્રે અહીં આવી કોઇને વિડાયું નથી. સહુ કોઇ અહીંનું અહીંજ હશે (એમ શાંતિ કર્યા છતાં સર્ગાંવહાલાં જડતાં નથી તેથી લોક રડ કંકળ તથા ખૂંએખૂંમ કરી મૂકે છે). (ઘા)

(એવે ત્યાં ગભરાયલે વેશે સન્નાજિત તથા ચાક્રમતી પ્રવેશ કરે છે).

સન્નાજિત—અહો દેવ બલદેવ ? મારી સુતા ? મારી સુતા કંઈ જડતી નથી.

ચાક્રમતી—હા સુતા ! તું કંઈ ગઇ ? (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરે છે). અરે મારી વહાલી સુતા ! તું કેમ બોલતી નથી ? (એ શબ્દ સાંભળી કૃતવર્મા, શતધન્વા, અકૂર આદિ આમતેમ ખોળવા માંડે છે). (ના)

(તા) અહીં બળરામે કોપીને લોકોને હળવડે ખેંચ્યા છે તથા પોતાની ભયનારા કરવાની શક્તિ કંઠી બતાવી છે માટે અવમર્શ સંધિનું વિરોધન નામે અંગ વર્ણાયું છે. યદ્યપિ અહીં વિરોધ વર્ણવવાનો હેતુ નથી, તથાપિ બળરામનું કાર્ય વિરોધ ઉત્પન્ન કરે એવું છે માટે વિરોધન અંગ બની શકે છે.

(થા) ઉભયને—બળરામ તથા સાત્યકિને. (ડા) શિનિપુંગવ—શિનિ કુળમાં ઐષ્ટ—સાત્યકિ.

(ઘા) લોકની રડકંકળ અને ગભરાટનું કથન કરી આરંભતી વૃત્તિ વર્ણવી છે.

(ના) કૃતવર્મા, શતધન્વા, અકૂર, એ ત્રણે જણ સત્યભામાને પંરણવાના ઉમેદવાર હતા, એમ સૂચન કર્યું છે. ચાક્રમતીનો શોકનો પ્રલાપ વર્ણવ્યો છે. માટે આક્રંદ નામે નાટ્યાલંકાર.

રોહિણીનંદન—ધૈર્ય ધરે; ચાલો આપણે સર્વ જન જોઈએ છીએ. (એવે કનકમાલિકાને જોઈ) અરે કનકમાલિકે ! જા જઈ લી-
ખકનંદિની આદિ રાજરામાઓમાં જઈ જો અને સત્રાગિતસુતા ત્યાં
હોય તો અહીં તેડી લાવ્ય. (કનકમાલિકાને એમ વળાવી પોતે સર્વ
યાદવો સાથે શોધ કરવા જાય છે.) (પા)

(વનિતાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ તથા તેમને આશા આપતો શ્રીદામો
પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) વયસ્ય ! દેવીને તો આજ અવશ્ય મળવું
જ જોઈએ. તું મને ગુપ્ત માર્ગે પ્રિયા મેળવવાની આશા દર્શ અહીં
લાવ્યો અને અઘાપિ તેમાંનું કંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. અધુના
દેવી તારા ઉપર ક્રોધદષ્ટિથી નિહાળે છે, એમ સમજી તેના વિરુદ્ધ કંઈ
ઘાટ કર્યો હોય તો તે મને જણાવજે. અહીં તો નથી મળતો પ્રિયા કે
નથી દેવીનાં મર્મબાણ સહન કરી પ્રિયાની પ્રતિમા જોવાતી. આ પંચસર-
વિહારપદ્મિનીના તટપર વિરહાગ્નિથી હવે હું દબ્ધ થવો બાકી છું,
માટે જે હોય તે ખરેખર કહી દે. (કા)

શ્રીદામો—દેવશ્રીને આવી અવળી કલ્પના કરવાનું કારણ હું
કંઈ જાણતો નથી. મહારાજ જરા શાંત થાવ. હમણાં હરિવદની આવી
જાણો; વિશ્વાસમાંજ સર્વે સારાંવાનાં સમાઈ રહેલાં છે. (વા)

કૃષ્ણદેવ—ચયસ્ય ! તારી વાતમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે; કિન્તુ
પશ્ય પશ્ય ! આ સુખકર સાહિત્ય મને કેવું દુઃખકર થઈ પડ્યું છે. (મા)

(પા) લીખકનંદિની—રૂકિમણી. રાજરામાઓ—રાજગૃહની સ્ત્રીઓ.
અહીં સત્યભામા બોલાઈ ગઈ છે એ વિષે રૂકિમણીને ખબર મળવાની શુકિત
કવિએ કરી છે.

(કા) પંચાસર (કામ) વિહારપદ્મિની—એ નામના કામવિલાસ કર-
વાની એકાંત જગો કૃષ્ણના મુખે એ નામ બોલાવીને કવિએ સ્થળ સૂચના કરી
છે. અહીં કૃષ્ણે ઉત્કંઠિત વચનોથી ઇષ્ટવસ્તુનો શોધ કર્યો છે માટે પુરુષ
નામે નાટ્યલક્ષણ. કૃષ્ણની આશા વર્ણવી છે માટે આશંસા નામે નાટ્યાલ-
કાર. (વા) હરિવદની—ચંદ્રમુખી—સત્યભામા.

(મા) કિન્તુ પશ્ય પશ્ય—પણ જો, જો !

શ્લોક.

આ પુષ્પોની સુગંધી મધુર મધુર જો આવતી અંગ ભેદે,
આ હંસો શબ્દ સાંધી મદનશર સમા, ધાવથી છાતી હેદે;
આ કોકિલા અને જો શુકસહવરતી, સારિકા દુઃખ દેતાં,
આ તાપે કે અલાપે સદય નવ બને, પ્રાણપ્રિયા ! સહેતાં. ૧૧

શ્રીદામો—તમારી પીડા હવે ઉતાવળે ટાળી દેશે; આ આવી જાણો.

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શું આવી ? પ્રિયા આવી !

શ્લોક.

અયિ પ્રિયે ! અયિ પ્રિયે ? સુધીમ સુખું ગાત્ર રે,
અનંગ અંગ અંગ પીડ અગ્નિ કાણુ માત્ર રે ?
દયા કરી કૃપા કરી કટાક્ષઅંબુ સીંચ રે,
કુચાત્ર માર મારપીડ ટાળી અક્ષિ મીંચ રે. ૧૨

શ્રીદામો—વયસ્ય ! હમણા આવશે; એમ “ ઉતાવળે આંખા શી રીતે પાકે ? ”

કૃષ્ણદેવ—(ઉન્મત્તની પેઠે) ત્યારે આવી જાણો કેમ કહ્યું ?

૧૧ શ્લોક—સ્વઘરા. આ હંસો ધં—આ હંસો શબ્દ સાંધીને (શબ્દ રૂપી કામનાં બાણુ સાંધીને) કામના બાણુથી થયેલા ધાવ કરીને મારી છાતી ભેદે છે. શબ્દો બાણુરૂપે પરિણામ પામે છે માટે પરિણામાલંકાર. આ કોકિલા ધં—આ કોકિલા (કોયલ) અને શુકસહવરતી (ચોપટની સાથે રહે-નારી) સારિકા, એ સઘળાં મળીને મને દુઃખ દેતાં. આ તાપે ધં—આ સઘળાં મને તાપે (તાપ ઉપજવે) છે કે આલાપે (આલાપ કરે છે) ? સંદેહાલંકાર. અર્થાત્ એમનો આલાપ મને તાંપ ઉપજવે છે અથવા તેઓ અલાપે છે કે મને તાપે (તપાવે) છે, એ બે ક્રિયા જાણે એકજ છે. ભ્રોત્યલંકાર. અર્થાત્ તેમના આલાપ મારા તાપના હેતુ છે. હે પ્રાણપ્રિયા ! એવું દુઃખ સહેતાં છતાં પણ તેઓ સદય (દયાળુ) બનતાં નથી !

૧૨ શ્લોક નારાયણદેવ અયિ—(કામળ સંબોધન.) સુધીમ—ઠંડાં અને સુંદર. સુખું—ઉત્તમ—શીતળ અને સુંદર ઉત્તમ ગાત્રવાળી. અનંગ ધં—અનંગ (કામ) ની પીડા અંગોઅંગે છે, તેના આગળ અગ્નિ શી વિશાતમાં છે ? કટાક્ષઅંબુ—કટાક્ષ રૂપી જળ. કુચાત્ર ધં—સ્તનના અચ્ચલાગ મને મારીને

શું આવી અને તેં સંતાડી ? અહો પ્રિયા ! આ તારો પ્રિયતમ અડી છે; આવ્ય, અહીં આવ્ય, (મા)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) હવે તો યન્યા ! (એવે પશ્ચિમ ભાગી નજર જતાં જે તરણ તરણીઓ દોડી આવતી દેખાય છે. તે હિતાવજે કૃષ્ણદેવને બતાવી બંને જણ સામા જાય છે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! હવે શોચ કરીશ મા; આવી પહેાંચ્યાં છીએ હો ! (વળી સઆશ્રય) ને ને પેલા તારા પ્રિયતમ તારી સામા આવે છે. જા જા એકદમ જઈ દહાલિંગન દે, અને તારાં સર્વ દુઃખ દૂર કરી લે. (ચા)

સત્યભામા—(સલજ્જ) સખિ ! એવું બોલીશ નહિ. હું તો મારે એમને જોવા આવી છું તે જોયાંજ કરીશ. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો કને આવી હિલા રહે છે). (રા)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અયિ પ્રિયે ! આ પંચશરથી પીડાયલા પર કૃપાદ્રષ્ટિ કરવા અત્યંત શ્રમ વેઠ્યો છે ! (એમ કહી સ્વેદબિંદુ લો' જાય છે). (લા)

સત્યભામા—(કંઈક પાછી ખસી) હલા નાગરિકા ! ને ને, આટલામાં કંઈ દેવી છે કે ? (એટલું બોલી શરમાઈ જઈ નીચું જુએ છે). (ત્રા)

(લગાડીને) મારી મારપીડ (કામ સંબંધી પીડ) ટાળીને તું અક્ષિ (આંખો) મીંચ—આનંદ અનુભવ. આંખો મીંચવી, એ સાત્વિકાનુભાવ છે. (મા) કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામદશા વર્ણાઈ છે.

(ચા) પ્રિયતમને મળતાં પહેલાં આલિંગન કરવાનું બતાવી અસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધ થયા જેવો વર્ણો છે માટે અવમર્શસંધિનું પ્રરોચના નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(રા) સત્યભામાએ ઇષ્ટવસ્તુનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે માટે વિવેક નામે નાચિકાલંકાર વર્ણાયા છે.

(લા) પંચશરથી—કામથી. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનું પરસ્પર લાપણ વર્ણ્યું છે માટે નિર્વહરણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(ત્રા) આજ પ્રકારના પ્રથમ મેળાપ સમયે ન્યારે સન્નિવૃત્ત સત્યભામા ને હપાડી ગયો ત્યારે દેવીના ભયથી કૃષ્ણ છોડાવી શક્યા નહિ; માટે કૃષ્ણ પીડાય છે, એવું ધ્વનિરૂપ મેહેણું માર્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમા ! (એમ કહી સત્યભામાનો કર સા-
હાય છે અને તે બીજે હાથે છોડાવતી નીચું જુએ છે) મનેજ પૂછો
કે હું એનો ઉત્તર આપું !

સત્યભામા—(સલજ્જ) મારો કર છોડી દો તો હું તમને
પૂછું (એમ કહી પોતાનો હાથ ખેંચે છે).

કૃષ્ણદેવ—હસ્ત મુકત થાય તોજ અમને પૂછાય એમ કંઈ નથી.
(એટલું કહી બીજે કરે મુખ ઉંચું કરે છે).

સત્યભામા—(અતિ સલજ્જ) મને અડકશો મા; હું હજી
કુંવારિકા છું. તમે આવા ધર્મિષ્ઠ થઈ અધર્મ કરવા કેમ તત્પર થયા
છો ? (એમ કહી હાથ મચરડે છે).

શ્રીદામો—અહો એમાં તે શી મોટી વાત છે ? દ્યોને બોલાવીએ
બેમણ અને વર્તાવીએ મંગળ. એ હાથ ઝાલ્યો છે તે છોડી દેવા ઝાલ્યો
નથી. જેમ તમે કુંવારા છો તેમ અમારા દેવ પણ લગ્ને લગ્ને
કુંવારાજ છે ! (શા)

સત્યભામા—(સલજ્જ અને સસ્મિત) કુંવારા હોય તો
કોના ભયથી નિરપરાધીને મહાભયમાં નાખે ?

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! નિરપરાધીને જે કષ્ટ દીધું તેતું ફળ મને
મળી ચૂક્યું છે ! (એમ કહી સત્યભામાને કને ખેંચે છે અને તે આ-
વતી નથી).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જોયું કે ? ધનવીજતું જોડું કેવું
ગાજી રહ્યું છે ? એ ખાલી ગર્જના ટળવાને તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ
ભાસે તોજ સુધાવૃષ્ટિ થાય. (પા)

નાગરિકા—તે શી રીતે ભાસે ?

શ્રીદામો—મારૂં તારદ એકવાર “ મન ” થવાના છે તે જો

(શા) બેમણ—આહાણ. (પા) ધનવીજતું જોડું—કાળા કૃષ્ણ અને
ગૌર સત્યભામાતું જોડું ગાજી રહ્યું છે—સંભાષણ કરે છે. તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ
—તેજના સમૂહવાળું જળતું પ્રતિબિંબ. સુધાવૃષ્ટિ—અમૃતની વૃષ્ટિ. આકાશમાં
ચંદ્રેલા મેઘમાં પણ જ્યારે પાણીનું તેજ દેખાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે હવે
વૃષ્ટિ જરૂર થશે. તેમ અહીં પણ કોઈ તેજસ્વી પુરૂષે આવીને આ વરુદ્ધન્યાનો
હસ્તમેળાપ કરવો ઉચિત છે.

સત્યવાદી હોય તો તે રીતે ભાસે. (અંટલું બોલતામાં તેજપુજ, કર વીણા સહિત, નૃત્ય કરતા નારદશ પ્રવેશ કરે છે અને કૃષ્ણાદિ સર્વ નારદને જોઈ સાષ્ટાંગ નમન કરે છે).

નારદ—(વીણા વગાડતા) શ્રીદામા ! વરંશ્રુદિ વરંશ્રુદિ. કયા કાર્યાર્થે તેં મારું સ્મરણ કર્યું ? (સા)

શ્રીદામો—(આંગળી વડે બતાવી) ભગવંત ! આ કુંવારી કન્યા અને આ કુંવારા કહાનશ એમનાં કરાવો લગ્ન અને અમને એને કરો જનનધ્યાં, એટલે અમને અમારું માગેલું વરદાન મળી ચૂક્યું ! (હા)

નારદ—(સહર્ષ) ભદ્રં ભવતુ ભદ્રં. (એમ બોલી પોતાના કંઠમાંથી કુસુમમાળા કાઢી સત્યભાને પહેરાવે છે અને અંગુલિવડે દેખાડે છે કે એ માળા તમે બંને પહેરો). (કિ)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) લઘુ દેવિ ! એમ સ્તબ્ધ કેમ થઈ ગયાં છો ? પહેરાવી દો વરમાળ અને થઈ જવ વરવધૂ ! અલ્પિ નાગરિકા ! કેમ કંઈ બોલતી નથી ?

નાગરિકા—વયસ્યા ! વરમાળ વેહેલી વેહેલી પેહેરાવી દે. (તોય પણ સત્યભામા નીચું જોઈ રહે છે અને વરમાળ પેહેરાવતી નથી).

શ્રીદામો—(નારદને) ભગવંત ! તમે તો ત્રિકાળદર્શી છો ત્યારે કહો જોઈએ કે વરમાળ પેહેરાવતાં આટલી વાર કેમ લાગતી હશે ?

નારદ—વત્સ ! શ્રવણ કરય. આ પચરંગી વરમાળ હોવાથી અતનુ અને રસરાજ એને અર્પવા દેતા નથી. (લિ)

(સા) વરંશ્રુદિ—વરદાન માગ. (હ') અહીં કૃષ્ણ અને સત્યભામાના અનુરાગબીજની સિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે અગ્રમર્શસંધિનું આદાન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(૧૬) ભદ્રં ભવતુ ભદ્રં—કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ. કુસુમમાળા - પુષ્પનો હાર. (લિ) અતનુ - અમદેવ. રસરાજ—શૃંગારરસ. હામના આવેશને લીધે તથા શૃંગારના લગ્ન રૂપ અનુભાવને લીધે વરમાળ પેહેરાવી શકાતી નથી,

શ્લોક.

કુસુમશર સુરંગે, રંગી માલા રચી છે,
લલિત સુમન સંગે, પંચરંગી પચી છે;
અતનુ તનુ લગ્નયે, અર્પવા દે ન બીધે,
તન મન અતિ રચે, ના જીતે લાજ લીધે.

૧૩

અપિચ—

શ્લોક.

પાંચે રંગ અલંગ છે સુમનના, માળા વિષે રાજતા,
જાણે કે રસરાજ આવી વશિયા, આલંબને સાજતા;

૧૩ શ્લોક—માલિની. કામદેવે રંગમાં આવીને આ રંગવાળી માળા રચી છે, તથા તેમાં લલિત (સુંદર) સુમન (પુષ્પ) ના સંગથી તેને પાંચ રંગ-વાળી કરીને પચી છે (અર્થાત્ ગૂંથી છે). કામદેવનાં બાણ કુલનાં હોય છે માટે તેને કુસુમશર કહે છે તથા તે બાણ પાંચ હોય છે માટે તેને પંચશર કહે છે. આ માળામાં કામદેવનાં પાંચ બાણ રૂપ પુષ્પ જે નૂદા નૂદા રંગનાં હોય છે તે ગૂંથેલાં છે, માટે માળા પંચરંગી તથા કામદેવનાં પાંચ બાણ રૂપ બની છે. કામનાં પાંચ બાણ વિષે અમરકામમાં લખે છે કે—

“ અરવિંદમશોકં ચ નૂતં ચ નવમલ્લિકા ।

નીલોત્પલં ચ પંચૈતે પંચદાણસ્ય સાયકાઃ ॥

રાતું કમળ, આસોપાલવ, આંબો, મોગરો, અને કાળું કમળ એ પાંચનાં પુષ્પ એ કામદેવનાં બાણ છે. અતનુ ધનુ—એવી માળા કૃષ્ણને આરોપણ કરતાં અતનુ (શરીર વગરનો—કામ) તનુ (શરીર) માં લગ્નય છે—લાગે છે. અને એવી લાજથી બીહીવાવડે તે આપવા દેતો નથી. એવા વિચારથી કે કૃષ્ણદેવ મારા કરતાં પણ અતિ સુંદર તથા મોહક છે તેને મારાં બાણ શું કરવાનાં છે ? અથવા કૃષ્ણ સરખા ઊર્ધ્વ રેતા પુરૂષ પાસે એ પંચ બાણ જઈને શું કાર્ય સાધવાનાં છે ? અથવા એ મારાં પંચ બાણ કૃષ્ણ પાસે જશે તો પછી હું જગત્ને શા વડે જીતી શકીશ ? ઇત્યાદિ વિચારથી કામદેવ લાગે છે અને બીહે છે. કામદેવને પ્રથમ અતનુ (શરીર રહિત) વર્ણુને પછી તેનું તનુ શરીર) વર્ણુ છે, માટે વિરોધાભાસ અલંકાર. “ અભાસત્વે વિરોધસ્ય વિરોધાભાસ ઇચ્છતે ”—(કુ. કા.) અથવા તનુ—લગાર. એવી રીતે હોવાથી સત્યભામાને તનમાં અને મનમાં તો અતિશય રચે છે, તથાપિ કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલા લાજને લીધે તે જીતી શકતી નથી—કૃષ્ણને વરમાળા આરોપવા રૂપી લાલ મેળવી શકતી નથી.

ઉત્કંઠાદિપનાભિસાર રતિ ને સંભોગ પાંચે મળી,
લગ્નગણું કરતા લલિતવદની, ફૂલે ન ફૂલે દળી. ૧૪

શ્રીદામા—લગવત । તમે પણ પ્રદાયારી છો તે દીક લગવાની
લલિત કરી અનુભવીઓની વાતો જાણવાનું જાન સંપાદન કર્યું છે !
વાર મહારાજ ? કહો જોઈએ કે અમારાં લગ્નદંતી તમારી સરમથી સંકો-
ચાણાં, મન મધ્યે ઉત્સાહવાળાં, લગ્નગત અને તમારા અમારા ન
જાણવામાં આવે એવાં પ્રેમવાળાં છે કે નહિ ।

નાગરિકા—(સખીની દશા જોઈ) વયસ્વા ! આ સ્થળ સ્વરૂ-
પાસકત થવાનું નથી પણ ઉતાવળે વરમાળ આરોપવાનું છે. (ગિ)

૧૪ શ્લોક—સાર્દૂલવિદીગીત, માળાતા પાંચ રંગને શૃંગારનાં પાંચ અંગ
રૂપે વર્ણે છે. પાંચે ઇ—માળા વિષે જે સુમનના (પુષ્પના) પાંચ અક્ષર (અખંડ)
રંગ છે તે રાજતા (શોભતા—સોણે છે). ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે; જાણે કે ઇ—તે
માળામાં જાણે નાયક નાયિકારૂપ આલંબન વિભાવને વિષે સાજતા (સજ
રહેલા) રસરાજ (શૃંગાર) આવીને વસ્ત્રા હોય ના ! પાંચ રંગને શૃંગાર-
નાં પાંચ અંગ રૂપે વર્ણે છે; ઉત્કંઠા ઇ—ઉત્કંઠા, ઉદીપતવિભાવ, અભિસાર
(સ્વામીની પાસે જવું) રતિ (અન્યોન્યનો પ્રેમ) અને સંભોગ (મેળાપ),
એ પાંચે શૃંગારના અંગ મળીને લલિતવદની (સુંદરમુખી—સત્યભામા) ને
લગ્નગણું કરતા તેથી તેની કળી (હૃદયકમળની) ફૂલે છે અને નથી ફૂલતી—
માળા પેહેરાવવાનું મન થાય છે અને વળી અગ્રહી વ્રત્ય છે. સત્યભામાની
લગ્ન વર્ણાને તેનું સુધાપણું વ્યંજિત કર્યું છે. પાછળ સુવર્ણસૈરોજિકામાં-
ના મેળાપ વખતે સુધાપણું વ્યંજિત કર્યું હતું. છતાં અહીં ફરીથી તેનું કથન
કર્યું છે, માટે નિર્વહણસંધિનું વિગોઘ નામે અંગ વર્ણાયું છે. સત્યભામા
અને કૃષ્ણ ફરીથી મળ્યાં ત્યારથી નિર્વહણસંધિનો આરંભ છે તે ગ્રાથે અંક
પૂરો થતા સુધી વર્ણાશે. મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અને અવમર્શસંધિઓમાં
ઇતિવૃત્ત (વૃત્તાંત) ના બીજ સહિત ભાગ પોત પોતાને સ્થાને યોજવામાં
આવેલા હોય તે સઘળા એક જ કાર્ય સિદ્ધિરૂપ પ્રયોજન જણાવી આપે તેને
નિર્વહણસંધિ કહે છે. પાછળ નારદ પાસે શ્રીદામાએ વરદાન માગ્યાનું વર્ણાયું
છે તેનો ઉપયોગ અર્ક કરી નારદને જોલાવ્યા છે. પાછળ વાઘના ભયની
ગરબડ વર્ણાઈ છે તેનો ઉપયોગ અહીં સત્યભામાને આજ્ઞાવામાં કર્યો છે, અને
એવીજ રીતે પાછળ વર્ણાયેલાં તમામ બીજ અહીં ઉપયોગમાં આવી એક જ
કાર્ય (કૃષ્ણ સત્યભામાનો પ્રતિભુવ) કરશે, તેથી આ નિર્વહણસંધિ જાણવો.
(ગિ) સ્વરૂપાસકત—શ્રીકૃષ્ણના સુંદર રૂપમાં આસકત.

સત્યભામા—(સખી શબ્દ શ્રવણે સુણી શુદ્ધિમાં આવી) હલા નાગરિકે ! જો ત્યારે હું વરમાળ પેહેરાવું છું. (એટલું બોલી પેહેરાવવા જાય છે અને વળી ઉભી રહે છે, તેની સ્થિતિ જોઈ શ્રીદામો નાગરિકને પૂછે છે).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જાણું નજ સાથે બે કમળ ચંદ્રપ્રકાશથી અતિ સંક્રાયાયાં છતાં શશિને કંઈ અર્પે છે, પણ રસરા-જનો સંયોગ અને પ્રેમ એ બે તેને અટકાવે છે, એવું કંઈ તારા જોવામાં આવે છે કે ? (ધિ)

સત્યાભામા—(શ્રીદામાપર કોપને મિથે) જા જા, આવડે એટલું શું બોલે છે ? (એમ કહી વરમાળ આરોપી દે છે).

શ્રીદામો—(નારદ બાણી જોઈ) ભગવંત ! વેદમંત્ર બોલો નીકર હું બોલી દઉં છું (એમ કહી બોલે છે) કાળી કંઠી સાવધાન.

નારદ—(તેને બોલતો અટકાવી) અરે ગોપ ! અમારી દક્ષિણ તારે લેવી છે કે શું ? (પાછો વીણા વગાડી મંત્ર બોલે છે).

શ્લોક.

તડિત જડિત મેઘે, જોડોં તેવી સુહાવે,
શચીપતિ રતિસ્વામી, ઉપમાએ ન આવે;
સર્તો પતિ ગતિ ત્રેતાં, ગૌર ગૌરીશ બાણું,
સઘન લગન લીલા, લાલની જોઈ ટાણું.

૧૫

(ધિ) નાજ—કમળનો દાંડો. અહીં હાથને—કમળના દાંડો રૂપે, આંગળાં સહિત બે હથેળિયોને કમળરૂપે, તથા કૃષ્ણને ચંદ્રરૂપે વર્ણ્યા છે, માટે રૂપક તથા એવા રૂપકવડે અટકાવવા રૂપી અર્થની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા.

૧૫ શ્લોક—માલિની. શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યભામાની જોડી જોવી મેઘમાંજડિત (જડેલી—રહેલી) તડિત (વીજળી હોય,) તેવી સુહાવે-શોભે છે. શચી સાથે રહેલો તેનો પતિ તથા રતિ અને પતિ કામદેવ એમની ઉપમા આપવાને યોગ્ય નથી (ઇંદ્ર સહસ્ર નેત્રવાળો હોવાથી, તથા કામદેવ શરીર વગરનો હોવાથી). કદાપિ જો સતી અને તેના પતિ (શંકર) ને ઉપમા માટે યોગ્ય માનું તે ગૌરીશ (મહાદેવ ગૌર છે અને કૃષ્ણ તો શ્યામ છે, માટે તે ઉપમાં પણ શોભતી નથી. એવી

(એવે ત્યાં સત્રાજિત્, ચાક્રમતી, હલધર, સાત્યકિ, અકૂર, કૃતવર્મા, શતધન્વા, ઇત્યાદિ સત્યભામાની શોધ કરતાં પ્રવેશ કરે છે. (હિ)

સત્રાજિત્—(વધૂ વેશે સુતાને નિરખી નિઃશ્વાસ નાખી)
સત્યભામા ! તું અમને મૂકી એકલી અહીં આવતી રહી ? (ક્રોધથી વક્ર
જોઇ) અરે નાગરિકા ! (એટલું બોલી શ્વાસોચ્છવાસ લે છે). (ચિ)

ચાક્રમતી—(ઉભરાઇ જતા હૃષ્ણે દેખાવી) પ્રાણનાથ !
કણુકમાં પાણી પડ્યું તે કંઈ મિથ્યા થવાનું છે ? પ્રભુએ એનાં બેલાં
એમની સાથેજ બાંધ્યાં હશે ! એમાં શું કરે નાગરિકા અને શું કરે
સત્યભામા ?

સત્રાજિત્—(બળાત્કારે હૃષ્ણ દેખાડી) હા પ્રિયા ! જે થયું તે
કંઈ ના થયું થવાનું છે ? વારું આપણે સંબંધ તો સારોજ થયો !
અરે નાગરિકા ! પાળેલા નાગ આમજ કરડે છે. (હિ)

અકૂર—(કંઈક ખેદ પામ્યા જેવે વેશે) શું આ પ્રકાર આવા
પુરુષને ઘટિત ગણાય ? (જિ)

શ્રીદામો—“ આય તેની વાય, ” “ બળિયાનાં બે ભાગ ”.
ડાસા ! હવે તમારે કેટલા કાળ કાઢવા છે ?

રીતે લાલની (કૃષ્ણની) સઘન (આનંદવડે ઘાડી લક્ષ્મી લીલા જોઈને હું તે
ઉપમાઓને ટાળું (તજું) છું. અર્થાત્ કૃષ્ણ સત્યભામાની શોખા નિરૂપમ છે.

(હિ) સત્રાજિત્નો વિચાર સત્યભામાને કૃતવર્મા સાથે પરણાવવાનો
હતો, ચાક્રમતીનો વિચાર કૃષ્ણ સાથે પરણાવવાનો હતો, હળધર તથા સાત્યકિ
વાદના ભયથી નાઠેલાંની શોધ કરનારા હતા, અકૂર, કૃતવર્મા, અને શતધન્વા, એ
ત્રણે સત્યભામાના ઉમેદવાર હતા, આ સઘળાં બીજા પાછળ યોગ્ય જગાએ
વેરેલાં છે, તે સર્વ અહીં કાર્ય રૂપે ફળવાનું થશે, માટે આ નિર્વાહણસંધિ
વર્ણાય છે. (ચિ) વક્ર—વાંકું—કતરાવું.

(હિ) પાળેલા ઈ—અર્થાત્ તું મારા ઘરની થઈને મારું અપ્રિય કરના-
રી થઈ ! દોષ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે પરિવાદ નામે નાટ્યાલંકાર.

(જિ) શું આ પ્રકાર અકૂરના વચન ઉપરથી તેને (પોતાનો લાભ
ગયા તેથી) આ વાત ગમતી નથી, એમ સૂચવ્યું છે. એજ સૂચના કૃતવર્માના
ક્રોધથી અને શતધન્વાની ચેષ્ટાથી બણી લેવી.

કૃતવર્મા—(સકોપ) અરે ગોપબંધુ ! અવિચારીપણે બોલવું એ હાનિકર્તા છે ! શું કાંઈ બળવાન પુરુષ પૃથ્વીમાં નથી કે ?

શતધન્વા—(તરવાર તાણી) અરે મૂઠ ગોવાળિયા ! જો હવેથી કંઈ આવું બોલ્યો તો તારો ઘાતજ કરવામાં આવશે.

હુળધર—(શતધન્વાનો ખડ્ગવાળો હાથ ઝાલી ખેંચી) અરે શૈભ્ય ! આ કાનો સૂનુ સંયમિનીનો માર્ગસ્થ થવા આવ્યો છે ? (ક્ષિ)

સાત્યકિ—(શર સંધાન કરી પાંચે નિકટ ઉભો રહી) અહો દેવાધિદેવ ! એ પથુ અધુના બલિદાન યોગ્ય પૂજ્યલો નથી. (જિ)

અમ્બુર—(શતધન્વાને મહા યત્ને મુકત કરાવી) જા ભાઈ જા. (એટલું બોલી કાઢી મૂકે છે.)

(એવે ત્યાં રૂંકમણી, કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા ઇત્યાદિ પ્રવેશ કરે છે).

રૂંકમણી—સખિ કનકમાલિકે ! ઓ આવે (આંગળીવડે બતાવી) ટાણું વળી ઉભેલા માણસોમાં જઈ જો. આર્યપુત્ર, ગોપબંધુ અને સત્રાજિતસુતા એ ત્રણેમાંથી એકનો પત્તો લાગતો નથી, માટે મને વિધ વિધ કલ્પનાઓ થાય છે. ગોપબંધુ અવનિતું આકાશ અને આકાશની અવનિ કરી નાખે એમાંનો છે. (ટિ)

કનકમાલિકા—(લાંબી નજરે જોઈ) વયસ્થા ! પણ ઉંચે આર્યપુત્ર અને તેમની સાથે કાંઈ સ્ત્રી બેઠી હોય તેવું જણાય છે.

પદ્મપ્રભા—(સઆશ્ચર્ય) સખિ ! બળરાંમ મહારાજ, શ્રીદામો, નાગરિકા, સત્રાજિત, ચાક્રમતી, હાર્દિક્ય અને સચિવો પણ તહીંજ દેખાય છે.

રૂંકમણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હલા ! જો જો નારદ પણ છે. મને લાગે છે કે આર્યપુત્રનાં લગ્ન કરાવવાજ નારદજી આવ્યા હશે !

(ક્ષિ) શૈભ્ય !—શિશિનો પુત્ર—સાત્યકિ. સૂનુ—છોકરો. સંયમિની—જમપુરી. માર્ગસ્થ—મુસાફર. અર્થાત્ કોણ આ મરવાનો છે ! શતધન્વાએ કરેલો થોડો પણ પરાભવ સડત થઈ શક્યો નથી માટે અક્ષમા નામે નાટયાલંકાર.

(જિ) અર્થાત્ હજી એને મારવાનો વખત આવ્યો નથી. (ટિ) અહીં ટાણું બતાવી દેશ (જગા) ઉપરથી અનુમાન કર્યું છે માટે દ્વિષ્ઠ નામે નાટયાલંકાર.

(પુનઃ શ્વાસોચ્છવાસ લાઇ)-હશે જે થવાનું તે થઇ ચૂક્યું ! હવે તમે કાઇએ તહીં કાઇને ખોટું લાગે તેવું બોલશો મા. (ઠિ)

કનકમાલિકા—(નિઃશ્વાસ નાખી) ત્યારે સખિ આપણે તહીં ગયા વગર શું અણુદોષું રહ્યું છે ? એમનું મુખ એજ ભોગવે. (ઢિ)

રૂકિમણી—એમ કરવું એ મને ઠીક લાગતું નથી, માટે ત્યાં જવું તો ખરું, (એમ કહી ચાલવા માંડે છે અને તેમને આવતાં એકલી આરમતી દેખે છે.)

આરમતી—(સત્યભામા કને જઇ ખીજી કાંઈ ન સાંભળે તેમ) એન ! જે પેલાં રૂકિમણીદેવી આવે છે, તેમને તું જઇ વેહેલીવેહેલી પગે પડજે હો. (ઠિ)

સત્યભામા—(રૂકિમણી સામું જોઇ મુખ મરડી ખીજી કાંઈ ન સાંભળે તેમ) ધણીએ આવશે. (ડહયાં દેખાડી) હવે તો એ છે ને હું છું. થડ હલધું હશે તો ડાળાં પાખડાં ઝખ મારે છે ! માડી તું જે તો ખરી હવે તો એજ મને પગે લાગતી આવશે. ! (ણિ)

આરમતી—ના બા ! ના, એમ કરીએ નહિ. જૂના ઝાડનાં મૂળ ઉંડાં હોય ! (એવે કૃષ્ણદેવની નજર આવતી રૂકિમણી લણી જાય છે). (તિ)

કૃષ્ણદેવ—(કાંઈ ન સાંભળે તેમ ધીમેથી) અધિ પ્રિયે ! જે પેલાં મહાદેવી આવે છે. એ અહીં આવે એટલે તું જઇ તેમને પગે લાગજે હો.

(ઠિ) અહીં કાર્ય સિદ્ધ થયા વિષે ક્યન ક્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું અથન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(ઢિ) અણુદોષું—દોષા વગરનું. અર્થાત્ શું કામ ખગડી જાય એમ છે ? (ઠિ) શાસ્ત્રોક્ત ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટયાલંકાર.

(ણિ) ડહયાં—મૂઠી વાળી અંગૂઠો દેખાડવો. હલધું—સખધું—સુખદ. (સારી પેકે ખાંધેલું) ઉપરથી અપભ્રંશ—મનખૂત.

(તિ) આરમતીએ પોતાનો અર્થ સાધવાને હ્રદાહરણ આપ્યું છે માટે દ્વંદ્વાંત નામે નાટ્યલક્ષણ.

સત્યભામા—(કોઈ ન સાંભળે તેમ મોટેથી) આર્યપુત્ર !
(ભમર ચઢાવી) એ મહાદેવી છે તો એને પગે લાગવા કોઈ મહાદેવ
જોઈએ. હજી એના વેરેલા કાંટા મારા હૈડામાં ભયોભય વાગ્યા કરે છે.
અંતરના ઉમળકા વગર મારાથી તો એમાંનું કશુંએ નહિ થાય. (ધિ)
કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન દેખે તેમ હાથ દબાવી) અયિ પ્રિયે !
જા જા, હું કહું છું તેમ જઈ સત્વર કરચ. (આંગળીવડે બતાવી)
જો પેલાં કને આવી પહોંચ્યાં.

સત્યભામા—(સંક્રાપ) પણ મારાથી ત્યાં શી રીતે જવાય ?
શું મારી કોટની વરમાળા એને કાઢે દાઢી નાખું ? મહારાજ આશા
તો સર્વેને સરખી હોય. (એવે ત્યાં રૂકિમણી અને તેની સખીઓ કને
આવી પહોંચે છે અને સત્યભામા મોં મરડી આડું જુએ છે). (દિ)

નારદ—(રૂકિમણીને જોઈ સસ્મિત) અહો દેવિ કે ? આવો
અને દેવનાં દર્શન કરો ! અહા વાસુદેવ લલિત લલનાસહ કેવા અનુપમ
દેખાય છે ! (ધિ)

શ્લોક.

સજ્જા આ સંધને તડિતા રહી;
સ્થિર લહી ઉપમા ન ધટે સહી;
વિસ વસા ત્રિદશા ન ખરાખરી;
નાલ દપતીને નમ્ય સુદરી !

૧૬

(ધિ) એના વેરેલા કાંટા ઇત્યાદિ શબ્દોથી પૂર્વે યદ્ય ગયેલા
અર્થનું કથન કર્યું છે માટે નિર્ણયિત નામે નાટ્યલક્ષણ. એને પગે લાગવા
કોઈ મહાદેવ જોઈએ— અર્થાત્ તમેજ પગે લાગો, એમ કહીને અભિમાનયુક્ત
વચન કહ્યું છે માટે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર. ‘ અંતરના ઉમળકા વગર ’
ઇત્યાદિ શબ્દોથી પગે ન લાગવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે
નાટ્યાલંકાર.

(હિ) કોટની વરમાળા ઇ—ન નમવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે
ઉપપત્તિ. અર્થાત્ એ તો ત્યારે પ્રસન્ન થાય કે જ્યારે હું મારી વરમાળા દાઢી
નાખું—તમને તજી દેઉં ! એવી રીતે અર્થાંતરની ઉક્તિથી મર્મર્થનું ગોચન
કર્યું છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ધિ) લલિત—સુદર. અનુપમ—જેને ખીલની ઉપમા ન અપાય એવા
નારદે રૂકિમણીને કાર્ય થયેલું બતાવ્યું છે માટે પૂર્વભાવ નામે નિર્વહણનું અંગ.

૧૬. શ્લોક—કૃતવિલગિત. અનુપમપણું સિદ્ધ કરે છે. સજ્જા ઇ—

રૂકિમણી—(શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ) અહો દેવકયે ! તમે તો આર્યપુત્રના મનરૂપ છો, માટે હું તમને દુહી ક્યાં રહું ? વળી મારા જેવીએ મુનિનું વચન ન માનવું એ પણ ધરિત નથી. વાર મહારાજ ! કહો જોઇએ, કે મારે શ્રીદામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ? (એટલું બોલી વૃધ્ધાને જોઇ બોલતી અટકી જાય છે અને રૂકિમણીના અંતરનો લાવ સમગ્ર અકૂર, બળદેવ સત્રાજિત આદિક વયોવૃદ્ધ પુરૂષો બાળુએ ચાલ્યા જાય છે). (નિ)

નારદ—બીષ્મકનંદિની ! અમે કંઈ મર્મજ્ઞ નથી; સર્વેનું શુભ થાય એવું કહેવાનો અમારો ધર્મ છે. (વિ)

શ્લોક.

નથી વાંલું અમારે કેા, નથી વૈરી ત્રિલોકમાં;
અખંડાનંદમાં રાચું, પાચું પ્રેમ અશોકમાં. ૧૭

આ જળવાળા સઘને (સારા મેઘમાં) તડિતા (વીજળી) રહી છે. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાને વિષે મેઘ તથા વીજળીનો આરોપ કર્યો છે માટે રૂપક. પણ તે સ્થિર છે અને વિજળી તો ચપળ હોય છે માટે એને વિજળીની ઉપમા ઘટતી નથી. ત્રિદશા-દેવાંગના. દેવાંગના પણ એની જરૂર બરાબરી કરી શકે એવી નથી. સુંદરી !—હે રૂકિમણી. મુનિએ દંપતિને નમવા રૂકિમણીને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદેશન નામે નાટ્યાલંકાર. સત્યભામાને કોઇની ઉપમાં આપી શકાતી નથી એમ વર્ણવ્યું છે માટે અનવચાલંકાર. સત્યભામા રૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને સ્થિર લાહી એ શબ્દોવડે નારદે સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે કૃતિ નામે નિર્વાહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(નિ) ‘ તમને દુહી ક્યાં રહું ’ ઇત્યાદિ વચનથી મુનિની, અને ‘ મુનિ કૃષ્ણનું મન છે ’ એમ વર્ણી કૃષ્ણની, રૂકિમણીએ આરાધના કરી, એમ વર્ણાયું છે, માટે પ્રસાદ નામે નિર્વાહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે. બાળુએ ચાલ્યા જાય છે—એ સર્વનું હવે કામ ન હોવાથી કવિએ આ યુક્તિથી તેમને રંગભૂમિ ઉપરથી દૂર કર્યા છે.

(વિ- બીષ્મકનંદિની—હે રૂકિમણી. મર્મજ્ઞ-તમારા બોલવાના મર્મને જાણનાર. શ્રીદામાને પગે લાગવું પડશે કે ?—અર્થાત્ મારું ખરું અહિત કરનાર તો શ્રીદામો છે, એ મર્મનો અર્થ છે.

૧૭ શ્લોક—અનુષ્ટુપ પાચું ઇવ—અમે તો શોકરહિત પ્રેમમાં પચી રહ્યા છીએ.

રૂકિમણી—(સખેદ) જો મહારાજ એમજ છે તો તમારા કહેવાથી આર્યપુત્રને નમન કરું છું. (એમ કહી નમન કરે છે. અને કૃષ્ણદેવ તેમ કરતાં અટકાવી ત્વરાવડે કર સાહી પોતાની કને ખેસાડે છે). (ફિ)

નારદ—અહાહા ! શ્યામસુંદરની આ સુંદરતા તો કોઈ અલૌકિકજ દર્શે છે !

શ્લોક.

પાર્વતી પરિણય કાળે, ગંગા સંગે ઇશાન અવિધારે;
ન્યૂનપણું છે કિંચિત, શીર્ષે ચઢશે સમય લહી સારો. ૧૮

આરૂમતી—(કંઈ સમજ્યા જેવે વેશે) ભગવંત ! મારી સુતા એવી મોટી ઉપમાને યોગ્ય નથી; એ તો નાનું બાળક છે. (સત્યભામાને હાથે ઝાલી) જા બેન ! જા, મુનિમહારાજને પગે લાગ્ય. (એટલે કૃષ્ણદેવ સત્યભામાને વરમાળ કાઢી આપે છે અને તે જઈ માના કહેવા પ્રમાણે મુનિને નમે છે).

(ફિ) રૂકિમણીનું નમન વર્ણને કવિએ તેની મોટાઈ તથા કુળવાનપણું વર્ણવ્યું છે, કેમકે નીતિ શાસ્ત્રમાં પણ કહે છે કે,

“ નમાન્તિ ફાલિનો વૃક્ષા નમાન્તિ કુલિનો જનાઃ ।

શુષ્કકાષ્ટંચ મૂર્ચ્ચશ્ચ ન નમાન્તિ કદાચન ॥ ”

કુળવાન વૃક્ષ અને કુળવાન મનુષ્ય નમે છે, પણ સૂકું લાકડું અને મૂર્ચ્ચ કદાપિ નમતા નથી. ” ‘ સત્યભામા નમતી નથી ’ એ ઉપરથી હવે પછીના અંકોમાં જે રૌપ ણીજનું કથન કરવામાં આવશે, તેનો કવિએ અતિ ચૂઢ નિરૂપ કર્યો છે.

૧૮. શ્લોક—ગીતિ. પાર્વતીના લગ્ન સમયે ગંગા સહિત ઇશાન (શિવજી) જેવા શોભતા હતા તેવા શ્રીકૃષ્ણ પણ સત્યભામાના પરિણય કાળે રૂકિમણી સહિત શોભે છે. કોઈ કહેશે કે ગંગા તો તે વખતે શિવને માથે ખેડી હતી, તેમ અહીં કયી સ્ત્રી કૃષ્ણને માથે ખેડી છે ? કવિ કહે છે કે. એટલુંજ કિંચિત્ (લગાર) ન્યૂનપણું છે; અને તે પણ (સત્યભામા) સારો સમય મળવાથી (વખત આવ્યે) શીર્ષે (માથે) ચઢશે ! કોઈ કહેશે કે પાર્વતી પરિણયકાળે પ્રથમ વિવાહિત ગંગા માથે ચઢી હતી અને અહીં તો દ્વિતીયવિવાહિત સત્યભામા માથે ચઢશે, એમ કેમ ? તેનો ઉત્તર પણ; એટલુંજ કિંચિત ન્યૂનપણું

નારદ—(મા'ની હાથ નમી સાર્વભૌમ) બંદે જલનુ જામિની !
અનેક સપત્નીવતી જાવ. (ની)

સોડ.

પતિસુખદાએ શ્યામા, રાવનું અડિત ન દેશ તું વિચારે,
સુરિનર સુખી કરવા મા, માનિનિ ! માથવ મને થાવું ધારે. ૧૬

સત્યભામા—(હાથર ચડાવી) ઝન ઝન જીવન ! તારા કહેવા-
થી (એટલેથીજ અટકાવવા કુચ્છેન તેને નુખ દણ દે છે અને ચાર-
મતી ચુતાનો અપરાધ દામા કરતા નારદને પતે કાઢે છે, એવે ઉતાવળે
દોડતો કંચુકી પ્રવેશ કરે છે).

(અલંકારની જામી) છે. એન, ' ન્યૂતપાતુ' છે. 'દિવ્યત' એનો અર્થ
જન્મે રીતે ધરાવવા.

(વિ) સરિનત—(દેવકાર્ય સાથે ગર્ભિત અર્થવાળો આશિવાદ આપે
છે માટે). ભામિની—રીસાણ સ્ત્રી. અનેક સપત્નીવતી જાવ—અનેક સોહયો-
વાળી થા. આર્દી સુકિતલરેણુ' એ ' અનેક સપત્ન વતી જાવ ' તે વડે દેવકાર્ય' એ
લૌમાસુરવધ રૂપ પ્રત્યક્ષ અર્થનું પ્રહણુ થાય છે નાટ વિચાર નામે નાટ્યવ-
ક્ષણ વર્ણાયું છે.

૧૬ શ્લોક—ગીતિ સ્ત્રયનું, અહિત—પાતાનું ભાંડું, (પુત્ર મરણરૂપ).
સુરીનર—દેવ અને મનુષ્ય. માનિનિ હે—હે રીસાળ સ્ત્રી ! તને માથવ મનમાં
થાવું ધારે—ધણી આંહા એમ થાંઓ. સત્યભામા એ પૃથ્વીનો અવતાર છે. અને
લૌમાસુર કે નરકાસુર નામનો અસુર પૃથ્વીનો પુત્ર છે, તે ઉપરથી લૌમાસુર
સત્યભામાનો પૂર્વજાવનો પુત્ર સમજવો. લૌમાસુરને એવું વરદાન હતું કે તેની
મા પ્રત્યક્ષ હણી રહીને તેને મારવાની આજ્ઞા આપે તોજ તે મરે. એ લૌમા-
સુરે સોળ ઉત્તર રાત્ર્યકન્યાઓને લાવીને કેદ રાખી હતી. અને મહોન્મત્ત યદને
દેવને ણહુ દુઃખ દેવા લાગ્યા હતા. જેથી દેવોએ નારદને એકવાર કૃષ્ણ પાસે
મોકલીને કહેવાયું હતું કે તમે લૌમાસુરને હંણો. આ નાટકના પહેલા અંક
માં કૃષ્ણ નારદના પ્રવેશ વખતે કવિએ બોલ વાંચા મૂક્યું હતું, તે વખતે
કૃષ્ણ જાણતા હતા કે સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે, માટે તે મારી સાથે
આવીને મને ગમ કહે કે લૌમાસુરને મારો, તો દેવનું કાર્ય થાય. પણ સત્ય-
ભામાને પરણ્યા વિના એમ બને નહિ. માટે કવિએ તેમની વચ્ચે અનુરાગ
ઉત્પન્ન કરાવી લૌમવધ રૂપ કાર્યના બીજનું પોષણ કર્યું. હવે સત્યભામાનું

કંચુકી—(નારદમુનિને નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજાધિરાજ ! દેવશ્રીના પરિણયની કથા છત્રધારી દેવાધિદેવે સાંભળી મને આજ્ઞા કરી છે કે યાદુવેંદુ પંચસરવિહારપદ્મિનીના તટરૂપ જેવી સ્થિતિમાં બિરાજ્યા હોય તેવેજ સ્વરૂપે તેમને જોવાની એમને જિજ્ઞાસા છે. (હાથ) બેડી) તો મહારાજ ! પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (મિ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભય પ્રિયા સહ ઉભા થઈ) કંચુકી ! જા. હું આવું છું, એમ સત્વર વિદિત કર્ય. (એમ સાંભળી કંચુકી ઉતાવળે ચાલ્યા જાય છે).

નારદ—વત્સ વાસુદેવ ! ભદ્રં ભવતુ. હવે અર્ધે પશુ સ્વર્ગપ્રતિ સિધારીશું. (એમ કહી સત્યભામાને જોતા જોતા નારદ ચાલ્યા જાય છે અને સર્વે તેમને નમન કરે છે) (મિ)

કૃષ્ણદેવ—અહા પ્રાણુવલ્લભાઓ ! હવે આપણે પણ સત્વર જવું જોઈએ (એમ કહી જાને પ્રિયાઓનો હાથ ઝાલી સચિવ સખિઓ સહવર્તમાન સર્વે ચાલ્યા જાય છે).

ચતુર્થાંક સમાપ્ત.

કૃષ્ણ સાથે લગ્ન થવાથી એ બીજાનો અંકુર ફૂટ્યો. એમ સમજાય છે. આઠલી વાત ધ્યાનમાં લીધાથી નારદે સત્યભામાને સરિમત આપેલો દેવકાર્ય સાધક ગર્ભિત આશિર્વાદ સમજાશે. દેવનું કાર્ય સાધવાથી થયેલો કૃષ્ણને સંતોષ એજ સત્યભામાનું પતિ સુખ છે. ભોમાસુરનો વધ, એ સત્યભામાનું અહિત છે. પણ તે અન્નાણી હોવાથી પોતાના અહિતનો વિચાર નહિ કરે, એમ નારદ યુક્તિથી કહે છે. દેવકાર્ય કરવાથી દેવને સુખી કરનારી અને રોગકન્યાઓને છોડાવવાથી નરને સુખ કરનારી થા, એમ કહેલું છે. એ રોગ હનર કન્યાઓ કૃષ્ણને વરશે, માટે તેને અનેક સપત્નીવતી કહેલી છે. પારિવ્રતકના ફૂલ માટે રીસાશે માટે માનિની કહી છે. તેને મનાવવા ખાતર કૃષ્ણ પારિવ્રતક લેવા જશે, માટે માધવ તેને મનમાં ઘણુંક ચાહા છે, એમ કહ્યું છે. નારદનાં યુક્તિ ભરેલાં વાંકયથી અપ્રત્યક્ષ અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. માટે વિચાર નામે નાટ્યલક્ષણ. નારદનાં વ્યત ઉપર ઉપરથી પ્રિય જણાતાં છતાં અંદરથી અપ્રિય ભાવો નીકળે છે માટે છલ નામે વીથીનું અંગ વર્ણાયું છે.

(મિ) છત્રધારી દેવાધિદેવ—ઉગ્રસેન મહારાજાએ. યાદવેંદુ—શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્ર. પંચસરવિહારપદ્મિની—એ નામની તેલાવડી. જિજ્ઞાસા—હચ્છા પરિજનને—સંવેદનને.

(મિ) સત્યભામાને જોતા જોતા—(આ સ્ત્રી દેવનું કાર્ય સાધનારી છે, એવા વિચારથી).

અંક ૫ મો.

(શ્રીકૃષ્ણ પ્રવેશ કરીને)

શ્રીકૃષ્ણ—આહાહા ! હું કે એક વજનો ગોવાળિયો, તારી પશુ નહિ નંદ કે ઉપનંદ, તથાપિ મિત્રકૃપાએ આજ દેવા મહત્વદને પ્રાપ્ત થયો છું ? એટલે સાક્ષાત્ ભરત જેવો નાટકચાર્ય તે મારી પગથી કરી કરી પૂરો થઈ જવા આવ્યો, ત્યારે જન્મને મેં પોતે આજ તેનું નાટક દેવ જુએ એવો ઘાટ કર્યો ! આહાહા ! હવે આપણા વગર તો બધેય અંધારું ધગજ દેખાય છે ! (એવે મહિમય સ્તંભમાં અચકાવાથી પડી જાય છે. પછે ઉઠી સાવધ થઈ) અરેરે હું તો બૂલી ગયો. મને કૃષ્ણદેવે કહ્યું કે જન તું જઈ નાટકચાર્યને અમે આવીએ છીએ તે વિહિત કર્ય. (આમ તેમ જોઈ) અરે મહારાજ તો મારા કહેવા પ્રમાણે ઉભય પ્રિયાસહ પધાર્યા ! (એવે નેપથ્યમાં મૃદંગ વાગતી સાંભળી) આપણને જેમાં ને તેમાં જશ મળવાનોજ. (આમ તેમ જોઈ) સર્વે પ્રકારની તૈયારી થઈજ ચૂકી છે. (એવે રૂકિમણી સત્યભામાસહ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરી એક સુખાસને ત્રણે જણ બેસે છે). (જ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય શ્રીકૃષ્ણ ! કેમ, એ મંડળને યોગ્ય સ્થાનાદિકની વ્યવસ્થા તો થઈ છે ને ?

શ્રીકૃષ્ણ—મહારાજ ! આવી નાટકશાળા તે એવાને ક્યાં મળવાની હતી ? આહા જુએને કેવી અપૂર્વ રચના આપે રચાવી છે. (આ)

રૂકિમણી—(સસ્મિત) ગોપમંથુ ! તારું નાટક તો નિત્ય જોઈએ છીએ પણ આજ જેને કાળે જોવાનું છે તેને માટે હવે કેટલી વાર છે ?

સત્યભામા—અહો આર્થપુત્ર ! આ રત્ન તમે કેટલે યત્ને મેળવ્યું તું અને એનું દ્રાક્ષવાર મૃદ્ય પણ કરાવ્યું તું કે ?

શ્રીકૃષ્ણ—મૃદ્ય તો લઘુદેવી કર્યાં ત્યારેજ કરાવ્યું તું. (પહેલો રૂકિમણી ભણી અને પછે સત્યભામા ભણી હાથ કરી) રત્ન તે રત્નજ. (૩)

(અ) તહીં-તેમાં. ભરત-નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ કર્તા. (આ) ' નાટકશાળા ' શબ્દ ત્રિલપ્ત (અર્થવાચક) હોવાથી શોભા નામે નાટ્ય-લક્ષણ વર્ણાયું છે.

(૩) અર્થાત્ લઘુદેવી (સત્યભામા) ને પ્રાપ્ત કરાવ્યાં ત્યારેજ મારી

સત્યભામા—(સકોપ) આર્યપુત્ર ! આને અહીંથી કાઢી મૂકો તો તો નીરાંતે નાટક જોવાય. (એવે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે). (૬)

સૂત્રધાર—સુરગુરુ બૃહસ્પતિએ કર્ણાદ્યુત રસની રચના કરી રચેલું અને સ્વયંતી તથા સુરની જેમાં પીડા પ્રકટ થઇ છે એવું આ આદિતિકુંડલાદરણુ રસિક પ્રેક્ષકજન મનોવૃત્તિ સ્થિર કરી નિહાળો એવી હું પ્રાર્થના કરું છું (એવે કડતાળ વાગે છે અને સૂત્રધાર ચતુષ્પદિકા ગાય છે). (૭)

ચતુષ્પદિકા.

વનિતાધર્મજ એવો, એવો, નાથ નિરંજન ગણવો;

આહા ! નાથ નિરંજન ગણવો, મિલને શોકજ હણવો. આહા૦

કીમત થઇ ગયેલી છે—મારા પ્રયાસથીજ તને લઘુદેવીની પદવી પ્રાપ્ત થઇ છે, એ મર્માર્થ. રત્ન તે રત્નજ—(અભિનય ઉપરથી એનો એવો અર્થ થાય કે) રૂકિમણી રત્નરૂપ છે કેમકે સત્યભામાના લગ્ન વખતે એમની મહાશયતા જણાઇ છે.

(૬) સકોપ (શ્રીદામાનો મર્માર્થ સમજીને) () સૂત્રધાર—કૃષ્ણના આગળ જે નાટક ભજવી ખતાવાય છે તેનો સૂત્રધાર નાટકની અંદર જે નાટક ભજવી ખતાવાય છે તેને ગર્ભાંક કહે છે; માટે અહીંથી આદિતિકુંડલાદરણુ નામે ગર્ભાંક શરૂ થાય છે ગર્ભાંકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે—

“ અંકોદર પ્રતિષ્ઠો યો રંગદ્વારા મુલાદિમાન્ ।

અંકોપરઃ સ ગર્ભાંકઃ સ્વીજઃ ફલવાનાયે ॥ ”

“ એક અંકની વચમાં બીજો અંક દાખલ કર્યો હોય તથા તે અંકમાં પણ રંગપ્રશસ્તિ (નાંદી વગેરે) કરવામાં આવે, પ્રસ્તાવના પણ કરવામાં આવે, બીજા નિલેપ કરવામાં આવે, અને તે બીજાનું કાર્યરૂપ ફળપણ વર્ણવવામાં આવે, કુંદમાં એક અંકવાળું આપું નાટકજ દાખલ કરી દેવામાં આવે, તેને ગર્ભાંક કહે છે. ” આ ગર્ભાંક પણ પાંચમાં અંકની વચમાં રંગપ્રશસ્તિ પ્રસ્તાવના વગેરેવાળો છે. એમ આગળ જોવામાં આવશે.

નાટ્યશાસ્ત્રમાંકલું છે કે “ સૂત્રધારે રંગભૂમિ ઉપર આત્રીને કવિનું નામ, નાટકનું નામ તથા નાટકનું વસ્તુ સૂચન કરવું. તે પ્રમાણે અહીં બૃહસ્પતિ, આદિતિકુંડલાદરણુ, અને સ્વયંતી (ચેતાની) તથા સુરની પીડા ઈત્યાદિ વચનો સૂત્રધારે કહ્યાં છે.

સ્વયના-શુંગાર ન જો હોયે, તો ખીન્નના લાવી;

અનિહાં ! તો ખીન્નના લાવી, લેવો નાથ મનાવી. અનિહાં ૧

(ધન્ય છે, ધન્ય છે, આકાશવાણી ! એમ જોત્તી તિતિ પ્રવેશ કરે છે).

તિતિ—હા હા, હું એમજ કરીશ. આજે જટલે વાંત અને જટલે દહાડે મહામહાવત કરી જ્યારે કાયા કટી નાખી ત્યારે પ્રાણનાથે પધારવાનું કહ્યું છે. મેં મારા માયાવીસુતો કનેથી સર્વ શુંગાર મંગાવ્યા છે પણ અદિતિ જેવા કુંડળની મારે ખામી છે (વિચાર કરી) તે એની કને જઈ લાવ્ય માગી લાવું એમ કહી જાય છે. (જ)

(શુંગાર સજ્જ રહી દર્પણમાં મુખ જોતી અદિતિ પ્રવેશ કરે છે)

અદિતિ—આજ મેં સાંજણું છે કે તિતિના વત્તાદિકથી પ્રસન્ન થઈ એને ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. એ પ્રસન્ન થઈ ન જાય તો મેં શુંગારાદિ સજ્જ હું તેમના આવતાજેવજ જો માર્ગમાં દર્શન કરવા હોવી. રહું તો સર્વે સારાં વાનાં થાય. (એટલું જોલી દર્પણમાં કુંડળ જોઈ વિચાર કરે છે.) આવાં કુંડળ કોઈનેય અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થયાં નથી અને થવાનાં નથી. એ શોભાવડેજ હું શીછું મારી સપત્નીઓ કરતાં સ્વા-

૧ ચતુષ્પદિકા—ચાર પદનું એક જાતનું નાટકનું ગાયન, વનિતા ઇં— સ્ત્રીઓનો ધર્મ એવો છે કે તેમણે પોતાના નાથને નિરંજન (પરમેશ્વર) ગણવો. મિત્રને—મેળાપમાં તેના મેળાપથી શોક દૂર કરવો. ગમે તેમ કરીને પણ નાથને પ્રસન્ન કરવો તે વિષે કહે છે: સ્વયના ઇં. સ્વયના—પોતાના આ ગર્ભાંકમાં અદિતિના કુંડળનું હરણ કરવાથી હોમાસુર સાથે દેવોને યુદ્ધ થતાં દેવોનું સર્વસ્વ હરણ થયે અને તેથી તેઓ પીડા પામશે, એ કાર્ય અથવા ક્ષણ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. સ્વામીને પ્રસન્ન કરવાને અલંકૃત થઈને તેમની પાસે જઈ જોઈએ, અને અલંકાર ન હોય તો ખીન્નના માગી પણ લાવવા. એવો શિષ્ટ ઉપદેશ હોવાથી તિતિએ અદિતિ પાસે કુંડળ માગ્યાં અને તેણે તે ન આપ્યાં તેમાંથી દેવદૈત્યને યુદ્ધ ઉત્પન્ન થયું છે. માટે ચતુષ્પદિકામાં જણાવ્યાં: સ્વયને ઇં. વાક્યો ખીન્ન રૂપ છે અને તેથી ખીન્નસ્થાપન રૂપ રંગપ્રસ્થિત વર્ણી છે. વળી અહીં સુત્રધારના વાક્યનો અર્થ ગ્રહણ કરીને પાત્રનો (તિતિનો) પ્રવેશ થાય છે માટે કથોદ્ઘાટનામે પ્રસ્તાવનાનો લોક વર્ણવ્યો છે.

(જ પ્રાણનાથ—કશ્યપમુનિએ માયાવીસુતો—દેવો.

મીને વધારે વહાલી થઇ પડું છું અને આજ પણ પ્રભુનું સહુ પહેલાં મન હરણુ કરી શકીશ. (એવે ત્યાં દિતિ પ્રવેશ કરે છે.) (ક્ર)

દિતિ—(અદિતિને માનપૂર્વક નિહાળી) કેમ મોટી બેન ! શરીરે સુખી તો છો ને ? પાશુપતેશ્વરના દર્શને જવાની તૈયારી કરો છો કે પુણ્યક્ષેત્રમાં જવું છે ? બેન ! આજ તો મારે ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. (એટલું બોલી કુંડળ પહેરેલાં જોઇ બોલતી અટકી જાય છે.) (ક્ર)

અદિતિ—(કંઈક કોપ સહ) અહો એમાં તે શું ? મેં પણ વ્રતાદિ કરી પ્રભુ પ્રસન્ન કર્યાંતા. (હ)

દિતિ—(સંકોચાયેલે મને) બેન ! તમારે પગલે પગલે ચાલી મેં પણ તેમ કર્યું છે અને તમારી કંને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા કંઈ લેવા આવી છું. તમે મારાં સગાં મોટાં બેન અને અહીં પણ મોટાં સપત્ની થાવ છો એટલે તમે મારી આશા પૂરશેજ.

અદિતિ—તારે જે માગવું હોય તે માગી લે અને ઉતાવળ કર્ય કે મારા નિત્ય નિયમમાં અટકાવ આવે નહિ.

દિતિ—(મહામહાપત્ને ઉચ્ચાર કરી) ત્યારે બેન ! આ તમારાં કુંડળ મને આજનો દહાડો પહેરવા ન આપો ? (એટલું કહી નીચું જીએ છે). (હ)

અદિતિ—ના, એ તો હું કાષ્ઠનય આપતી નથી અને આપનારેય નથી; તારે બીજું જે કંઈ જોઈએ તે માગી લે.

દિતિ—(સંકોપ) બીજને શું ચૂનામાં ધાલવું છે ? વાડું હું માગવા આવી છતાં જે તમે નથી આપતાં તો હવે એ સુખે વાપરજો. (એટલું બોલી પોતાના આત્મપક્ષિય ભૌમાસુરનું રમરણ કરે છે અને તે એકાએક શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી પ્રવેશ કરે છે). (ઇ)

(ક્ર) સપત્નીઓ—શોક્યો. (ક્ર) પ્રભુ—સ્વામી અહીં દિવિએ દિતિના વાક્યથી યુગામત પ્રદર્શિત કરી છે. (હ) અહીં મોટી શોક્યનો ગર્વ દર્શાવ્યો છે.

(હ) અહીં માગનારની દીનદ્રશા વર્ણી છે. (ઇ) આત્મપક્ષિય—

ભૌમાસુર—(દીર્ઘ સ્વરે) અહો માતે ! શી આગા છે ? મારું સ્મરણ કેમ કર્યું ? શી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે ? શું હું ઇન્દ્રજીતમાં જઇ ઇન્દ્રને જીતું એમ તમારે કહેવું છે ? બોલો બોલો; આજ્ઞાનુવર્તન કરવા હું સર્વ પ્રકારે સજ્જ થયેલો છું એમ જાણો. (ઈ)

દિતિ—(આશ્વાસનસહ) વતસ ભૌમાસુર ! તારું કલ્યાણ થાવ. મારી ઇચ્છા એટલીજ છે કે આ અદિતિએ કાને ધાતેલાં કુંડળ તું મને હમણા અપાવ્ય. એટલાજ માટે મેં તારું સ્મરણ કર્યું છે.

ભૌમાસુર—અહો, એમા તે શું માગ્યું ? (દીર્ઘ સ્વરે) અરે અદિતિ ! કુંડળ કાઢી આપ્ય. કાઢેછે કે નહિ ? કાઢ્યાં કે નહિ ? કેટલી વાર, કેટલી વાર ? કાઢ્ય, કાઢ્ય. (એટલું કહ્યા છતાં નથી કાઢતી તેથી કને જાયછે.)

અદિતિ—(સકંપ) જા જા, દુષ્ટ હમણાં તારું આવી જન્યું સમજ. હું પણ કેવા વીરની માતા છું તે તારા જાણવામાં છે કે નહિ ? નહિ હોય તો હમણાં જણાશે.

ભૌમાસુર—(સકોપ) કાઢ્ય કાઢ્ય, તારા વીરનાં વપુ દીન થયાં સમજ. કાઢે છે કે હું કાઢું ? (એમ કહી કને જાય છે.) (ઓ)

અદિતિ—(દીન સ્વરે આમથી તેમ નાસતી) નહિ આપું, નહિ આપું. એ મારાં છે, એ મારાં છે. (સકંપ) અરે દુષ્ટ મને સ્પર્શ કેમ કરે છે ? અરે દિતિ ! આમ કરાવવું તને ઘટે નહિ. હા સ્વામીનાથ ! મારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. હા મારા દ્વાદશ સૂત્રો ! (એટલેથીજ થતો ઉચ્ચાર અટકાવી ભૌમાસુર કાન મચરડી નાખી કુંડળ કાઢી લે છે અને દિતિસહ ચાલ્યો જાય છે. તેમને જતાં જોઈ) હા પુત્રો ! આ મારાં કુંડળ લઈ જતા અસુરનો વધ કરો, વધ કરો. (એવે ત્યાં સ્વર્ગથી ઇન્દ્રાદિક દ્વાદશ અદિતિસૂત્ર શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ પ્રવેશ કરે છે.) (ઓ)

પોતાના પક્ષનો. દિતિ દૈત્યોની માતા હોવાથી જધા દૈત્ય તેના પક્ષનાજ સંમંજવા.

(ઈ) માતે—હે માતા, આજ્ઞાનુવર્તન—આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું

(ઓ) વપુ—શરીર. (ઓ) સૂત્ર—પુત્ર. ભૌમાસુરના પ્રવેશથી ભય ઇન્દ્રાદિક યજ્ઞીયાં છે માટે આરભડીવૃત્તિ.

ઈંદ્ર—અહો જનની ! કુંડળ હરણ કરનાર કયો અસુર આ વજ્રને (હિમામી) ધારણ કરવા ઇચ્છે છે ?

અદિતિ—(ગમરાયને વેશે) ભૌમાસુર, ભૌમાસુર. ઓ લઇ જાય, ઓ લઇ જાય.

ઈંદ્ર—(દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી) અહો જનની ! મારો ઉપાય નથી. વસુધરાએ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરી એને વૈષ્ણવાસ્ત્ર! અપાવ્યું છે તથાપિ હે સુરજનની ! હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી કુંડળ પાછાં આણી આપું છું. (એમ કહી બાકીના એકાદશસહ ઈંદ્ર યુદ્ધ કરવા જાય છે અને અદિતિ પણ એકાંત સ્થળમાં જઈ પ્રતિસ્મરણ કરતી બેસે છે.) (ક)

(દિતિ અને ભૌમાસુર પ્રવેશ કરે છે.)

દિતિ—(નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ ! જે માટે આટલી બધી મહેનત કરી તે સહુ ફોગટ ગઈ. હું પ્રભુને રીઝાવવા કુંડળ લેવા ગઈ તે ગઈ અને પ્રાણનાથના આવવાનું મુહૂર્ત વટી ગયું ! અરે પ્રભુ કદી આવીને પાછા ગયા હશે ! હા મૃત ! હા ભૌમાસુર ! મેં જે અર્થે આટલું કર્યું તે અમથું થયું, અને હવે અદિતિના પુત્રોથી મારે પીડા સહન કરવાની કમે લખાઈ. હે વત્સ ! લે આ કુંડળ, તારે ફાવે તે કરય. (એમ કહી કુંડળ આપી દે છે અને આંખોમાં મીંચી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે). (લ)

ભૌમાસુર—અહો માતા ! તું શા કાગ્ગે ચિંતા કરે છે ? આ માઈ વૈષ્ણવાસ્ત્ર હું તારૂં રક્ષણ કરવાને ચોળું છું. (એવે ત્યાં વજ્રધારી ઈંદ્રને આવતો જોઈ) માતા ! જો જો પેન્ના ઇંદ્રાદિ આવ્યા, આ માઈ અસ્ત્ર તારૂં રક્ષણ કરશે; તું નિર્ભય રહે. (એટલું કહી પોતે ત્યાંના ત્યાં અલોપ* થઈ જાય છે અને કિર્તિ ઈંદ્રાદિને જોઈ સંતાઈ જાય છે).

(ક) વસુધરા—પૃથ્વી. (લ) અમથુ થયું—મિથ્યા થયું. + ત્યાંને ત્યાં અલોપ થવાના રંગભૂમીમાં ગોઠવણ પડેલાં થતી હશે એમ આ સમજાય છે.

ઈંદ્ર—અહો વત્સ ! બંધુઓ ! બુઝો બુઝો. માયાંવી અદૃશ્ય થયો. અરે આ મને અસ્ત્ર વાગ્યું, કાઢો કાઢો ! એ ક્યાંથી આવ્યું અને મને કેમ વાગ્યું ? હાં હાં, હું સમજ્યો; આ તો એ દુષ્ટે દ્વિતિ રક્ષણાર્થે વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે. (એવે બીજાઓને ભયોભય અસોના પ્રહાર થાય છે તે જોઈ) અરે બંધુ ! હા પ્રાંત તમે તમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર તણ ઘો અને મનથી પણ એ દુષ્ટ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ધારશો મા, ધારશો મા. (એમ બોલી પોતે વજ્ર તણ દે છે તે જોઈ બીજા સર્વે પણ તેમ કરે છે, એટલે વૈષ્ણવાસ્ત્રને બળ શાંત થાય છે અને બારે જણ ત્યાંથી નાશી જાય છે.)

ચ્છાસ લે છે). આહા શું એનું કપટ ? હું માતાનું રક્ષણ કરવા ગયો, ત્યાં મેં એને જોયો અને હું અહીં આવ્યો એટલામાં તો એણે મારું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું ! (વિચાર કરતે વેશે) હવે મારે કેમ કરવું ? (મોટેથી) હાં હાં કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

ભયને સમયે અતિ નિર્ભયતા,
ધરતા કરતા કંચ વિક્રયતા;
ફરતા ફરતી ગતિ કાળતણિ,
દઢ થા દઢ થા મન ! પીડ ગણી.

૨

તારા—(સઆશ્ચર્ય) અહો પ્રભુ ! પતિ ! જુઓ જુઓ; આ સ્વર તો સુરેન્દ્રનો હોય એમ લાગે છે.

શચી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા તારા માતા ! એ તો કોઇ વેશ ધારી દુષ્ટ દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે)

બૃહસ્પતિ—(સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઇ) હા, એ તો એજ. (શચીને દોડતી અટકાવે છે.)

શચી—(સંભય) ના પિતા ! ના ગુરુ ! એ નોંચ નોંચ, એ તો કોઇ વેશધારી દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે).

બૃહસ્પતિ—સ્થિર થા, સ્થિર થા; શાંતિ પામ્ય, શાંતિ પામ્ય. હું તને અભય આપું છું કે જો કોઇ વેશધારી દાનવ મારી નિરીક્ષામાં આવશે તો હું તેને બાળી ભસ્મ કરી દઈશ (એવે ઇંદ્ર અતિ ક્રોધે આવી પહોંચે છે.). (ચ)

ઈન્દ્ર—(હુકુશાબાળાં આપ્તોને ન ઝાળખવાથી નમન કરી). અહો ભગવંત આપ કોઇ મહર્ષિ હો એમ દેખાય છે. શું તમે પણ દાનવોના

શ્લોક—તોટક. ભયને ઇત્—ધીર પુરૂષો ભયના સમયમાં અતિ નિર્ભયપણે ધારણ કરે છે અને કંચવિક્રયતા (ખરીદી અને વેચાણપણા) રૂપ વ્યવહાર ચલાવ્યા જાય છે. (કંચવિક્રયતા, એ બીજા તમામ વ્યવહારનું ઉપલક્ષ્ય છે). કાળની ગતિ ફરતાફરતી (કોઇવાર સુખાત્મક અને કોઇવાર દુઃખાત્મક) છે, માટે હે મન ! આ પીડા (પણ ફરતાફરતી ગતિ જેવી) ગણીને તું દઢ થા. (ચ) નિરીક્ષામાં—જાતનામાં ગ્રથવા મારા દૃષ્ટિગોચર પ્રદેશમાં.

ભયથીજ નાસાનાસ કરી રહ્યા છો ને ? (નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ શિવ ! શું હું તમારું રક્ષણ નથી કરી શકતો ? (એટલું કહી બોલતો અટકી બંધ છે). (ઢ)

બૃહસ્પતિ—વત્સ ! સુખી થા, સુખી થા; તુંજ અમારું ત્રાણ કરનાર છે. તને ત્રસ્ત બેવો એ અમારા આશાપાશને શિથિલ કરનાર છે. અરે સુરેન્દ્ર ! શું તેં અમને ન ઓળખ્યાં ? (એ શબ્દ સાંભળી આમ તેમ બેઠા.) (જ)

ઈન્દ્ર—(પાદમાં નમન કરી) હા ગુરુવર્ય ! આ દશા ! પ્રભુ ! ભાષો, ભાષો. મારી પ્રિયપત્ની અધુના ક્યાં છે. શિવ ! શિવ ! શું તે પણ સંપત્તિની સાથે સુરારિના સપાટામાં આવી ? (એ શબ્દ સાંભળી પતિને ઓળખી) (ઙ)

શયી—હા પતિ ! (કહી પતિની કાઠે બાજુ પડે છે.) હું મંદભાગ્યણી આ (બતાવી) ગુરુકૃપાએ સુદૈવવાળી થઈ છું, અને તમને નિરખી હું મારા સર્વ કંઈતો પાર પામી છું.

ઈન્દ્ર—(પત્નીને બેઠા સહર્ષ) ગુરુજી ! આપની કૃપાનો પાર કોઈ થઈ પમાય તેવો નથી. અયિ પ્રિયે ! શું આપણી આ દુર્દશા ? આપણા સહાયકારી શંકર, ચતુરાનન, અને હરિ જનાં મારે આ કંઈ ? (એટલું બોલી અંતરમાં અતિ દુઃખ ધરે છે અને શયીને આશ્વાસન કરે છે એવે જ્વનિકાંતર્ગત શબ્દ થાય છે કે ઈન્દ્રને પકડો પકડો. તે સાંભળી પડતાં આપડતાં સર્વે જણ નાસવા માંડે છે) (બ).

રૂકિમણી—(સંજળ નેત્રે) આર્યપુત્ર ! ઉઠો ઉઠો; અને ચક્ર ચક્ર એ દુષ્ટ દાનવનો ઘાત કરો. (ટ)

(ઢ) આપ્તોને—સ્વજનોને. (જ) ત્રણ—રક્ષણ. ત્રસ્ત—ત્રાસ પામેલો. આશાપાશને—આશારૂપી બંધનને. શિથિલ—લીધું.

(ઙ) સંપત્તિની ઇન્દ્ર—એમ મારી સંપત્તિ સુરારિ (દેવશત્રુ—આમા-નુદ)ના સપાટામાં આવી ગઈ છે તેમ મારી પત્નીને પણ તે લઈ ગયા છે કે શું ?

(બ) ચતુરાનન—અન્ના. જ્વનિકાંતર્ગત—પડદાની અંદરથી. (ટ) નમોઽર્ચ્યેન્દ્ર એ અસર કરવી હતી તે થઈ છે એમ બતાવવાને હવિ પ્રેક્ષકજનના પાર જ નુકે છે; રૂકિમણી—ઈન્દ્ર.

સત્યભામા—પ્રિયતમ ! તમારું શરપણું શા કામનું ? જુઓ જુઓ, આ બિચારાં સુખિયાં ન દોડાવાથી કેવું કષ્ટ વેઠે છે ? (એટલું બોલી અશ્રુ ટપકાવે છે.)

શ્રીદામો—(ધ્રુવતો કૃષ્ણની પાછળ ભરાઈ જઈ) મહારાજ ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમાઓ ! અરે વયસ્ય ! આપણે પ્રેક્ષક છીએ અને આ નાટક છે. ખી'શો મા, ખી'શો મા. નાટકાચાર્ય ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! (એવે થોડેક આગળ જઈ ઈદ્રાદિ સહુ બેસી રહે છે). (ઠ)

ઈદ્ર—(આશ્વાસનપૂર્વક) આ મારા વળ્લથી હું ભૌમાસુર વગર ગમે તે દાનવનો નાશ કરવા શક્તિમાન છું (શચીને આલિંગન દઈ) પ્રિયા ! શું મારે માટેજ તારે આ કષ્ટ ભોગવવું પડે છે ?

શ્લોક.

કલ કલકલ સૂણી લાગિયો તેં અધુના,
વલકલવતી ભાળું શકની તું વધુ ના;
અલક શિથિલ આ હા ! ભાગ્યહીણો હું ભાળું,
ઝલક પલક પૂરી, પતિન શે ના નિહાળું ?

૩

અપિચ

તદપિ તરણી તારી, કાંતી કાપે હ્રદે આ,
અખર પ્રખર કેવો, શાંતિ અર્પે મુદે હા !

(ઠ) કર્ણ અને લયાનક રસમાં પ્રેક્ષક તલ્લિન થયાં છે એમ જણાવવાને કૃષ્ણ નાટકાચાર્યને ધન્યવાદ આપે છે.

૩ શ્લોક—માલિની કલ ઇન્—હે પતિ ! આ રાક્ષસોનો કલકલ (યુદ્ધની કીકીઆરીઓ) સાંભળીને તેં તારો કલ (મધુર ગવાજ) અધુના (હમણાં) તંબો છે, અને હું તને વલકલવતી (ગાડની છાલનાં વસ્ત્ર પહેરેલી) જોઈ છું. અરે ! એવી તું ઈદ્રની પત્ની છું ના ? અર્થાત્ તું ઈદ્રની વધૂ છતાં તારી આ સમયે આવીજ દશા થઈ છે ! (અરે) ! હું હીણભાગી આ તારા અલક (કેશ) ને શિથિલ (ઢીલા પડી ગયેલા—(વિખરાઈ ગયેલા) ભાળું છું. તારી ઝલક (કાંતિ) આજ હું પૂરી પલક (વાર સુધી) પણ કેમ જોતો નથી ?

નહિ નહિ નહિ નારી, યોગ્ય આ કષ્ટ મેંવા,
મિલન મરણુ જેવું, લાગિયું દુઃખ દેવા !

૪

(એવે જવનિકાંતર્ગત ભામાસુરના શબ્દ જેવો મોટેથી શબ્દ થાય છે, કે શું શકે શયીસહ આ અરણ્યમાં છે કે કેમ ? એ મને જાણતો નથી ? પરિજનો ! પરિજનો ! મને એક વાર ખતાવો, ખતાવો. એટલે એને હું મારા વૈષ્ણવાસ્ત્રથી દબ્ધ કરી શયીને પટરાણી કરું).

શયી—(ઈંદ્રને બાજી પડી ધ્રુજતે અંજ) હા નાથ ! હા નાથ !
અસુર ! અસુર ! સુર સુર ! આ આવ્યો વ્યો વ્યો ! (ઢ)

ઈંદ્ર—(સભય) અહો ગુરુવર્ધ ! હા ભગવંત ! હવે હું શું કરું ?
ક્યાં નાસું ? અને ક્યાં વાસો થમું ? હે દેવાચાર્ય ? હું મારા જીવિત
રક્ષણાર્થે આમ વિલપતો નથી કિંતુ આ મારી પ્રિયા, આ મારા ગુરુ-
પત્ની, અરે હા ! એટલુંજ શાકાળે ? આ સર્વે ત્રિલોક, એ દુષ્ટના
નાસથી ત્રાહિ ત્રાહિ કરી રહ્યો છે. (ઢ)

શ્લોક.

નથી વૃષ્ટિ થાતી, રસકસ ગયો ભૂમિપરથી,
નથી યજ્ઞો થાતા, દ્વિજ નવ જમે યાતુડરથી;
ગયા હંસોં જિડી, સુરગુર ! સહુ માનસરથી,
ગયા હાંરી સર્વે, શરણુ હરિ ! દે સાહ્ય કરથી ! !

૫

૪ દુઃખથી તારી દશાં એમ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે તથાપિ તારું ના-
જીવક'સાંધ્ય તને જાણીને ગયું નથી, એમ કહી દિલગીર થાય છે. તદ્દપિ ઇ—હે
તરણિ ! એમ જતાં પણ તારી કાંતિ મારા આ હૃદયને કોપી નાખે છે—દુઃખિત
હરે છે ! હે મુદે ! (હર્ષ આપનારી સ્ત્રી !) એ તારી કાંતિનો આખર (કા-
મળ) પ્રસર (ફેલાવો) ક્ષી શાંતિ અર્થે છે ! મિલન—આ સ્થિતિમાં તારો
મેળાપ. નિરપરાધી કામળ સ્ત્રીની આવી દશા વર્ણુને પાછળ કરાવતું ઉદ્દીપન
કર્ચું છે.

(ઢ) સુર સુર—ગનરાઈથી ' અસુર ' નો ' અ ' જોલાતો નથી. (ઢ)
ઈંદ્રનો શ્લોક વર્ણુ છે માટે આકેંદ નામે નાટ્યાલંકાર.

૫ શિખરિણી. ભૂમિપરથી—આખી પૃથ્વીમાંથી. યાતુ—રાક્ષસો.

(એવે જવનિકાંતર્ગત ભામાસુર જેવો શબ્દ થાય છે કે અસુર-રિને પકડો, પકડો.)

તારા—(સભય) અહો નાથ ! મારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ! હાં વત્સ વાસવ ! જો જો, મેલો મારા પર શ્વેનપક્ષીની પેઠે ઝડપ મારી મને ઝાલવા આવ્યો આવ્યો. (એટલું બોલી આંખો મીચી પડી જાય છે.) (ણ)

રૂકિમણી—(સખેદ) આર્યપુત્ર ! જેને વિતીવેદના હોય તેજ આવી વાતોનો અનુભવ કરી જાણે. હા ! ક્યાં દેવતી પાસે હું અને શિશુપાળાદિકનું આનત્રું ! પ્રભુ ! એવી ઘડી માથું દાપનારનેય દેખાડીશ મા. શિવ ! શિવ ! શું બિચારી શચીનું કષ્ટ ! (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે.) (ત)

બૃહસ્પતિ—(તારાને આશ્વાસન કરી) અહો, અબલા ! તું ભયગ્રસ્ત થઈશ મા. (શચીને માથે હાથ ફેરવી) અહો વત્સા ! તું પણ શાંત થા. મારા તપોબળથી હું આટલું સ્થળ (ચોકડી કરી બતાવી) એવું નિમું છું કે ત્યાં ભામાસુર કે તેનો પિતા પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

ઈંદ્ર—ભગવંત દેવાચાર્ય ! આપની કૃપાથી સર્વે સારાં વાનાં થશે.

(એવે ત્યાં ભામાસુર પ્રવેશ કરે છે)

ભામાસુર—(મોટેથી ખૂબો પાડતો) ઈંદ્ર ! ઈંદ્ર ! વાસવ, વાસવ ! ક્યાં ગયો, ક્યાં ગયો ? (ઈંદ્ર, શચી ને તારા થર થર કાંપતાં પૃથ્વી ઉપર પડી જાય છે અને ઈંદ્રાદિકને ત્યાં ન જોવાથી ભામાસુર ચાલ્યો જાય છે.) (થ)

બૃહસ્પતિ—અહો પુરંદર ! જેમ ઉચ્ચ પ્રસ્તરહર્મ્યપર ચિરાજેલાને વ્યાઘ્રતી ગર્જના બાધ કરતી નથી, તેમ મેં તમો સર્વને નિર્ભય કર્યાં છે. જે તમે સર્વેએ અસુર આવ્યો અને દોષને પણ જોયા

(ણ) શ્વેન પક્ષી—બાજ પક્ષી.

(ત) નાટક જોનારી રૂકિમણીને થયેલો અસર-વર્ણવે છે; રૂકિમણી ઇ.વ.

(થ) અદ્ભૂત રીતે રક્ષણ વર્ણવ્યું માટે નિર્વહણ સંધિનું ઉપગૂહન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

વગર પાછો ગયો તે બનતેજ નોયું છે, તથાપિ હે સુરેન્દ્ર ! તું કંઈ દે
હવે હું તારું શું પ્રિય કરું ? (૬)

ઈન્દ્ર—અહો તાત ! આવે સમયે તે આથી વધારે ખીજી કયું
પ્રિય કરવાનું છે ? તથાપિ આશા આદિસમાન બૃહત્ છે માટે—(૭)

શ્લોક.

વિષ્ણુએ અવતાર જે અવનિમાં, દેવાદિ કાળે થયો,
તે સર્વેશ્વર તો કૃપા કરી હવે, લાગે સુદૃષ્ટિ ભયો;
ટાળે દુઃખ સુખી કરી સરવને, ન્યે નિજ સ્થાનમાં,
દેવાચાર્ય ! અનાર્ય આર્ય દુલતા, ના લે પ્રભુ ધ્યાનમાં. ૬

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જે તમે શરમણિ કહેવાવ છો તો ખજે
આ બિચારા સુરને પડતું કષ્ટ કયમ ટાળતા નથી ? મહારાજ, એ
જોરાળાપણું અને ગર્વ શા કામનાં કે જે જોર અને ગર્વથી ટાંકતેય
લાભ કરી શકાયો નહિ ? હાં હાં દેવ ! હું તો તમારા બળ વિપેતી
ભોમિયણુજ છું; પણ હે આર્યપુત્ર ! તમે બિચારી શયીના કષ્ટ સામું
જીમો તો તો બહુ સારું, બહુ સારું ! (૮)

શ્રીદામો—મહારાજ ! તમે જેમ ગોકુળ, વ્રજ અને મથુરામાં
અનેક દાનવોને મારી ભાંના લોકને સુખી કર્યા તેમ સ્વર્ગના સુરોનું કષ્ટ
નિવારો તો થાણું સારું ! થાણું સારું ! પ્રભુ ! પુરંદરરાધિકનું કષ્ટ

(૬) કવિ ગર્ભાદનો ઉપસંહાર કરે છે. પુરંદર—ઈન્દ્ર. કવ્યપ્રસ્તર
હૃમ્—પથ્થરની હંથી હવેલી. નાટકોમાં : હવે તારું શું પ્રિય કરું ' એમ
લખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ લખ્યું છે માટે કાવ્યસંહાર
નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(૭) અદિસમાન બૃહત્—પર્વત જેવી મોટી. ૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિકી-
રિત. દેવાચાર્ય ઈન્દ્ર—હે દેવાચાર્ય ! અનાર્યલોકો આર્યોને દુલે છે, પણ પ્રભુ
તે ધ્યાનમાં લેતા નથી. દેશ આદિની શાંતિને અર્થે શુભ કથન કર્યું છે માટે
પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે. અહીં ગર્ભાદ સમાપ્ત થાયે
છે અને પાશુપતસહ નાટક શરૂ થાય છે.

(૮) ભોમિયણુજ છું—અર્થાત્ મને સત્રાજિત્ ઉપાડી ગયા ત્યારે
મારાથી કંઈ થયું નહોતું ! વક્રોક્તિ.

જોઈ આ હૃદય તો જાણે ફાટી બે કકડા ન થઈ જતું હોય એમ થાય છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમાં તારોજ વાંક છે. તેં આવેા કર્ણમય પ્રયોગ શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોક-વાળાં થયાં ? (પ)

(એવે ઉતાવળે દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. દેવાધિ-દેવ ! મેં સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, ગાંધાર, મગધ, ગજપુર, શકપ્રસ્થ, મધુપુર, આદિક અનેક દેશના જન જોયા છે પણ દ્વારે કોઈ પત્ર લઈ આવ્યો છે તે ક્યાંનો છે તેને હું ઓળખી શકતો નથી. તેને કાર્ય પૂછતા તે દેવશ્રી-ને એકાંત મળવાનું વિદિત કરે છે. (એટલું કહી હસ્ત જોડી ઉભો રહે છે.) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—શું તે મને એકાંત મળવા ઇચ્છે છે ? તો વાર તેને આવવા દો—(એકાંત મળવાની વાતચીત સાંભળી રૂકિમણી સત્યભામા શ્રીદામો આદિક નાટકના સર્વે માણસો અહ્યાં જાય છે.)

(વશલો આહીર પ્રવેશ કરે છે. ,

વશલો—(કૃષ્ણદેવને ન ઓળખવાથી) અહ્યાં તું મને ક્યાંક લઈ જાઉં સહ ? મુજનંદ આ નગરીનો નાહ દરશઈ ઇમ કિમઈ ન કરઈ. (વ)

કૃષ્ણદેવ—(વ્રજના જનને ઓળખી) વયસ્ય વશલા ! અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય, આ હું અહીં બેઠો છું.

વશલો—(નિહાળી જોયા પછે) આહા નંદકનાઈ ! તમિ તો

(પ) કર્ણમય પ્રયોગ—કર્ણુરસમય નાટકની યોજના. (ફ) સૌરાષ્ટ્ર—સોરાઠ. સૌવીર—સિંધ દેશ. ગાંધાર—કંદહાર. મગધ—બહાર. ગજપુર—હસ્તિનાપુર. શકપ્રસ્થ—ઈંદ્રપ્રસ્થ. મધુપુર—મથુરા. નાટક (ગર્ભાંક) જ્વેવાથી દેવતું કષ્ટ નિવારણ કરવા જવાની થઈ આવેલી ઉત્કંઠાને મંદ કરવાને તથા પારિજ્વ-તનો પ્રસંગ આણવાને કવિએ અહીં પ્રકરીરૂપ વસ્તુ વર્ણાને ઇતિવૃત્તનો વિસ્તાર કર્યો છે.

(વ) અહ્યા તું મને ક્યાં લેઈ જાય છે ? મુજને આ નગરીનો નાથ દેખાય એમ કેમ નથી કરતો ?

મેટ્ટેરી નયરીના નાદ, ય્યા, પછલ અમલ કિમલ કરલ ઉલખલ ! નંદક-
નાલ ! રાધલ ધ આપલ (એમ કહી કરમાં પ્રેમપત્ર આપે છે). (મ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રેમપત્રિકાને હૃદયસરની દાખી) કેમ વસલા !
વજમાં નંદ, ઉપનંદ, યશોદામાતા અને રાધિકા આદિક સર્વે કૃષ્ણ
તો છે ને.

વસલો—નંદકનલ ! ધ હલ અવલ અનલ રૂલ રલ વધલ
તિ કિમલ સુલલ ! (મ)

કૃષ્ણદેવ—વાર ભાલ હું ત્યાં આવી સર્વેને સુખી કરીશ. પણ તું
હમણાં તો આ દારપાલક સાથે સ્નાન જોજનાદિ કરી સ્વસ્થ થા. અરે
દારપાલક ! આ મારો આત્મ છે માંડ એની સારી સંભાવના કરવામાં
આવે તેમ કરજે.

દારપાલક—વાર મહારાજ ! (કહી તેને લલ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—હા હૃદય ! તું તો નિષ્કુર થલ ગયું છે કિંતુ તે તારી
નિષ્કુરતાનો કંઈ પણ વિચાર ન કરતાં વ્રજવનિતા તો તારી કામળતાને
કમળથી પણ અધિક માન્યા કરે છે. (પ્રેમપત્રિકા ઉકલતાં ઘણો ભાગ
કોરો જોઈ) હે હૃદય ! આથી પણ તારે સમજવાનું છે કે તારો ઘણો
ભાગ આમ કોરોકટ થલ પડ્યો છે. (એ લીટીઓ કાળા રંગે લખેલી
જોઈ) આહા ! હે હૈડા, તું સમજ કે જે તારામાં કિંચિત્ રંગાયલું છે
તે કૃષ્ણરંગવાળું છે ! (એમ પોતાના હૃદયને ઠપકો દઈ પ્રેમપત્રિકા
વાંચે છે.) (ય)

ગીતક.

વિદલ દેશી જાલ, આદખર લઈ અંજિયા;
રહલ અંતખર રાઈ, કિમઈ પ્રસઈ નવિતિ ભિયા. ૭

(મ) આહા ! નંદકનલ ! તમે તો મેટ્ટેરી નગરીના નાય. ય્યા, પછે
અમે કેમ કરી ઝોળખીએ ! નંદકનલ ! રાધાએ આ આપ્યું છે. (મ) નંદ-
કનલ અહીં આગ્યા, અને રૂડેરી વધાલ તે કેમ સાંભળે ?

(ય) નિષ્કુર—કૂર. કોરોકટ—સનેહ વગરનો. ૭ ગીતક...પ્રાકૃત ભાષાનો
સૌરઠો. વિદલ દેશમાં જાહેર આધાક્ષર લેલ આવ્યા. હે રાય ! હવે અંત્ય
અક્ષર રહ્યો, તે છે ભિયા ! કેમ ગસ્તા નથી ? અર્થાત્ ' રાધી ' તમને પ્રથમવાદાવી.

આહા ! શાં એના મૃણાલવતંતુવત્ મૃદુવચનો છે. એરે હૃદય ! આમ તારે કમળપર કુઠાર રૂપ ધારણ કરવું ઘટિત નથી (વિચાર કરી) મને કોઈપણ સમય નિશ્ચિતિનો મળનાર નથી અને મારાથી જઈ પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઈ આશ્વાસન કરાવાનું નથી ત્યારે મારે કેમ કરવું ? (દૃઢ વિચાર કરી) અધુનાજ એક બે વાસર વ્રજમાં વાસ કરી આવવો. (એવી ધારણા દૃઢ કરી દ્વારપાલક ! દ્વારપાલક કહી તેને બોલાવે છે.) (ર)

દ્વારપાલક—(કને આવી નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ પરિજનને શી આજ્ઞા છે ?

કૃષ્ણદેવ—મ જઈ દારકને સત્તર બોલાવી લાવ. (લ)

દ્વારપાલક—જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા. (એટલું કહી ઉતાવળે ચાલ્યાં. જય છે).

કૃષ્ણદેવ—આહા ! રાધીનો અપૂર્વ પ્રેમ તે રાધીમાંજ બિરાજે છે:—

શ્લોક.

અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિની સવિતા પ્રત્યે, નિરનેહી છે પ્રચંડ આ રાધી ! ૭

(એવે દારક પ્રવેશ કરે છે)

હતી. પણ તેના નામનો પ્રથમ અક્ષર (રા-લક્ષ્મી) તો તમે વિદર્ભ દેશ જઈને લેઈ આવ્યા (રૂઢિમણી લક્ષ્મીનો અવતાર છે, એ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે). હવે તેનો અંત્ય અક્ષર ધી (બુદ્ધિ) રહ્યો છે તેને કેમ ગ્રહણ કરતા નથી ? અર્થાત્ વિચારશૂન્ય થઈ અમને સંસારતા કેમ નથી ?

(ર) મૃણાલવતંતુવત્-કમળના દાંડાને ભાગતાં જે તાંતણા જણાય છે તેના જેવાં કામળ અને સ્નેહવાળાં. મૃદુ—કોમળ. કુઠાર—કોહોવાડો. વાસર—દિવસ (લ) દારકને—દારક નામના સારથીને.

૭. શ્લોક—ગીતિ. અજયા—માયા. જેમ પદ્મિની (કમળ) સવિતા પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે તેમ, મારું અખંડ આરાધન કરીને મારા ઉપર રાધીએ અનુદિન માયા ધારી (રાખી) છે; પણ હે રાધી ! આ (હું કૃષ્ણ) જન તો પ્રચંડ (ધણીજ) નિઃસ્નેહી કે.

દારૂક—(નમન કરી) દેવાધિદેવનો જય હો. આયુષ્મન ! મને શી આજ્ઞા છે ? (વ)

કૃષ્ણદેવ—હે સૂત ! આપણે કાલે વજ્રલાણી જયુ' છે માટે તું પ્રાતઃકાલમાં સર્વ સાહિત્યસહ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કરાડે.

દારૂક—આયુષ્મનની આજ્ઞાનુરૂપ હું સર્વે સજ્જ કરી દેવશ્રીને વિદિત કરીશ.

(એવે ઉતાવળે દાડતો દારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

દારપાલક—દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ અંતઃપુર-પાલીકાએ કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિનું દેવાધિદેવના કલા પ્રમાણે સર્વ આતિથ્ય કર્યું છે. (એ સંદેશો શ્રવણ કરી કૃષ્ણદેવ આવેલા આહીરને ઉઠી જાતે મળવા જાય છે અને સૂત પોતાના મંદિર લાણી ચાલ્યો જાય છે). (શ)

કૃષ્ણદેવ—અહો દારપાલક ! તે આવેલા આહીર અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન મને ખતાવ્ય.

દારપાલક—દેવ આણીપા, આણીપા. (એમ માર્ગે જોતા દેવ દારપાલક સાથે ચાલ્યા જાય છે).

(વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરે છે).

નારદ—અરે શું આશ્ચર્ય કે વાસુદેવ નથી સલલામાને મંદિર કે નથી રૂકિમણીને લાં ! મેં રાજસલા, વાસુદેવગૃહ અને સંકર્ષણપદ્મમાં શોધ કરી તથાપિ ત્રીકમની લાળ મળી નહિ. જે કાર્ય નટ રૂપ ધારી સાવિત્રી, પાર્વતી, બૃહસ્પતિ, તારા, શુક્ર, શયી અને યમાદિ દેવો ન કરી શક્યા તે કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો ! અરે આ તે કેવા અજન્યમાં હું અહીં આવ્યો કે દામોદરનાં દર્શનજ થતાં નથી ? (એવે આવતા દારપાલકને જોઇ) અહો દારપાલક ! અધુના તમારા દેવ ક્યાં ખિરાજે છે ? (ષ)

(વ) આયુષ્મન—સારથિએ રથને ફરવાનું સંજોધન. (શ) અંતઃપુર-પાલિકા—અંતઃપુરનું રક્ષણ કરનારી મુખ્ય દાસી.

(ષ) સંકર્ષણપદ્મ—બળરામનું ઘર. નટરૂપધારી—ગર્ભાંકમાં—નાટક કરનારો પાત્ર ઓળખાવનાર આ વાક્ય છે. સાવિત્રીએ દિતિનો અને પાર્વતીએ અદિતિનો

દ્વારપાલક—(નમન કરી) ભગવંતે બ્રહ્મકુમાર ! દેવશ્રી વ્રજથી આવેલા અતિથિ કને અતિથિસત્કારસ્થાનમાં પધાર્યા છે. દેવર્ષિને ત્યાં જવાની ઈચ્છા હોય તો હું સાથે આવું.

નારદ—હા, મારે ત્યાં જઈ ત્રીકમને મળવાની વાંચ્છના છે, માટે તું મને ત્યાં લઈ ચાલ્ય (પછે આશ્ચર્ય પામી દ્વારપાલક ન સાંભળે તેમ) અહા ! શા ત્રિદશો ત્રિકાળદર્શી હોય છે ! મને શુકે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અદિતિકુંડલાદરણનો દરણમય પ્રયોગ કરી બતાવ્યો તેમાં દયાળનું માનસ દ્યાર્દ્ર ભાવવાળું થયું તથાપિ અંજસા કાષ્ટ વ્રજઆહિર આવ્યો તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજયાના આવરણમાં આવી પડ્યા, માટે તમે જઈ તેમને સુરકષ્ટનું સૂચન કરી જેમ ભામાસુરનો વધ સત્વર થાય તેમ કરો. (એવે અતિથિસત્કાર સ્થાન નિકટ આવી પહોંચે છે અને ત્યાં કૃષ્ણદેવ તથા વશલા આહીરને વાતો કરતા જુએ છે.) (સ)

કૃષ્ણદેવ—(નારદને જોઈ ઊભા થઈ નમન કરે છે) અહો ભગવંતે, પધારો ! પધારો ! (એમ કહી આસન પર બેસાડે છે).

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! આ બ્રહ્મર્ષિનું પૂજન કરવા અંતઃપુરપાલિકાએ અર્ધપાદાદિક આણ્યાં છે.

કૃષ્ણદેવ—(તે સર્વ સાહિત્ય લઈ મુનિનું પૂજન કરે છે) ભગવંતે ! આજ મારું ધનભાગ્ય કે પ્રભુએ મને પાવન કર્યો ! કહો મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

વેશ લીધો હતો. જૃહસ્પતિ, તારા, શુક અને શચી તો તેઓ પોતેજ થયાં હતાં; ચમાદિ દેવોએ ભામાસુરાદિનો વેપ લીધો હતો. એમ નારદવચનદ્વારા કવિ સૂચન કરી જાય છે. ‘ કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો’—અર્થાત્ તે કાર્ય સાધવાને હું પુષ્પ લઈ સત્યભામાનો રોપ ઉત્પન્ન કરવા આવ્યો છું, એવી રીતે પ્રથમ અત્યંત ગૂઢ રાખેલા બીજનો લગાર વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે, માટે મુખઅંધીનું પરિકર નામે અંગ વર્ણાયું છે. અજન્યમાં—અપશુકનમાં.

(સ) દયાળનું—કૃષ્ણનું. માનસ—મન. દ્યાર્દ્ર ભાવવાળું—દયાપટે પીગળેલું. અંજસા—હતાવળો; તરતજ. પૂર્વઅજયાના—પૂર્વની માયાના આવરણમાં—આચ્છાદનમાં. કાર્ય સિદ્ધિ થવા માટે નારદની યોજના કરી છે માટે મુખઅંધીનું ચુકિત નામે અંગ વર્ણાયું છે.

નારદ—(પુષ્પ ખતાવી) અહો વાસુદેવ ! આ પારિન્નતક પુષ્પ હું અકુંઠધિષ્ણુમાંથી લાગ્યોતો તે તમને આપવાની ઇચ્છાથી મારું અહીં આગમ થયું છે. (એટલું કહી પુષ્પ આપી ચાલ્યા જાય છે અને કૃષ્ણાદિક તેમને જતા જોઈ નમન કરે છે. (હ)

કૃષ્ણદેવ—(પુષ્પ પરિમળે કામાતુર થવાથી) અહો વયસ્વ ! હવે તું સુખે શયન કર્ય. આપણે અવશ્ય પ્રાનઃકાને વેદેલા ક્રીડી મજાભણી સિધારીશું. (એટલું બોલી કૃષ્ણદેવ સત્યભામાના મંદિર ભણી જાય છે અને આહિર વેલાવ જોઈ વિસ્મય થતા શયનગૃહમાં જઈ સૂઈ જાય છે).

(સત્યભામાના મંદિરભણી જવાનો માર્ગે રોકી ઉભેલી રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—અરે આર્યપુત્રને આટલી ગંધી વાર કેમ લાગી હશે ? પ્રભુ દ્વાઈ બીજે માર્ગે તો નહિ ગયા હોય ? કે મને નારદ મહર્ષિ પારિન્નતક પુષ્પ આપ્યાની બોટી વાત તો નહિ કહી ગયા હોય ? અથવા હું, દેવર્ષિ જવાની ઉતાવળમાં જે બોલતા હતા તેથી કંઈનું કંઈ તો ન સમજી હોજી ? હશે જેમ આટલું તેમ તેટલું; હવે થોડી વાર વાટ જોઈ પછેજ જઈ શયન કરું. આજ પ્રભુ મારે ત્યાં ક્યાં પધારવાના છે કે મારાથી મંદિર મૂકી જવાય નહિ ? (એવે વેગજેથી કૃષ્ણદેવને આવતા જોઈ) હાં હાં દીક, આવ્યા તો ખરા. સાક્ષાત્ નારદ જેવા દેવર્ષિ તે મને બોટું શાકાજે કહે ? (એવે કૃષ્ણદેવ કંઈ આવી પહોંચે છે અને રૂકિમણીને જોઈ ચકિત થાય છે). (કા)

કૃષ્ણદેવ—(સત્યાશ્ર્વર્ષ) અહો દેવિ ? તમે અત્યારે અહિં ક્યાંથી ?

રૂકિમણી—ન્યારે આર્યપુત્ર “ નવું નવ દહાડા ” એ નહિ બૂલે.

(હ) અકુંઠધિષ્ણુમાંથી—સ્વર્ગમાંથી. આગમ—આગમન.

(કા) રૂકિમણીનાં વાક્યો પરથી કવિએ સૂચવ્યું છે કે નારદમુનિ કૃષ્ણને પુષ્પ આપી રૂકિમણીને કહેતા ગયાં છે કે હું પારિન્નતક પુષ્પ કૃષ્ણને આપી આવ્યો છું, પણ તે તમને ન આપતાં સત્યભામાને આપશે, ઇત્યાદિ અને તેથીજ સત્યભામાના મંદિર ભણી જવાનો માર્ગે રોકીને રૂકિમણી ઉભી રહી હતી.

ત્યારે અહીં તો શું પણ જહીં જહીં દેવ જરો તહીં તહીં ગયા વગર ક્યાં છુટકો થવાનો છે ?

કૃષ્ણદેવ—(હાથ ઝાલી) પ્રિયા ! હું તો ઉભય ચક્ષુએ સમાન જોનાર જેવા હોય તેમાંનો એક છું. તમે અત્યારે અહીં આવી ન ઊભાં રહ્યાં હોત તો પણ હું તો તમારે મંદિર આવનારજ હતો.

રૂકિમણી—આર્યપુત્રને એક આંખે જોનાર તે કેમ કહેવાય ? મહારાજ એટલી સફાઈ કરો છો ત્યારે કહો જોઈએ કે જો મારે ત્યાં પધારવાના હતા, તો આ અવજો માર્ગે આવવાનું શું પ્રયોજન હતું ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયતમા ! મારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકવાનું મંદિર અહીં છે તેનોય જો તું વિચાર નથી કરતી તો પછે હવે મારે તને શું કહેવું ?

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! “હોઠ સાજા તો ઉત્તર ઝાઝા” એ વાણી વાત છે. (કૃષ્ણદેવનો હાથ ઝાલી) મહારાજ તમે જીત્યા અને મારે મંદિર પધારતા’તા તે મેં જાણ્યું; જો એમજ હોય તો ચાલો મારી સાથે જોઈએ !

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ત્યારે હું શું અસત્ય વદું છું ? આ શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકી જાવ તમારી પાછળજ આવુંછું; અથવા વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તમે મારી સાથે આવો એટલે આપણે એવ જાણુ સાથે જઈએ.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! આપને વિશ્વાસે તો વિદ્વર્ભથી અહીં લગી આવ્યાં છીએ અને તે ન આવતો હોય એમ કેમ કહી શકાય ? પણ મહારાજ, એ બોલેલી વાત સાચી કરવાની ભાંજગડ પડી મૂકી જેમ વારંવાર શસ્ત્રાસ્ત્ર સજા મારે મંદિર પધારો છો તેમજ આ અવસરે પણ પધારો, એટલે હું મારું ધન્ય ભાગ્ય માનીશ.

કૃષ્ણદેવ—નાર ત્યારે એમ કરો; અમારે ક્યારે કોઈએ વાતની ના છે ? (એટલું કહી રૂકિમણીનો હાથ ઝાલી કૃષ્ણદેવ ચાલ્યા જાય છે).

(સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે)

(જા) અહીં સ્નેહભરેલાં વાક્યથી રૂકિમણી પોતાનો અર્થ સાધી લે છે માટે અનુત્તર નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

સત્યભામા—હજા નાગરિકે ! આજ આયીપુત્રને આવતાં કેમ વાર લાગી હશે ? કંઈ બીજે તો નહિ ચઢી ગયા હોય ? પણ સખિ ! મારી તો ખાતરી છે કે પ્રિયતમની મારા પર જે પ્રીતિ છે તે બીજા કોઈ પર ક્યારેય થવાની નથી. જા જા સખિ ! તું ચોરક લગી જઈ જો. હવે તો આવવાની વેળા થઈ છે. (ગા)

નાગરિકા—એમ “ ઉતાવળે આંખા તે શી રીતે ખાંડે ? ” જો તારા મનથી તને દેવ અહીંજ. પધારશે એવી ખાતરી છે, તો પછે આમ અધીરી શા કાળે થાય છે ?

(એવે વિધિ હર વિષ્ણુ, વિધિ હર વિષ્ણુ, એમ જોડતા અને વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યભામા—(નારદને જોઈ સઆશ્ચર્ય) અહો ભગવંત ! આજ મારા પર આટલી મોડી રાતે કૃપા કરી ! પ્રભુ ! પ્રધારો પ્રધારો; (એવે નાગરિકા પૂજાદિકનું સાહિત્ય લાવે છે અને સત્યભામા સુતિતું પૂજન કરે છે).

નારદ—વત્સા સત્યભામા ! હું પારિજાતકનું પુષ્પ કૃષ્ણદેવને આપી જતો હતો, તેવામાં મેં તારા અંતરના વિચાર જાણ્યા જેવા કરી મને અતિશે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઈ આવી, કે હું સત્વર અહીં આવ્યો. (વા)

સત્યભામા—ભગવંત ! મારે વિષે શી દયા આવી તે કહો જોઈએ ?

નારદ—ન કહેવું એજ ઠીક. વાર વત્સા ! એશ હવે હું સ્વર્ગ-પ્રતિ ગમન કરું છું.

સત્યભામા—ના ના ભગવંત ! કહો કહો; મને મારી સખી નાગરિકાએ કહ્યું છે અને બ્રહ્મકુમારની ઓળખાણ પાડી છે કે એ તો ત્રૈલોક્ય કાળતા જ્ઞાનવાળા છે. (ડા)

(ગા) સત્યભામાના વચનપરથી તેનું સ્વાધિનપતિકાપણું વર્ણાયું છે.
(ઘા) અંતરના વિચાર—કૃષ્ણ આવવાની ઉત્કંઠાવાળી તારી વૃત્તિ. અનુ-કંપા—દયા.

(ડા) ઓળખાણ પાડી છે—અર્થાત્ મેં પૂર્વે આપની અવજ્ઞા કરી હતી અજ્ઞાનજ હવે મારે તે વિષે કંઈ વિચાર કરશો નહિ.

નારદ—જો તને તારી સખીએ એમ સમજાવ્યું છે તો હું કહું છું તે સત્ય માન્ય કે તારા પર વાસુદેવની પ્રીતિ રૂકિમણી જેટલી નથી.

સત્યભામા—ભગવંત ! મારી સખીએ મને એમ પણ કહ્યું છે, કે બ્રહ્મકુમાર તો “ સોનાં ભંગાવે અને સોનાં મંડાવે ” તેવા છે, પણ પ્રભુ ! મારે વિષે તમને દયા કેમ આવી તે તો કહો. એનું તો જેમ થવાનું હશે તેમ થશે.

નારદ—તો પછે અમારે કહેવાનું શું છે ? વાડ ગમે તેમ થાવ, અમારે શું લેવું કે દેવું છે ? પણ અવળ કરય; જો તું વાસુદેવ તારા પર પ્રેમ રાખનારા છે એમ માને છે તો સ્વર્ગનું જે મહાસુખકર પારિજાતક પુષ્પ તે તને કેમ ન આપ્યું ? (ચા)

સત્યભામા—ભગવંત ! હમણા આર્યપુત્ર પધારી તે મનેજ આપશે.

નારદ—(હાસ્યપૂર્વક) અબલાની જાતિ આવીજ ભોળી હોય છે. વાસુદેવ તો રૂકિમણીને ત્યાં પધારી તેને પારિજાતકનું પુષ્પ આપી વિહાર કરે છે, અને તું તેની આશા રાખી આમ અફળાય છે ! વાડ વત્સા ! તારું કલ્યાણ થાવ. (એટલું કહી બેસો બેસો કહ્યા સતે નારદ મુનિ ચાલ્યા જાય છે.)

સત્યભામા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હલા નાગરિકે ! મને નારદજીનું સર્વે કહેવું સાચેસાચું લાગે છે. જો એમ હોય તો આર્યપુત્ર જેવા કોઈ સ્વાર્થી ન કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ બોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ એ-માનાં પણ ગણાય. પણ સખિ ! નારદમુનિની વાત સાચી હશે કે જૂઠી ? આર્યપુત્ર જે મારા પર પ્રીતિ રાખે છે તેથી એ વાત મને સાચી હોય એમ લાગતું નથી. કંઈ ખીજ કામમાં એ ગુંચાઈ પડ્યા હશે માટે આવતાં વાર લાગી, અને નારદમુનિએ એમ ધાયું હશે કે વગર પૈસાની લડાઈ જોવાનો આ ઠીક લાગ છે ! મને એ બ્રહ્મપુત્રના સ્વભાવ

(ચા) પાછળ વર્ણાયલા રોપખીજનું નિશ્ચયપૂર્વક કથન કર્યું છે માટે પરિન્યાસ નામે મુખસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

બિંબે આર્ચપુત્રે રૂપંરૂપી સનમય પાત્રી મૂકી છે. (છા)

નાગરિકા—નમસ્વા ! અતઃકુમાર આવી ખોટી વાત કરે નહિ,
(જા)

સત્યભામા—(સંકેપ) શું ત્યારે એમ હશે ? તને વળી પૂછીએ
ત્યારે તું તો છેકજુર ડાહી થઈ બસે છે. (ક્ષા)

નાગરિકા—જેન, મારે શું ? ત્યારે તું ક'ણે તેમ હશે !

સત્યભામા—(વિચાર કરી) હજી નાગરિકા ! જો તું મારી
સાથે આવે તો આપણે ત્યાં જઈ જેમ કાંઈ ન બનણે તેમ જોઈ
આવીએ. (જા)

નાગરિકા—આપણે જોવા જઈએ અને દેવ અહીં આવે તો ?

સત્યભામા—ઓહો ! એના તો ઉત્તર અનેક છે, પણ જવું તો
ખરું. ચાલ્ય ચાલ્ય, તું વહેલી ચાલ્ય. અલિ વાહરે ! કેટલીક વાર ?
તું “ ટાઢી પથરા જેવી ” દેખાય છેને શું ? (એવે નાગરિકા તૈયાર
થઈ આવે છે અને બંને જણીએ જોવા જાય છે.)

(સુખાસન પર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ તથા રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા હવે તો તારા મનનું સમાધાન થયુંની કે મારા જેવો
કાંઈ સીધો માણસ નથી !

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! મારા મનનું તો સમાધાન થયુંજ છે, પણ
પ્રભુ ! આ મહામોહકારક અને કાંઈ વાર અંતુલવમાં નહિ આવેલી એવી
સુગંધ ક્યાંથી આવતી હશે ?

(છા) (સત્યભામાના જણવામાં હંજી ખરો ભેદ આવ્યો નથી, માટે તેનાં
નિશ્ચય વિનાનાં વાક્ય વર્ણને કવિએ સંશય નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે.

(જા) ચાલતી વાત પરથી નાગરિકાએ તર્ક કર્યો છે માટે તુલતર્ક
નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ક્ષા) સત્યભામાના કાંપળીજનો અહીં નિલેપ કર્યો છે માટે ઉપલેપ
નામે સુખસંધિનું અંગ.

(વા) કાર્યસિદ્ધિ થવા માટે યોજના કરી છે માટે ચકિત નામે
સુખસંધિનું અંગ.

કૃષ્ણદેવ—(ગજવામાંના પુષ્પને સંભાળી જોઇ) પ્રિયા ! આ કનેની વાટિકામધ્યેથી સર્વ સુવાસિત સુમનેની સુગંધ ભેગી થઇ આવતી હશે. (ટા)

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! સવારે, સાંજે અને રાતે મેં જોયું છે, પણ આવી સુગંધ કોઇ દહાડોય આવતી કેમ મને જણાઇ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તારી શંકા સત્ય છે; કિંતુ આવો સુગંધ તો અત્યારેજ આવે:—

શ્લોક.

પ્રાતઃકાળ વિષે દિરેફ અતિશે, લોભી થઇ લાગતા,
સાયંકાળ થયે સમૂહ ફરતા, પુષ્પો કને માગતા;
લેતા તે મકરંદ ચૂશી ચપશી, ગ્રેંતા સુગંધી સદા,
રાત્રીએ નવ જાણુ થાય તમને, વેલાં સૂઓ સર્વદા.

રૂકિમણી—(ઉંચો શ્વાસ લઇ) પણ આર્યપુત્ર જાણે તમારી કનેથીજ મોહક સુવાસ આવતો હોય એમ મને લાગે છે.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયા ! હવે મને અનુત્તમ સુગંધ આવવાનું કારણ સમજાયું.

શ્લોક.

સુગંધીવાળો મેં, અતિ અરગજ અંગ ધરિયો,
પ્રિયા તારે કળે, મૃગમદતણો વાસ ભરિયો;
ધણાં પુષ્પો પેંયાં, તિલક તરણી તેવું કરિયું,
રોઝાવા એ સર્વે, થઇ ખુશી સતી, કાર્ય સરિયું.

(ટા) સુમનેની—પુષ્પોની.

શ્લોક—સાદુલવિકીડિત. દિરેફ—ભમરાં. સવારે અને સાંજે વાડીનાં પુષ્પોનો મકરંદ ભમરા ચૂશી લેછે તેથી સુવાસ આવતો નથી, અને રાત્રે તો તમે સદા વેહેલાં સૂઇ જાઓ છો માટે સુવાસ તમને જણાતો નથી; આજ અત્યાર સુધી જગ્યાં ત્યારે તે સુવાસ તમે જણ્યો. સુગંધ વાડીમાંથીજ આવે છે એમ સિદ્ધ કરવાને ભમરા વગેરેનાં કારણો ખતાવી આપ્યાં છે માટે ઉપપત્તિ નાટ્યાલંકાર.

શ્લોક—શિખરિણી. તેવું—સુગંધીવાળું. રોઝાવા ઈ—તને રીઝવવાને એ સઘળું મેં કર્યું હવું; અને હવે તેથી સતી (વું) ખુશી થઇ છે; માટે મારું કાર્ય (રીઝાવવા રૂપ) સર્યું છે, ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર.

રૂકિમણી—(સરિંગત) આર્યપુત્ર મને રીઝાવા માટે આટલું બળુ કરે છે તો પછે તે કાંઈ બીજાને કાળે બાટી રાખશે કે નહિ ? (કૃષ્ણ ન સાંભળે તેમ) “ કાળે કામદીને મારે ” એમ બાગતું નથી. જો કંઈ પાસ ગોઠવાય તોજ તે તેમાં પેસે કે નય પેસ. (વિચાર કરી) પણ લાલ્યને આમ તો કરી જોઉં (ઠા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા આમ વિધિનિયેધ શા કર્યા કરે છે ? (એટલું કહી કને જઈ આલિંગન દે છે).

રૂકિમણી—(કિચિત્ આઘી ખસી સંકાપ.) ખસો ખસો, આર્યપુત્ર ! તમે તમારે ઢંગે રહો; અમારા મુઠ્ઠી એમાંનું કાંઈએ હોય નહિ.

કૃષ્ણદેવ—(કંઠે કર લરાવી) પ્રિયા ! તું જે કહે તે હું તારું પ્રિય કરું, કિંતુ તારા જેવીએ આમ મારો તિરસ્કાર કરવો થટે નહિ.

રૂકિમણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) દેવ ! અમાંડું પ્રિય તમે કરશો ત્યારે આમનો મુર્ચ આમ નહિ ઉગે ? (સજળ નેત્રે) પ્રભુ એ દહાડા તો અમારે જતાજ રહ્યા !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ રંગમાં લંગ કરતાં હું તને પ્રથમજ નિહાળું છું. વાર જા. તું જે કહે તે મારે તારું પ્રિય કરવું; પછે કંઈ છે ? (ઢા)

રૂકિમણી—કયું કયું !

કૃષ્ણદેવ—પણ પ્રિયા તું કહે તો ખરી. બોલ્યા વિના કાંઈ દિવસે કાર્ય થવાનું છે ?

રૂકિમણી—જો આર્યપુત્ર ! એમ આગ્રહ કરો છો તો જેમ તમે રોધિકાની વેણી સ્વહસ્તે બાંધતાંતા તેમ મારી આજ ન બાંધો ? મને બહુ બહુ દહાડાંથી એ દેવશ્રીને કેવું આવડે છે તે જોવાની હોંસ છે. (એટલું માંગી કૃષ્ણને આલિંગન દે છે).

(ઠા) રૂકિમણીનો કાર્ય સાધવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે સુકિત નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઢા) કૃષ્ણની કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા વર્ણવી છે માટે અધ્યવસાય નામે નાટ્યાલંકાર.

કૃષ્ણદેવ—અહો આટલા બધા શ્રમે માગી માગી જે માગ્યું તે એજ કે ?

શ્લોક.

જનક સુતા સીતાએ, માગી માગી અજિન તો માગ્યું;
ભીષ્મકનંદિની તારં, માનસ તેવું યથા અનુરાગ્યું. ૧૦

રૂકિમણી—(સરોષ મહારાજ એવાં બા'નાં કાઢવા'તાં ત્યારે આપીશ એમ શા કાજે કહ્યું ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અમે જાણીએ છીએ કે અમારું ધાયું દેવ કદીએ કરવાના નથી. (સજળ નેત્રે) “ગરીબનો બેલી રામ” પણ કોણ જાણે ક્યાં જઇ સૂતો છે !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું આમ કલેશ કરે કે ગમે તેમ કરે તેણે કરી મને જે ન આવડતું હોય તે કદાપિ આવડે ? (એમ કહી અશ્રુ ભૂએ છે).

રૂકિમણી—(તિરસ્કાર પૂર્વક તરછોડી નાખી) થયું થયું મહારાજ ! બહુ થયું (એટલું બોલી સુખાસનપર સૂઇ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આવી હઠ તે શા કામની ? બિઠ્ય બિઠ્ય, મને જેવી આવડશે એવી વેણી ગુંથીશ. પણ તું એટલોય વિચાર નથી કરતી કે એ મને ન આવડતી હોત તો હું કેમ કરી તને મનાવત ?

રૂકિમણી—(ધીમેથી બિઠી હસકાં ખાતી) અમે અમે એવું કહીએ કેમ ? (એમ બોલતી મોગરેલાદિક વેણી ગુંથવાનું સર્વ સાહિત્ય લાવી કને મૂકી બિભી રહે છે). (હા)

કૃષ્ણદેવ—(કર સાહી જેથી જે પગ વચ્ચે સુખાસન નીચે બેસાડી શિરમાં મોગરેલ સિંચે છે) પ્રિયા આમાં તે શું અધિક હતું ?

૧૦ શ્લોક—ગીતિ. અજિન—મૃગચર્મ. માનસ ઇન્—તારં મન પણ તેવું (તેવાજ છુલ્લક પદાર્થની માગણી કરવામાં) પ્રીતિવાળું થયું છે.

(હા) પારિજીતક પુષ્પ લેઇલેવારૂપ કાર્યનો આરંભ તુર્ણાચી છે માટે ઉદ્યમ નામે નાટ્યાલંકાર.

રૂકિમણી—(કિંચિત્ ઉતરેલે રોમે) ત્યારે આર્યપુત્ર ! એમાં તમારે શું “ જેસરણુ જેસવાનું ” હતું કે આટલા સોંધા મોંધા થયા !

કૃષ્ણદેવ—લે પ્રિયા ! લે, હવે વેણી તું તારે હાથે વાળી લે.

રૂકિમણી—હવે એમ અધુરું મૂકાવી દ્રાણુ બિઠનાર છે ?

કૃષ્ણદેવ—અરે વાહ ! એ તે મને આવડે ? તારા જેવી હકીલી તો મેં એકે સ્ત્રી દીદી નહિ.

રૂકિમણી—(ગળવામાંથી પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણ ન જાણે તેમ કાઢી લઇ) મહારાજ તમને આવડતું તું, અને તે કામ તમારી પાસે કરાવ્યું, તેમાં તે મારું શેનું હકીલાપણું ?

કૃષ્ણદેવ—(વેણી બાંધી ઉપર હાથ ફેરવી) લે પ્રિયા હવે તે તારું ધાર્યું થયું કતી ? (એમ કહી ચુંબન કરવા જાય છે અને રૂકિમણી આઘી ખસી જાય છે).

રૂકિમણી—(સરિમત) આર્યપુત્ર ! જેમ તમે આટલું બધું મારે કાળે કર્યું તેમ હવે તો આ વેણીની મધ્યોમધ્ય આ પારિજાતક પુષ્પ બાંધી દ્યો અને પછે આપની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તન કરો. હવે થોડા કાળે ઉતાવળા થવામાં શો માલ છે ? (ગા)

કૃષ્ણદેવ—(ખિન્ન થઇ જઇ) હા લાવો પ્રિયા ! હું એ બાંધી દેઉં. તમે ઠીક સંભારી મારી કનેથી એ લીધું, નહિ તો કંઈનું કંઈ ચીમળાઇ જત ! હું એ તમનેજ આપવાતો હતો, પણ ભૂલી ગયો એટલે એમને એમ પડી રહ્યું !

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! હવે તો એટલાથી પતાવો તો ઠીક; પ્રભુ અતિ જૂઠું જોડ્યે તો આવરદા થટે !

કૃષ્ણદેવ—હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે એ મેં તારે કાળેજ આપ્યું તું. (એ શબ્દ સાંભળતાં કોઇ ન જાણે તેમ સસલામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

(ગા) પારિજાતક રૂકિમણીના હાથમાં આવવા રૂપ કાર્ય કથન કર્યું છે માટે ઉદલેખ નામે નાટ્યાલંકાર.

સત્યભામા—(બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ સંકોપ) હલા નાગરિક ! આ શક સાથે સંબંધ કરાવનાર તું જ કે ? (તા)

રૂકિમણી—(સસ્મિત ' આર્યપુત્ર ! સમ ખાઈખાઈને તો તમારું પેટ ભરાઈ ગયું હશે ?

કૃષ્ણદેવ—જો તને એ મારું કહેવું સત્ય નથી લાગતું તો તું કહે તે પ્રકારે હું એ માટે તારી પ્રતીતિ કરી બતાવું.

સત્યભામા—અલિ નાગરિક ! કાન ચોખાળી સાંભળજે.

રૂકિમણી—મારી પ્રતીતિ તો ક્યારે થાય કે દેવ જ્યારે સત્યભામાના સોગન ખાઈ કહે ત્યારે. (ચા)

કૃષ્ણદેવ—હું સત્રાજિતસુતાના અને મારી જાતના શપથ ખાઈ કહું છું કે એ પારિજાતકપુષ્પ હું તારે કાળેજ અહીં લાવ્યો'તો, પણ તે બૂલથાપથી તને આપવું રહી ગયું.

સત્યભામા—(સર્વે સાંભળે તેમ મોટેથી) “ ખાવાને જગલો અને ફૂટવાને ભગલો. ” છે કંઈ લેવા ને દેવા ? ? સોંધી ને સફરી સત્રાજિતની સુતા ભત્રી જડી છે; પણ હું તો “ રગોરગ રધ ચોપડું ” તેવી છું ! (એ બોલવું સાંભળી કૃષ્ણદેવ તથા રૂકિમણી બહાર આવે છે અને તેમને જોઈ સત્યભામા તથા નાગરિક નાશી જાય છે.) (દા)

રૂકિમણી—આટલી ભાગી રીતે મારા મંદિર કને એવું બોલનાર કોણ છે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અવશ્ય તેનો શોધ કરવો જોઈએ. (એમ બોલતાં બન્ને જણ જોવા જાય છે).

પંચમાંક સમાપ્ત.

(તા) સત્યભામાના કોધબીજનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો છે માટે પરિકર નામે મુખસંધિનું અંગ.

(ચા) સત્યભામાના કોધબીજને ઉત્તેજન મળે એવી રીતે વર્ણન છે માટે વિલોભન નામે મુખસંધિનું અંગ.

(દા) સત્યભામાનું કોધબીજ અત્યાર સુધી શૂદ્ધ હતું તે ઉઘાડું થયું માટે ઉદ્ભેદ નામે મુખસંધિનું અંગ.

રૂકિમણી—(કિંચિત્ ઉતરેલે રામે) ત્યારે આર્યપુત્ર ! એમાં તમારે શું “ બેસરણ બેસવાનું ” હતું કે આટલા સોંધા મોંઘા થયા !

કૃષ્ણદેવ—એ પ્રિયા ! લે, હવે વેણી તું તારે હાથે વાળી લે.

રૂકિમણી—હવે એમ અધુરું મૂકાવી કાણુ છાકનાર છે ?

કૃષ્ણદેવ—અરે વાહ ! એ તે મને આવડે ? તારા જેવી હડીલી તો મેં એકે સ્ત્રી દીધી નહિ.

રૂકિમણી—(ગળવામાંથી પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણ ન જાણે તેમ કાઢી લઈ) મહારાજ તમને આવડતું, અને તે કામ તમારી પાસે કરાવ્યું, તેમાં તે માફ શેનું હકીલાપણું ?

કૃષ્ણદેવ—(વેણી બાંધી ઉપર હાથ ફેરવી) લે પ્રિયા હવે તે તારું ધાયુંથયું કતી ? (એમ કહી ચુંબન કરવા જાય છે અને રૂકિમણી આઘી ખસી જાય છે).

રૂકિમણી—(સરિખત) આર્યપુત્ર ! જેમ તમે આટલું બધું મારે કાળે કર્યું તેમ હવે તો આ વેણીની મધ્યેમધ્ય આ પારિજાતક પુષ્પ બાંધી લ્યો અને પછે આપની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તન કરો. હવે થોડા કાળે ઉતાવળા થવામાં શો માલ છે ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—(ખિન્ન થઈ જઈ) હા લાવો પ્રિયા ! હું એ બાંધી દેઉં. તમે ઠીક સંભારી મારી કનેથી એ લીધું, નહિ તો કંઈતું કંઈ ચીમળાઈ જાત ! હું એ તમનેજ આપવાનો હતો, પણ ભૂલી ગયો એટલે એમને એમ પડી રહ્યું !

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! હવે તો એટલાથી પતાવો તો ઠીક; પ્રભુ અતિ જૂઠું બોલ્યે તો આવરણ થટે !

કૃષ્ણદેવ—હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે એ મેં તારે કાળેજ આપ્યુંતું. (એ શબ્દ સાંભળતાં કાંઈ ન જાણે તેમ સત્વભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

(જા) પારિજાતક રૂકિમણીના હાથમાં આવવાં રૂપ કાર્ય કથન કર્યું છે માટે ઉદ્દેશ્ય નામે નાટ્યાલંકાર.

સત્યભામા—(બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ સકોપ) હલા નાગરિક ! આ શક સાથે સંબંધ કરાવનાર તું જ કે ? (તા)

રૂકિમણી—(સસ્મિત ' આર્યપુત્ર ! સમ ખાઈખાઈને તો તમારું પેટ ભરાઈ ગયું હશે ?

કૃષ્ણદેવ—જો તને એ મારું કહેવું સત્ય નથી લાગતું તો તું કહે તે પ્રકારે હું એ માટે તારી પ્રતીતિ કરી બતાવું.

સત્યભામા—અલિ નાગરિક ! કાન ચોખાળી સાંભળજે.

રૂકિમણી—મારી પ્રતીતિ તો ક્યારે થાય કે દેવ જ્યારે સત્યભામાના સોગન ખાઈ કહે ત્યારે. (ચા)

કૃષ્ણદેવ—હું સત્રાજિતસુતાના અને મારી જાતના શપથ ખાઈ કહું છું કે એ પારિજાતકપુષ્પ હું તારે કાળેજ અહીં લાવ્યો'તો, પણ તે બૂલથાપથી તને આપવું રહી ગયું.

સત્યભામા—(સર્વે સાંભળે તેમ મોટેથી) “ ખાવાને જગતો અને કૂટવાને ભગતો. ” છે કંઈ લેવા ને દેવા ? ? સોંધી ને સફરી સત્રાજિતની સુતા ભત્રી જડી છે; પણ હું તો “ રગોરગ રધ ચોપડું ” તેવી છું ! (એ બોલવું સાંભળી કૃષ્ણદેવ તથા રૂકિમણી બહાર આવે છે અને તેમને જોઈ સત્યભામા તથા નાગરિક નાશી જાય છે.) (દા)

રૂકિમણી—આટલી લાગી રીતે મારા માંદેર કને એવું બોલનાર કોણ છે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અવશ્ય તેનો શોધ કરવો જોઈએ. (એમ બોલતાં બન્ને જણ જોવા જાય છે).

પંચમાંક સમાપ્ત.

(તા) સત્યભામાના કોથળીજનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો છે માટે પરિકર નામે મુખસંધિનું અંગ.

(ચા) સત્યભામાના કોથળીજને ઉત્તેજન મળે એવી રીતે વર્ણન છે માટે વિલોભન નામે મુખસંધિનું અંગ.

(દા) સત્યભામાનું કોથળીજ અત્યાર સુધી ગૂઢ હતું તે ઉઘાડું થયું માટે ઉદ્ભેદ નામે મુખસંધિનું અંગ.

અંક ૬ ટ્રો.

(સોચ કરતે વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—કાંટા વેરે વિકૃત ને વીણવા મારે. વસવાના વેરી થઇ તેને વિદાય કર્યો. દારૂકને હુકમના તોરમાં દગાવી દઇ રથે જોત-રેલા ઘોડા છોડી મૂકાવ્યા. એવાં એક તો શું પણ અનેક કામ કરવા હું તૈયાર છું પણ હજી મારે વકરાયલી વાઘણ કને જઈ મનાવાનું પાકી રહ્યું છે. દૈવ જાણે ત્યાં તેનો શીકાર હું થઈ પડું છું કે તેને મારે શીકાર કરું છું (એમ વિચાર કરતો સત્યભામાના મંદિર કને આવી પહોંચે છે અને તેને ત્યાં રીસાયલે વેશે ખેડેલી નાગરિકા સાથે જુએ છે.) (બ)

નાગરિકા—(શ્રીદામાને આવતો જોઇ) વયરયા ! જો, જો, પેલો આર્યપુત્રનો સંદેશો લઇ આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) તને લલા સંદેશો ને સાંઈ સૂઝી રહ્યા છે ? તું તારે જે કરતી હોય તે કરય.

શ્રીદામો—(કને આવી) કેમ લઘુદેવિ ! તમારે તો કંઈ લડાઇ થવાનું સંભળાય છે ને શું ? તમે તમારા ભોળપણામાંથીજ ઉજળું એટલું દૂધ દેખી રહ્યાંતાં.

સત્યભામા—(સંકોપ) એવાં અગ્રાવડાં અને મીઠડાં મને જરાકે ગમતાં નથી. તું તારે ઢંગે રહેજે. મોટી દેવી હશે તેને મારે શું.....(એટલું બોલી અટકી જાય છે) જા જા, અહીં તું શા કાળે આવ્યો છે ? (આ)

(બ) પાંચમા અંકમાં સત્યભામાના ક્રોધરૂપ બીજનો નિરૂપ કરી અંક સમાપ્તિએ સત્યભામાના વચનદ્વારા તે પ્રકટ કર્યું છે, તથા તે બોલનાર કોણ ? એવી શંકા ઉઠાવી તે હાંકક શુભેત પણ રાખ્યું છે, માટે મુખ અને પ્રતિમુખ સંધિ એજ અંકમાં વર્ણવેલ ગયા છે. હવે એ રોપને સમાવવા રૂપ કાર્યની વચ્ચે વારંવાર વિદ્યત ઉપજવાં તથા લાભ મળવે. ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા ગર્ભ-સંધિથી આ અંકનો આરંભ થાય છે. શ્રીદામો ૬૦

(આ) અહીં સત્યભામાનું ક્રોધચક્રત વાક્ય વર્ણવ્યું છે માટે ગર્ભ-સંધિનું તોટક નામે અંગ.

શ્રીદામો—આ તે શું શોક્યને ખારે.....(તેને બોલતો અટકાવી).

સત્યભાષા—અહ્યા ગોવાળિયા, જે તેનું નામ મારા આગળ દીધું તો મારા જેવી કાંઈ નથી હો !

શ્રીદામો—(ગાલમાં લપડાકો મારી) ભૂલ્યો ભણ ભૂલ્યો.

સત્યભાષા—(રૂદન કરી) મને આ ઘરમાં છેતરપંડી કરી નખાવનારનું સત્યાનાશ જન્મે. હું જાણુંજ છું કે તું અહીંથી મારો જીવ લીધા વગર જનારો નથી (એટલું બોલી ઉડી ચાલી જાય છે ? અને તેની પછાડી પછાડી નાગરિક પણ જાય છે).

શ્રીદામો—અરે રામ ! હવે આપણાય ગ્રહ વાંકા થયા લાગે છે. હું કે જે જ્યાં નાખ્યો ત્યાં સોંસરો નીકળી જનાર તે આમ અષ્ટમ પાછો જઈ છું (નિઃશ્વાસ નાખી) “ મરતા માંડીને બાપ કહે તે કંઈ જીવે. ” ચાલ્ય રામ ચાલ્ય, જઈ કહાનજીને જીવિતબંધ જણાવીએ. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે).

(કૃષ્ણદેવ વિચાર કરતે વેશે પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ગયો છે એટલે કાર્ય તો નિઃસંશયપણે થવુંજ જોઈએ. વશલાને વિદાય કર્યો અને દારૂક કને રથ છોડાવી નાખ્યો એ સમાચાર તો મેં જાણ્યા, અને અધુના પ્રિયાની ખબર સાંભળી ખુશી થઈશું. (એવે ઉતરી ગયેલે મોઢે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—મહારાજ કાંશીએ દેવાને વ્રજનો ગોવાળિયો ઠીક હાથ લાગ્યો છે !

કૃષ્ણદેવ—વાહ વાહ ! વયશ્ય ! એવું શું બોલે છે ? તું તો મારા અમાત્યાદિક કરતાં પણ અધિક છે. (હ)

શ્રીદામો—મુઆ આધક ને બધિક; કહાનજી તમે જે કહાવ્યુંતું, કે “ દેવિ ! તમારે કાજે મેં વ્રજમાં જવાનો વિચાર માંડી વાલ્યો છે. તમે રાત્રે દેવીને મંદિર ગુપ્તપણે પધાર્યા અને રીસાઈ નાશી ગયાં તે ઠીક ન કહ્યું, તથાપિ અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ. ”

એમાંનું કશુએય દેવીએ સાંભળ્યું નથી કે આપણાથી કહેવાયું નથી. (૬)

કૃષ્ણદેવ—વયશ્ય ! હાશ્ય કરવું જવા દઈ કહે તો ખરો, કે ત્યાં તારા ગયા પછે શું નિપન્યું ?

શ્રીદામો—મહારાજ મારા સમ ખાઈ કહું છું કે મેં જે કહ્યું તે સહ સાચેસાચું જ છે.

કૃષ્ણદેવ—વયશ્ય ! કહી દે કહી દે, વાર કરીશ મા.

શ્રીદામો—(વિચાર કરી) કહાનજી ! તમને તહીં તેડ્યા છે અને મારી સાથે કહાવ્યું છે કે આર્યપુત્રે મને આવડા મોટા વાંક માટે ક્ષમા કરી તેથી મારા પર તેમનો પૂર્ણ ગ્રેમ છે એમ હું માનું છું. (કૃષ્ણદેવ ન સાંભળે તેમ) એમને એજ જોઈએ ! નથી મારી વાત માનવામાં આવતી કે નથી મારી દશા જોઈ પરીક્ષા કરતા, તો ભલે ત્યાં જઈ “ ઘી કેળાં ” જમે !

કૃષ્ણદેવ—વયશ્ય ! એણે દેવીને ત્યાં ચાલતી કાંઈ મુદ્દાની વાત સાંભળી હશે નહિ. (૭)

શ્રીદામો—હા હા એમજ હશે; નીકર એ તો મહા રીસનું ગળું છે.

કૃષ્ણદેવ—ના ના, એટલું બધું તો કંઈ નથી. એમની જે રીસ તે કોના પર.

શ્લોક.

દુમ જે કદેડી કદગટ કરે,
થડજોરથડી તર તોર ધરે;
મહિષી થઈ મસ્ત ખિલે ઝંઝૂમે,
વનિતા વરવાલવડેજ રમે.

(૬) શ્રીદામાએ ચચાર્થ અર્થનું કથન કર્યું છે માટે માર્ગ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(૭) કૃષ્ણનું વિતર્કે ભરેલું વાક્ય વર્ણાયું છે માટે રૂપ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

૧ શ્લોક—તોટક. તર—સંપૂર્ણ. તોર—જોર-ગળ. વનિતા ઇ—તેમ નતા પ્રભુ પર (સ્વામી) ના વહાલ વડેજ રમે.

શ્રીદામો—એ તમારું કહેવું ખરું, અને એજ ખતા ખવડાવનાર છે ?

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા તારી સાથે કંઈ વાતચીત ન કરી માટે ખતા ખવડાવનાર કે ?

શ્રીદામો—હાર્તો, બાકી બીજું શું ? (એવે ત્યાં ઉતાવળા ઉતાવળા નાગરિકા આવે છે).

નાગરિકા—દેવાધિદેવ દેવીના મંદિર સુધી પધારવાની દયા કરે તો વળું સારું.

કૃષ્ણદેવ—નાગરિકા ! જા તું જઈ દેવીને કહે કે મને છત્રધારી મહારાજે કાંઈ વિદેશનો પત્ર આવ્યો છે તે કાળે બોલાવ્યો છે, ત્યાં જઈ હું સત્વર આવું છું.

નાગરિકા—મહારાજાધરાજ જરૂર વહેલા પધારશો. (એટલું કહી ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! ચાલ્ય આપણે રાજસભામાં જઈએ; પછે મારે પ્રિયા પાસે જવા સત્વર ઉઠવું પડશે.

શ્રીદામો—હા હા ! મહારાજ ! ચાલો ઉતાવળા. જો ત્યાં જતાં વાર લાગી તો પ્રેમને સાટે અપ્રેમ જેવું કંઈક જણાશે. (એમ વાતો કરતા બંને જણ ચાલ્યા જાય છે.)

(મન સાથે વિચાર કરતી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યભામા—મેં નાગરિકાને આર્યપુત્ર કને મોકલી છે તેણે કરી ત્યાં શ્રીદામાએ જઈ શું કહ્યું અને એ અહીં આજ આવવાના છે કે નહિ એ સર્વે વાત જણાઈ જશે. જો મેં એટલો રૂમાડો ન કર્યો હોત તો સવારમાં ઉઠી એ ક્યારનાય વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા હોત. જો મેં શ્રીદામા સાથે હસી ખુશી વાત કરી હોત તો મને ખોટું લાગ્યું છે કે નહિ તે દેવ શી રીતે જણી શકત ? (એવે ત્યાં નાગરિકા આવી ઉભી રહે છે.) (ક)

નાગરિકા—સખિ ! તારી ધારણા રજેરજ ખરી પડ્યા જેવી લાગે છે. હું તો જાણતીતી કે તે ગોપખંધુનાં છોડાં પાડ્યાં, તેણે

(ક) રૂમાડો—ધામધૂમ.

કરી દેવને માહું લાગશે, પણ દેવના ખાત્રવા આવવા પડ્યા મને એમ જણાયું કે શ્રીદામાની કંઈએ વાત તેમણે સાંભળી માની નથી.

સત્યભામા—હવે નાગરિક ! પણ મેં આવી મુશ્કેલી આવી ખોલાવ્યાં તો તેનું કેમ થયું ?

નાગરિક—છત્રધારી મહારાજ કને જઈ ઉતાવળે આવું છું, એટલું કહી મારા દેખતાંજ શ્રીદામા સાથે તેણીમા ગયા છે, તે દવડાં આવ્યા જાણુને. (ઋ)

સત્યભામા—(માયું ધૂણાવી) હાં હાં ડીક છે, તહીં ગયા પછે અહીં આવવાવાનું કહ્યું કે ? વાર તું જઈ (કાનમાં) આટઆટલું કરી મૂક્ય અને હું પણ એમની આવવાની વાટ ભેતી અંતઃપુરમાં બેસું છું. (એમ કહી બંને જણુ આવ્યાં જાય છે). (ઋ)

(રાજસભામાં જવા સજ થયેલા ઉગ્રસેન પ્રવેશ કરે છે).

ઉગ્રસેન—અરે સંજય ! કેમ તું કૃષ્ણને જઈ કહી આવ્યો'તોને ? મારા સંદેશો સાંભળી એ આટલો કાલ ગત કરે એમ મને લાગતું નથી.

સંજય—(નમન કરી) દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર મેં સર્વ કહ્યું'તું અને જ તારી પાછળ આવું છું એવો ઉત્તર પણ યાદવે'દુએ આપ્યો'તો.

ઉગ્રસેન—ડીક, મારે એજ પૂછવાનું હતું. (એવે કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાને આવતા જોઈ) આવો આવો કુલદીપક ! હું તમારી વાટ જોઈ રહ્યો છું.

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) માતામહ ! મને આવતાં કિંચિત્ વધુ કાલ થયો તે ક્ષમા કરશો. (લ)

ઉગ્રસેન—હે કુલદીપક તાત ! ક્ષમા કરવાનું કોને છે ? વાહ વત્સ ! વડીલો પ્રત્યેની આવી નમ્રતાને અનુત્તમ કાણ ન કહે ? લાઈ મેં

(ઋ) છત્રધારી મહારાજ—ઉગ્રસેન. (ઋ) હાં હાં ઇ—કૃષ્ણ પ્રથમ મારી પાસે ન આવતાં ઉગ્રસેન પાસે ગયા તેથી મારાપરની એમની ઓછી પ્રીતિ સમજાય છે, એ વ્યંગ્યાર્થ આટલું—દીવા ઝાંખાકરવા વગેરે (લ) માતામહ —(કૃષ્ણની માતા દેવકીના ઉગ્રસેન કાકા થાય માટે).

તમને જે માટે અહીં બોલાવ્યા'તા તે કારણ આ (પત્ર આપી) વાંચ્યાથી લક્ષમાં આવશે. (લ)

કૃષ્ણદેવ—(કાંઈ ન સાંભળે તેમ પત્ર વાંચી જઈ સંકોપ) માતામહ ! આ દુષ્ટ શું કરવા બેઠો છે ? એ આવતી કાલે સોળસહસ્ર સુંદરીઓનો સત્ર કરનાર છે ! આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી એમ કદાપિ થનાર નથી; (સખેદ) શિવ ! શિવ ! દીન દયિતાઓની શી દુદંસા ! (એ)

ઉગ્રસેન—તાત ! આપણે તેમનાં કષ્ટ કથવાનાં છે. એ દુષ્ટ ભૌમાસુરને વૈષ્ણવાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયેલું છે તેણે કરી એની સાથે યુદ્ધમાં ઉભા રહેવાનો ઈંદ્ર પણ ઉત્સાહ ધારી શકતો નથી, તો પછે આપણા જેવા તે શું કરે ? (એટલું કહી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (એ)

કૃષ્ણદેવ—બલે પુરંદર એના વૈષ્ણવાસ્ત્રથી ઉત્સાહ રહિત થાય, તથાપિ હું આ મારા ચક્રવટે એના ચૂરેચૂરા કરી નાખી અખલાજનને મહાકષ્ટમાંથી મુક્ત કરીશ. (ઓ)

શ્રીદામો—દાદા ! એના તે શા ભાર છે ? કંસ, કેશી, મલ્લ, માતંગ, માંવત એવા એવા અનેકને અમારા જેવા ગોવાળિયા પૂરા પડી શક્યા, તો હવે એવા એકને જીતવો તેમાં તે શા વેદ લાણવાતા ? (ઓ)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) માતામહ ! જે એ વાત તમને મહત્વની લાગતી હોય, તો તમે રાજસભામાં જઈ અમાત્યાદિકને બલે પૂછો, કિંતુ આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં લગી એ અખલાએનો વાળ પણ વાંકા થવા દેનાર નથી. હું જઈ પ્રાજ્ઞયોતિષ પર યુદ્ધ કરવા જવાની સમ્મતિ સંબુધું અને તમે જઈ અમાત્યાદિ સાથે મંત્ર કરી યુદ્ધવાદ વગડાવો. (ક)

(લ) તાત—પુત્ર વગેરેનું સંબોધન. અનુત્તમ—સર્વોત્તમ. (એ) આ દુષ્ટ—(ભૌમાસુર). સત્ર—યજ્ઞ. દયિતાઓ—સ્ત્રીઓ.

(એ) કથવાનાં છે—મોઠે બોલવાનાં માત્ર છે; નીવારવાને આપણે સમર્થ નથી. અહીં ભૌમાસુરે મારવા ધારેલી સ્ત્રીઓને બચાવવાની નિરાશા ઉગ્રસેને પ્રકટ કરી છે માટે નિદર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ઓ) પુરંદર—ઈંદ્ર. (ઔ) માતંગ—કુલયાપીડ હાથી. અમારા જેવા ગોવાળિયા—(કૃષ્ણ, બળરામ તે વર્ણવે ગોવાળ અગ્રસ્થાતમાં હતા માટે તેમને ઉદ્દેશીને)

(ક) અમાત્યાદિકને—પ્રધાનમંડળ વગેરેને. પ્રાજ્ઞયોતિષ—એ નામનું ભૌમાસુરનું નગર. મંત્ર કરો—ગુપ્ત વિચાર કરી.

ઉગ્રસેન—(કચવાતે મને) વાર તાત ! હું જઈ સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ. મને પૂજ્યા પાળે એણીયા યુદ્ધ માટે જવાનું સાહસ કરશે મા. (સ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભા થઈ નમન કરી) માતામહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હું કદાપિ કરનાર નથી.

શ્રીદામો—દાદા જઈએ છીએ હો; લડઈ જડઈ ઝડઈ જમ તો ઠીક !

ઉગ્રસેન—(ઉભા થઈ) હું પણ રાજસભામાં જઉં છું. તાત ! જવ ! ઉભય જણુ આવજો હો. (એમ વાતચિત કરી સંજયાદિ ચારે જણુ ચાલ્યા જાય છે).

(વિકાળ વેશ ધારણુ કરી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યભામા—અરે પોહોર રાત તો જવા આવી તોય હજી આર્યપુત્ર આવ્યા નહિ. વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય એમ તો મને કંઈ નહિ થતું હોય ! કદી કાલની પેટે બારોબારજ પકડાઈ ગયા હશે તો. (એવે કેશ પ્રસાધનનું સાહિત્ય લેઈ નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે). (ગ)

નાગરિકા—સખિ ! કહ્યા પ્રમાણે સહુ દીવા ઝાંખા કરવાની તજવીજ કરી છે. હવે આર્યપુત્રને આવવાની વેળા થઈ છે, માટે તું વેણી બાંધી ચંદ્રક ચોડી સત્વર સજ થા. હું ધારેલા કામમાં મંડીતી માટે મને આવતાં વાર થઈ. (ઘ)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તું તે ક્યારે સમજણી થઈશ ? આજ તે વેણીચંદ્રક હોય ? અને એ તો હું મારા ક્રિયા હેડાને ઉમંગે કરું ? કાણુ જાણે, આવે છે કે એમની વહાલીને ત્યાં જાય છે ! જ જ, તું તારે જઈ કહ્યા પ્રમાણે બારણા આગળ બેશ, અને જો એ આવતા જણાય તો મને કાંઈ ન જાણે તેમ જણાવજો. (ઙ.)

નાગરિકા—વાર બેન ! તેં કહ્યું તેમ કરું છું; પણ મારું કહેવું

(સ) કચવાતે મને—મૌમાસુર અજ્ઞેય છે એમ જાણીને. સચિવોના—પ્રધાનોના. (ઘ) કેશ પ્રસાધનનું—માથાના વાળ હોળવા વગેરેનું.

(ગ) ચંદ્રક—ચાંદલો. (ઙ) વેણીચંદ્રક—ચોટલો શુંથવો, અને ચાંદલો ચોઢવો.

ખોટું નથી હો. પતિને રીઝાવી કંઈ કામ કાઢી લેવું હોય, ત્યારે રીસની સાથે શરીરની શોભા પણ કરવી જોઈએ. કદી કંઈ બીજું ધારી ન કરીએ તોય સ્વામીનું સારું વાંચી ચાંદલો ચોટલો તો કરવો પડે ! (ચ)

સત્યભામા—(સકોપ) જા જા તને કાણ કાઢી કરે છે કે કાઢી કાઢી વાતો કરવા લાગી ? તને તારે કંઈ છે તેજ કર્ય, એટલે તે સહુએ કર્યું એમ હું જાણીશ.

નાગરિકા—નારૂ ખેન ! હું એમ કરું છું (એટલું કહી નાગરિકા જઈ બારણા આગળ ખેસે છે).

(સર્વાંશ સજી યુદ્ધમાં જવાને વેશે કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) અરે પ્રકાશમાં પ્રભાકરને લજવે એવું આ મંદિર ક્રિયા અબ્રથી છવાયલું લાગે છે ? જેવું મેં કાંઈ દિવસ નહિ જોયલું તેવું આજ મારી દૃષ્ટિએ કેમ પડે છે ? નથી દારપાલિકા કે નથી જણાતી અંતઃપુરપાલિકા ! તેમ પ્રિયાની પ્રિયસખી નાગરિકા પણ કાંઈ જોવામાં આવતી નથી ! (આમ તેમ જોઈ) શું કાંઈ ઋતુ આદિકનો તો બાંધ નથી ? ના ના એમ હોય અને હું ન જાણું એમ કેમ થાય ? (એવે ચપટી વાગી તે સાંભળી) આણીપા કાંઈ હોય એમ લાગે છે. (તેણીપા જતાં દીન વેશે ખેડેલી નાગરિકાને જુએ છે) ! કાણ નાગરિકા કે ? કેમ આજ આમ છે ? તારી સખીની પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને ? (છ)

નાગરિકા—(ઉભી થઈ નમન કરી) આર્યપુત્ર ! ઓ મારી વયસ્યા પણ ખેડી છે. (એટલું કહી બાજુએ અંધારામાં ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—અરે આ કંઈ અવનવો ખેત્ર દેખાય છે ! શ્રીદામાએ

(ચ) વાંચી—વાંચી. નાગરિકાએ સત્યભામાને શીખામણ દીધી છે માટે ઉપદેશન નામે નાટ્યાલંકાર.

(છ) પ્રભાકરને લજવે એવું—પ્રભાકર (સૂર્ય) દરતાં પણ વધારે તેજસ્વી. અબ્રથી—વાદળાથી. અંધકાર વગેરે ચિન્હ જોઈને કૃષ્ણે તર્ક કર્યો છે માટે ગર્ભસંધિનું અનુમાન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

કંઈ લાકડે માંકડું તો વળગાડ્યું નથી ! વારું આત્મ જન્મ જોઈ તો ખરો.
(એમ કહી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાં વિચિત્ર વેશ સત્યાભામાને
સૂતેલી જોઈ તેને જાગ્રત કરવાને યત્ન કરે છે) અયિ પ્રિયે ! આજ
આમ કેમ ?

શ્લોક.

મરાલે હે બાલે, નિરમલ નજો ચંદ્રક નથી,
કપોલે હંસો જે, નયન નિરખું ના કાંઈ કચી;
સુવાસી તાંબુલે, વર અધરનો રંગ ન દિસે,
અરે હા ! આ શું છે ? હૃદય ધડકે શે વિણ મિથે ?

૨

અપિચ—

શ્લોક.

ચંદ્રે આ ચતુરા કરી પોંડ તને, શું નિષ્કલંકી લહી,
ચક્રે ભેદું અભેદ એહ અરિને, જાણે નભે એ વહી;
કામે લજ્જિત શું યષ્ઠ દુખી કરી, તો હું હણું જે પ્રિયા !
બાળા ! બેલ્ય રસાળ વેણુ વદને, કાણે કરી આ ક્રિયા !

(એટલું કહી અંગને સ્પર્શ કરવા જાય છે. એવે જાય જાય કહી
એકદમ ઉઠી સત્યભામા બેઠી થાય છે).

સત્યભામા—તમે તમારી વાત જાણ્યા, જે મને અડક્યા તો !
હું તમારું નામ દેતી નથી.

૨ શ્લોક—શિખરિણી. મરાલે ઈન્—હે હંસ સરખી (ગતિમાં) બાળા !
આ નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્ર કેમ નથી ? તારા કપાળમાં ચંદ્રો કેમ નથી ?
તારા કપોલ (ગાલ) ઉપર હું હંસ ચીતરેલા મારી આંખે દેખંતો નથી. વળી
સુવાસવાળા તાંબુલવડે તારા વર (ઉત્તમ) અધરનો રંગ દેખાતો નથી.

૩ શ્લોક શાદ્ધૃત્વવિકીરિત. તને કોઈએ દૂસી તો નથી. એમ કહી આર્જવ
કરે છે. ચંદ્રે ઈન્—હે ચતુરા ! તને કલંક વગરની જાણીને તે ન ખમી શકાયથી
શું ચંદ્રમાએ તો તને આ પીડા નથી ઉત્પન્ન કરી ? જાણે ઈન્—એ માત્ર નભે
(આકાશમાં) વહી જાણે છે ! અથવા તારા રૂપથી લાજ પામેલા કામદેવે તને દુઃખી
કરી ? કૃષ્ણે સત્યભામાનો આર્જવ ક્યો છે માટે પર્યુપાસન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—પણ પ્રિયા આટલું બધું શા ઉપર ? (જ)

સત્યભામા—મારા જીવ ઉપર; કંઈ તમારા પર કે કોઈના પર નથી. તમારાથી જે થાય તે કરી નાંખજો. (જ)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! આમ વાંકું શું પાડે છે ? હું તો કહું છું કે તને આટલું થઈ આવવાનું શું કારણ છે ?

સત્યભામા—આટલું બધું થાય મારી બહારાતને ! જેને થવાનું હશે તેનેજ યશે, અને જે અમે એવાં કરમ કરતાં હઈશું અને અમને થશે તો તમે તમારે જેવા આવશો નહિ. પણ વેળા કવેળાએ એવો શાપ શા કાજે દો છો ? (બ)

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હું શું તારો વૈરી છું કે તને શાપ દઉં ?

સત્યભામા—વેરવી તો સારો કે એકજ વારકું માથું કાપી આધો રહે !

કૃષ્ણદેવ—પણ અમે એવું શું ક્યું છે કે આટલી બધી ગુર ઉપમાને ઘટિત થઈ પડ્યા ?

સત્યભામા (હાથના ચાળા કરી) અરેરે આ તે કંઈ જાણે છે ? મારે મોઢે કદવતું હશે કેમ ? હૈયામા હાથ મૂક્યો હોય તો કોરોકટ નીકળે ! હજી જરા વધારે અભણ્યા થાવ એટલે ઠીક પડશે.

કૃષ્ણદેવ—શું પ્રિયા હું આટલી બધી શુભોપમાને યોગ્ય છું ? (એટલું કહી હાથ ઝાલે છે)

(જ) શા ઉપર-શા કારણથી ? ઉપર રાખે જવાબને અનુકૂળ સુક્તિપુરઃસર વાપર્યો છે.

(જ) સત્યભામા કૃષ્ણના પ્રેમનો ઉલટો અર્થ કરીને કહે છે; મારા જીવ ઉપર ઇ.

(બ) લંકાઈ કરવી હોય ત્યારે આહું જોલણ, એ ન્યાયને અનુસરીને સત્યભામા વાંકું જોલે છે. કૃષ્ણને અપરાધવાળા માનીને સત્યભામા રીસનાં વચન કહે છે માટે દ્વેશિકીવૃત્તિનો માનનર્મ નામે ભેદ વર્ણવ્યો છે. સત્યભામાનું રોપ સહિત ભાષણ વર્ણવ્યું છે માટે અવમર્શ સંધિનું સંકેત નામે અંગ.

સત્યભામા—(અલેલો હાથ તરછોડી નાખી) જેને “ ઉઘાડાં ઢાંક્યાં ” આપતા હો તેનો જઈ હાથ અલેલો. જે મોટા હાથ અલેલો ન દીઠા હોય તો ! “ ભાગી રાતે આવા ભવાડા ” કરી મને દુઃખીને દુઃખી શે કરો છો ? (ટ)

કૃષ્ણદેવ—(કેટલીક વાર સ્તબ્ધ થઈ) ત્યારે શું અમે દુઃખી કરનારજ કે ?

સત્યભામા—એક વાર નહિ; સત્તર વાર, સો વાર, સાતસો વાર !

કૃષ્ણદેવ—કયી એક વાર દુઃખી કર્યાં તે બતાવશો ? વધારે વાર તો રહી.

સત્યભામા—સવળે હાથે ગોર પૂછ હોય તો બતાવવાનું હોયની ? જ્યાં નર્મીજ કાંકરાં ત્યાં વીણામણ શું ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા હવે અતિ થયું:—

શ્લોક.

ભારતી આરતી ધારતી જે કદી, વાદ વિવાદવડે વડવા,
થાય બૃહસ્પતિશો ગતિ દીન, બને મતિહીન હુથી ચડવા;
બાલ યુવા યુવતી વયવૃદ્ધ ન, કાઈ સમાન મુને ચડવા,
પ્રેમઅખંડિત મંડિતમાનિની ! ખંડિત આ હું પૂરો પડવા.

સત્યભામા—મહારાજ ! એમ મોનાં મીઠાં શેનાં કરોછો ? મારે તો પ્રેમમાં “ પૂજો ઉઠી ” ગયો છે અને પ્રેમનાં પીયૂષ તો પ્રેમવાણીને

(ટ) ઉઘાડાં ઢાંક્યાં આપતા હો—ફૂલને ઉદ્દેશીને આ વચન છે). પૂજ્યનો તિરસ્કાર કર્યો છે માટે અવમર્શ સંધિનું દ્રવ્ય નામે અંગ.

૪ શ્લોક—મદિરા છંદ. (સાત મંચ) . ભારતી ઇં જે મારી સાથે વઢવાને ભારતી (સરસ્વતી) કદાપિ આરતી (આરત) ધારતી હોય અથવા બૃહસ્પતિશો બીજે કોઈ આરત ધરાવતો હોય, તો તે પણ મારાથી ચઢી જવાને મતિહીન બને અને દીન ગતિ વાળો થાય; તેમજ બાળક, યુવા, યુવતી કે વયોવૃદ્ધ કોઈ પણ વાદમાં મને ચડવા (સ્પર્શ કરવા—જરોજરી કરવા) સમાન નથી. પણ હે અખંડિત પ્રેમથી મંડિત (અલંકૃત) માનિની ! આ હું તને પૂરો પડવાને ખંડિત છું !—તારાથી હું થાક્યો ! પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે વ્યયંસાય નામે અવમર્શ સંધિનું અંગ.

ત્યાંજ હો છે. જેને જોલ્યે બંધ નહિ તેની સાથે તે ક્યાં પાનાં પડ્યાં ? (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—હવે થયું તે અન્યથા થવાનું છે ? (એટલું કહી સત્યભામાને ગળે હાથ નાંખે છે અને તે આઘી ખશી બાંધે છે તેણે કરી હાથ જોરથી પર્યાંકમાં પછડાય છે). (ઢ)

સત્યભામા—અબળાની આંતરડી કકળાવનારને આવી આવી અનેક પીડાઓ થશે ! હું તમારું નામ દઉં છું કે તમે મને અડકવા આવો છો ? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—(ખીજે હાથે હાથને દળાવતા) દબ્ધ થયા પરંતુ વણ નાખતાં તો ઠીક આવડે છે !

શ્લોક.

અબળા અતિ અંતર કોમળ છે,
કુચ ભેદ કરે તવ નિષ્ફલ છે;
પતિને ન ગણે રતિમાત્ર પ્રિયા,
ગતિબંધ સુઅંધ બન્યા ન ક્રિયા ?

સત્યભામા—એવું જાણ્યા છતાં જીવંતતા શે હશે ? (જ)

કૃષ્ણદેવ—(સંકોપ) અલં; હવે અતિ વિસ્તારતું પ્રયોજન નથી ! મનસ્વીપણે ગમે તેમ જોલવાનો નિર્ધાર કર્યો છે તો પછે જેટલું આ વડે તેટલું જોડી નાખો; બેસો હવે અમે જઈશું. (એમ કહી બેઠી

(ઠ) પીયુષ—અમૃત.

(ઢ) પર્યાંકમાં—પલંગમાં. (ઢ) પોતાના ખશી જવાથી પતિને વાગવાની પીડા થઈ તેનો દોષ પોતાને માથેથી દૂર કરવાનો યતન સત્યભામા કરે છે. અબળાની ઈં,

પ શ્લોક—તોટક. અબળા ઈં—સ્ત્રી અંતરમાં અતિ કોમળ તો છે. પણ તે અંતરને લેદીને કુચ બહાર નીકળે છે ત્યારે તે કોમળતા નિષ્ફળ થાય છે—અંતર કઠણ થાય છે. ગતિબંધ ઈં—ક્યા પુરૂષોની ગતિ ત્યાં આગળ બંધ થઈ નથી? અને ક્યા પુરૂષો અતિ આંધળા બન્યા નથી ?

(જ) જીવંતતા—પરણવાને સુખપાલમાં ઘોડે કે વેહેલમાં બેસતા.

ચાલવા માંડે છે અને સત્યભામા તેમને પકડી રાખી). (ત)

સત્યભામા--(સજ્જન નેત્રે) જાવ છો ક્યાં ? આ જીવ લેખ જીવું હોય તો કરારે જાવ. જ્યારે આમ કરવું તું ત્યારે મને શા કાળે ખાંજરે નાખી ?

કૃષ્ણદેવ--(અશ્રુ લુછી તાળી) પ્રિયા ! આ ગધું કરવાનું પ્રયોજન શું છે ? તારી ઇચ્છાનુરૂપ વર્તવા હું ક્યારે આડા આવું છું કે આમ ઉભયતે શોકકારી કૃત્ય કરવા સજ થાય છે.

સત્યભામા--આર્યપુત્ર ! તમે મારું કલું કરનાર છો એવી વાતો કરી દેતે સમજાવો છો ? સુખ ભોગવનારી શોક્ય અને સમ ખાવાને સોંઘી ને સફરી હું ? મહારાજ ! તમે બોલશો નહિ. મારાં તો અંગો-અંગ લડકે બળી રહ્યાં છે. બળતીને વધારે બાળી તમારા હાથમાં શું આવવાનું છે ? (એટલું કહી મોટેથી રૂદન કરે છે).

કૃષ્ણદેવ--પ્રિયા ! આમ દીર્ઘસ્વરે રોદન કરવું અને તે પરિજના-દિક્ક શ્રવણ કરે એ આ સ્થિતિને ઘટિત થતું નથી. સુખ ભોગવવાને એ હોય અને સમ ખાવાને તું હોય એમ થાયજ કેમ ? (ય)

સત્યભામા--જો આમ જૂઠુંજ બોલવાનું પણ લેશો તો જીવ આપવાનેય કાણ પાછીપાતી કરે તેવું છે ? હું કંઈ કાઢની કહેલી વાત કરતી નથી; મેં તો કાને સાંભળ્યું છે અને આંખે જોયું છે. મેં તે ક્રિયા જન્મના તમારા કાળા તલ ચોર્યાંતા કે તમે મને દુઃખ દેવાનેજ સરળ્યા ! (દ)

કૃષ્ણદેવ--પ્રિયા ! મેં એને સુખ થવા તારા સમ તો ખાધા નથીજ તેમ એમ કરવાનું કંઈ કારણ પણ નથી; તથાપિ જો તું કહે છે તેમ થયું હોય તો પછે થઈ ગયાનો શોચ કરવામાં શો લાભ છે ?

(ત) અર્થ--ખસ.

(ય) પરિજનાદિક્ક--સેવકજન વગેરે. આ સ્થિતિને--આપણા જીવાની સ્થિતિને.

(દ) કૃષ્ણના સમક્ષમાં ત્રિષ્ટુર વચન બોલાયું છે માટે વળી નામે પ્રિતિ-સુખ સંધિનું અંગ.

સત્યભામા—હાય ! હાય ! પૃથ્વી મને માગેય શે નથી આપતી કે હું માંહી સમઠ જઈ ? પ્રભુ ! જૂઠા સાથે જીવતર કાઢવાનું મોયાના વાઢનારનેય આપીશ નહિ !

કૃષ્ણદેવ—વાર તું કહે છે તેમ થયું હોય તો હું હવે એવી ભૂત્ર ન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરું તો પછે કેમ ?

સત્યભામા—સોગન ખાય તે સદાય જૂઠું હોય.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે અસત્યવાદીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલીએ અસત્ય હોય. તો પછે અસત્ય છે એમ જાણ્યા સતાં કલેશ કરવો એ કાના ધરની રીત ? (ઘ)

સત્યભામા—મારે શું ? જૂઠા થાવ કે સાચા થાવ. પણ શું સ્વર્ગનું જોવા જોગ ફક્ત એનેજ આપી આવો અને તેની એક પાંખડીએ અમારે કાળે નહિ કે ? અને એ અમને ન લાગે કે ?

કૃષ્ણદેવ—વળી એ શું નવીન જગત થયું કે ? જેને કતેશજ કરવો છે તેને એક નહિ તો અન્ય કયાં નથી નીકળતું ?

સત્યભામા—(દાંત પીચી માથું ફેરી) શું ત્યારે હું ખોટું કહું છું અને હું અહીં લડવાજ એડી છું ? જેની રંગેરંગ જૂઠી તેનો તે કિયે ભવ છૂટકો થવાનો છે ? હું તો કહું છું કે નાગરિકા અને શ્રીદામાનો દીકરીએ દીવોય ન રહેશે. જાને જણે મળી મને ઘોળે દહાડે ફવામાં ઉતારી.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે પછી એવા અધમ શબ્દો શ્રવણ કરવાની મારી ધચ્છા નથી.

સત્યભામા—શેની હોય ? એમ તમને તમારાં માટે મર્યાં લાગે છે, તો અમને કેમ કંઈ ન થાય ? મેં તો તમારા કાળે મારાં સહુએ

(ઘ) ત્યારે ઇ—સોગન ખાનાર જૂઠો છે એમ તું કહે છે. મેં તારા સોગન ખાધા છે માટે હું પણ જૂઠો છું; માટે મેં જૂઠાએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા (તારા સોગન ખાવા રૂપ) પણ જૂઠી છે, એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે તારા સમ ખાધને મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તો તારા કહેવાંથીજ ખોટી કરે છે તો પછી તારે કલેશ કરવાનું શું કરેલું છે ?

દ્વારપાલિકા—નાર મહારાજ ! (કહી ન્તય છે અને ઉત્તાવળી કનકમાલિકાને મુનિ કને મોકલે છે). (મ)

કનકમાલિકા—(નમન કરી) ભગવંત અગ્રકુમાર ! પધારો પધારો.

નારદ—અહો કનકમાલિકે ! તમારી દેવીપર વાસુદેવની અમીદષ્ટિ તો છેને ?

કનકમાલિકા—ભગવંત ! આપ જેવા મહર્ષિની કૃપાથી દેવી નિરંતર સ્વામીસેવામાં આસકત રહે છે. (એવે દ્વારપાલિકા દોડી આવે છે).

દ્વારપાલિકા—ભગવંત ! દેવી આપનાં દર્શન કરવા આ આવ્યાં. (એવે પૂજનું સાહિત્ય લઈ રૂકિમણી આવેલી દેખાય છે અને નારદ-મુનિ સાથે જઈ આશિર્વોદ દે છે).

રૂકિમણી—(નમન કરી અર્ધપાંદાદિવડે પૂજન કરે છે). ભગવંત ! આજ મારા પર કૃપા કરી મને કૃતકૃત્ય કરી.

નારદ—અહો બિષ્મકનંદિનિ ! (અંગુલિવડે બતાવી) આ પુષ્પ કાળે વાસુદેવ મહા સંકટમાં આવી પડ્યા છે અને એ મીઠે સંત્રાન્નિતસુંતા તેમને વિવિધ દુઃખ દિછે તે અમારાથી-સહન ન થયું, ત્યારે અમે અહીં આવ્યા છીએ:—

શ્લોક.

પતિ સુખી કરવા હરવા પીડા,
રતિવંતી ! જઈ તું કરય ત્યાં કીડા;
અતિ કુડી ગતિ તો થઈ છે તહીં,
મતિવરે ! નિરખી દુઃખ લે ગ્રહી.

૬

(મ) રૂકિમણી આવે ત્યાં સુધી મુનિને એકલા બેસાડી મૂકવા એ અસંભવ હોવાથી કનકમાલિકાને મોકલી છે. રંગભૂમિ ઉપર પણ પાંચ અમથુ બેસી રહે એ ઠીક લાગે નહિ, તથા ને તરતજ રૂકિમણીનો પ્રવેશ કરાવે તે જોઈએ. ઠીક આવે તો ને વાર લાગવી જોઈએ, તે ન લાગવાથી પ્રયોગ સુધ-રિત ન થાય.

૬ શ્લોક—દુતવિલગિત. રતિવંતી—પ્રીતિવાળી. કીડા—ચુકિત રૂપ અમત. મતિવરે—લક્ષ્મીચંદ્રાણી.

અપિચ—

શ્લોક.

સ્વામીનું સ્વામિનીએ અહિત સુણું કદી, સુખથી ના સૂવાયે,
ચંદ્રિકા ચંદ્ર સાથે દિનકર નિરખી, તેજથી ભ્રષ્ટ થાયે;
તે રીતે જો ચક્રારી પતિગતિ શિથિલે, કષ્ટ અંગે સહે છે,
નિદ્રા આ શી નીરાંતે ધવ દુઃખ કુખતાં, પુષ્પ શીર્ષે રહે છે. ! ૭

(એટલું કહી નારદમુનિ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે).

રૂકિમણી—(સખેદ) સખિ કનકમાલિકા ! આ બ્રહ્મકુમારનું
વચન સત્ય હશે. મેં ક્યાં પુષ્પ લઈ દેવને દુખી કર્યા ! કોણ જાણે
એણે શું-કયું હશે !

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ તો મહારીસનું જાણું છે. એમનું
તો મોં ઉઘડાવ્યામાં માલજ નથી.

રૂકિમણી—સખિ ! મારો જીવ અતિ ઉંચો થયો છે. મન કચ-
વાય છે અને જંપ વળતો નથી; માટે ચાલ્ય જઈ દેવને જોધ
આવીએ. (મ)

કનકમાલિકા—તમે તહીં જશો તો દેવને પડ્યા મૂકી તમારા
ઉપરજ ઉતરી પડશે.

રૂકિમણી—ગમે તે થાય પણ હવે તો દેવનાં દર્શન કર્યા વગર
મારાથી રહેવાશે નહિ; જે થવાનું હશે તે થશે માટે ચાલ્ય ઉતાવળી.
(હાથવડે જોધ) જો મારા માથામાં પેલું ફૂલ તો છેકની.

૭ શ્લોક—સગ્ધરા. સ્વામિનીએ—પત્નીએ. ના સૂવાયે—સૂઈ ઘટતું નથી.
ચંદ્રિકા ઇ—જેમ દિનકર (સૂર્યને) જોધને ચંદ્રની સાથે ચંદ્રિકા (ચંદ્રની
સ્ત્રી) પણ તેજથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેજ રીતે પોતાના પતિ (ચંદ્ર)ની ગતિ
શિથિલ થાય છે ત્યારે ચક્રારી પણ અંગે કષ્ટ સહે છે. જેમ છતાં, તારો ધવ
(સ્વામિ) દુઃખમાં કુખતાં છતાં તને નિરાંતે આ નિદ્રા શી ? અને તારે માથે
પુષ્પ રહે છે એ શું ?

(મ) રૂકિમણીની શંકા અને ત્રાસ વર્ણવ્યા છે માટે સંજ્ઞા નામે
ગર્હસંહતું અંગ.

કનકમાલિકા—હા છે. વગર્યા એ ફૂંનેજ આટલો ધારકા પાડ્યો, ખરૂંની ?

રૂકિમણી—હારતો. ચાલ્ય ચાલ્ય ઉતાવળી. (એમ વાતચિત કરતાં બંને જણ ચાલ્યાં જાય છે).

(પ્રિયાને પુષ્પ બતાવતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે નારદ મહર્ષિએ મને જે પુષ્પ આપ્યાંતાં તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાળે રાખી મૂક્યુંતું. આવા શુભક કુસુમને કાળે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે ? (ય)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો જો મને ઠગતા હો. મેં એવું સાંભળ્યુંતું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યુંતું. બાલ્યો વર ને બળી જાન. પ્રભુ ! મને તો મરવા દો. મારે શા સુખ ઉપર જીવું ? પણ હાં હાં, જો તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શા કાળે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતું.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું આવ્યો એવોજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો, કિંતુ કલેશમાં તે તને આપવાનું મને સાંભળ્યું નહિ.

સત્યભામા—(સજ્જનનેત્રે) પણ તહીં જમ દોડ્યા દોડ્યા પહેલું આપી આવ્યા તેનું કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનું વાશીજ લેનારાં કે ? તમારું ફૂલ તમને ગંધાય; મારે તો એ નથી જોઈતું.

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લોતાં) પ્રિયા ! હવે હું ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી. તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કરય, ગ્રહણ કરય. અધિ પ્રિયે ! એટલુંય નથી જાણતી કે મધુકર તો નવલ મધુનોજ ભોગી હોય છે.

(એવે કૃષ્ણદેવ ન દેખાવાથી રૂકિમણી ઝાંખા દીવાને પ્રકાશિત કરતી પ્રવેશ કરે છે).

(ય) ચંપકસુમન—ચંપાનું પુષ્પ.

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાંભળી) એમ... કહેવાથી આર્ય-
પુત્રને સુખ થતું હોય તો ભેદવચન કંઈ ભુંડું નથી. માત્ર દેવે એવું
અંતરમાં ન રાખવું એટલીજ મારી વિનંતિ છે. (ર)

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) ના ના દેવિ ! એમ તે ક્રિયા અંતરમાં
કરે ? આવેા અહીં ખેસો.

સત્યભામા—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અચ્ચુઆદિક લોહી સડોપ)
સાયર જેવાં મોટાં કહેવાઈ મરજદા મૂકે તો પછે તેને સાયર શેનો
માનવો ? વગર નોતરિયાં જમનારથી કિયો વરો કરનાર દુઃખી નથી
થતો ? અમે તો કાંઈનાય સુખમાં આડાં આવતાં નથી ! (લ)

રૂકિમણી—એન ! આવડે તેટલું ખોલીએ નહિ અને ભાવે તેટલું
જમીએ નહિ. પ્રલયકાળ જોઈ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન મૂકે તો
તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ જીએ તેને
સુખનાં શમણાંય શેનાં આવે ? ‘ કાંઈ વેંત નમે તો કાંઈ ગજ નમે. ’

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુંય નથી અને
ગજ નમાવવાંય નથી. અમે તો કાંઈ દહાડોય આવું કર્યું નથી અને કર-
નારનું ભલુંય થનાર નથી !

રૂકિમણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ; જોજો નમવું સાંભળી
નીચા માખાપની થઈ જતી ! ચોરની પેઠે છાનીમાની ઉભી રહી હેરિયાં
હેરનાર તુંજ કે ખીજ ? (મૂઠી વાળી હાથ હલાવી) મારી તો દૈવરાત
એમ કરેછે ! છાતીપર આવી જલાં રહેતાં કાણ ના કે’ તેવું છે ?

સત્યભામા—(ભૂકૃદિ ચલાવી સામું જોઈ) તમે તમારા ભારમાં
રહેજો. જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા ખોલ સાંખી રે’શે. હું તો
કાળજી કપાઈ જાય એવા મોર મોરના ઉત્તર આપીશ. (એટલું કહી નીચું
જેતાં રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ધાલેલું અલૌકિક પુષ્પ જીએ છે અને
તરતજ કૃષ્ણદેવના સામું જોઈ જોરથી માથું ફેરે છે).

(ર) ભેદવચન—“ હું રૂકિમણીને ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી ” એવું
કપટ વચન.

(લ) સાયર—સાગર.

રૂકિમણી—(સંકોપ) લે આ પથરા લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાટી) મહારાજ ! ચાલો મારે ગદિરે. જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પાંચરી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારું કહેવું સત્ય છે. કિંતુ સજ્જન ધનને વેરી નાખતા સુધી વાયુએ વાવું એ ધનની શોભાને ઘટાડનારું છે. ચપળની, ચપળતા, એજ એની શોભા છે. (વ)

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! એ હું સારી રીતે સમજું છું અને સમજી પણ ખરી. એમ જતાં અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું દુઃખ ટાળવાનુંજ છે. હું જાણું છું કે નારદજી પારિગ્ગતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે, અને તેને કાળે આ હઠ લઈ બેઠી છે, તો તે દેવ ક્યાંથી લાવવાના હતા ? મહારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થતું હોય તો હું આ મારું પુષ્પ એને આપું. મેં તો એવાં ઘણાંય દીઠાં છે અને ઘાલ્યાં છે. (એમ કહી ફૂલ છોડવાનું કરે છે).

સત્યભામા—(લાંબો હાથ ફરી) હું તો એ ફૂલના સામુંય જોતાર નથી. હું શું કાઢતું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમાં હશે તો હું આવાં ફૂલ લઈ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઈશ. શું આ ધા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે ? (શ)

રૂકિમણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે કર્યા કરજે ! (ભોંયને પગતી ઠોકર મારી) મારી તો બહારાત તારા સામું જીએ છે.

સત્યભામા—(દાંત પીશી) તારા કરમમાં ભવોભવ કંકાસ રો; મારી લાડ... (એટલેથીજ બોલતાં અટકાવી. કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે ઉભા રહે છે.

(વ) આ કૃષ્ણની મર્મોક્તિ છે. જળ રૂપી સત્યભામા અને ધન રૂપી કૃષ્ણ મળીને સજ્જન ધન રૂપ થયું છે. તેમને વેરી નાખતા સુધી એટલે જૂઠાં પાડતાં સુધી વાયુ રૂપી રૂકિમણીએ ચત્ત કરવાથી ધન રૂપી કૃષ્ણની શોભા ઘટે તેમ છે. (કૃષ્ણ પક્ષપાતી કરવાથી). મેઘની શોભા તો તેજ કે તેમાં ચપળા (વીંજળી) ચપળતા ધારણ કરે—જલદી આવે અને જલચ. અર્થાત્ તું (રૂકિમણી) હવે જલદી જતી રહે એજ મારી શોભા છે. (શ) આ ધા—શોક્યનું ઉતરેલું ફૂલ પહેરવાનું મને કહેવામાં આવે છે તે.

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકારો એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે. (ષ)

રૂકિમણી—શું આય પુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે મારે વગર બોલ્યે ચાલ્યાં જવું ? તો હીક, દેવ ! હું તેમ કરું છું. પણ આપુષ્પથી ને સુખ થતું હોય તો તે આપતી જઉં.

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય ? (સ)

રૂકિમણી—દેવશ્રી ક્ષત્રી ધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે ! વાર મહારાજ ! અમને કાઢી મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભામા સામું જોતી જોતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છો ત્યારે પાછળજ જાવ કે સુખીઆરા થવાય ! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી હલાવી) સોગત ખાઈ કિયે મોઢે બોલતાંતા કે નારદ મને બે પુષ્પ આપી ગયા છે ? જૂઠાનો આવરદા બે ઘડી, તેય જાદવજના કયાં જાણ્યામાં છે ? જો હું આવાજ ગરજમતલથી તમને જાણુત, તો સો લવ કુંવારી રોત, પણ તમને ના પરણુત ! અરેરે પ્રભુ ! મારો તો લવજ છૂટી પડ્યો ! નીચેથી ઉંચું જુએ કાણુ ? “ પેટ ભરાયું એટલે પાટણુ ભરાયું ! ”

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામું નજ જોવું, જેણે મારે કાળે માઆપ, ભાઈભાંડું, સર્વે તબ્યાં અને એક મારાપર દઢ શ્રદ્ધા રાખી ? તેં તારી જાતેજ જોયું કતી એ માઈ વચન કેવું પાળે છે !

સત્યભામા—કાણુ તમને ના કહેછે ! જાવ તેને તહીં જઈ

(ષ) પૂર્વોત્તર ઇ—પૂર્વ (પ્રથમ) ગ્રહણકરેલી ચપળા (સ્ત્રીજળી—સ્ત્રીજળી જેવી સ્ત્રી રૂકિમણી) નો અને ઉત્તર (પછી ગ્રહણ કરેલી ચપળા) (સત્યભામા) નો ચમકારો (અર્થાત્ જન્મેની લડાઈ). શોક્યોની લડાઈ પ્રલયકાળ જેવી લયંકર છે, (શોક્યોના ખાર ને લઢાઈ તથા તેવડે તેમના પતિને થતી પીડા વર્ણવવામાં હેવાળી છે. કૃષ્ણદેવની પટરાણીઓ અને દેવીઓ છક આમ ઉતરી પડે એ જરા કત્રીમ દેખાય છે, પરંતુ કાણુ જાણે સ્ત્રીજાતિનો સ્વભાવ બધેય સરખો હોય તો ?) માટે હે રૂકિમણી ! તમારે હવે જવું જોઈએ ! (સ) અર્થાત્ મેં તને આપ્યું તે કાંઈ મારાથી પાછું લેવાય ?

‘સત્તર દહાડા પડ્યા રો’. તમને કાણુ યોગા મૂકી બોલા’વા આવ્યું’તું ? એણે તો માળાપને તબ્યાં છે, અને મેં તો માળાપ તમારે કાળેજ મરણ્યાં છે । મારા જેવી લારેસો રાખનારી તો કાષ્ટએ મળનારી નથી । માફ’ય મન માન્યું’ યયું હોય તો એક વાર તો શું પણ સો વાર વચન પાળનારી થાઉં. પણ હાય હાય ! આ અકરમણુના કરમમાં એ ક્યાંથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે ! જ્યાં ત્યાં બોલવું.

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામાં માથું પછાડી) શું તારે માફ જાઉં અને એતું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી । તે’ ગળથુથીમાં વળે ઘોળી શે ન પાચું ? હાય હાય ! શું આ કસાઈવાડેથી ગાયને છોડાવનાર કાષ્ટએ નથી ? ઓ માડી । મેં તે પૂર્વજન્મે શાં પાપ કર્યાં હશે કે આ સકરમીને પાલે પડી ? (હ)

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડ્યાં હોત તો ચૈદમું રત્ન ક્યારતું’ય અંગોઅંગે ઓપી રહ્યું હોત ।

સત્યભામા—મૂઓ મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીખાવી રીખાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઈ વેળુખાણુ મારતા રો’, તો પ્રભુ તમાફ’ ભણું કરશે ! (ક્ષ)

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ફૂલાં વરસતાં હશે !

સત્યભામા—(દાંત પીસી માથું અને છાતીઓ - ફૂટતી પૃથ્વીપર પડેછે) હાય મૂઓ જીવે વેરવી થઈ લાગ્યો છે કે ઝટ લઈ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરું ?

શ્લોક.

માયાએ કરિયો મને કયમ કરી, આ દ્વૈતવાદી અહા,
રે અદ્વૈત ગયું’ યયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !

(હ) મોટેથી રૂદન કરી—છેડો વાળીને. સકરમીને—(વહોડિત).

(ક્ષ) મારતા રો’—મારતા અટકો.

જાણી જા જીવ ! તો જરૂર સુખ છે, અદ્વૈત ધર્મે નહા,
વેલો થા વચળે ચલે ચપળતા, કામે ન કાચું સહા. ૮

સત્યભામા—શું હજીએ તમે મને શાર્યાજ કરો છો કે ? હવે તો તમારા દેખતાંજ જીલ કરડીને મરું છું. (એટલું બોલી બે દાંત વચ્ચે જીલ કાઢી દાખે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા કરીને જઈ) હાં હાં પ્રિયા ! આમ તે થાય ? જા તું કે' તે મારે કરવું અને તું જે માગે તે આણી આપવું; જીક્ય જીક્ય અને કલેશ તજી જે જોઈએ તે માગી લે (એટલું કહી સત્યભામાને ખેડી કરે છે).

સત્યભામા—જીવ જીવ તમે શું આપનાર છો ? જેને બોલે બંધ નહિ તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શો માલ છે ! કયી નખોદણે આ સંસાર માંડ્યો હશે કે આવા હુંસલા ખાઈ પેટ ભરવું પડે છે ? પેટમાં પૂજાય જીકતો નથી કે કાંઈનાં આશિયાળાં ન થવું પડે ! (કા)

૮ શ્લોક—શાહલવિકીડિત. માયા ઇં—વેદાંતીઓ કહે છે કે માયાને વિષે પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ દ્વૈતરૂપે લાસે છે. એ સામાન્ય અર્થને માન્ય રાખી કહે છે કે, અહા ! માયાએ મને (બ્રહ્મને) દ્વૈતવાદી કેમ કરીને કર્યો ! ‘દ્વિતીયાદ્વૈ મયં ભવતિ બીજાથી ભય થાય છે ’ એવું શ્રુતિવાક્ય છે, તે રીતે હું દ્વૈતવાદી (માયાને સત્ય માનનાર) થયો ત્યારે આ હુખ ભોગવવું પડે છે ! દ્વૈતવાદી શબ્દ પરથી ‘ બે સ્ત્રીઓનો ઘણી ’ એ લક્ષ્યાર્થ સમજાવવાનો કવિનો આશય છે. અદ્વૈત ગયું—અદ્વૈત બ્રહ્મપણું ગયું (એક પત્નીપણું ગયું) ! માયા ઇં—હે માયા ! હવે તું મારી કાયાને વહા (છેતર) નહિ ! અર્થાત્ મારું હુખ જોઈને કોઈ છેતરાઈને બે પત્નીઓ કરશે નહિ. હે જીવ ! આટલા ઉપરથી તું સમજી જા અને અદ્વૈતધર્મે (એક પત્નીપ્રતમાં) નહા (સ્નાન કર—મગ્ન થા) અર્થાત્ મારા સરખા ધૂર્ત નાયકને પણ બે પત્નીઓ આટલું હુખ કરે છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યને હુખ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! વેલો ઇં—હે જીવ ! માટે અદ્વૈત ધર્મ સેવવાને (એક જ પત્નીપ્રત રાખવાને) વહેલો થા; એ ધર્મથી જો તું વચળે તો દ્વૈતધર્મની જે ચપળતા (અસ્થિરતા) છે તે પણ ચળશે—અર્થાત્ હુખ સ્થિર થશે, માટે કામે (કામની સત્તામાં પડીને) કાચું (સુખ) ન સહા (ગ્રહણ કર). આમાં એક અર્થ અદ્વૈત જ્ઞાન સંબંધી છતાં બે પત્ની કરવાના હુખ સંબંધી બીજો અર્થ નીકળે છે માટે શોભા નામે નાટ્યાલંકાર. (કા) માંડ્યો હશે—ઉત્પન્ન કર્યો હશે.

કૃષ્ણદેવ—અધિ પ્રિયે ! હું તને સત્ય કહું છું કે જા તું જે માગીશ તે તને આપીશ; કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો. મોટે કલેશ તણ શાંતિ ધારણ કર્ય. જો આ—

શ્લોક.

જો વાયે છે વનિતા સમૌર શૌંતળ આ પક્ષી બોલે રસાળા,
જો મોતી આ થયાં છે હિમકણ જબનાં, લક્ષશે શું મરાળા;
જો રોતી રે' પ્રિયા તું નિકર નયનથી, અથુ ઝંશે ચરાળા,
માગો માગો મરાળે ! મુખ વધું અરપું, કલેશ ત્યાગો કરાળા. ૯

સત્યભામા—(સવાર થવા આવ્યું જોઈ) આર્યપુત્ર ! બોળી તો હુંજ છું; જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઈશ.

કૃષ્ણદેવ—અધિ પ્રિયે ! જા તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ. (એમ કહી મુખ ઉંચું કરી ચુંચન કરે છે.)

સત્યભામા—જો જો આર્યપુત્ર ! હવે કંઈ કપટ કરશો તો હું મારો જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી. તમે જ્યારે માગ્ય માગ્ય કહ્યું ત્યારે હું જે માગીશ તે આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન દ્વં) પ્રિયા ! જે માગવું હોય તે માગી લે. (એમ કહી સત્યભામાના શરીરની ચોંટલી રૂબ અંખેરી નાંખે છે.)

સત્યભામા—જો મારા મન માન્યું આપતા હો તો આપો, મારે તો મારિજીતકતું ક્ષુલ્લવાળું ઝાડ જોઈએ છીએ અને તે લાલી મારે, મારા ચોકમાં રોપવું છે. (કૃષ્ણદેવ સામું જોઈ) કેમ તોખરો મઠ્યો ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું તો કહીશ કે સપિતાને લાવી મારી સોડમ માં ઉગાડો ! કંઈ મોંમાં માંચ એવું બોલે તોજ માગ્યું અપાય. મેં કહ્યું માગો ત્યારે માગી માગીને માગ્યું તો ઠીક !

સત્યભામા—શું ત્યારે નહિ આણી આપો ! જો એ આણી આપવાનું ના કહે તો સૂરજ ઉઠ્યે આ સત્યભામાનું મોંદું તમે જીઓ એ વાતનાં તો છેટાંજ સમજવાં, કેમ આણી આપો છો કે નહિ !

૯ શ્લોક—સગ્યરા. લક્ષશે ઇં—મરાળા (હંસ) હિમકણ જબનાં મોતીને લક્ષશે કે શું ? ચરાળા—ચરનારા—મોતીચર (હંસ). હંસ તારાં અથુને મોતી જાણીને ગ્રહણ કરી જશે. કરાળા—(કલેશનું વિશેષણ). અથવા, હે કરાળા !—જાણી !

કૃષ્ણદેવ—આ બધું નભ નીચે લાવવાનું કેમ ન માગ્યું ? બૂલ્ય થઇ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે.

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુખ માગ્યું આપીશ કહી હવે નહિ અપાય એમ કહો એટલે તમારા દેખતાંજ હું દાન દેનારી થઇ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરું.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ સ્ત્રીહઠ કરવી તે શા કામની ? પારિજન તક દ્રુમ સ્વર્ગમાં છે, એ તે હું તને અહીં શી રીતે લાવી આપું ?

સત્યભામા—ગોપીઓનાં મન ગમતાં અને ગુરૂપત્નીનાં છોકરાં જેમ આણી આખ્યાં હતાં, તેમ મને આણી આપો. મેં કંઈ એથી વધારે માગ્યું નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) વાર ત્યારે આણી આપીશ.

સત્યભામા—તમને અહીંથી જવા દેનાર કાણ છે ? અહીં બેઠાં બેઠાંજ આણી આપો.

કૃષ્ણદેવ—ગયા વગર તે કંઈ આવે ? એ લેવા તો મારે સ્વર્ગ સુધી જવું પડશે.

સત્યભામા—તમે સ્વદેહે મારે કાળે પારિજનતક લેવા સ્વર્ગમાં જશો અને અમે અહીં ચઢ્યાં ઉતર્યાં મુખ જેવા નરકમાં પડ્યાં રહીશું ! તમને મારે કાળે ગયા સાંભળી તમારાં માઆપને પુંગરાવી જો હું એકલી હઉં તો મને પૂરીજ કરી નાખે તો. હું તો કદીએ તમારા વના રહેનારી નથી. મને સાથે રાખી મુખ માગ્યું આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(પૂર્ણ પ્રભાત થયો જોઇ) વાર પ્રિયા ! તારું મન પ્રસન્ન કરવા હું તને સાથે રાખીશ. (જાય)

સત્યભામા—પણ તે ક્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! પ્રેમાલિંગન દે ત્યારે.

સત્યભામા—(લજવાતી લજવાતી કૃષ્ણદેવને આલિંગન દઇ સુખન કરી આઘી જતી રહે છે) આર્યપુત્ર ! હવે કેટલી વાર છે ?

(જાય) સત્યભામાનો રોપ શમાવવા રૂપ મુખ્ય કાર્યસિદ્ધિનું અહીં કથન કર્યું છે માટે અવમર્શસંધિનું આદાન નામે અંગ વર્ણયું છે.

કૃષ્ણદેવ—(ગરુડનું સ્મરણ કરી) પ્રિયા ! સ્વર્ગમાં શોભે એવા શૃંગાર કરી આવે એટલી.

સત્યભામા—આ હું તો સજ થઇ આવી (એમ કહી હરખાતી હરખાતી શૃંગાર સજવા જાય છે).

ગરુડ—(કૃષ્ણદેવને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! મને શી આજ્ઞા છે ?

કૃષ્ણદેવ—ભૌમાસુરને બેટી સ્વર્ગમાં જવું છે માટે સજ થા. (ગા)

ગરુડ—દેવશ્રી આરૂઢ થાય એટલુંજ સજ થવાનું પાડી છે.

(એવે સત્યભામા આવે છે).

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! હું તો આ આવી, હવે તમારી વારેવાર.

કૃષ્ણદેવ—(શસ્ત્રાસ્ત્ર સંભાળી વસ્ત્ર ઠીકઠીક કરી સજ થાય છે) ચાલો પ્રિયા કંઈ પણ વાર નથી. (એટલું બોલી સત્યભામાને અંકુ બેસાડી ગરુડારૂઢ થઇ ગોવિંદ પ્રિયાસહ ગમન કરે છે).

પંદોંક સમાપ્ત.

(ગા) ભૌમાસુરનું નામનું ગ્રહણ કર્યું છે માટે હવે પછીના અંકમાં મવથ પૂર્ણ થયેલો વિષ્ણુલક દ્વારા વર્ણારો, એમ સૂચન કર્યું છે.

અંક ૭ મો.

(વિષ્કંભક)

(રંભા અને તિલોત્તમા પ્રવેશ કરે છે.) (અ)

તિલોત્તમા—અહિ રંભા ! તને તો સીતાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવાં દિવ્ય કરાવવું પડશે.

રંભા—તેં પણ વનના મુનિઓને બ્રહ્મ કર્યા છે માટે તનેય કંઈ શાસન કરવાનું શકદેવ કહેતા હતા.

તિલોત્તમા—મુનિને બ્રહ્મ કરવા કાળે તો અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઈઓ છે. મુનિ કને રહેનારી કયીને શાસન થયું છે કે મને થવાનું છે ? પણ તું તો અસુર કને રહી છું, તે તારો છૂટકો થવાનો નથી. હશે જે થવાનું હશે તે થશે, પણ તું કહે તો ખરી કે મન માન્યું સુખ મળ્યા છતાં તું આમ સૂકાઈ કેમ ગઈ ?

રંભા—સખિ ! શેતું સુખ ? અરસત અસુર આગળ કાળ નિર્ગમન કરવો તેના કરતાં આ વનમાંથી પેલા વનમાં વિચરી કાલગત કરવો તેને હું અતિ ઉત્તમ માનું છું. જેની ! શકસ્વામીની નિંદા, પ્રાહ્લ-ણોનો ઘાત, સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓના વિલાપ, એવાં એવાં અનેક દુઃખ આંખેજ જોવાનાં હતા. પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનું કલ્યાણ કરશે કે એમણે મને દુઃખદરિયામાંથી કુખતી તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી ! (બા)

(અ) નાટકની કથાનો કેટલોક ભાગ એવો હોય છે કે તે રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવામાં આવતો નથી. ત્યારે તે કથાભાગ જે પાત્રોની વાતચિત્તદ્વારા આતાઓને કહી જવામાં આવે છે. એવીજ રીતે કૃષ્ણ ભૌમાસુરનો પરાજય કર્યો તે વાત રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમબહાર હોવાથી રંભા અને તિલોત્તમા રૂપી મધ્યમ પાત્રો વડે તે વાત આતાઓને સંભળાવી દીધી છે અને પછી કૃષ્ણનો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરાવી લાંથી અંક રાફ કર્યો છે. આવી રીતે વાત કહેવરાવીને અહીં કવિએ વિષ્કંભક કર્યો છે. વિષ્કંભકનું લક્ષણ દર્શ રૂપમાં લખે છે કે—

વૃત્તવર્તિષ્યમાણાનાં કથાંશાનાં નિર્દર્શકઃ ।

સંક્ષેપાર્થસ્તુવિષ્કંભો મધ્યપાત્ર પ્રયોજિતઃ ॥

જે કથાનો ભાગ થઈ ગયો છે તથા હવે પછી થવાનો છે તેને સંક્ષેપમાં મધ્યમ પાત્રદ્વારા બતાવી આપવો તેને વિષ્કંભક કહે છે. (બા) સ્વર્ગસદન-સ્વર્ગરૂપી ઘર.

તિલોત્તમા—સખિ ! એ કુષ્ટે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ શા કાળે ટાળે કરી'તી ? અને એટલી બધી ક્યાંથી લાવ્યા'તો ?

રંભા—મૂઆને સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓનો સત્ર કરી મહાકાળીને પ્રસન્ન કરી'તી. જે રાજાની કન્યા દેખતો તેને ઉપાડી લાવતો. અલ્પિ તિલોત્તમા ! એ સ્ત્રીઓએજ આપણને આ મુખની ઘડી આપી આપી છે. (૩)

તિલોત્તમા—તે કેમ કરીને તે મને બધું કહે જોઈએ ? એમ નાથી તે શું થાય ? આ તો બધું નારદમહર્ષિ'એ ક્યાંનું કહેવાય છે.

રંભા—(હાથ હલાવી) એ કુંવારાથી શું કરમ થાય ? એ તો એવું થયું કે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓએ એક જાનો પત્ર લખી કાંચનપુરીમાં કૃષ્ણ કને મોકલ્યો. તેમણે સ્ત્રીઓના સત્રના સમાચાર જાણ્યા કે ગરડાને રહે થઈ તર્તજ આવી રણાંગણને વેદી કરી સત્રાજીત સુતાસહ યજ્ઞને આરંભ કર્યો અને જોતજોતામાં ભૌમાસુર રૂપી પશુનું અલિદાન આપી દીધું. (૬)

તિલોત્તમા—હેં હેં શું સખિ ! ભૌમાસુરને કૃષ્ણદેવે જોતજોતામાં જ મારી નાખ્યો ! સારે તો એ આપણા સ્વામી શક્રે કરતાંય ઘણા જોરાવર ! પણ અલ્પિ કહેતો ખરી, એને કૃષ્ણદેવે કેમ કરી માર્યો ન મૂર્ખો વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ ભૂલી ગયો'તો કે શું ? અને વળી એણે તો પિતામહ પાસે એવું વરદાન મેળવ્યું હતું, કે મને મારી માતા મરાવે ત્યારેજ હું મરું. તે બ્રહ્મદેવનું વચન શી રીતે સાચું થયું ? અને એનો મુખ્ય મંત્રી પંચમુખી મુર મરાયો કે જીવ લઈ પાતાળમાં નાશી ગયો છે ? (૭)

(૬) સત્ર-ચક્ક. સુખ પ્રાપ્તિ વર્ણાઈ છે માટે આસિ નામે મુખસંધિનું અંગ.

(૬) કાંચનપુરી-દ્વારકા. ગરડાગરડ થઈ—ગરડ ઉપર સ્વારી કરીને. રણાંગણ—સંગ્રામભૂમિ. સંગ્રામભૂમિ રૂપી વેદી (ચોરી) કરી સત્રાજિતસુતા (સત્યભામા) સહિત કૃષ્ણ પોતે ચક્ક કરનારા થયા, એ ભાવાર્થ છે.

(૭) અજ્ય-વીર. ભૌમાસુરનો વધ કથન કરીને અદ્ભુત રસનો આવેશ વર્ણ્યો છે માટે પરિભાવના નામે મુખસંધિનું અંગ.

રંભા—સખિ ! સાંભળ્યઃ કૃષ્ણદેવના ગુણાનુવાદ ગાવા મને બહુ ગમે છે. પંચમુખી મુર પાણીમાં પોઢી રહ્યો હતો, તેને કૃષ્ણદેવે પંચ-જન્યની ગર્જના વડે જગત કર્યો. જગત થયો કે ત્રિશૂળ લઈ લલવા દોડ્યો. તેને આવતો જોઈ પ્રતાપી પ્રભુએ ચક્ર લઈ તેના પર નાખ્યું કે મૂઆનાં પાંચે મુખ પટોપટ પૃથ્વીપર પડી ગયાં. તે મૂઓ સાંભળી તાત્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન તથા અરુણ એ ભૌમાસુર-ના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આવ્યા તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપટી વગાડતામાં જ સીરી નાખ્યા ! (જ)

તિલોત્તમા—વાહરે જેન વાહ ! કૃષ્ણદેવ તો કાષ્ઠ અઢોઢિકંજ પુરૂષ દેખાય છે ! પણ પેલા મહિષનું બલિદાન કેમ કરી આપ્યું તે તું મને જરેજર કહેજે હો.

રંભા—મુર મંત્રી અને સાત સુર મરાયા સાંભળી નરકાસુરનો નરકપતિ જેવો સેનાની સકળ સેન લઈ યુદ્ધ કરવા ગયો. સખિ ! મોટા મોટા ગિરિ જેવડા કૃષ્ણકેસરીની હાકથી કંપી ઊઠ્યા અને એટલામાં તો ચક્ર ચરેડાટ કરતુંક જે પડ્યુંકની કે તેણે સર્વેનો કચ્ચરધાણ કાઢી નાખ્યો ! (જ)

તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મૂઆ-ની ફતે વૈષ્ણુવાસ્ર હવું એટલે એને ખીજા કશાની શી ગરજ છે ? વાર જેન ! પછી શું થયું તે તું વેહેલી વેહેલી કહી દે.

રંભા—મૂઓ કામી તો હતોજકની. તે સત્રાજિતસુતાને જોઈ મોહિત થયો, અને એવામાં બનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિય-તમને કંઠાગીતે કલ્હું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નિરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી જ્યાં જવું છે ત્યાં જઉં !

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) સખિ ! ઘાટ તો ઠીક આવ્યો. મૂઆની માએજ મૂઆને મરાવ્યો ! પણ પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાખ્ય. (જ)

(જ) પંચજન્ય-કૃષ્ણના શંખનું નામ. (જ) નરકાસુરનો-ભૌમાસુરનો. નરકપતિ-યમરાજ- સેનાની-સેનાધિપતિ. ગિરિ જેવડા-(દૈત્યો રૂપી હાથી). કૃષ્ણ કેશરી-કૃષ્ણ રૂપી સિંહ. (જ) માએજ-(સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે) એમ અપ્સરાઓ બાણતી હતી માટે).

રંભા—પછી શું ? એટલું કહેતામાં જ કૃષ્ણદેવે સદૃ મૂકી ન્યાના જે કટકા કરી નાખ્યા. એ સદૃ વાત જ્યારે રાજ્યમાંના દેવી સમજ્યાં ત્યારે તેમણે અતિ શોક કર્યો. તેમનું મન મનાવવા ભામાસુરના મુલ ભગદત્તને રાજ્યાસન આપ્યું અને પછે મને, માતલીને, અમૃતને, ઔરાવ-વતને અને અદિતિ માતાનાં કુંડળને ગુરુમુલ કય સાથે અહીં મોકલ્યાની દીધાં. કય પણ ગિચારો મહાકષ્ટમાંથી છૂટ્યો. અમારા કરમની કાદાણી એવી હતી. પણ અતિ તિલોત્તમા ! કોવ સુધી તે ભામાસુરનું રાજ્ય હતું અને એટલામાં સ્વામી સદૃ શયી આદિ તમે સર્વે શ્રી રીતે આવી પોતપોતાની જગાએ ગોઠવાઈ ગયાં ? (લ)

તિલોત્તમા—ત્રિકાળદર્શી ત્રિદશોને જો એટલુંય નહિ જણાય તો પછી સુરમાં અને નરમાં શો અંતર રહેવાનો છે ? પણ સખિ ! પેલી સોળ સહસ્ર રાજ્યકન્યાઓનું કયમ થયું તે તે કંઈ કલું નહિ (લ)

રંભા—ધનધટા જોઈ કંઈ વિદ્યુતના ઝપકારા ખીછ જગાએ થાય. (ઇ)

તિલોત્તમા—શું ત્યારે તે સહુ કૃષ્ણદેવ વેરેજ વરીઓ કે શું ?

રંભા—અનાયાસે અલૌકિક પુરૂષ તેમને મળી આવ્યા. નરકમાંથી નિકળતાંજ સ્વર્ગસુખ મળે તો તે સખિ કાણ ન ભોગવે ? એન ! હુંજ અકર્મણ કે કૃષ્ણદેવે સોળ સહસ્રનો સ્વીકાર કરી તેમને દ્વારકામાં વળાવી દીધી અને મને અહીં મોકલી.

તિલોત્તમા—સખિ ! કૃષ્ણદેવ તેની સાથે કેમ ન ગયા ? સખિ ! ચાલ્ય જો તું આવે તો જ્યાં કૃષ્ણદેવ હોય ત્યાં તેમને જઈ જોઈ આવીએ. વાઈ તે વાત કરી તેનો એટલોય લાભ તો લઈએ.

રંભા—ગુરુપુત્ર કયે જ્યારે કૃષ્ણદેવને સ્વર્ગમાં તેડી લાવ્યાં અતિ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કલું કે તમે જાઓ હું આ રાજ્યકન્યાઓને કાંચનપુર લણી વળાવી સત્વર સ્વર્ગમાં આવી શકને મળું છું.

(લ). માતલીને—ધ્રુવા સારથિને.

(લ). ત્રિદશોને—દેવાને. (ઇ) અર્થાત્ મેઘ જેવા કૃષ્ણને વીજળી જેવી સઘળી સ્ત્રીઓ વરી.

તિલોત્તમા—(ગભરાયલે વેશે) સખિ ! આ સુસવાટ શેનો થાય છે ? (શરીર ધૂણાવી) હાથ હાથ ! મારું તો કાળજી ફફડી જાય છે ! (રે)

રંભા—(સ્થિર નજરે નીચું જોઈ) સખિ ! એ તો ગરડાફઠ થઈ ગોવિંદભગવાન આવેછે. ચાલ્ય ચાલ્ય ઉતાવળે જઈ શકસ્વામીને એ-મનું આગમન વિદિત કરીએ. (એમ કહી અને જણીઓ ઉતાવળી ચાલી જાય છે). (ઓ)

(વિષ્ણુભક્ત સમાપ્ત).

(પાવક અને પવન પ્રવેશ કરેછે). (ઓ)

પવન—વિભાવસુ ! વસુંધરેશને પધારતાં કેમ વાર લાગી હશે ? તાર્ક્યના વેગને પો'ચી શકે એવું કાંઈ પણ પ્રાણી અથવાપિ શ્રવણ કરવામાં આવ્યું નથી. (ક)

પાવક—સમીર ! રંભાએ શબ્દશ્રવણમાં ભૂલ તો નહિ કરી હોય? જો એમ કંઈ થયું હશે તો આ મુખ્ય માર્ગમાં આપણે ઉભા છીએ તે, અને અસુરારિસન્નિકટ કુમુદારિ તથા કુંજરિ ઉભા રહ્યા છે એ સકલ શ્રમ મિથ્યા થશે. (જ)

(એવે હૃદયને વિડારી નાખે એવો ગરડની પાંખનો શબ્દ સંભળાય છે અને અલ્પકાળમાં ગરડાફઠ સુંદરચામ રયામાસહ જોવામાં આવેછે).

પવન—વનિહ ! જુઓ જુઓ અને તાર્ક્યને કહો કે હવે અહીંજ સ્થિર થાય.

(ઈ) તિલોત્તમાનો ગભરાટ વર્ણવ્યોછે. માટે ગર્ભસંધિનું સંસ્ક્રમ નામે અંગ

(ઓ) નીચું જોઈ—(પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગમાં ચઢી આવતા કૃષ્ણને જોવાને),

(ઓ) વિષ્ણુભક્ત પછીનો સાતમા અંકનો પહેલો પ્રવેશ અહીંથી શરૂ થાય છે. પાવક—અગ્નિદેવ.

(ક) વિભાવસુ—અગ્નિ. વસુંધરેશને—પૃથ્વીના રાજા કૃષ્ણને. તાર્ક્યના—ગરડના. અહીંથી દિવ્યપાત્રોનો આરંભ થાય છે માટે કવિએ સંસ્કૃતમય ભારતીય વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

(જ) સમીર ! હે વાયુદેવ ! શબ્દશ્રવણમાં—ગરડની પાંખનો અવાજ સાંભળવામાં. અસુરારિસન્નિકટ—ઈંદ્રના ભવનની પાસે. કુમુદારિ—સૂર્ય. કુંજરિ—ચંદ્ર.

પાવક—(ગરુડ સામું જોઈ) અહો ખગેશ ! હવે અંતર્ધ્રુવ સ્થિર થાય, સ્થિર થાય. (એ વચન સાંભળી ગરુડ ઉભો રહે છે અને ગોવિંદ પ્રિયા સહ નીચે ઉતરી ઉભાય દેવને નમન કરે છે). (ગ)

કૃષ્ણદેવ—પાકારિપ્રભુ અધુના ક્યાં વિરાજે છે ? (ઘ)

પાવક—વસુધેશ વાસુદેવ ! અધુના શકસ્વામી તમારા આગમનની નિરીક્ષા કરતા સુરસભામાં વિરાજે છે અને અમો ઉભયને તમોને તહીં લઈ જવા અહીં મોકલ્યા છે. (ઙ)

કૃષ્ણદેવ—(શિરસા નમન કરી) પુરંદરપ્રભુની મારા પર અત્યંત કૃપા છે; કિંતુ ભગવંત ! મારે કાળે તમો ઉભય દેવે આટલો પ્રયોગ શ્રમ લેવો ઘટિત નથી. (ચ)

પવન—આપની અનુકંપાથીજ આ વંનથી પેલે વંન ભ્રમંતા મંડી સુખી થયા છીએ ! (એમ વાંતો કરતા સંઘના દ્વાર નિકટ આવી પહોંચે છે અને કુમુદારિ તથા કંઠરિ બંધા જોઈ કૃષ્ણદેવ નમન કરે છે.) (છ)

કુમુદારિ—વાસુદેવ ! શકસ્વામી નિકટ જવાનો આ માર્ગ છે. આમ આવો, આમ આવો.

કંઠરિ—દેવકાંતંદન ! જુઓ વૃતારિ આસંનથી ઉઠી તમને તેડવા આવે છે. (એવે બૃહસ્પતિ, ઇંદ્ર, ઇંદ્રાણી, યમ, અષ્ટવસુ, ધનદાદિ તેવીશ કાટિ દેવો પ્રવેશ કરે છે). (જ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રિયાસહ સર્વ મુરને શિરસાષ્ટાંગ કરી) પ્રભુ અમરેશ ! હું આટલા વધુ માન્યને યોગ્ય નથી. (ઙ)

(ગ) ખગેશ—પક્ષીપતિ ! (ઘ) પાકારિપ્રભુ—પાક નામે દૈત્યના શત્રુ ઇંદ્ર મહારાજ. અધુના—હમણા.

(ઙ) વસુધેશ વાસુદેવ—પૃથ્વીના-સ્વામી કૃષ્ણદેવ ! શકસ્વામી-ઇંદ્ર મહારાજ. નિરીક્ષા કરતા—વાટ જોતા.

(ચ) પુરંદર પ્રભુની—ઇંદ્ર મહારાજની. (છ) અનુકંપાથી—દયાથી. સહ—ધર. (જ) વૃતારિ—વૃત્રાસુરનો શત્રુ ઇંદ્ર. ધનદાદિ—કુબેર વગેરે.

(ઙ) અમરેશ—દેવોના ઇશ્વર—ઇંદ્ર.

ઇંદ્ર—જો યદુનંદન અમને આ સર્વ અર્પનાર છે તો તે આથી પણ અધિક માનને યોગ્ય છે.

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્યં; યાદવેંદુને ઘટિત માન અર્પી શકાતુંજ નથી ! (વ)

શયી—(સત્યભામાને માથે હાથ ફેરવી) સત્રાજિતસુતા ! તમારી સહાયતા વડેજ અમે આ વૈભવનાં ભોગદારી થયાં છીએ !

ઇંદ્ર—(અર્ધા ઇંદ્રાસન પર કૃષ્ણદેવને સત્યભામાસહ ખેસાડી અર્ધા પર પોતે શયીમ્મહ ખેસે છે) વાસુદેવ ! વસુંચરાનું અને સ્વર્ગાદિ સર્વ લોકનું સંકટ તમારા વિના કોઈ ટાળનાર નહોતો. (ટ)

કૃષ્ણદેવ—એમાં મેં શું અધિક કર્યું છે ?

પાવક—હે શક્ત્વામિ ! તાર્ક્ષ્યપક્ષનો સુસવાટ શ્રવણ કરી સ્વર્ગ-વાસીઓએ નાશનાશ કરી મૂકી હતી. તેમને અમે સમળવ્યું કે ભૌમાસુરનો વધ કરી ગોવિંદ ગરૂડારૂઢ થઈ આવેછે. સારેજ સર્વનાં મન શાંત થયાં. એવું દુઃખ ટાળનાર આ નરનું જે સન્માન કરીએ તે સ્વદનજ ગણાય ! (ઠ)

દેવાચાર્ય—અહો વન્હિ ! યાદવેંદુના દર્શનમાં ભયનો લેશ પણ નહોત્ય, તથાપિ “ દુર્ઘતો દુર્ઘો બાલો દધિ પુનઃ ફુલ્લત્ય પિવતિ ” (એવે નારદમુનિ “ નારાયણ હરે, નારદ કાર્ય કરે, જો ચિત્તવિય ધરે. નારાયણ નારાયણ નામીનાથ હરે ! ” એમ ગાન કરતા અને વિશ્વા વગાડતા પ્રવેશ કરેછે). (ઢ)

ઇંદ્ર—(સકલ સુરસહ ઊભા થઈ નમન કરેછે) બ્રહ્મકુમાર ! પધારો પધારો. આ સર્વ સુખ અમો સકલ સુરને તમારાથીજ પ્રાપ્ત થયું છે !

નારદ—“ यस્ય ઝનં તસ્ય પુણ્યં રંઘકારસ્ય ધૂમક ” (એવે સભા-

(વ) સત્યં સત્યં—સાચુ સાચું. (ટ) સંકટ—દુઃખ.

(ઠ) તાર્ક્ષ્યપક્ષનો—ગરૂડની પાંખનો. (ઢ) દુગ્ધનો ધન—“ દુધથી દાઝેલો બાળક દેહીને પણ કુઝીને પીએ છે. ” અર્થાત ભૌમાસુરના ત્રાસથી ભય પામેલા દેવો ગરૂડની પાંખના અવાજથી પણ ભય પામે છે.

પાલિકાએ આણી આપેલા અધેપાદાદિક સાદિત્ય વડે શકે શયિ પ્રયમ નારદમુનિનું અને પછી કૃષ્ણ સત્યભામાનું પૂજન કરે છે. (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સંકાયાયત્રે નેશ) નમે અમારા પૂજ્ય છો અને અમે તમારા પૂજક છીએ.

દેવાચાર્ય—સ્વમંદિર પધારેલા અતિથિને જનક પૂજ્યપૂજક બાવ અધમોત્તમ કોઇ પણ પ્રાણીએ મનમાં ન આણવે એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, માટે જે શકે કરે છે તે યથાઘટિતજ કરે છે અને તેમાંય તમારું પૂજન પ્રાપ્ત થવું એ તો શકતાં ધન્યભાગ સમજવાં.

નારદ—(પૂજનાદિ થઇ રહ્યા પછી) દેવાચાર્ય ! આ શી અતુપમ શોભા દર્શી રહી છે.

શ્લોક.

શી શોભા મેઘ મધ્યે સજળ સઘન આ, અબ્ર ના વારિ લાવે,
વિદ્યુતો શી ઝખૂંકે સ્થિર પણ નિરખું, ચંદ્ર તારા સુહાવે;
રંગો રાતા તથા આ પિત વિધવિધના, વ્યર્થ થાયે ન ભાવે,
હે દેવાચાર્ય ! દાખો અવનતું અતિશે, દટિએ કેમ આવે ? ૧

દેવાચાર્ય—બ્રહ્મકુમાર ! એ આશંકા આવવા જેવું છે, તથાપિ—

(૬) યસ્ય ઇં—“ જેનું અન્ન તેનું પુણ્ય. રાંધનારને ધૂમારો ,” કૃષ્ણ સત્યભામાનું—કૃષ્ણનું અને સત્યભામાનું.

૧ શ્લોક—આધારા. કૃષ્ણના મેઘસ્થાન સ્વરૂપને જોઇને ઉત્ત્રેક્ષા કરેછે; શી ઇં—આ સજળ (પાણીવાળા) અને સઘન (ઘટ) મેઘમાં આ શી શોભા થઇ રહી છે ? અહીં અબ્ર (બાદળો) દેખાય છે પણ તેમાંથી પાણી પડતું નથી એજ માત્ર આશ્ચર્ય છે ! સત્યભાવોને વર્ણે છે; એ મેઘમાં વીજળી કેવી ઝખૂંકે છે ? પણ તે સ્થિર છે. એ આશ્ચર્ય છે ! દેવેને વર્ણે છે; ચંદ્ર ઇં—આકાશમાં મેઘ અને વીજળી છતાં વળી ચંદ્ર અને તારા પણ શોભેછે, એ આશ્ચર્ય છે ! તે સૌના વસ્ત્રાલંકારને વર્ણે છે; રંગો ઇં—આકાશમાં રાતા પીળા એવાં વિધવિધ રંગ હોય છે પણ તે ક્ષણભંગુર હોયછે, પડતું અહીં તો જે રંગ દેખાયછે તે સૌને ભાવે (ગમેછે) અને વ્યર્થ પણ થતા નથી, આશ્ચર્ય છે ! અહીં અદ્ભુત વર્ણન થયું છે માટે પરિભાવના નામે અંગ.

શ્લોક.

પૃથ્વીની દૃષ્ટિ છે મેઘે, મેઘ ચંદ્ર જુએ સહી;
વિદ્યુતો રોહિણી ભાળે, આવું સર્વ લહો તહીં.

૨

(એવે તુંબડ ઉર્વશ્યાદિક મૃદંગાદિ નૃત્યસાહિત્ય લઇ પ્રવેશ કરે છે).

સુરસભાસદો—આહા ! આજ તો શું ઉર્વશીતું નૃત્ય અને ગાન
શ્રવણ કરવામાં આવશે ! શકસ્ત્રામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ રાખ્યું
તે ઠીક થયું. સર્વસ્વ અર્પણ કરનારને કાળે જે કરે તે ઓછું.

(એવે વીણા મૃદંગના શબ્દ થાય છે અને ઉર્વશી ઉભી થઇ
હાવભાવ સાથે ગાવા માંડે છે).

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ભર નિર્ઝર દુઃખ મોચન શોચન વરનયન અયન સુખકારી;
મદુનંદન વંદન ચંદન ચર્ચિત સ્યંદન પારથં રથ સારી. ધ્રુવપદ્મ
મન્મથ મદ્યમંડિત માધવ મંડિત મદકલ કર કંદુક ધારી;
મંજુલ કચ્છ સારક વંજુલ વચ ધારક રતિપતિ પીડ વિહારી. નિર્ભર૦ ૧
વંચક દધિ મંચક રાજિત સાજિત આભૂપણ ભૂપણ ભારી;
અનુપ મધુપ અખિલેશ્વર ઈશ્વર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી. નિર્ભર૦ ૨
ચંચલ દુર્ગમજન મંજન અંજન ભયભંજન સ્વાશ્રય નારી;
પરિમલ અમલ કમલ મુખ સુખકર સુખન દઇ દઇ ચતુરા તારી. નિર્ભર૦ ૩

૨ શ્લોક—અનુબ્રુપ—જ્યાં પૃથ્વી (સત્યભામા) ની દૃષ્ટિ મેઘ (કૃષ્ણ)
ઉપર છે, અને મેઘ (કૃષ્ણ) ચંદ્ર (ઇંદ્ર) ને જુએછે; તથા જ્યાં વિદ્યુતો
(દેવાંગનાઓ) રોહિણી (રાચી) ને ભાળેછે, ત્યાં આવીને આવીજ શોભા
યાય છે ! એવવા કૃષ્ણ પૃથ્વીના રાજા હોવાથી પૃથ્વીની દૃષ્ટિ કૃષ્ણ ઉપર છે
અને કૃષ્ણ તથા વિદ્યુતરૂપી સત્યભામા ક્રમે કરીને ઇંદ્ર તથા રાચીને (કૃપાદૃષ્ટિથી)
જુએછે, ત્યાં આવીજ શોભા યાય છે. રૂપક.

૩ રાગ ગુર્જરી—જયદેવકૃત અષ્ટપદીમાં આ રાગ પ્રખ્યાત છે. માગધી,
નામે માત્રામેળા છંદમાં પણ આ વાંચી શકારો. માગધીતું લક્ષણ પિંગલાચાર્યકૃત
છંદઃશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે: “ હાષ્ટકચતુષ્પદોમાગધી ” — “ ચાર ચાર
માત્રાના. આઠ ગણ કરી એવા ચાર ચરણ કરવાં તેને માગધી છંદ કહે છે. ” એમાં

સુરસભાસદો—(માધુ' ધૂણાવી આંખ મચમચાવી) આહાહા !
 ઉર્વશી તે ઉર્વશીજ ! શા એના હાવભાવ ! શું એના અભિનય !
 નેત્રકટાક્ષની વાત તો કાણુજ કહી શકે ! તાલમાનનો તાલ તો એજ
 જમાવી જાણે છે ! કિંકિણીનો રણુત્કાર, પાદનો ઠણુત્કાર અને ઝડેનો
 ઝણુત્કાર એ તો વિદ્યુત્તેજ દરાવી નાખે તેવો છે ! તુંખરૂ જેવો વાદ્ય
 વગાડનાર પણ એને પહોંચી શકતો નથી ! માનવલોક જો સ્વર્ગમાં સુખ

કુલ માત્રા ખત્રીશ છે તથા ૧ લી માત્રાથી માંડીને દર ચાર માત્રાએ તાલ છે.
 છંદઃ શાસ્ત્રમાં પણ એતું આતું કૃષ્ણવર્ણનને લગતું ઉદાહરણ લખ્યું છે—

“ માધવ વિદ્યુદિયં ગગને તવ કલયતિ પૌતવસનમભિરામં
 જલધરનીલગગનપદ્મતિરપિ તવ તનુરુચિમનુસરતિ નિકામમ્ ।

ઇંદ્રશરાસનમપિ તવ વક્ષ સિન્ધાસિતવરવનમાલાશોભં

કુરુ મમ વચનં સકલય હૃદયં રાધાધરમધુવિરાચિતલોભમ્ ॥ ”

નિર્ભર ઇં—હે કૃષ્ણ ! તમે નિર્જર (દેવ) નાનિર્ભર (અત્યંત) દુઃખતું
 મોચન કરનારા છો, તથા ચોચન (શોક કરનારાઓ) ના વર (ઉત્તમ) નયન
 અચન (નેત્રમાર્ગ) ને સુખકારી છો—શોક મટાડનારા છો. હે ચંદનથી
 ચર્ચિત અંગવાળા ચંદનદંત ! તમને આમારું વંદન છે. સ્પંદન (ત્વરાથી ગતિ
 કરનારા) એવા પારથ (અર્જુન) ના રથને તમે સારનારા (સજા કરનારા—
 અર્થાત્ સારથિ) છો. હે મંડિત (અલ્પદૃત) માધવ ! તમે મન્મથ (કામદેવ)
 ના મંદનું ખંડન કર્યું છે. મદકલ (મસ્તીમાં આવેલા હાથી) ની શુંડ જેવા
 તમારા કરમાં તમે કંદુક (દડો) ધારણ કરનાર છો. તમે સ્ત્રીઓના (મંજુલ)
 સુંદર કચ (કેશ) ના સારક (સમારનારા) છો, તથા તેમાં વંજુલ નામના
 પુષ્પનો વચ (પોપટ) ળનાવીને ધારનારા છો. (સ્ત્રીનો ચોટલો શુંથી તેમાં
 ધુલ શુંથનારા છો). અથવા વંજુલ પુષ્પ સરખાં કોમળ વચ (વચન)
 બોલનારા છો; અથવા વંજુલ (અશોક વૃક્ષ) ઉપરથી વચ (પોપટ) ને
 ધારક (પકડનારા) છો;—(રાધાને રમવા માટે) તમે સ્ત્રીઓની રત્નપતિપીઠ
 (કામપીઠ) નું વિહારણ કરનારા છો. તમે દ્રધિ (દાર્ડી) ના વંચક (હારા)
 છો તમે મંચક (પલંગ) ઉપર રાજિત (શોભાવમાન) છો; અને સાજિત
 આભૂષણ (સજ્જામાં આભૂષણવાળી) સ્ત્રીઓના તમે ભારી ભૂષણ-રૂપ છો.
 રસભોગી ભમરાઓમાં તમે એક અનુપમ મધુપ (ખરર) છો. હેં અખિલેશ્વર !
 હે હૃદય ! તમે મધુવન (મધુરા પાસેનું એક વન) રૂપી પુષ્કર (કમળ) માં
 વિપુલ (અત્યંત) વિહાર કરનારા છો; અથવા મધુવનના પુષ્કર
 (ભાગ) માં વિપુલ (વૃત્યકળા) નો વિહાર કરનારા છો. અથવા
 મધુવનના પુષ્કર (જળ) માં—ચમુના નદીમાં વિપુલ (મોટા) વિહાર

માનતા હોય તો તે આ ઉર્વશીનૃત્યરૂપીજ સુખ છે ! (એવે નંદનવન-પાલિકા પ્રવેશ કરે છે). (જ)

નંદનવનપાલિકા—(ઇંદ્રાદિને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! સુરશિ-રમણિનો જય જયકાર હો ! પ્રભુ શકસ્વામિ ! આપની આજ્ઞાનુસાર નંદનવનમાં સર્વ પ્રકારની સજ્જ સજ્જ રહી છે. સ્થળનાં અને જળનાં વિહારસ્થાન પ્રભુના આગમનનું અવલોકન કરી રહ્યાં છે. (ત)

ઈંદ્ર—નંદનવનપાલિકા ! કદપદ્મ અને પારિજાતકાદિ અલૌકિક દ્રુમો નીચે વિશ્રામસ્થાન થઈ ચૂક્યાં છેને ? (થ)

નંદનવનપાલિકા—પ્રભુ ! યમદેવે કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિને લઈ શકસ્વામિ પધારે એટલીજ વાર છે. (દ)

કરનારા છે (નાગ નાથવા વગેરેનો). તમે સ્ત્રીઓના ચંચળ એવા દગ (નેત્ર) રૂપી ખંજન (દીવાળીઘોડા)ને મંજન (સ્વચ્છ કરનાર) અને અંજન કરનાર છે. સ્વાશ્રયનારી (તમારે પોતાને આશ્રયે આવેલી સ્ત્રી) ઓના લયનું તો ભંજન કરનાર છે. પરિમળ (સુગંધ) વાળા અમલ (નિર્મળ) કમળ સરખા સુખકર સુખવડે ચુંબન દેઈ દેઈને તમે (મજ્જાની) વનિતાઓને તારી છે. આ પદની પેહેલી લીટીમાં કૃષ્ણનું દેવથી અધિકપણું તથા દયાળુપણું વણ્યું છે; ખીજી લીટીમાં શૂરત્વ અને ભક્તપ્રિયત્વ વણ્યું છે; ત્રીજી લીટીમાં, જીતેન્દ્રિયત્વ અને વિલાસીત્વ વણ્યું છે; ચોથી લીટીમાં ભક્તાધિનત્વ વણ્યું છે; પાંચમી લીટીમાં સુંદરત્વ વણ્યું છે. છઠી લીટીમાં ઈશ્વરત્વ વણ્યું છે; સાતમી લીટીમાં કળાનૈપુણ્ય વણ્યું છે; અને આઠમી લીટીમાં અખંડ પ્રેમીપણું વણ્યું છે. આ ગાયન દેવસભાનું છે એમ જણાવવાને ભારતીવૃત્તિ રાખી છે તથા અર્થગાંભીર્ય પણ યોગ્યું છે. સ્ત્રીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરનારા છે, એમ વર્ણવવાવડે તમે સત્યલામાનો મનોરથ પૂરશે, એવા નિર્વહણસંધિના કાર્યની સૂચના કરી ખીજનું ફરીથી કથન કર્યું છે, માટે નિર્વહણસંધિનું સંધિ નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

(જ) કિંદણી—ધુવરી. રણુકાર—રણુકારો, ઠણુકાર—ઠમકારો. ઝલેનો—કાંતિનો. ઝણુકાર—ઝણુકારો. આઠો ઉર્વશીના ગુણનું વખાણ કર્યું છે માટે ગુણુકીર્તન નામે નાટ્યાલંકાર.

(ત) નંદનવનપાલિકા—નંદનવનનું રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી. (થ) વિશ્રા-મસ્થાન—ખેડકો. (દ) યામદેવ—નંદનવનનો રક્ષક એક-દેવ.

ધંદ્ર—એમ ? સર્વ સાજ સજ્જ રહ્યો છે ? જા તું જઈ કહે કે કૃષ્ણાદિ સહવર્તમાન અમે ત્યાં સત્વર આવીએ છીએ.

નંદનવનપાલિકા—(નમન કરી) વાર દેવાધિદેવ ! (કહી ચાલી જાય છે).

ધંદ્ર—વાસુદેવ ! ચાલો અને પ્રિયાસહ નાકનું નંદનવન નિહાળો. (ધ)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) શક્રસ્વામીએ મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો !

સત્યભામા—(બીજું કાંઈ ન સાંભળે તેમ) આર્યપુત્ર ! મારે તો પેલા ફૂલનું ઝાડ જોઈએ છીએ. તે સાથે ન લેતાં મને આવું તેવું દેખાડી કુશળો નહિ હો ! (ન)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તે દ્રુમ નીચેજ આપણે વિહાર કરવાનો છે. (પ)

સત્યભામા—જીને ! આડી આડી વાતો કરે છે; પણ એમ કહેતા નથી કે તે સાથે લેવાનું છે.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા તું ઉતાવળી થઈશ મા; તે દ્રુમ નિહાળ્ય પછે હું તારા મનના મનોરથ પૂર્ણ થાય તેમ કરીશ. (ફ)

શચી—ક્યમ સત્રાજિતસુતા તમારા તહીંના જેવું અહીં કંઈ છે નહિ ? અહીં રેવાનું હોય તો તમને ગમે કે નહિ ? ચાલો ઉઠો હવે નંદનવનમાં જઈ વિહાર કરીએ.

સત્યભામા—(નમન કરી) લગવતિ ! અહીં ન ગમે તો ક્યાં ગમે ? અમારે ત્યાં તો આવું સુખ ક્યાંથી ? તમે તો દેવ અને અમે તો માનવ. તમારી વાત તે તો તમારીસ્તો !

ધંદ્ર—(ઉઠી ઉભા થઈ) વાસુદેવ ! કેમ હવે ચાલીશું ને ? (શક્રસ્વામી બિલા થયા જોઈ સર્વ સુરસલા બિભી થાય છે. અને શક્ર ચક્રપા-

(ધ) નાકનું—સ્વર્ગનું. (ન) અહીં પારિજીતકરૂપી બીજનું ફરી ક્યન કર્યું છે માટે નિર્વહલસંધિનું સંધિ નામે અંગ.

(પ) વિહાર કરવાનો છે—કીડા કે રમતગમત કરવાની છે. (ફ) કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનો પરસ્પર સંવાદ વર્ણવ્યો છે માટે નિર્વહલસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

ણીનો હસ્ત ઝાલી તથા શચી સત્યભામાનો હાથ ઝાલી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે. તેમ સુરસભા પણ દેવાચાર્ય અને ધનદ વિના વાતો કરતી કરતી વિસર્જન થઈ જાય છે.) (વ)

દેવાચાર્ય—કેમ ધનદ ! કંઈ પશ્ચાત્ પડી ગયાં (મ)

ધનદ—જેમ તમે એમ અમે !

દેવાચાર્ય—અમારે તો આ કૃષ્ણને આપવા કાજે દિવ્ય વસનાદિક લઈ નંદનવનમાં જવાનું છે માટે વાર થઈ; તમેય કંઈ તેવાજ કાર્યને માટે રોકાયા છો કે શું ? (મ)

ધનદ—મને કંઈ કલ્પના થઈ આવી તે ભગવંતને કહેવા માટેજ હું બિભો રહ્યો છું.

દેવાચાર્ય—કહો તમને શી કલ્પના થઈ આવી છે ? તમને સફળ કલ્પનાવાળા જોઈનેજ ધૂર્જટિએ કાશાધ્યક્ષ નીમ્યા છે. (ય)

ધનદ—ના ના, ભગવંત ! એવું કંઈ નથી; તથાપિ મારા મનમાં એક એવી આશંકા થઈ આવી કે શકસ્વામીએ જે કલ્પદ્રુમ તથા પારિ-જાતક માટે અલૌકિક પદની યોજના કરી એ સુખાવહ નથી. (ર)

દેવાચાર્ય—સત્ય સત્ય; મને પણ એ પદ ઘટિત હાથે નહોતું (એવે પુરજનનો મોટો પોકાર સાંભળી બંને જણુ ચકિત થાય છે). (લ)

ધનદ—ભગવંત આ શું ? અચાનક ભયનો પોકાર ક્યાંથી ? (એવે કંજરિ શિથિલ વિથિલ વેશે આવી અભેદ અમરસભામાં સંતાઈ જવા જેવા અભિનય કરતો પ્રવેશ કરે છે).

(વ) ચક્રપાણીનો—કૃષ્ણનો. દેવાચાર્ય—જૃહસ્પતિ. ધનદ—કુબેર. (મ) પશ્ચાત્—પાછળ. (મ) વસનાદિક—વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે.

(ય) તમને ઇન્—તમારી કલ્પના હમેશા સફળ (સાચી પડે એવી) હોય છે માટે તમને ધૂર્જટિએ (મહાદેવે) કાશાધ્યક્ષ (ભંડારી) નીમ્યા છે.

(ર) ‘ અલૌકિક ’ એવા પદની (શબ્દની). અર્થાત્ તેમને અલૌકિક કહીને વર્ણ્યાં, તેથી કદાચ કૃષ્ણ લોભાઈને તે લેઈ જાય, એમ મને શંકા થાય છે. દેવની કલ્પના સત્ય હોય છે માટે આ જગોએ કવિએ થવાના કાર્યનું આગળથી કથન કર્યું છે.

(લ) ચકિત—આશ્ચર્ય સાથે ભયભીત.

ધંદ્ર—એમ ? સર્વ સાજ સજાઈ રહ્યો છે ? જા તું જાઈ કહે કે કૃષ્ણાદિ સહવર્તમાન અમે ત્યાં સત્વર આવીએ છીએ.

નંદનવનપાલિકા—(નમન કરી) વાર દેવાધિદેવ ! (કહી ચાલી જાય છે).

ધંદ્ર—વાસુદેવ ! ચાલો અને પ્રિયાસહ નાકતું નંદનવનનિહાળો. (ધ)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) શકસ્વામીએ મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો !

સત્યભામા—(બીજું કાઠ ન સાંભળે તેમ) આર્યપુત્ર ! મારે તો પેલા કૂલતું ઝાડ જોઈએ છીએ. તે સાથે ન લેતાં મને આવું તેવું દેખાડી કગશો નહિ હો ! (ન)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તે દ્રુમ નીચેજ આપણે વિહાર કરવાનો છે. (પ)

સત્યભામા—જેને ! આડી આડી વાતો કરે છે; પણ એમ કહેતા નથી કે તે સાથે લેવાનું છે.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા તું ઉતાવળી થઈશ મા; તે દ્રુમ નિહાળ્ય પછે હું તારા મનના મનોરથ પૂર્ણ થાય તેમ કરીશ. (ફ)

શચી—ક્યમ સત્રાજિતસુતા તમારા તહીંના જેવું અહીં કંઈ છે કે નહિ ? અહીં રેવાનું હોય તો તમને ગમે કે નહિ ? ચાલો ઉઠો હવે નંદનવનમાં જઈ વિહાર કરીએ.

સત્યભામા—(નમન કરી) ભગવતિ ! અહીં ન ગમે તો ક્યાં ગમે ? અમારે ત્યાં તો આવું સુખ ક્યાંથી ? તમે તો દેવ અને અમે તો માનવ. તમારી વાત તે તો તમારીસ્તો !

ધંદ્ર—(ઉઠી ઉભા થઈ) વાસુદેવ ! કેમ હવે ચાલીશું ને ? (શકસ્વામી બિલા થયા જોઈ સર્વ સુરસભા બિભી થાય છે. અને શક ચક્રપા-

(ધ) નાકતું—સ્વર્ગતું. (ન) અહીં પારિજાતકરૂપી બીજનું ફરી ક્યન કર્યું છે માટે નિર્વહલસંધિનું સંધિ નામે અંગ.

(પ) વિહાર કરવાનો છે—કીડા કે રમતગમત કરવાની છે. (ફ) કૃષ્ણ ત્યાં સત્યભામાનો પરસ્પર સંવાદ વર્ણવે છે માટે નિર્વહલસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

ણીનો હસ્ત ઝાલી તથા શચી સત્યભામાનો હાથ ઝાલી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે. તેમ સુરસભા પણ દેવાચાર્ય અને ધનદ વિના વાતો કરતી કરતી વિસર્જન થઈ જાય છે.) (વ)

દેવાચાર્ય—કેમ ધનદ ! કંઈ પશ્ચાત્ પડી ગયાં (મ)

ધનદ—જેમ તમે એમ અમે !

દેવાચાર્ય—અમારે તો આ કૃષ્ણને આપવા કાળે દિવ્ય વસનાદિક લઈ નંદનવનમાં જવાનું છે માટે વાર થઈ; તમેય કંઈ તેવાંજ કાર્યને માટે રોકાયા છો કે શું ? (મ)

ધનદ—મને કંઈ કલ્પના થઈ આવી તે ભગવંતને કહેવા માટેજ હું બિભો રહ્યો છું.

દેવાચાર્ય—કહો તમને શી કલ્પના થઈ આવી છે ? તમને સફળ કલ્પનાવાળા જોઈનેજ ધૂર્જટિએ કોશાધ્યક્ષ નીમ્યા છે. (ય)

ધનદ—ના ના, ભગવંત ! એવું કંઈ નથી; તથાપિ મારા મનમાં એક એવી આશંકા થઈ આવી કે શકસ્વામીએ જે કલ્પદ્રુમ તથા પારિજાતક માટે અલૌકિક પદની યોજના કરી એ સુખાવહ નથી. (ર)

દેવાચાર્ય—સત્ય સત્ય; મને પણ એ પદ ધટિત લાગ્યું નહોતું (એવે પુરજનનો મોટો પોકાર સાંભળી બંને જણ ચકિત થાય છે). (લ)

ધનદ—ભગવંત આ શું ? અચાનક ભયનો પોકાર ક્યાંથી ? (એવે કંજારિ શિથિલ વિથિલ વેશે આવી અભેદ અમરસભામાં સંતાઈ જવા જેવા અભિનય કરતો પ્રવેશ કરે છે).

(વ) ચક્રપાણિનો—કૃષ્ણનો. દેવાચાર્ય—જૃહસ્પતિ. ધનદ—કુબેર. (મ) પશ્ચાત્—પાછળ. (મ) વસનાદિક—વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે.

(ય) તમને ઇ—તમારી કલ્પના હમેશા સફળ (સાચી પડે એવી) હોય છે માટે તમને ધૂર્જટિએ (મહાદેવે) કોશાધ્યક્ષ (લંડારી) નીમ્યા છે.

(ર) ‘ અલૌકિક ’ એવા પદની (સમ્બંધની). અર્થાત્ તેમને અલૌકિક કહીને વર્ણ્યાં, તેથી કદાચ કૃષ્ણ લોભાઈને તે લેઈ જાય, એમ મને શંકા થાય છે. દેવની કલ્પના સત્ય હોય છે માટે આ જગાએ કવિએ થવાના કાર્યનું આગળથી કથન કર્યું છે.

(લ) ચકિત—આશ્ચર્ય સાથે ભયભીત.

દેવાચાર્ય—અભય અભય ! આમ સભાય કેમ દર્શો છે ?

ધનદ—(કંઞરિને હૃદય સરશ્યો ચાંપી) બ્રાત ! આ શું, આ શું ? શો ભય ? આ ભય શો ?

કંઞરિ—(સભય) તાર્ક્ય ! તાર્ક્ય ! ખગેશ ખગેશ—

દેવાચાર્ય—અરે ગરૂડ તો ગોવિંદની સાથે આવ્યો છે, તો પછે તેનાથી આમ ભયભીત થવાનું શું પ્રયોજન છે ?

કંઞરિ—(ધ્રુજતે વેશે) પારિજાતક ! પારિજાતક ! દ્રુમ ! દ્રુમ ! લઇ તે જતો રહ્યો, જતો રહ્યો !

ધનદ—કિન્તુ તમારે તેમાં ભયગ્રસ્ત થવાનું શું પ્રયોજન છે ? શાંત-પણે વીતી વાત કહો; દેવાચાર્ય નિકટ સતે તમારે હવે શો ભય છે ? (વ)

કંઞરિ—(આમ તેમ જોઇ) ભગવંત ! શ્રવણકરોઃ નાદનવનમાં જઇ પારિજાતક દ્રુમ નીચે સર્વેએ વિશ્રામ કર્યો. પછો દ્રુમ-જોઇ સત્રાજિતસુતાએ કહ્યું કે આર્યપુત્ર ! આ સાથે હ્યો. તે શ્રવણકરી શકસ્વામીએ કહ્યું કે આ તો સુરદ્રુમ છે, એ પૃથ્વીમાં લઇ જવાય નહિ; તમારે એનાં પુષ્પ જેટલાં જોઇતાં હોય તેટલાં હ્યો. પ્રભુ ! એટલામાં (સકંપ) તો તાર્ક્ય વળગી સહસ્ર ઘણી ગર્જના કરતો આવી પહોંચ્યો અને પારિજાતકને અંધુમાં ગ્રહણ કરી તથા કૃષ્ણ સત્યભામાને પક્ષપર ચઢાવી લઇ ઉડવા મંડ્યો. (શ)

દેવાચાર્ય—શું તે પારિજાતક દ્રુમ લઇ આવ્યો ગયો અને શકે કંઈ પણ ન કર્યું ?

(વ) ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબેલા ગરૂડ પારિજાતકને ઉપાડીને લઇ ગયો એ વાત અહીં અદ્ભુતપણે વર્ણન કવિએ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ સાચવ્યો છે. સાંહિલ્ય દર્પણમાં કહે છે કે “ કાર્યે નિર્વહણદ્રુતઃ—નિર્વહણસંધિમાં અદ્ભુતરસ કરવો ”. તે પ્રમાણે અહીં થયું છે. યદ્યપિ કંઞરિ (ચંદ્ર) નો ભય વર્ણવાથી અહીં ભયાનક થાય છે, તથાપિ ભૂલોકનો ગરૂડ ઇંદ્રના વનનું પારિજાત ઉપાડી લેત્ય, એ કાર્ય અદ્વાિકિક હોવાથી અદ્ભુતજ અહીં મુખ્ય છે. વળી સત્યભામાને પારિજાત વૃક્ષ આપી પ્રસન્ન કરવા રૂપ કાર્ય સિદ્ધિનું અહીં કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણ સંધિનું અર્થન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(શ) કંઞરિના કંપ વગેરે અનુભાવ વર્ણ્યા છે માટે ભયાનક.

કંઞારિ—ભગવંત ! આલો અવિનય જોઇ શકરવામીએ ક્રોધાવે-
શમાં આવી તાર્ક્યપર સત્વર વજ્ર ફેંક્યું; કિંતુ કૃષ્ણના પ્રતાપબલે વા
ગરૂડના ગતિપ્રભાવે તે કંઈ પણ કરી શક્યું નહિ ! (ષ)

દેવાચાર્ય—શું વજ્રનું પડવું નિષ્ફળ થયું ?

કંઞારિ—નિષ્ફળ નહિ તો શું ? માત્ર તાર્ક્યના એક પીંછાનો
તેણે નાશ કર્યો. અને તે પીંછું અમરાવતીમાં આવી પડ્યું તેણે કરી
અમરના અવાસાદિકનો કચ્ચરધાણ નીકળી ગયો, અને આખા પુરમાં
નાસાનાસ થઇ રહી. (સ)

ધનદ—ભગવંત ! કયમ શ્રવણ કર્યું કની ? કિંતુ કૃપાણ ! ચાલો ચાલો
સત્વર જઇ પુરજનને સાંત્વન દઇ શકરવામીને મળીએ. (હ)

દેવાચાર્ય—વત્સ કંઞારિ ! ગરૂડ તો ઉડી ગયોકની ? (કા)

ધનદ—કયમ. બ્રાત ! એ યુદ્ધ કરવા તો પાછો વળ્યો નહોતો ?

કંઞારિ—ભગવંત દેવાચાર્ય એની કેટલી ત્વરિત ગતિ કે અમે તો
આમ જોતાજ રહ્યા અને તે તો કાંચનપુરમાં કુશલક્ષ્મ જઇ પહોંચ્યો.
તથાપિ તે દુમ મૂકી પાછો યુદ્ધ કરવા આવશે એમ માની સર્વેનાં અંતર
ઉછળી રહ્યાં છે અને મોટા મોટા વીર પુરૂષો નાશાનાશ કરી રહ્યા છે !

દેવાચાર્ય—ધનદ ! ચાલો ચાલો જઇ પુરજનનો પોકાર શાંત
કરીએ અને શુકને મળી ખગેશનું સામર્થ્ય તેને વિદિત કરીએ.
(એમ કહીં બે જણ એક માર્ગે અને કંઞારિ બીજે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે).

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

શ્રીદામો—આપણી બુદ્ધિનો ગર્વ તે ગોવિંદજી આગળ ઝાકળના
જળ જેવો છે; એક સત્યભામાનો સંબંધ જોડતાં મને મહામહા મહેનત
પડી અને કહાનજીએ સોળસહસ્ર મુંદરીઓ આંખ્યના મીચકારામાં આણી.
આણું સુવર્ણપુર શ્યામાઓના રાજ્ય જેવું કરી મૂક્યું ! અરે વળી એમ

(પ) ગરૂડનું અલૌકિક કાય છે માટે અદ્ભુત.

(સ) અવાસાદિક—મેહેલ વગેરે. (હ) ધનદ ઇ—ધનદની સફળ
કલ્પના બતાવી ચાલતા પ્રકરણનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

(કા) ગરૂડનું લય દેવાચાર્યના મનમાં પણ છે એમ સૂચવે છે. ગરૂડ ઇ

પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાગજ્યોતિષપુરથી પ્રભુ પ્રિયાસહ અમરા-
વતી ગયા છે. જે ત્યાંથી દેવાંગનાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ, કિન્નરીઓ, અમ્બ-
રાઓ ઇલાદિ લેતા આવશે તો તેને વસવાતો કામ પણ ક્યાં અપાશે ? અને
મને ગોવાળીયાને તે ગણશેય શેનીઓ ! હશે, જે થવાનું હશે તે થશે; પણ હવે
તો પ્રભુ વેહેલા વેહેલા આવી દર્શન દે તો આ હદે રૂપી પદ્મ પ્રભાકરને
જોતાંજ પ્રદુક્ષિત થાય. (એવે અંતઃપુરપાલિકા પ્રવેશ કરે છે). (છા)

અંતઃપુરપાલિકા—ગોપબંધુ ચાલ્ય ચાલ્ય વેહેલો ચાલ્ય. સાંભળ-
તોય નથી કે શું ? આવે છે કે નહિ ?

શ્રીદામો—અલિશું છે ? કાણુ બોલાવે છે ? દેવની અંતઃપુરપાલિકાને
ખીજનાં વૈતરાં કરવાનાં કર્મે લખાયાં કે ? “ ઘણી વિના ધરાણ બેઠું. ” જ
અમે તો ખીજ ભૂપણએ બોલાવ્યા હશે તોય આવનાર નથી ! (ગા)

અંતઃપુરપાલિકા—અરે જા જા, ગોપબંધુ ! અમે તે ખીજનું
કામ કરતાં હૈશું ?

શ્રીદામો—શું ત્યારે કહાનજી આવ્યા કહાનજી ! ચાલ્ય ત્યારે હું
તારી સાથેજ આવું છું !

અંતઃપુરપાલિકા—કહાનજી ક્રિયા ? એતો કંઈએ આવ્યા નથી !
અને હું તેમની મોકલી તને બોલાવાય આવી નથી.

શ્રીદામો—(નિઃશ્વાસ નાખી) “ જા ભેંશ પાણીમાં ! મને આશ
આપી નિરાશ કરનારનું ક્રિયે ભવ સાર થવાનું છે ? કહેતી હોય તો
કહી નાખ્ય ત્યારે મને કાણુ બોલાવે છે ? લોકનાં વૈતરાં કરવાં અને
કહાપણુમાંથી હાથ કાઢવો નહિ ! (ઘા)

(છા) સુવર્ણપુર—દ્વારકા. પ્રાગજ્યોતિષપુર—નરકાસુરનું નગર. અમરા-
વતી—દેવની રાજધાની. પદ્મ—કમળ. પ્રભાકરને—કૃષ્ણ રૂપી સૂર્ય ને. અહીં પૂર્વે
સિદ્ધ થઈ ગયેલાં સત્યસામા પરિણુય વગેરે અર્થનું ફરીથી કથન કર્યું છે માટે
નિરૂક્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ગા) અંતઃપુરપાલિકા ખીજનાં વૈતરાં કરે છે, એમ કહીને તેના કામને
નિંદિત ગણી તિરસ્કાર બતાવ્યો છે માટે નિવેદન નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઘા) અંતઃપુરપાલિકાના કામમાં દોષ આરોપણ કરીને તેની નિંદા
છે માટે પરિષાદ નામે નાટ્યાલંકાર.

અંત:પુરપાલિકા—(સસ્મિત) મહારાજા 'કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગમાંથી પારિજાતક દ્રુમ લઇ આવ્યા છે અને તે દેવી સત્યભામાના ચોકમાં રોધ્યું છે તે જોવા જવા તને બોલાવે છે.

શ્રીદામો—(સહર્ષ) હેં હેં ખરી વાત, ત્યારે તે કહાનજી આવ્યાનું ના કેમ કહ્યું ? (ઢા)

અંત:પુરપાલિકા—હું તો હજીએ કહું છું કે કહાનજી આવ્યા નથી અને તે તને બોલાવતાય નથી. પણ અમારા આર્યપુત્ર આવ્યા છે અને તે તને બોલાવે છે.

શ્રીદામો—અરેરે ! ચરણાવિન્દ અને ટાંટિયા એ બે એકન એકજ, એટલુંય તું જાણતી નથી કે ? વારૂ ચાલ્ય ચાલ્ય; પછે તારી વાત છે. (એમ વાતો કરતાં ખંતે જણુ ચાલ્યાં જાય છે).

(પારિજાતક દ્રુમનાં કુસુમ જોતાં નાગરિકા તથા સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે.)

નાગરિકા—વયસ્યા ! કેવું અવનવું કે આવડા મોટા ઝાડને એક જગાએથી ઉખેડી લાવી બીજી જગાએ રોધ્યું તોય જરાએ કરમાયું નથી ! આહા ! શી એની શોભા છે ! આવું ઝાડ ત્યાં એકજ હશે ? અરેરે ! એ જગ્યા તો આના વગર ખાવા ધાતી હશે !

સત્યભામા—સખિ ! આવું એક તો શું પણ જ્યાં દેવતું નંદનવન છે ત્યાં આવાં ને આવાં અનેક છે. વનનાં અનેક હરણમાંથી જેમ વખુટું પડતું એક હરણું દીપે નહિ, તેમ આ ઝાડની દશા જોઇ મને બહુ લાગે છે, પણ મારો હાથ ઉપર રહેવા મેં એ બિચારાને દુઃખી કર્યું છે ! અરેરે ! એ પાપમાંથી હું ક્યારે છૂટીશ ! (ચા)

નાગરિકા—એમાં તે શાનું પાપ ? પણ જ્યારે આવાં ત્યાં ઘણાં ઝાડ હતાં ત્યારે એક બે વધારે કેમ ન આણ્યાં ? બાલ્યું બેન ! તું ત્યાં જે જે જોઇ આવી તે કહે તો ખરી.

સત્યભામા—પાપ તો ખરુંસ્તો. સખિ ! આના જેવું તો ત્યાં આ એકજ ઝાડ હતું પણ બીજાં એનાથીએ સારાં ઝાડ ઘણાં

(ઢા) અહીં શ્રીદામાના ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ વર્ણવે છે માટે આનંદ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

(ચા) સત્યભામાએ સ્વર્ગમાં અનુભવેલા અર્થનું કથન કર્યું છે માટે નિર્ણય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

હતાં ખરાં. સખિ ! તહીં 'કાઇ' થઇતું તો મળેજ નહિ ! જેનાં તેનાં લૂગડાં સૂરજ જેવાં ચળકતાં. અત્રિ ! હું તો આર્યપુત્ર સાથે ઈંદ્રાસનપર બેઠી'તી; એવું આસન મેં તો શમણામાંય દીધું નથી. 'કાઇ'ની આંખો મયમયતી જણાય નહિ. અને જ્યાં ત્યાં યુગધીનો તો પારજ નહિ. આપણા બાપા કને જે એક મણિ હતો એવા મણિ તો ત્યાં ભોંય ઉપર પાથરેલા ! એવું એવું તો હું તને કેટલું કહું, પણ મને તો તહીં વળી એક ખીલુંજ થઇ આવ્યું ! (છા)

નાગરિકા—સખિ ! તે 'ક' 'ક' : વારૂ જેન ! તું જોઇ આવી અને અમે સાલળીએ તો ખરાં. (જા)

સત્યભામા—(ખળે હાથ મૂકી) સખિ ! એમાં 'શુ' કહેવાતું છે. તહીંની અપહરાઓ જોઇ મને તો એમ થયું કે હું આર્યપુત્રને અહીં શું કરવા લાવી ? પણ હુંય ક્યાં કાચી છું ? મેં તરતજ આ ઝાડ કાજે આર્યપુત્ર સાથે ઝઘડો કરવા માંડ્યો. (એવે સાંભરી આવ્યાથી) સખિ ! તું જા જા, જઇ ગમે તેમ કહી અહીં રૂકિમણીને બોલાવી લાવ્ય. (જ્ઞા)

નાગરિકા—વાહરે સખિ, વાહ ! વાત કરતાં વળી એ કંઇ સાંભરી આવ્યું ? હું તો કંઇએ જતી નથી; મને જોયું હોય તે જરેજર કહે તો હું હવડાં જતીક ગમે તેમ કરી બોલાવી લાવું.

સત્યભામા—(સરોપ) અત્રિ વાહ રે ! નથી જતી એટલે શું ? મારે કેવું હશે તો કહીશ; હું તે કંઇ તારા બાપની વેચાણ છું. બોલાવી આવે છે કે નહિ ? જતી હોય તો જા, નીકર તું નહિ ને તારો કાકા ખીજે; કંઇ માફ કરામં અડ્યું રેવાતું છે ? એક કરતાં અનેક ! હું જ્યારે વાત કહું ત્યારે તું બોલાવા જનારી, ખરીકની ?

નાગરિકા—(ખિન્ન પડી જવા જેવે વેશે) વયસ્થા ! તું નવું

(છા) નિર્ણય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ. (જા) સાંભળવાની વસ્તુ રમણિક હોવાથી તે વિષે નાગરિકાની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યલંકાર.

(જ્ઞા) સત્યભામા તથા નાગરિકાનું કાર્યને ઉદ્દેશીને પરસ્પર બાપણ વર્ણાયું છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ. .

જેઘ-આવી અને તે અમે પૂછ્યું તેમાં તે આટલી બધી છેલ્લે પાટલે જઈ શું બેસે છે ? તું કંઠીશ તો અમારે સાંભળવાનું છે. લે બધ ? હું તો મારે આ જઈને અહીંનો સંદેશો તહીં કહી આવું છું. (એટલું કહી આંસુ ટપકાવવા માંડે છે).

સત્યભામા—પીટ્યું પાણી આવતાંય ક્યાં વાર છે ? મેકું હું તને પછે જરેજર કહીશ, ત્યારે કે' હવડાં ને હવડાંજ કહે. (હૃદયસરશી ચાંપી છાતી રાખી) સખિ જ જ, હું તને પછે કહીશ; પણ જોજો, બોલાવીને આવજો હો ! (આ)

નાગરિકા—એ તો અમે જાણીએજ છીએ તો કે જ્યાં સુધી ગાયું ગવાશે ત્યાં સુધી નભાશે; બાકી તારે તો બીજી ધણીઓ છે ! (એમ કહેતી કહેતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—જો એને ધધડાવીને કાઢી ન હોત તો એ કદીએ જનારી નોતી. પણ વાર જો એ આવશે તો મારે એને શું કે'વું ? (વિચાર કરી) હાં હાં, પહેલી તો હું એની સાથે જાણે લઢીજ નથી એમ બતાવી બોલાવી પછે આ ઝાડ બતાવીશ. એટલુંય ક્યાં છતાં જો નહિ સમજે તો કહીશ કે હવે તમારે જેટલાં આનાં ફૂલ જોઈતાં હોય તેટલાં કરારે લઈ જજો; આ ઝાડ તમારુંજ છે. એમ કહી છતાંય જ્યારે નહિ સમજે ત્યારે હું તો મોડામોડ કહી નાંખીશ કે તમને આર્યપુત્રે એક ફૂલ આપ્યું અને મારે કાળે આપું ઝાડ લાવ્યા ! (ટા)

(એવે આગળ નાગરિકા અને પાછળ રૂક્મિણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભાતે આવતાં જેઘ હરખાઈ ઠીકઠાક કરી બેસે છે.)

રૂક્મિણી—કેમ બેન સ્વર્ગના વૈભવ એકલાં એકલાંજ માણી આવ્યાં કે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર સાથે હતા એટલે એકલાં શાનાં ? બેન ? આ—(એટલું કે'તામાં રૂક્મિણી સમજી જઈ બીજું પૂછે છે).

(જ) સત્યભામાનો સખિ પ્રતિ સ્નેહ વર્ણ્યો છે; માટે વાતસલ્ય-સત્યભામાએ સ્નેહ ભરેલાં વાક્યથી અર્થ સાધ્યો છે; માટે અનુનય નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ટા) સત્યભામાના વિચારદ્વારા તેના મનનું સમાધાન થયા રૂપ કાર્ય-સિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે અથન નામે નિર્વાહલુસંધિનું અંગ.

રૂકિમણી—પણ અમને સાથે તેડી જવાને મો'નિયુ કયું' નાંદને !
આર્યપુત્ર સાથે હતા તેમાં તે બેકલાં શેનાં ?

સત્યભામા—“ મારૂં તારૂં સહિયારૂં અને મારૂં મારા બાપનું ”
એવું કરવાનું મને મોટાએજ શીખવ્યું છે ! પણ બેન આ ઝાડ—
(રૂકિમણી બોલતાં અટકાવી જવાબ દેછે.)

રૂકિમણી—મોટાં તે તો ખોટાં મનાયાં છે, તો પછે તે કરે તેમ
કરતાં કોનાથી નાનાં માબાપનાં ન થવાય ? મોટાંનું એવું કંઈક કરેલું
કોણ બતાવનારૂં છે. (ઠા)

સત્યભામા—બેન ! મેં તમને એટલા માટે બોલાવ્યાં નથી.
આ ઝાડ (આંગળી વડે બતાવી) હું સ્વર્ગમાંથી લેતી આવી છું તે
જોવા તમને બોલાવ્યાં છે !

રૂકિમણી—(ઝાડ તળે જઈ જોઈ) અલિ બેન સત્યભામા !
આ ઝાડમાં તો કંઈ વીણામણ નથી ! પણ એને આ ફૂલ આવ્યાં
છે તે બરાબર સોળ હજાર છે ! અલિ બેન ! જો જો, પેલો ભમરો
આ ફૂલ મોટું છે એમ સમજી પેલે ફૂલે બેસે છે, અને પેલું ખોટું
માની એટલા લણી ઉડી જાય છે ! હું તો ક્યારનીએ ઊભી ઊભી
જોયા કરું છું તો જૂનાં થઈ ગયેલાં ફૂલાં લણી ભમરો જરાકે જતો
નથી. (ઢા)

સત્યભામા—(ખિન્ન થઈ જઈ) ભમરો જૂનાં ફૂલ લણી જો-

(ઠા) મોટાં તે તો ખોટાં મનાયાં છે, માટે તે ખોટાંનું અનુકરણ કર-
નાર પણ ખોટુંજ કહેવાય. અહીં રૂકિમણીએ હેતુપૂર્વક સત્યભામાએ દીધેલું
મેહેણું પાછું સત્યભામાનેજ લાગુ પડવા રૂપી ઇષ્ટઅર્થદર્શક વાક્ય કહ્યું છે
માટે હેતુ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ઢા) એ ઝાડ લેવા જવાના નિમિત્તથી સોળહજાર શોકથો ઉભી કરી
છે એમ ઝાડના વર્ણનને બાહ્યને રૂકિમણી સત્યભામાને મેહેણું મારે છે; પણ
ઈન્ડ્ર ઝાડ—તારા સ્વર્ગગમનકાર્યરૂપી. રૂકિમણી—નરકાસુરને ઘેરથી આવેલી સોળ-
હજાર રૂપી સ્ત્રીઓ. ભમરો—દુષ્ટરૂપી. જૂનાં થઈ ગયેલાં ફૂલાં—સત્યભામા
વગેરે.

વાનો હોય તો જીએ અને ન જોવાનો હોય તો ન જીએ. પણ કોકને એક ફૂલ તો મારે કાજે આખું ઝાડ આવ્યું !

રૂકિમણી—હા હા ખેન ! નાક કપાય તો કપાય પણ અપશુકન તો જેને કરવા હોય તેને કરાય ! ! વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરતું તરભાણું મરો એમ કરતાં તને બરાબર આવડે છે ! ! (ઠા)

સત્યભામા—(સખેદ) પેટનાં બળ્યાંને કંઈ બોલવાનું જોઈએને ! ખેન ! મેં તમને વઢવા બોલાવ્યાં નથી.

રૂકિમણી—મારાય મહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા આવી સોળ સહસ્ત્ર સાલ વૌરાવ્યાં અને બીજી વાર લઢવા આવી કંઈનું કંઈ કરાવું ! આ તો તું જ્યારે ઝાડ દેખાડનાને એકે પગે થઈ રહીંતી હારે જે બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડ્યા ! (એવે આદિ ધણી સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) લે ખેન ! આ તારાં આણેલાં ફૂલાં ફાદ્યાં ! હવે સુંધાય તેટલાં સુંધ. (એવે કૃષ્ણદેવે નવીન આણેલી સોળસહસ્ત્ર સ્ત્રીઓ એક પછી એક પારિજાતક દ્રુમ જોવા આવે છે). (ગા)

સત્યભામા—(તે સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) આવો ખેનો ! આવો ખેસો, અહીં ખેસો, આ અહીં જગા છે. અલિ નાગરિકા ! જા જઈ પણે ઠીક કરચ. આવો આવો ! (એમને એમ બોલાવ્યા કરતી જોઈ).

રૂકિમણી—ખેન ! તારો ઘાંટો ખેસી જશે ! તું ખેશ, આ કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા અને નાગરિકા એમને સહુને ખેસાડશે.

સત્યભામા—(ભમર ચઢાવી રૂકિમણી સામું જોઈ બીજું કંઈ ન સાંભળે તેમ) તમે મને અતિશે કરશો તો તમારી અને મારી બધાં વચ્ચે ફજેતી થશે.

રૂકિમણી—ફજેતીના ફાળંકા તો આ ચારે પાસે ફરી રહ્યા છે !

(ઠા) અહીં રૂકિમણીએ સમાન અર્થવાળા વાક્યથી દ્વંદ્વંત આપી પોતાને કહેવા રૂપ અર્થ સાધ્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ગા) સત્યભામા તથા રૂકિમણીનું પરસ્પર ભાષણ વર્ણાયું છે માટે પરિભાષણ નામે નિર્વાહજન્યું અંગ.

જે બાકી હોય તે કરારે ખોડો. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો સ્વર્ગની વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(રક્ષિમણી આદિક શ્રીઓને સત્યબામા કને જોઈ)
વયસ્ય આજ તો કંઈ અવનવું જોવામાં આવે છે । કેને જો.

શ્લોક.

માધવ રતિધવ યોગે, વનરાજી આ પ્રદુલ્લ પેખાયે;
મદકલ વિણ નવ શોભે, જોભે શુક શા કદાપિ લેખાયે. ૪

શ્રીદામો—પણ વયસ્ય । મદકલનું મદ જોઈ ભૂંગીઓ બહુભણ કરી બિહારે તો કેમ કરશે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—જારે જા, શું ભૂંગીઓના ભણબણાટથી મદકલ મદનો ભાગ કરશે કે ?—

શ્લોક.

સાગરની ગંભીરતા, તજવવાને તરંગ અદ્રખાયે;
અખિધ ન લેખવતો કંઈ, મર્યાદામાં સદાય સુદાયે. ૫

૪ શ્લોક—ગીત. માધવ ઇન્—માધવ (વસંતઋતુ) અને રતિધવ—(કામદેવ) ના યોગથી જેમ આ વનરાજી (વનની વેલીઓ વગેરે વનરૂપિત) પ્રદુલ્લ થએલી જોવામાં આવે છે, તેમ અહીં રક્ષિમણી અને સત્યબામાના યોગથી (બન્ને એક જગોએ હોવાથી) આ વનરાજી રૂપી સોળ હજાર સ્ત્રીઓ પ્રદુલ્લ થયેલી જણાય છે । એ વનરાજીને જોઈને શુક (પોપટ) સરખા પ્રાણીઓ દ્વારા લોભાતા દેખાય છે તથાપિ મદકલ (મસ્તાન હાથી) વગર શોભતી નથી. તેમ આ સ્ત્રીમંડળને જોઈને શુકમુનિ સરખા ત્યાગી મહાત્મા પણ લોભાય, તેમ છતાં મારા સરખા પતિ વિના તેઓ શોભતી નથી । રક્ષિમણી આદિમાં માધવ વગેરેનો આરોપ ફરી વર્ણન કર્યું છે માટે અલેક્ષતાદુષ્ટચર્યાકાર વ્યંજન સમુદાયની આવૃત્તિ છે માટે છેકાનુપ્રાસ. કઠોર વર્ણ નથી માટે માધુર્ય નામે શુણ્. ઘણા અર્થનો હુંકામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે સમતા નામે શુણ્. અર્થની સ્પષ્ટતા છે માટે પ્રસાદ નામે શુણ્. એ રીતે અલંકાર તથા શુણ્નો યોગ હોવાથી ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ, શૃંગાર સંબંધી કથન છે માટે કેશિકિવૃત્તિ.

(તા) મદકલનું—હાથીનું. ભૂંગીઓ—ભમરીઓ (અનેક સ્ત્રીઓરૂપી).

૫ શ્લોક—ગીતિ. ગંભીરતા—જીંડાપણું. અખિધ—સમુદ્ર. જેમ અનેક

(એવે કૃષ્ણદેવને આવતા જોઇ રૂકિમણી આદિક સર્વે સ્ત્રીઓ ભેડી બેઠી થાય છે).

શ્રીદામો—કહાનહી ! જેમ કાળિયારને જોઇ કાનનની હરણીઓ ઉંચાં ડોકાં કરી કરી જુએ એવું પણ શું જણાય છે ? (થા)

કૃષ્ણદેવ—જે તને જોવા આણ્યો છે તે એજ સ્વર્ગદ્રુમ છે એટલું જાણતો નથી કે પૂછે છે ? (દા)

શ્રીદામો—સ્વર્ગનું ઝાડ એવું હોય કે ?

(એવે રૂકિમણી કને આવેલા કૃષ્ણને જોઇ)

રૂકિમણી—આર્યપુત્રનાં દર્શન સ્વર્ગના દ્રુમ નીચે થયેલાં જોઇ હૃદયકમળ ખીલી જઇ ખરી પડવાનું કામ કરે છે ! (ઘા)

શ્રીદામો—(કહે બાંધેલો પટકા છોડી) દેવિ ! હું આનાથી ચંપશીને બાંધી લેઉં છું; પછે ક્યાં ખરી પડવાનું છે ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયાએ આ અવસર એવો આણેલો છે કે જો કમળ ખરી પડશે તો કુમુદને વિકાસતાં વાર થવાની નથી. (પા)

તરંગ છતાં સમુદ્ર મર્યાદા અને ગંભીરતા તજતો નથી, તેમ અનેક સ્ત્રીઓ છતાં હું પણ ગંભીરતા અને મર્યાદા તજશ નહિ; અન્યોક્તિ અલંકાર.

(થા) કાળિયાર—કાળો હરણુ. કાનનની—જંગલની. (દા) હું મારો કામસાહાય છે માટે તને પારિતોષ દેખાડવા નથી તેડી આણ્યો પણ સોળ હંતર સ્ત્રીઓ જોવા તેડી આણ્યો છે.

(ઘા) કૃષ્ણનો મેળાપ થયો માટે હૃદયકમળને ખીલેલું વર્ણ્યું છે, પણ તે મેળાપ સ્વર્ગના દ્રુમ (ઝાડ) તળે થયો—સોળ હંતર સ્ત્રીઓ પરણી લાવ્યાં તે સાથે થયો માટે અંતઃકરણનો શોક જણાવવાને માટે તેને ખરી પડતું વર્ણ્યું છે.

(ના) રુનેહરૂપી બંધનથી બંધાયેલું તમારું હૃદયકમળ ખરી પડવાનું નથી. એ વ્યંગ્ય છે.

(પા) હું આ વખતે અહીં આવીને બેઠો રહીશું માટે તેજ આ આનંદનો પ્રસંગ આણ્યો છે તેથી પ્રતાપી કૃષ્ણને જોઇને વિકાસ પામનારું હૃદયકમળ ખરી પડશે—યુદ્ધમાં જય મેળવીને આણેલી સ્ત્રીઓને જોઇને તારું હૃદય ખિન્ન થશે. તો હું શીતળ કૃષ્ણચંદ્ર થઇ તારા હૃદયને કુમુદ (ચંદ્રવિકાસી કમળ) કરી નાખી તેને ખીલાવીશ. મતક્ષણ કે તું શોક્યપણાનો દેવ.

શ્લોક.

શરદ વરદ ચંદ્રી, સુખ આ આપનારો,
મરદ દરદીડા, યોગ આ કાપનારો.
ગરદ ગરદ તારા, જાપ ના જાપનારો,
હરદ હરદ હંસિ, વેણીમાં વ્યાપનારો.

૬

રૂકિમણી—આવેપુત્ર આવી વેળાએ આટલું અંતરમાં રાખે એ કંઈ બોધી વાત છે ?

સત્યભામા—(સરોપ) કાઈના પર ન રાખે તોય કંઈ કહેવાવ તેવું છે ? (ફા)

રૂકિમણી—એન તારે એમ બોલવાનું આર્યપુત્રે બાકી ક્યાં રાખ્યું છે ? (ના)

સત્યભામાને ઘેર આવવા જોડી ઉદાર થઇ છે, તો પછી એવા તારા ઉદાર મનને હું સારી રીતે પ્રસન્ન કરી શકીશ.

૬ શ્લોક—માલિની. આ અવસર તે' મેં આણ્યો છે તે સાંભળ, એમ સૂચવતાં કૃષ્ણ રૂકિમણીને કહે છે. શરદ છં—આ અવસર શરદને (શરદઋતુ જેવી નિમંજળ અને શીતળ સત્યભામાને) અને વરદ (વરદાન આપનારી અર્થાત્ ઉદાર મનવાળી) ચંદ્રિને (ચંદ્રિકા જેવી શીતળ અને તેજસ્વી) રૂકિમણીને) સુખ આપનારો છે તેમજ મરદની (મારી) દરદીડા (કામતા દરદની પીડા) ના યોગને કાપનારો છે. અર્થવા આ યોગ (દર્તા) મરદદરદ પીડા-મરદતા દરદ (કામમયની પીડાને કાપનારો છે) આ યોગ ગરદ ગરદ (ધુળ જેવા મુચ્છ) તારાઓનો જાપ જાપનારો નથી. તમને છોડીને સોળહજાર જાઓમાં આરાક્ત થનારો નથી. હરદ છં—(?) “ (બો) હંસિ, હરણ હરણ (કેમકે) વેણીમાં (તારી વેણીમાં તારામાં) પ્રેમ આપનારો આસક્ત હું છું ” આવે અર્થ થઈ શકે.

(ફા) એટલી રૂકિમણી પ્રતિ કૃષ્ણનાં આ પ્રેમવચન છે; એમ જાણીને સત્યભામાએ આ વકેહિત કરી છે.

(ના) કૃષ્ણે સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવા રૂપ અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો તેને રૂકિમણીના વચનથી કવિએ સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે નિર્વહણસંધિનું કૃતિ નામે અંગ.

(એવે, “ વ્રજની રાસલીલા, કાંચનપુરમાં, કરો કરો દેવ ! કરે સુરીનર સેવ; વ્રજનીં” ઇત્યાદિક ગાન કરતા અને નૃત્ય કરતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરે છે). (મા)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) અહો ભગવંત મારા પર વ્રજની પૂર્ણ કૃપા છે કે આવા મહોત્સવમાં દર્શન દઈ મારા સરખાને પાવન કરો છો (એવે રૂકિમણી સત્યભામા અને સર્વે સ્ત્રીઓ પૂજનસાહિત્ય લઈ નારદમુનિનું પૂજન કરવા કને આવે છે.). (મા)

નારદ—અહો આજ મારાંય ધન્ય ભાગ્ય છે કે,—

શ્લોક.

ધંતર મંતર આ ફળવા થકી. અંતર ઇંદ્રિય બાહ્યર આવી,
મુખ્ય પ્રમુખ અસુખ લહી વળી, દુઃખ ધરી દ્વય બાર સહાવી;
આત્મ અખંડિત મંડિત માધવ, બાહ્યર આવી પૂજે તતુ ભાવિ,—
નારદ ધન્ય તું પારદ પૂરણ, શારદ આ શુચિ મધ્ય ન દ્રાવી. ૭

(મા) નારદના વચનથી, સત્યભામાનું દુઃખ નાશ થયું, એમ સૂચ્યું છે માટે સમૃથ નામે નિર્વાહણસંધિનું અંગ.

(મા) કૃષ્ણે નારદની આરાધના કરી બતાવી છે માટે અસાદ નામે નિર્વાહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

૭ શ્લોક—ઇંદ્રવિજય છંદ. ધંતર ઈં—(મારા કરેલા) ધંતર મંતર શુક્તિ પ્રયુક્તિ) ફળવા થકી (સિદ્ધ થવાથી) મારી અંતરની ઇંદ્રિયો (અં, તરઇંદ્રિયોની અનેક વૃત્તિઓ રૂપ સોળહજાર સ્ત્રીઓ) બાહ્યર આવી (કૃષ્ણને વરીને અહીં આવી હાજર થઈ છે), તે વૃત્તિઓમાંની મુખ્ય અને પ્રમુખ (મન અને બુદ્ધિ રૂપી) દ્વય (બે) અંતર્વૃત્તિઓમાંની એક અસુખ લહીને અને બીજી દુઃખ ધરીને જાણે બહાર આવી હોય તેમ સત્યભામા તથા રૂકિમણી પણ અહીં આવી શોભે છે. વળી જેમ મારો અખંડિત આત્મા બહાર આવીને તેના ભાવિ (પ્રારબ્ધનિર્મિત) તતુને પૂજતો હોય તેમ મંડિત (અલંકૃત) માધવ આવીને મારી તતુને (દેહને) પૂજે છે, એ પણ ભાવિ. (બનવાકાળ) જ. હું જાણું છું—(અધ્યાહાર). અથવા પોતાને ભાવી. (ગમી એવી મારી તતુને પૂજે છે. માટે પોતે પોતાને વખાણે છે કે હું નારદ ! તું ધન્ય છે ! તું પૂરણ પારદ (સંસાર સમુદ્રની પાર પહોચાડનારો અથવા ધારે

કૃષ્ણદેવ—(અર્ધપાદાદિ અર્પી નમન કરી) મનવરં મદ્યુરમ
એમજ માને છે.

શ્લોક.

નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જુગો અખિધ;
દ્વારપણું ધારીને, ભિષ્ટપણું દે ઉદારતા લખિધ.

નારદ—વાસુદેવે એમ કહેલું એજ ભૂપણુ છે. કિન્તુ આ શું ?—

શ્લોક.

આ ગોપિકા નયનયક્ષો હું, દ્વારકા મધ્ય દેખું,
સંખ્યા એની સમ થઇ રહી, આ કદંબાર્ક પેખું.
રાધા ચંદ્રી તડિત તરણી, ચંદ્રભાગા ઉવેખું,
આ શ્રીદામો મનમુદ કરે, શ્રેષ્ઠ ના શક લેખું.

અર્થની સિદ્ધિ આપનારો) છે । આ શુચિ (પવિત્ર) મંડળની મધ્યે (તેનું) વર્ણન કરવાને શારદા (શારદા--સરસ્વતી) પણ ફાવી રાકી નહિ, કોની પેટે ? જેમ શારદા (શરદા ઋતુ) સુચિ (અસાદ માસ) માં ફાવતી નથી— શોભતી નથી તેમ. આ છંદમાં નારદે પોતાના અનુભવેલા અર્થનું કથન કર્યું છે માટે નિર્ણય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે. વળી કૃષ્ણને મળેલા અર્થની સ્થિરતા વર્ણી છે માટે કૃતિ નામે અંગ પણ વર્ણાયું છે. અંતરિદ્રિયા વગેરેના સ્ત્રીઓ વગેરેમાં આરોપ કર્યો છે માટે રૂપક.

૮ શ્લોક—ગીતિ. ઉદારતા શુણની લખિધ (પ્રાપ્તિ) વાળો અખિધ (સમુદ્ર) મેઘને નિર્મળ જળ આપીને તેને સુશોભિત કરે છે; તથા પોતે દ્વારપણું ધારીને મેઘને ભિષ્ટપણું આપે છે । તેજ પ્રમાણે તમે પણ અમારાં વખાણુ કરો છો તે તમારી મહત્તા છે ! અહીં સમાન કાર્યવડે નારદ આરાધના રૂપ પ્રસ્તુતમાં મેઘાદિ અપ્રસ્તુત વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો છે માટે સમાસોક્તિત અસંગર. મીઠા વચન વડે કૃષ્ણે નારદની આરાધના કરી છે માટે નિર્વહણસંધિનું પ્રસાદ નામે અંગ.

૯ શ્લોક—મંદાકંઠા. આ ઇશ—જે ગોપિકા તમને વ્રજમાં મળી હતી તેજ આ ગોપિકાઓ હું મારાં નેત્રથી દ્વારકામાં દેખું છું કેમકે એક તો તેમની સંખ્યા અને આ સ્ત્રીઓની સંખ્યા બરોબર છે; વળી ત્યાં જેવું કદંબનું ઝાડ હતું તેવું અહીં પણ કદંબના સૂર્ય જેવું પારિભતક વૃક્ષ પેખું છું ત્યાં રાધા તી, તેમ અહીં આ ચંદ્રી (ચંદ્રિકા જેવી રૂકિમણી) છે; અને અહીં આ તડિત

કૃષ્ણદેવ—જેનાપર નારદ મહર્ષિની કૃપાદષ્ટિ હોય તેને શું પ્રાપ્ત ન થાય ?

નારદ—વાસુદેવ ! કહો શું તમારું એથી અધિક પ્રિય કરું ? (યા)

કૃષ્ણદેવ—હવે આથી અધિક શું પ્રિય કરવાનું છે ? તથાપિ ભરતવાક્ય સમ્રમાણ થવા આટલું થાવ—(રા)

શ્લોક.

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદેપાદ રસાગ ભૂષણુવતી, થાઓ સખિ ઉપરી;
જે ગિર્વાણુગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
થાયે શ્રદ્ધ સહુ સખિજનથકી, એ આશ પૂરો હરિ !

સમ્રમાંક સમાપ્ત.

ત્રણી (વીજળી જેવી સ્ત્રી—સત્યભામા) છે, તેના આગળ ત્યાં જે ચંદ્રભાગા હતી તેને હું ઉવેણું છું—તેની અવગણના કરું છું. આ શ્રીદામો જે ત્યાં હતો તે અહીં પણ રહીને મનને આનંદ આપે છે; વળી ત્યાં તમે ગોવર્ધનોત્સવ કરીને ઇંદ્રનો ગર્વ હર્યો હતો, તેમ અહીં પારિજીતકનું હરણ કરીને ઇંદ્રનો ગર્વ હર્યો છે માટે એકે જગોએ તમારા કરતાં ઇંદ્ર શ્રેષ્ઠ નથી ! સમાસોક્તિ તથા રૂપક. કૃષ્ણને પ્રાપ્ત થયેલાં સત્યભામા, સોળ હજાર સ્ત્રીઓ તથા પારિજીતક દ્રુમ, એ સર્વનું કથન કરી તેને સ્થિર કરી બતાવ્યાં છે માટે નિર્વહણુસંધિનું કૃતિ નામે અંગ. કૃષ્ણને સ્ત્રી તથા પારિજીતક વગેરેની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે ભાષણુ નામે નિર્વહણુનું અંગ. મનમાં રહેલી ગોપિકાઓ વગેરેનો દ્વારકામાં પ્રાપ્તિ કરી બતાવવા રૂપ અદ્ભુતકાર્યનું કથન કર્યું છે માટે ઉપગૂહન નામે નિર્વહણુસંધિનું અંગ. કૃષ્ણના મનને મુદ (હર્ષ) કરવાનું વર્ણી દુઃખની નિવૃત્તિ વર્ણી છે માટે સમય નામે નિર્વહણુનું અંગ.

(યા) કાવ્યની અંતે વર આપવાનું સૂચન કર્યું છે માટે કાવ્યસંહાર નામે નિર્વહણુસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(રા) ભારતવાક્ય—નટવાક્ય. નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ પ્રવર્તીવનારા મુનિ ભરત હતા માટે તેમના નામથી તે પછીના તમામ નાટકાચાર્યોને ભરત કહે છે. પ્રસ્તાવના પછી આખા નાટકમાં નટની ઉક્તિ હોતી નથી તેથી છેવટે ગ્રેક્ષકોને નટ આ નિમિત્તે આશિર્વાદ આપે છે, અને તે પછી નાટક સંપૂર્ણ મનાય છે.

૧૦ શ્લોક—શાસ્ત્રલિપિકૃતિત. સાંગોપાંગ ઇત્યન્—ગૂજરાતી (ગૂજરાતી ભાષા) અંગ સહિત અને ઉપાંગ સહિત અતિશય વ્યંગ્ય ધારા. રાખ્દના વાચ્યાર્થ, સ્વયંચાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ, એવા ત્રણ પ્રકારના અર્થ હોય છે, તેમાંથી વ્યંગ્યાર્થમાં અતિ ગૂઢ અને પ્રેમ અર્થ રહેલા હોય છે તે રસમાન હોયને વેગે છે. એ વ્યંગ્યાર્થનાં અંગ તથા ઉપાંગ સાહિત્યગ્રંથોમાં વર્ણનાં હોય છે, તે સઘળાં અંગ તથા ઉપાંગ સહિત સુરંગ (સારી રીતે રંગન કરનારાં) વ્યંગ્ય ગૂજરાતી ભાષામાં પુષ્કળ થાઓ, એમ કવિની ઇચ્છા બતાવનાર આ વાક્ય છે । પાદેપાદ ઇત્યન્—વ્યંગ્યાર્થવાળી થાઓ એટલુંજ નહિ, પણ તે પાદેપાદ (રાખ્દેશખંડ) રસાળ (રસવાળી) અને ભૂપણવતી (અલંકૃત) થાઓ અને એ સઘળા સાહિત્યવડે તે પોતાની સખીઓ (હિંદી, મરાઠી, મારવાડી વગેરે) થી ઉપરી (ચઢિયાતી) થાઓ. કેટલે સુધી ચઢિયાતી થાઓ તે કહે છે: જે ઇત્યન્—ઉચ્ચમાં ઉચ્ચસ્થાન ગણતાં જે સ્થાન ગિર્વાણગિરા (સંસ્કૃતભાષા) એ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સ્થાન એ (ગૂજરાતી ભાષા) વરી (પસંદ કરી) લ્યો. ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્તમતા થવા માટે કવિ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે: થાયે ઇત્યન્—હે હરિ ! આ ભાષા પોતાની સહુ સખીજન (અન્ય સમાન પ્રાકૃત ભાષાઓ) થી શ્રેષ્ઠ થાય એટલી મારી આશા પુરો. ગૂજરાતી ભાષાનું શ્રેષ્ઠ થવાનું કવિએ આ શ્લોકમાં એ વાર કહ્યું છે તેથી કવિની તે વિષેની અતિશય ઉત્કંઠા દેવનિત થાય છે.

ગૂજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે કવિએ પણ લીધું હતું એ વાત તેમના ચરિત્રમાં સૂચવી છે. ભાષાનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્કર્ષ થતા સુધી પાઘડી ન પહેરવાની તેમણે બાધા રાખી હતી અને ભાષા ખીસવવા ચત્તન મરણ પર્યંત જરૂરી રાખ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા કેવી હતી તે આ શ્લોક બતાવી આપે છે. કેવી ઇચ્છા, કેવો ઉદ્દેશ, ને કેલું દેશાભિમાન ! અને તે પણ વળી ૧૭ મી સદીમાં કે જ્યારે દેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિના ભાષણો નહોતાં થતાં, સુધારાનો કુંડો નહોતો ઉઠયો અને ભાષા ખીસવવાના તો શું તથાપિ તે શીખવાના, પણ ઉપાય નહોતા લેવાયા ! શ્લોકમાં વ્યંગ્ય રસ અને અલંકારનું કથન કર્યું છે માટે આ ગ્રંથમાં તથા પોતાના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કવિએ તેવી ઉત્તમતા આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ દેવનિ છે. ગૂજરાતી ભાષાકૃષી વાણીદેવીની પ્રશંસા કરી છે માટે પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે: તેનું લક્ષણ આદિભરતે કર્યું છે કે—“ દેવાદ્વજનપાદીના પ્રશસ્તિ: સ્વાત્પ્રશંસનમ્ । ” દેવ, બ્રાહ્મણ, રાજા વગેરેનાં વખાણ કરવાં તેને પ્રશસ્તિ નામે અંગ કહે છે. ”

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક ગ્રંથમાં સમુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

CH 548/3
12 JUL 1988

258

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ-૬

૪૬૨.૨

૨૫૪

પ્રેમાનં (રૌખ)

કાંપાલ

રૌખ દર્શિકા સત્યભામાખ્યાન

પ્રેમાનંદ

૪૬૨.૨

પ્રેમાનં (રૌખ)

કાંપાલ

૨૫૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ - ૯